

**TARİHSEL AKIL ÇERÇEVESİNDE
TÜRK DEVLET FELSEFESİ**

TARİHSEL AKIL ÇERÇEVESİNDE TÜRK DEVLET FELSEFESİ

Editör

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

TARİHSEL AKIL ÇERÇEVESİNDE TÜRK DEVLET FELSEFESİ

Editör ▪ Prof. Dr. Muhammet Hanifi MACİT

Araştırma-İnceleme Dizisi No. 14

ISBN 978-605-73812-7-9

1. Baskı: Mart 2022 (1000 adet)

Yayın Hakları © TASAV, 2022

Tüm yayın hakları TASAV'a aittir. TASAV'dan izin alınmadan kitabın tümünün ya da bir kısmının herhangi bir yöntem ile basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz.

TÜRK AKADEMİSİ SİYASİ SOSYAL STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VAKFI (TASAV)

Redaksiyon ▪ Konur Alp KOÇAK

Sertifika No: 49150

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara

Tel: +90 (312) 460 1779 ▪ Faks: +90 (312) 460 1789

www.tasav.org ▪ iletisim@tasav.org ▪ editor@tasav.org

Tasarım, Dizgi ve Baskı:

Vega Basım Hizmetleri - Bahadır Levendoğlu ▪ Sertifika No: 43714

Necatibey Cad. Lale Sokak No: 21/A Çankaya-Ankara ▪ +90 (312) 230 0723

Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Türkiye’de ve dünyada, yaşanmış ve yaşanmakta olan olayları; siyasî, sosyal, tarihî ve kültürel derinlik içinde ve stratejik bir bakış açısıyla değerlendiren, yeni tasarımlar ortaya koyarak gelecek vizyonu oluşturan bir düşünce kuruluşudur.

TASAV, bilimsel kıstasları esas alarak ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde araştırma, inceleme ve değerlendirme faaliyetlerinde bulunmaktadır. Çalışmalarını hiçbir kâr amacı gütmeyen ilgililerle paylaşan TASAV; tarafsız, doğru, güncel ve güvenilir bilgiler ışığında kamuoyunu aydınlatmaya çalışmaktadır.

TASAV’ın amacı; ülkemizin ekonomik, sosyal, siyasî, kültür ve eğitim hayatının geliştirilmesine; millî menfaat ve birlik anlayışının, insan hak ve özgürlüklerinin, demokrasi kültürünün, jeopolitik ve jeostratejik düşünce biçiminin yaygınlaştırılmasına; toplumda millî, vicdanî ve ahlâkî değerlerin hâkim kılınmasına ve Türkiye’nin dünyadaki gelişmelerin belirleyicisi olmasına bilimsel faaliyetler aracılığıyla katkı sağlamaktır.

İÇİNDEKİLER

İsmail Faruk AKSU <i>Sunuş</i>	1
M. Hanifi MACİT <i>Giriş</i>	5
M. Hanifi MACİT <i>Türk Devlet Felsefesinin Teorik Arka Planı Üzerine</i>	15
Saadettin Yağmur GÖMEÇ <i>Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında</i>	31
Yasin ŞEHİTOĞLU <i>Türk Devlet Düşüncesinde Sınıf(sızlık), Yetki ve Liyakat</i>	67
Uğur ÜÇÜNCÜ <i>Nutuk'ta Türk Devlet Düşüncesinin İzleri</i>	77
Yasin ŞEHİTOĞLU <i>Bahaeddin Ögel'in "Türklerde Devlet Anlayışı" Başlıklı Eseri</i>	107
Erkan GÖKSU <i>Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine</i>	117
Ümit KILIÇ <i>Osmanlı Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışı</i>	147
Oktay ÖZGÜL <i>İskitler'de Atalar Kültü ve Yurt Kavramı</i>	161
Coşkun ERDOĞAN <i>Türk Devlet Telakkisinde Hükümdarın Meşruiyet Zemini ve Siyasî Hâkimiyeti Bakımından Kut Anlayışı</i>	187

Hüseyin KALEMLİ	
<i>Türk Devlet Geleneğinde Egemenlik Anlayışının Dönüşümü</i>	207
Erkan GÖKSU	
<i>Kutadgu Bilig'e Göre Türk Devlet Anlayışı, Töre ve Adalet</i>	243
Alper İPLİKÇİ	
<i>Türk Töresinin Türk Devlet Felsefesine Etkisi Üzerine Bir İnceleme</i>	291
Fatih OĞUZ	
<i>Türk Devlet Modeli Avrupa Devletlerine Rol Model Olabilir Mi?</i>	309
Mustafa YİĞİT	
<i>Devlet Felsefemizde Bir Bağımsızlık Sembolü: Ay-Yıldızlı Al Bayrak</i>	323
Oğuzhan GÖKTOLGA	
<i>Türk Devlet Felsefesi ve Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi</i>	335

SUNUŞ

İsmail Faruk AKSU

Siyaset felsefesinin bir parçası olan devlet felsefesi, devletin ve toplumsal hayatın özü, doğuşu, anlamı, temel ilkeleri ve temel biçimleri üzerinde geliştirilen öğretilere tekabül etmektedir. Tarihsel akıl çerçevesinde bakıldığında Türk Devlet Felsefesi, Türklerin tarih sahnesine çıktığı günden bugüne, tarihsel bir kopuşu işaret etmeyip tecrübe edilmiş geleneğe ve sürekliliğe dayanmakta; devletin kökenlerini, doğasını, anlamını, kaynaklarını, amaçlarını, kapsamını ve dayanaklarını felsefî bir yöntemle ele almaktadır.

Toplumsal ahenk, uyum ve düzen Türklerde devlet teşkilâtı vasıtasıyla kurulmaya çalışılmıştır. Türkler, devlete, milleti ve töreyi düzene koyma, milleti derleyip toparlama, halkı eğitime, nüfusu çoğaltma ve yoksul halka yardım etme görevlerini yüklemişlerdir.

Türk milleti, devleti ve toplumsal düzeni töre/kanun yoluyla koruma, zulmetmeme, halkının refahını sağlama, diğer milletler (düşmanlar) nezdinde hak ve çıkarlarını temin etme gibi hususlarda süreklilik arz eden bir felsefî anlayış geliştirmiştir. Devletin insan hayatındaki yeri, adaletli bir yönetimin nasıl olması gerektiği gibi hususlar ise bu alandaki temel problemler olarak dikkat çekmektedir.

Türk milletinin, devletin ve temel işlevinin ne olduğu ve nasıl yönetileceğine dair geliştirdiği felsefî anlayış; günün sosyal, ekonomik

ve siyasî şartlarına bağılı olarak farklılıklar arz etse de güçlü devlet, bekâ, adalet, refah, yoksulu gözetme, mazluma merhamet gibi özellikler süreklilik arz etmiştir. Her bir Türk devleti güçlü ve meşru bir otorite kurmak suretiyle “devletin bekâsı ve milletin refahını” teminat altına alma ülküsünü öncelikli ve ihmal edilemez bir hedef olarak görmüştür.

Bir toplumun devlete yüklediği anlama bağılı olarak, devletin teşkilâtlanması, işleyişi, devlet ile vatandaş ilişkisi toplumdan topluma veya aynı toplumda zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda Türk devlet felsefesinin ilk izlerine en eski yazılı Türk kaynaklarından olan Orhun Kitabelerinde rastlanılmaktadır. Özellikle destanlar, kitabeler, yazıtlar ve siyasetnameler Türk devlet felsefesinin derin izlerini taşıyan kaynak eserler niteliğindedir. Bu kapsamda başvuru en önemli edebî metinlerin başında kuşkusuz Türk kültür ve medeniyetini, devlet ve idare felsefesini, toplumsal ve ekonomik yaşamı, dinî ve tecrübî hayatı derin yönleriyle yansıtan bir eser olan Kutadgu Bilig gelmektedir.

Türk devletlerinin teşkilâtlanma biçimleri, tarihsel ve coğrafi şartlara da bağılı olarak farklılıklar göstermiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi de tarihî süreç içerisinde Türk devletlerinde uygulamaya konulan en son teşkilâtlanma biçimi olma özelliği taşımaktadır.

Zorlu bir coğrafyada ve stratejik bir konumda bulunan Türkiye, 21. yüzyılın çetrefilli bölgesel ve küresel sorunları karşısında bu anlayışı mümkün kılacak yeni bir yönetim modeline ihtiyaç duymuş; çağın şartlarına uygun ve mevcut sorunları çözmeye, beklenti ve taleplere cevap verme kapasitesi yüksek, demokratik, güçlü Türkiye’yi temin edecek, Türk milletinin engin devlet felsefesi müktesebatından hareketle tasarlanan “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ni inşa etmiş, kritik bir yönetim reformuna imza atmıştır. Yeni hükümet etme sisteminin tarihî ve felsefî temellerinin Türk Devlet Felsefesi başlıklı bu eserle sizlere sunduğumuz birbirinden kıymetli çalışmalar ile daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz.

Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) olarak, Türk Devlet Felsefesini ve bugünkü son yönetim

biçimi olan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemini ele alan bir çalışma yapmayı amaçladık.

Bu düşüncelerden hareketle değerli bilim insanı sayın Prof. Dr. Muhammet Hanifi MACİT'in editörlüğünde, Türk devlet felsefesinin derin izlerini taşıyan çok değerli metin ve analizlerden oluşan "*Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi*" başlıklı bu kitabı hazırladık.

Türk devlet anlayışının ve teşkilatlanma biçimlerinin analizini yapmaya gayret eden bu çalışmada, Türk tarihinin yurttan devlete uzanan sürekliliği ele alınmıştır. Eser; yurt, töre, kut, kağan, yönetim, tarihsel hedefler (kızıl elma) ve benzeri hususlar çerçevesinde nitelikli bölümlerden oluşmaktadır.

Literatüre önemli bir katkı sunacağına ve referans bir eser olacağına inandığımız bu eser, alanlarında temayüz etmiş değerli bilim insanları Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Prof. Dr. Erkan Göksoy, Prof. Dr. Ümit Kılıç, Doç. Dr. Oğuzhan Göktolga, Doç. Dr. Hüseyin Kalemli, Doç. Dr. Yasin Şehitoğlu, Doç. Dr. Uğur Üçüncü, Doç. Dr. Oktay Özgül, Dr. Coşkun Erdoğan, Dr. Alper İplikci, Fatih Oğuz ve Mustafa Yiğit'ten oluşan güçlü bir akademik ve uzman kadronun çok kıymetli bilimsel çalışmalarıyla hazırlanmıştır.

Ortaya konulan eserin okuyucu ve araştırmacılara yararlı olması ve yeni ufuklar açması dileğiyle, başta Prof. Dr. Muhammet Hanifi Macit olmak üzere eserin ortaya çıkmasında emek veren isimlerini zikrettiğimiz kıymetli bilim insanlarına ve TASAV çalışanlarına, kitabın hazırlanması ve yayınında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

İsmail Faruk AKSU
TASAV Başkanı

GİRİŞ

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

Devlet

Devlet kavramı tarihsel bir yapı, felsefî bir tasarım, insan toplumunun geçmiş zamanlardan getirdiği tarihî bir tecrübe ve özellikle modern dönemde çağdaş bir olguya işaret eden kavramsallaştırmadır. Siyasî örgütlenmenin en üst şekli olarak devlet, yapısına, kaynağına ve amacına bakılarak¹ bazen modern bir fenomen olarak ele alınmış ve değerlendirilmiş bazen de tarihselliğine gönderme yapılarak doğal bir kurum olduğu savunulmuştur. Yine aynı doğrultuda devletin kökeni, kurumları, işleyişi, faaliyetleri vb. gibi konular tarihsel, sosyolojik ve politik bağlamlar üzerinden çok yönlü olarak araştırmalara konu kılınmış ve kılınmaya devam etmektedir. Özellikle modern devlet kavramı güncel bir problem olarak ele alınmış birçok araştırmacının araştırma konusu olarak değerlendirmelere tâbi tutulmuştur. Tabii ki bu bağlamda devletin kaynağı, kökeni üzerine birçok çalışma yapılmış, farklı kuramlar, politik ideolojiler çerçevesinde öne sürülmüştür. Çalışmamızın amacı doğrultusunda biz öncelikle “Devlet nedir?” sorusunu yapılan tanımlar bağlamında ele alacağız.

¹ Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 534.

Düşünce tarihi boyunca tartışılmış, farklı tanımlamalar ve açıklamalar yapılmış olmasına rağmen çeşitli genellemelere ulaştırarak ilkelere var olduğu gerçeği ifade edildikten sonra, tanımların müşterek ilkelere üzerinden Türklerin tarih sahnesine çıktıkları günden bugüne teşkilatlanma serüveninin bu tanımlar doğrultusunda bir süreci ihtiva ettiğini ortaya koyacağız.

1. Devlet, “toplumu yöneten kurullar ve yasalar yaratma otoritesine sahip ayrı bir kurumlar kümesi” olarak tanımlanmaktadır.
2. Devlet, sosyal düzenin idamesi, düzeni sağlayan ve sosyal istikrarı destekleyen bir kurumdur.²
3. Devlet, imkân ve fırsatlarla, görev ve sorumlulukları âdil ve eşit dağıtan kurumdur.³
4. Devlet, sosyal varlığın kolektif örgütlenmesinden sorumlu ve giderleri toplum tarafından karşılanan, kamusal olarak tanınan bir dizi kurumdur.⁴
5. Devlet, belirli bir sınır dâhilinde egemen bir hükümet yetkisi tesis eden ve bir dizi daimî kurum aracılığıyla otorite uygulayan bir siyasi birliktir.⁵
6. Devlet, siyasal topluluk ve tanımlanmış bir siyasal düzendir.⁶
7. Devlet, düzeni tesis eden ve sosyal istikrarı sağlayan kurumlar dizisidir.
8. Devlet, belirli sınırlar içerisinde, egemen bir hükümet yetkisi tesis ederek kamusal olarak tanımlanabilen ve kamu tarafından finanse edilen, kurumları vasıtasıyla otorite uygulayan siyasi bir birliktir.⁷
9. Devlet, otorite ve yasa üzerinden irade bildiren tüzel kişiliktir.⁸

² Andrew Heywood, *Siyaset*, Çev. Bekir Berat Özipek, Adres Yayınları, Ankara, 2007, s. 124,

³ M. Hanifi Macit, *Hukuk Devleti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 18-19.

⁴ Heywood, *Siyaset*, a.g.e., s. 125.

⁵ Heywood, *Siyaset*, a.g.e., s. 126.

⁶ M. Hanifi Macit ve Yıldırım Torun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Orion Yayınları, Ankara, 2014, s. 103.

⁷ Macit- Torun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, a.g.e., s. 104.

⁸ Macit- Torun, a.g.e, s. 103-105.

10. Devlet, belirli sınırlar içerisinde meşru fiziksel güç kullanımı iddiasında bulunan insan topluluğudur.
11. Devlet, kabul edilmiş sınırlar içinde yaşayanlar üzerinde güç kullanma ve kontrol araçlarına sahip, halk, ülke ve egemen birlikteliğinden oluşan siyasi örgütlenmedir.

Tanımlamalar doğrultusunda devlet kavramsallaştırmasının dile getirilmesinde özellikle üç unsurun (toprak, millet ve egemenlik) temel ilkeler olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekir. Diğer taraftan düşünce tarihinde devlet üzerine yapılan analitik değerlendirmelere ve yukarıda ifade edilmiş olan tanımlamalar bakıldığında devletle ilgili şu beş temel nitelik karşımıza çıkmaktadır:

- I. Egemenlik
- II. Kamusalılık
- III. Meşruluk
- IV. Hükmetme
- V. Coğrafi alan

Özellikle Weber başta olmak üzere devlet tanımlarına **şiddet araçlarının denetimi**, hukuk devleti ekseninde **anayasallık** ve modern devlet kuramlarının etkisiyle Pierson'un tespit etmiş olduğu **vergilendirmenin** eklendiğini ifade edebiliriz. Sonuç olarak devlet adına yapılan tanımlamalar onun mahiyetini genel hatlarıyla ortaya koymaya yeterlidir.

Devlet Felsefesi

Devlet felsefesi, "devletin ne ve nasıl olduğunu, nasıl olması gerektiğini sorgulayan analitik ve normatif felsefe disiplini; devletin doğasını, anlamını, kaynaklarını, amaçlarını ve kapsamını inceleyen devletin kökenlerini ve dayanaklarını felsefi bir yöntemle ele alan bir felsefe disiplindir".⁹ Devlet felsefi bir disiplin olarak temel problemini "devlet" kavramı şeklinde oluşturmuştur. Bu bağlam çerçevesinde devletle ilgili olarak ister nasıl olması gerektiği, kaynağı veya kökeni üzerine olsun veya isterse devletin insan yaşamındaki yeri, adaletli bir yönetimin nasıl olması gerektiği şeklinde bir sorgulama etkinliği

⁹ Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, s. 534.

olarak ortaya çıksın bunlar devlet felsefesinin temel problemlerini oluşturmaktadır.

Devlet ve devlet felsefesi üzerine yapılan bu genel değerlendirmeler ışığında Türklerde bir devlet felsefesinden söz edilebilir mi? Tarih sahnesinin olgularıyla cevaplandırıldığı bu soruyu, bugünün dinamikleriyle ve anlama kalıplarıyla cevaplandırmak mümkündür. Lakin bunu imkâna açan yani "Türk Devlet Felsefesi" tanımlamasını mümkün kılacak olan şey, devletin ne'liği veya ondan ne anlaşılması gerektiğini ulaşılan ilkelerden hareketle ortaya koymak, Türklerin tarihsel tecrübesinin bu ilkeler çerçevesine oturup oturmadığını belirlemektir.

Maddî ve manevî kültürel öğeler üzerinden geniş bir kültür coğrafyasında hüküm sürmüş olan Türkler, tarihin hem inşa edicisi hem de taşıyıcısı olma kudretini hangi araçlar üzerinden kurmuştur? Bu önemli ve değerli bir sorudur. Bunun anlaşılması ve açıklanması zaruri olmakla birlikte, yine bu sorunun bugünün insanına rehber olması bakımından oldukça değerli olduğu da unutulmaması gereken bir başka gerçekliği ifade etmektedir. Kadim zamanlardan günümüze gözlemci ve inşacı bir yeteneğin sahibi olan insan, etrafında cereyan eden hadiseleri taklit ederek hayatına çeşitli pratik dokunuşlar gerçekleştirmeyi başarabilmiştir. Yine içerisinde yaşamış olduğu evrendeki düzen ve ahenk onun dikkatini çekmiş, mevsimlerin ardıllığı, gece ve gündüzün bitmeyen dönüşümü vs. örnekler üzerinden kendi hayatında bu ahengi yakalamaya çalışmıştır. Devletin böyle bir eğilimin sonucu olarak doğduğu düşüncesi de oldukça akla yatkın bir açıklama olarak görülebilir.

Devletin kaynağına böylesi bir teorik arka plan konulduğunda, bir başka sorun ortaya çıkmaktadır. Düzen nasıl sağlanacak, hangi referanslar üzerinden bu ahenk yakalanacak, düzen iddiasının bir kaosa dönüşmesi nasıl engellenecektir? Bu ve benzeri soruların sayısını arttırmak olanaklı, ancak gereksizdir. Zira bu sorunlar üzerine düşünmek devlet denilen teşkilâtlı yapının üzerine felsefe yapmak, yani devlet felsefesinin ortaya çıkması demektir. Bu çalışmanın temel amacı da Türklerin devlet anlayışlarının ve teşkilâtlanma biçimlerinin daha özel analizini yapmaktır.

Yukarıda dile getirilen ahenk, uyum veya düzen Türklerde devlet denilen organizasyonla kurulmaya çalışılmış ve genel olarak şu temeller üzerinden geçmişten bugüne süregelmiştir.

İlk Türk devletlerinde devlet anlayışı evren anlayışının bir uzantısı ve sonucudur. Türk kozmolojisine göre “evren” ikili bir sistemde oluşmuştur: Gök ve Yer. Gök yaratıcı ve hükmedici gücü, yer ise kutsal olanı, üzerinde yaşanan yurt kavramını temsil eder. İlk Türklerde devlet evrensel bir hâkimiyeti oluşturmak üzere Tanrı tarafından kurulmuştur. Orhun Kitabeleri’nde bu durum şöyle anlatılır:

“Üstte mavi gök altında yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış, insanların üzerine de ataların yönetici olarak kılınmıştır. Onlar da Türk milletinin devletini ve töresini düzene koymuşlar, devleti idare etmişlerdir.”

Metinden de anlaşılacağı üzere Tanrı evreni ve insanı yarattığında, tüm dünyayı yönetmek üzere bir soya hâkimiyet yetkisi vermiş ve onları üstün kılmıştır. Hâkimiyetin kaynağı, aşkın otorite üzerinden temellendirilmiş ve verdiği bu yönetme yetkisi “kut” olarak adlandırılmıştır. Hâkimiyetin meşruiyet kaynağı olarak tek ve gerçek yüce gücü gösteren ilk Türkler Hunlardan itibaren bu yetkiyi ifade eden unvanlar kullanmışlardır. Ayrıca hükümdarın otağı ve ordugâhı yerin merkezi olarak görülmekte ve kutsal kabul edilmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın evlendiği kadınların gökten inen bir ışık huzmesinin içerisinde çıkmış olmaları ve her bir eşinden doğan üçer oğlunun Türk boylarının kurucuları olmaları yine hâkimiyetin meşruiyetini ilahi bir güce dayandırma tezahürüdür. İlk Türk devletlerinde sadece iktidarın meşruiyet kaynağı değil; devlet teşkilatlanması ve devleti yönetecek kadroların yetiştirilmesi, protokol hiyerarşisi de güçlü bir devlet sistemi olduğunu ortaya koymaktadır.

Eski Türklerde devletin en önemli güçlerinden biri de ordudur. Metehan'a atfedilen onlu sistem ve bunun boylar içerisindeki tatbiki, milleti bir kumanda bağıyla birbirine bağlamakta hem askeri sevk ve idareyi hem de millî birlik ve dayanışmayı bu sistemle yürütmektedir. Türklerde ordu, var olmanın önemli sağlayıcısıdır. Devletin iç ve dış işlerinin görüşülüp karara bağlandığı ve hükümetten ayrı olan

bir istişare meclisi görünümündeki “toy” geleneksel bir yasama organı olarak da düşünülebilir.

İlk Türk İslâm devletlerinde İslamiyet öncesi devlet anlayışı devam ettirilmiş, hâkimiyetin kaynağı olan kut anlayışı korunmuş hem de İslâm siyaset düşüncesini şekillendiren kavram ve kurumlar devletin oluşumunda kullanılmıştır. Bu dönemde kamuya ve kamu idaresine ait birçok alan kurumsallaşmaya başlamıştır. Hem yargı hem de maliye alanında daha önce var olmayan birçok kurum ve kural sistemleşmiştir. İlk Türk İslâm devletlerinde devlet teşkilâtı giderek idealleştirilirken bir yandan da ideal devlet nizamının nasıl olabileceğine dair tartışmalar yapılmış ve bu alanın teorik kaynakları olarak gösterebileceğimiz siyasetnameler yazılmıştır. Bu kaynakların en ünlüleri Yusuf Has Hacib’in yazdığı Kutadgu Bilig ile Nizamülmülk’ün yazdığı Siyasetname’dir. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacip, devleti yönetenlerin sorumluluklarını anlatmakla kalmamış, halkın da devlete karşı sorumluluklarının çerçevesini çizmiştir. Buna göre kısaca ifade edersek devletin sorumlulukları; adaleti tesis ve temin etmek, ekonomik istikrarı sağlamak, güvenlik ve huzur ortamını sürdürülebilir kılmaktır. Vatandaşların görevleri ise; kanunlara uymak, vergi ödemek ve devletin dostunu dost düşmanını da düşman olarak bilmektir. Devlet ve millet ilişkilerinin böylesine detaylı ve günümüze de hitap eder biçimde ortaya konduğu bir sistemin modern dönemde de tarihsel bir tecrübe olarak değeri şüphe götürmemektedir. Nizamülmülk siyasetnamesinde ideal devlet yönetiminin esaslarını anlatmakla yetinmemiş yerleşim, imar ve bayındırlık alanlarına varıncaya kadar devletin yapması gerekenleri pratik reçeteler halinde sunmuştur.

Osmanlı Devleti kendisinden önceki Türk İslâm devletlerinden ve İslâm öncesi Türk devletlerinden aldığı devlet anlayışını devam ettirmekle birlikte yayıldığı coğrafyanın genişliği ve uzun ömrü sebebiyle zaman içerisinde gelişen ve değişen bir devlet anlayışı göstermiştir. Kuruluş döneminde özellikle Anadolu Selçuklu Devleti ve İlhanelilerin etkisiyle teşkilât ve kurumlarını oluşturan Osmanlı Devleti zamanla Bizans ve Balkan prenslikleri, Venedik, Memlük ve Timur devletlerinden de etkilenerken kurumsal yapılanma da gelişmeler

kaydetmiştir. 15 yüzyıla kadar devlet yönetiminde oluşan bu birikim Osmanlı Ümerası tarafından iyi kullanılmış ve devlet kendi çağını aşan bir noktaya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılan bir hâkimiyet kurmasında ve uzun ömürlü olmasında temel sebep geliştirdiği bu yeni devlet anlayışıdır denilebilir.

Türklerde devlet geleneği üzerine yapılan bu kısa değerlendirme (ve bölümler) bize tarihsel tecrübe ışığında Türklerde devlet felsefesi olarak kavramsallaştıracağımız, yani devlet denilen fenomenin ne olduğu üzerine, rasyonel, eleştirel, analitik ve sentetik bir yöntemle felsefe yapacağımız çok köklü ve hacimli bir literatür vermektedir. Özellikle destanlar, kitabeler, yazıtlar ve siyasetnameler kaynak eserler niteliğindedir. Bu çalışma Türk devlet felsefesinin derin izlerini taşıyan çok değerli metin ve analizlerle hazırlanmıştır. Devlet, yönetim ve meşruiyet, yetki ve liyakat, hâkimiyet ve düzen, yurt kavramı, egemenlik ve törenin millet için taşıdığı anlamı irdeleyen, son olarak da özel bir kitap incelemesini ihtiva eden bölümlerden oluşmaktadır.

Bu bağlamda bir giriş metni olarak Prof. Dr. M. Hanifi Macit'in "*Türk Devlet Felsefesinin Teorik Arka Planı Üzerine*" başlığını taşıyan çalışması, yukarıda ifade edilen amacın arka planının anlaşılmasına yöneliktir.

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç'in "*Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında*" başlığını taşıyan çalışması, Türk kültüründe yönetimi özel olarak irdeleyen bir metindir. İfade edilen düzen arayışının "yönetici" üzerinden derin bir tahlilidir.

Doç. Dr. Yasin Şehitoğlu, "*Türk Devlet Düşüncesinde Sınıf(sızlık), Yetki ve Liyakat*" başlıklı çalışmayla sınıf kavramı üzerinden farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Ayrıca bu çalışma devlet-toplum ilişkisi ve otoritenin teşekkülü açısından da okunabilir.

Prof. Dr. Uğur Üçüncü, "*Nutuk'ta Türk Devlet Düşüncesinin İzleri*" başlığını taşıyan çalışmasıyla devlet geleneğinin bugünkü çağdaş tezahürünü Nutuk üzerinden bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Bir diğer ifade ile geçmişten günümüze tecrübeyi "Nutuk" üzerinden okumuştur.

Doç. Dr. Yasin Şehitoğlu'nun Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in kaleme aldığı "*Türklerde Devlet Anlayışı*" isimli eserini incelemesi, iki açıdan

özel bir değerlendirmedir. İlki, Bahaeddin Ögel hocanın bu çalışması alanında önemli bir kaynak metindir ve bu önem özgün bir çalışmayla kendini ortaya koymuştur. İkincisi ise, milletler için vefa önemli bir özelliktir ve iddiası Türkler'in bu haslete sahip olduğu yönündedir. Bu vesileyle, merhum Ögel'in bu önemli eseri okuyucular için tekrar mercek altına alınarak derinliği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Prof. Dr. Erkan Göksu'nun "*Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine*" başlığını taşıyan çalışması, Türk kültüründe yönetimi özel olarak irdeleyen bir metindir. İfade edilen düzen arayışının tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığı derin bir tahlildir.

Prof. Dr. Ümit Kılıç'ın "*Osmanlı Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışı*" başlıklı çalışması, büyük imparatorluğun hâkimiyet anlayışının özgün bir değerlendirmesini içermektedir. Çalışma güç ve hâkimiyet açısından da okunabilir.

Doç. Dr. Oktay Özgül, "*İskitler'de Atalar Kültü ve Yurt Kavramı*" başlığını taşıyan çalışmasıyla devlet geleneğini "yurt" kavramı üzerinden özel bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Erdoğan, "*Türk Devlet Telakkisinde Hükümdarın Meşruiyet Zemini ve Siyasî Hâkimiyeti Bakımından Kut Anlayışı*" başlıklı çalışmayla kut kavramının toplumsal zemindeki meşruiyet bağını kurma noktasında neden töre kavramından ayrı düşünülemediğini açıklamaktadır.

Doç. Dr. Hüseyin Kalemlî, "*Türk Devlet Geleneğinde Egemenlik Anlayışının Dönüşümü*" adlı makalesiyle geçmişten günümüze egemenlik kavramının dönüşümünü incelemiş, çalışmasında "kut" anlayışından "hukuk devletine" doğru tarihî seyri merkeze almıştır.

Prof. Dr. Erkan Göksu'nun "*Kutadgu Bilig'e Göre Türk Devlet Anlayışı, Töre ve Adalet*" başlıklı çalışması, devlet felsefesi geleneğimizin temel argümanlarından olan töre ve adaleti Kutadgu Bilig'e referanslarla bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

Dr. Arş. Gör. Alper İplikci, "*Türk Töresinin Türk Devlet Felsefesine Etkisi Üzerine Bir İnceleme*" başlıklı çalışması ile töre üzerine özel bir değerlendirmede bulunmuştur. Makalede töre, düzen ve hukuk anlamı çerçevesinde ele alınmıştır.

Fatih Oğuz, “*Türk Devlet Modeli Avrupa Devletlerine Rol Model Olabilir mi?*” başlıklı çalışmayla güncel bir problem olan “göç” olgusuna tarihsel bir arka plandan, Türk devlet geleneğinden bakmış ve bu tarihsel aklın bir model olup olamayacağını tartışmıştır.

Mustafa Yiğit, “*Devlet Felsefemizde Bir Bağımsızlık Sembolü: Ay-Yıldızlı Al Bayrak*” adlı çalışmasıyla sembollerin milletler için taşıdığı tarihsel ve güncel anlamı Türklerde bayrak sembolü üzerinden değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

Doç. Dr. Oğuzhan Göktoğa, “*Türk Devlet Felsefesi ve Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi*” başlığını taşıyan çalışmasıyla, “Türk Tipi Başkanlık Modeli” olarak da adlandırılan ve Türk Devlet geleneğindeki en yeni örgütlenme biçimi olan Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi, tarihsel ve teorik arka planıyla değerlendirmeye çalışmıştır.

Kaynakça

Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Andrew Heywood, *Siyaset*, Adres Yayınları, Çev. Bekir Berat Özipek, Ankara, 2007.

Bahaddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.

M. Hanifi Macit, *Hukuk Devleti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

M. Hanifi Macit ve Yıldırım Torun, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Orion Yayınları, Ankara, 2014.

Nizamü'l-mülk, *Siyaset-name*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2008.

TÜRK DEVLET FELSEFESİNİN TEORİK ARKA PLANI ÜZERİNE

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

Giriş

İnsan, içerisinde yaşamış olduğu evreni anlama ve anlamlandırmaya ilişkin doğal eğilime sahip olan bir varlıktır ve bu kadim bir temayülü ifade eder. İnsan varlığı bireysel veya toplumsal olarak çeşitli düzey ve imkânlar doğrultusunda etrafında cereyan eden olayları anlamak ve açıklamak ister. Bu eğilim sadece birey ve topluma ait bir etkinlik olma durumunu aşar ve milletler de bu eğilimin temel taşıyıcısı konumuna gelirler. Yalın bir bakış açısı ile irdelendiğinde bireyin, toplumun veya milletin sadece pratik amaçlar peşinde koşan bir varlık veya varoluş değil, teoriye ilişkin eğilimi de en az pratiğe dair yönelimi kadar kuvvetli olan bir varlık veya varoluş olduğu görülecektir. Teoriden bağımsız bir pratiğin vuku bulma olanağı, düşünmeden eylemde bulunmanın amacına uygunluğu kadar rastlantısaldır. Bunun için medeniyet milleti olan Türklerin teorik düşünceleri ve bunların pratik yansımalarının neler olduğu üzerine yapılan her araştırma “felsefi” bir araştırma özelliği taşır. Bu çalışmanın amacı da

tarih sahnesine çıktıkları günden bugüne Türklerin, etraflarında cereyan eden her türlü hadiseyi nasıl anladıklarını, nasıl açıkladıklarını veya gerekli gördüklerini nasıl inşa ettiklerini, kaçındıklarıyla nasıl mücadele ettiklerini anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır.

Bir milletin düşünce dünyasına nüfuz etmek, onun din, bilim ve felsefesini irdelemeyi, yani bu milletin Tanrı, Evren ve İnsan kavramları etrafında şekillenen zihin dünyasına ve eylem alanına girmeyi gerekli kılar. Çünkü bir milletin düşünce dünyası, ifade edilen bu üç temel kavram etrafında şekillenir. Bu milletin düşünceleri çerçevesinde şekillenen kurumlar ve bu kurumların işlevleri de ancak ve ancak ifade edilen zihin dünyasının biçimlendirmesiyle işlerlik kazanır. Çünkü her türlü anlam etkinliği Tanrı, Evren ve İnsan üzerinden inşa edilir ve bunlar üzerinden kurulan anlama gayreti hayatın her yanına sirayet eder. Devlet de millet hayatının en önemli hadiselerinden biridir ve böyle bir düşünce dünyasının göstergeleriyle bezenerek kurumsal bir varlığa dönüşür. Devlet felsefesi ise, “iktidarın kaynağını, devletin doğuşunu, anlam ve amacını, ona hâkim olan ilkeleri, millet ile devletin derin ilişkisini tarihi perspektifi de göz önünde bulundurarak” (Niyazi 2017: 21) inceleyen felsefe disiplini. Türk devlet felsefesi de tam olarak tanımın ifade ettiği anlam üzerinden açıklanması gereken tarihî bir hadisedir. Bunun anlaşılması ve açıklanması adına yapılacak olan her değerlendirme sadece Türklerin bu görüncüye ne anlam yüklediğini değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından ona verilen yerin özgün değerini de ortaya koyacaktır.

Böylesine derin bir araştırma etkinliği doğası gereği mitolojileri, destanları, atasözlerini, dilden dile aktarılan anıları ve ilk kaynaklar olan kitabeleri referans alacaktır. Bu tarihî kaynaklar bize Türk devlet felsefesinin düşünsel arka planını verecek ve eylem alanında somutlaşan birçok fiil ve kurumun hangi arkaplandan beslendiğini de gösterecektir. Özellikle yazılı kaynaklar, devlet felsefesinin temel sorularına da cevap verecek bilgi kaynaklarıdır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu kaynaklar meşruiyetin dayanağı, hâkimiyetin sınırları, hakanın görevleri ve bunları düzenleyecek olan kuralların ne olduğu gibi temel sorunlara yanıt bulunabilecek önemli referanslardır.

Türk devlet felsefesi üzerine yapılacak olan her değerlendirmenin, Türklere göre devletin ne olduğunu, iktidarın kaynağını, devletin doğuşunu, anlam ve amacını, ona hâkim olan ilkeleri, millet ile devletin derin ilişkisini tutarlı bir dil ile açıklaması gerekir. Bu noktada Türk devlet felsefesine dair her değerlendirme, tarihin ve kültürün aktarıcı aracı olarak dil ile başlar ve bir milletin teşkilâtlanma esasını anlayabilmek için onun, diline, mitolojisine, kozmogonisine ve töresine yüklediği anlamı çok iyi bilmek gerekir. Siyasî toplumsal hayatın anlaşılmasının temel esaslarını oluşturan bu ögeler aynı zamanda Türk devlet felsefesinin de temellendirilmesinin arka planını oluşturacaktır. Bu zikredilen ögeler, Tanrı, Evren ve İnsanın anlaşılması çabasında oluşan ahengin Türkler açısından nasıl anlamlandırıldığını da gösterecektir. Bu bağlam çerçevesinde somut olarak anlaşılıp açıklanabilecek olan Türk devlet felsefesinin arka planını oluşturan referanslar sistemine sırasıyla değinmek gerekir.

Türk Dili

Hiç şüphesiz dilin varlığı, düşünce yaratımının da var olduğunu gösterir. Diller, insanların iç doğası ile birlikte geliştiklerinden, milletlerin düşünsel özelliklerinin dil eylemleri olarak somutlaşmasını sağlar. Çünkü her dilin millî bir formu vardır. Dil, milletin ruhunun dış görünüşüdür; milletin dili ruhudur, ruhu da dili. Dil ile milletlerin bütün özellikleri, karakterleri ortaya çıkar ve bu unsur milletlerin dünya görüşünü anlamaya olanak tanır. Milletlerin ayrı ayrı dünya kavrayışları, karakterleri sözcüklerin anlamında saptanmıştır. Çünkü bir algıdan meydana gelen sözcük, nesnenin bir izlenimi değil, nesne tarafından ruhta uyandırılmış tasarımın bir izlenimidir (Akarsu 1993: 62-63). Bunun içindir ki Türk dili, ilim yapılabilen diğer dillerde de olduğu gibi, kendi millî özelliklerini Türk sosyal hayatının yapısına göre yansıtır. Zira dil, yaşamın bütün alanlarında; günlük yaşamın en yalın olaylarında, bilimin ana formlarında, görenekler ve törelerde, inançlarda ortaya çıkar. Dil, her türlü maddesel yaşamın, tekniğin ve ekonominin koşulu olduğu gibi dinin, hukukun, felsefe ve sanatın da yapıtaşı, yegâne taşıyıcısıdır. Dil ve dilin ögeleri bir çağdan diğerine geçerek geldiği için, geçmişin şimdiki zamana etkilerini

gösterir ve kültürün en derinlerine kadar işler. Düşünme ve duyma biçiminin bir kavrayış şekli olarak dil, yaratıcı yaşam ilkesi olarak düşünceyi de geliştirir. Zengin, yani yaratıcı dil, zengin, yani üreten kültürdür.

Dil, milletin hayatında bir kültür vasıtası olarak en başta gelen unsurdur. Aynı dili konuşan insanlar, millet denilen sosyal varlığın temelini oluştururlar. Bu noktada millî bir bağ olarak Türk dilinin oynadığı rolü tarihte belki de diğer dillerin hiçbiri oynamamıştır. Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türkçe, tek bir kaynaktan ortaya çıkmış, tamamen orijinal ve başka dillerle akrabalığı olmayan müstakil bir dildir. Bu dil, Ural ve Altay dağları arasındaki bozkır sahada doğmuş ve gelişmiştir. Türkçenin en eski örnekleri ancak VII. yüzyıla kadar geriye gidebilmektedir. Fakat Türkçenin temelini M.Ö. 4000 yıllarına kadar götürecekt bazı deliller de bulunmaktadır. Mesela yaklaşık 350 Sümerce kelime ile eski Türkçe kelimeler arasında ses ve anlam bakımından tam bir benzerlik görülmektedir (Macit 2014: 24).

Türkçe, Türk siyasî hayatına paralel bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme bazen olumlu, bazen de olumsuz yönde olmuştur. Örneğin; Türk soyundan olan toplulukların ve boyların bir devlet çatısı altında toplanması, yani siyasî bütünlüğün sağlanması gibi durumlarda, Türk dilinde de birliğe doğru bir gelişme meydana gelmiştir. Buna karşılık Türk devletlerinin parçalanıp dağılmaları halinde ise Türkçe de parçalanma, yani lehçe ve ağızlara ayrılma yoluna gitmiştir. Türkçenin lehçelere ve ağızlara ayrılmasında sadece Türk devletlerinin parçalanıp dağılmaları değil, aynı zamanda Türk göçleri de başlıca rol oynamıştır. Bugün Türkçe kırktan fazla lehçeye ayrılmıştır. Bazı Türkçe lehçe ve ağızları anlaşmayı engelleyecek kadar birbirinden uzaklaşmışlardır (Koca 2010: 210-211). Ancak bütün bu değişikliklere rağmen bugün Türkiye Türkçesiyle Azeri, Türkmen, Özbek, Uygur, hatta Kazak ve Kırgız Türkçesi arasındaki fark, Latineden türemiş olan diller arasındaki farktan çok daha azdır ve ortalama bir “dil iletişimi”, yani karşılıklı anlaşma kısa bir süre içerisinde oluşmaktadır.

Türkler, tarih boyunca çok değişik kültür ve medeniyet çevreleriyle irtibatla bulunmuşlardır. Özellikle sonradan kabul ettiği dinler ve inançların doğduğu kültürler Türk milletinin alfabe ve sayı

sistemini zaman zaman değiştirmiş ise de Türk yazı dilinin hususiyetleri veya gramerinde pek oynama görülmemiştir. Türk göçlerinin özellikle batıya doğru olması ve buralarda mecburen farklı siyasal teşekküllerin kurulması, yeni Türk kültür çevrelerinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum Türk muhitine birçok yenilikler getirdiği gibi, Türklerin dillerine de önemli istikametler vermiştir. Yazı dili ile beraber gayet normal olarak Türk boyları arasında yaşayan konuşma dilindeki mevcut şive hususiyetleri yavaş yavaş bu yeni merkezlerin diline de girmeye başlamıştır. Ayrıca Türkler, değişik coğrafyalarda beraber yaşamak zorunda oldukları halklardan bazı şeyler almanın yanı sıra onlara da pek çok şey kazandırmışlardır.

Türk konuşma dilinin ne zaman ve hangi şartlar altında ortaya çıktığı hakkında tam olarak bir şey söyleyebilmek mümkün olmasa dahi, yazı dili son yıllara kadar Orhun Abideleri ile tarihlendirilmekteydi. Türkçenin, yazı dili haline gelmesinde etkili olan Yeni-Sey ve Orhun Abideleri, VI-VIII. asırlara aittirler. Ancak Kazakistan'da Esik Kurganı'ndan çıkan bir tabağın altındaki yazıtın zamanı M.Ö. V. yüzyıla kadar götürülünce, Türk yazısının ve yazı dilinin daha eski tarihlere dayandığı ortaya çıkmıştır. Yine Asya'da III. asırda Türkleri anlatan Çince vesikalar ile V.-VI. yüzyıl olaylarından bahseden Latin kaynaklarından öğrenilen bilgilere göre Karadeniz'in kuzey taraflarında yaşayan Hun Türkleri arasında Hristiyanlığı seçenlerin Türk dilinde kitapları vardır ve onlar dinî metinlerini Türkçeye çevirmişlerdir. Bu noktada Türkler, yazısı, yani kendilerine ait bir alfabesi bulunan ender milletlerden biridir. Özellikle Türk topluluklarına ait, V. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıl başlarına kadar devam eden dönemlerden kalma, kendilerine has alfabe ile yazılmış birçok belge bulunmuştur. Bu belgelerdeki yazılara bazen "Göktürk yazısı", bazen "Yenisey veya Orkun yazısı", bazen de "Türk runik yazısı" denilmiştir. Göktürk yazısı denilmesinin sebebi, bu yazıyı Göktürklerin ilk defa yaygın bir şekilde kullanmış olmalarından, "Yenisey veya Orkun yazısı" adı verilmesinin sebebi de bu yazı örneklerinin en çok Yenisey ve Orkun nehirlerinin kaynak havzasında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu yazı bilim dünyasında genellikle "Türk runik yazısı" adıyla isimlendirilmiştir. Bunun sebebi

de bu yazının karakter bakımından eski İskandinav ve Germen gizli yazısına benzer olmasından ötürüdür (Macit 2014: 25).

Türkler özellikle Orta Asya'dan göçleri sürecinde değişik dillerle karşılaştılar. Bu noktada Anadolu'yu fetheden Türk boyları ile Türkmenler kendilerini, Latince, Ermenice, Elence, Farsça vb. Hint-Avrupa dillerinin konuşulduğu ülkeler ve toplumlar ile çevrili buldular. İslâm dünyasının evrensel dili sayılan Arapça da göz önüne alınırsa Türklerin değişik toplumlar ve dillerle temas ettikleri görülecektir. Bu noktada Türkler bütün bu topluluklara kendilerini ve doğal olarak dillerini kabul ettirmeye çalıştılar. Sonunda Türkçe Ortadoğu'nun, Anadolu'nun ve Balkanların evrensel dili oldu. Tabi bu süreçte kendisi de bütün yabancı dillerin etkisinde kaldı; değişti, gelişti, güzelleşti, ama kimliğini tarihsel geçmişini yitirmedi.

Netice olarak dil, milletlerin kültür hayatında son derece önemli olduğu gibi, Türk kimliğinin de temel taşıyıcısıdır. Farklı türden kültür hayatlarının tanınması veya içselleştirilmesi, farklı inançların sahiplenilmesi, bir kimliği "dilde" olan bölünme kadar etkileyemez. Nasıl ki dil, bir milletin ruhunun somutlaşmış hâli ise, bir milletin temel karakterini ortaya koymaktaysa, aynı zamanda o milletin geleceğinin de en önemli unsurlarındandır. Dil, milletin kültürünü gelecek kuşaklara taşır, o milletin düşünce yapısını belirler. Devletin siyaseti, felsefesi dil ile kurulur, dil ile uygulanır, dil ile belirlenir.

Sonuç olarak Türk dilinin serüvenine ilişkin yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında hareketli bit toplumun zengin bir kavramsal alana sahip olması kaçınılmazdır. Bu çalışmada karşımıza çıkacak olan ve bugün çok kullanılmayan, yaygınlığı olmayan ve alan uzmanlarının dışında pek bilinmeyen bu kavramları ve anlam içeriklerini yukarıda teorik arka planı verilen tarihi serüvenimiz açısından değerlendirmek gerekir. Zira ifade edildiği üzere milletlerin dili onların karakterleridir ve bunun en somut yansıdığı alan da teşkilâtları, kurumlarıdır.

Türk Kozmogonisi

Türk Dil Kurumu sözlüğünde kozmogoni; evren doğumu şeklinde tanımlanmaktadır. Evrenin nasıl yaratıldığı veya onun var oluşuyla

İlgili izah denemeleri birçok kültürde mevcuttur. Ancak bir kültürün oluşum aşaması veya onu diğer kültürlerden farklı kılan, bu izah denemelerindeki benzerliklerin yanı sıra bu denemelerin kendilerine has olan açıklamalarıdır. Tarihî anlamda bakıldığında da güçlü kozmogonileri olan kültürlerin medeniyet milletleri şeklinde ortaya çıktıkları ve sadece kendilerine değil, dünya insanlığına çeşitli armağanlar veya kazanımlar sundukları görülmektedir.

Türkler, içerisinde yaşadıkları âlemi, birbirinin zıddı olan, ancak birbirini tamamlayan iki prensip ile izah etmektedirler: Gök Tanrı ve Asra Yer. Gerçeklikte her şey bir kaos halinden ibaret olmasına rağmen, yine her şey açıldıkça gök yerden, aydınlık karanlıktan, erkek cevher dışı cevherden ayrılmış ve birbirine zıt olan bu kuvvetlerin tekrar birleşmesinden “kişi, yani ilk insan” vücut bulmuştur (Ülken 2006: 169). İlkel toplumlara has olan totemizm ve animizm bakiyelerinin atıldığı, felsefî (soyut) ve zihni esaslardan hareketle, oldukça monist dünya görüşüne yakın bir anlayışın geliştiği görülür. Âleme ve onun varoluşuna ilişkin böyle bir kavrayış, belirli bir fikri düzeyi de gerektirmektedir.

Türklerde Gök Tanrı mevcut olanın yaratıcısı, fakat Asra Yer onun tüketicisidir. Gök Tanrı'nın yarattığı, Asra Yer'in tükettiği şeklindeki düalizm (ikicilik), bunun sadece bir vaziyet ve hâl itibarıyla olduğu düşüncesiyle monist (tekçi) bir karaktere dönüşecektir. Gök ile Yer arasındaki ayrılık, ailenin ahengi ve toplumun nizamı gibi bir uyuma ve uzlaşma şeklinde tezahür eder. Bir başka ifadeyle Gök, Hakani, yer, Hatunu temsil eder. Türk kozmogonisinde “Ana Yer, Atam Gök” ifadesi yakın zamana kadar devam etmiştir.

Türk kozmogonisinin en özgün şekli, Altay Türklerinde bulunmuştur. Altay Türkleri kozmogonisinde, âlemde hiçbir şey yokken Karahan ve Su vardır. Karahan gören, su görünendir. Yani biri özneyi, diğeri nesneyi temsil etmektedir. Karahan şekilsiz ve belirsiz bir kuvvet, bir nevi kaos olan Su'dan kişiyi yaratmış ve böylece de yalnızlıktan kurtulmuştur. Kişi ve Karahan su üzerinde uçmaya başlamış, yalnız kişinin gururu ve ihtirası Karahan'ı aşmaya başlamış, onu, başını göklere yükseltmeye sevk etmiştir. Bunun üzerine

Karahan onu cezalandırması, kişiden “uçmak” ve “bilmek” iktidarlarını almıştır. Ancak bu tek ve sevgili mahlûkuna acıyarak ona “bilmek” iktidarını tekrar armağan etmiştir. Denizden bir avuç toprak almış, bundan dağlar ve adaları yaratmış ve kişiyi buraya bağlı kılmıştır. Fakat kişi bir türlü uslanmamış ve Yaratana ile sürekli boy ölçüşmüştür.

Türk kozmogonisini diğer kozmogonilerden ayrıcalıklı kılacak olan bir başka anlayış, kadının yaratılışıyla ilgilidir. Sami kozmogonileri dikkate alındığında Havva, Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Yani kadın ayrı bir varlık, başlı başına bir yaratılış olmayıp erkekten ayrılmış bir parçadır. Ancak Türk kozmogonisinde kadın, kişinin bir parçası değil, Karahan tarafından ayrıca yaratılmış olup, Yer Hatun ismiyle Yer Han’a muadil bir kuvveti temsil eder. Bu yaklaşımın özgün değeri, kadının kendi varlıksal koşulunun, yine kendi farkındalığıyla oluştuğu düşüncesinden kaynaklanır. O, varlıkta vücut buluş anlamında bağımlılıkların değil, kendi gerçekliğinin temsilcisidir. Bu durum Türklerde pederşahi değil, fakat pederi bir esasa göre ailenin kurumsallaşmasını sağlamıştır.

Burada kısaca özetlediğimiz Türk kozmogonisinde dikkate değer üç ögenin zikredilmesi gerekir: 1) Altay kozmogonisinin varlığın vücut buluşu yönündeki bu tespiti, bize her şeyin kökeninde suyun var olduğu iddiasını dile getiren Thales’i hatırlatmaktadır. 2) Kişinin Karahan’la mücadelesi, bir taraftan Promete’nin Zeus ile mücadelesiyle, diğer taraftan şeytanın gururu ve Allah’a isyanı ve son olarak, Âdem’in cennetten tardı (kovulması/çıkarılması) ile yakınlık göstermektedir. 3) Türk kozmogonisinde “uçmak” ve “bilmek” ruhun iki kudretine işaret ettiği gibi, “uçmak”ın cennet olduğu ve kişiden uçmak iktidarının alınmasının aynı zamanda cennetten tardı (kovulmayı/çıkarılmayı) ifade ettiği de söylenebilir (Ülken 2006: 171-173).

Bu bağlam çerçevesinde milletlerin genel olarak felsefeleri, özel olarak da devlet felsefeleri ancak onların evrene ve yaratılışa yükledikleri anlam üzerinden açıklanabilme imkânına kavuşur. İslamiyet’in kabulüne kadar geçen süreç dikkate alındığında, Türklerin kozmogonilerinden Tanrı, Evren ve Hâkimiyete ilişkin düşüncelerini

çıkarsamak mümkündür ve bu çalışmanın bazı makaleleri bu temayı içermektedir. Özellikle Hakanın Tanrı tarafından görevlendirildiğinin kabulü, Hatunun Hakan olmadığı zaman onun vekili olabilmesi gibi durumlar, Türk kozmogonisinin Türk devlet felsefesinin teorik alt yapısını oluşturması noktasındaki büyük etkisini gösterir.

Türk Mitolojisi

Türk kimliğinden söz ederken gözden kaçırılmaması gereken önemli şey, inşa edilmeye çalışılanın değil, tarihsel süreç içerisinde zaten inşa edilmiş olanın anlaşılması gereğidir. Türk kimliği açısından Türk mitolojisi, bu bağlamda anlaşılması gereken temel bir öge durumundadır.

Mit (myth), “söz” ya da “konuşma”, “masal-hikâye” anlamlarına gelen, Yunanca “mythos” sözcüğünün karşılığı olup, geçmişte yaşamış insan topluluklarının inandıkları tanrıların, kahramanların, doğüstü varlıkların, olayların ve bunlar etrafında gerçekleştirilen anlatıların, yine olağanüstü unsurlarla şekillendirilip ortaya çıkarıldığı olağandışı hikâyelerdir (Çağlar 2008: 29). Mitoloji bir anlamıyla mitleri, onların doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim, diğer anlamıyla ise bir millete, bir dine ait mitlerin efsanelerin bütünüdür (TDK 2005: 1403). Türk mitolojisi ise Türk halklarının inanmış oldukları mitolojik bütüne verilen isimdir.

Mitler, sözlü geleneğin diğer türleri gibi, kültürün değişmesi ile birlikte değişir ve gelişirler. Bu özelliği ile de varlıklarının süreğen olmasını sağlarlar. Mitler, tarihî olaylar veya dinî unsurlarla ilişkili olsun veya olmasın, ortak kültürel mirasın ürünüdürler. Bu nedenle de millî kültürün en eski zamanlarından başlayarak, günümüzdeki durumuyla da ilişkilendirilebilirler. Böylece mitler, yaratıldıkları toplumun dünyaya ve olaylara bakış açısını, bir anlamda o toplumun karakterini de yansıtır. Genellikle gündelik hayatta ve istisna olarak akademik çalışmalarda mitlere, uydurulmuş hikâyeler anlamı verilir. Oysa mitler, hem insanlığın hem ulusların ortak tarihi hafızasını oluştururlar ve bir halının deseni gibi kimliği bezerler. Bu ifadeyi en güzel özetleyen ise G. Vico’dur. Vico’da mitoloji, insanlığın ilk bilimidir. Mitler, insanlarda soyut düşünme yeteneğinin henüz gelişmediği,

hayal gücü ve imgelemenin düşünme gücünün yerini aldığı dönemlerde, içinde yaşanan evreni anlama etkinliğidir. Bundan dolayı mitler, çarpık birtakım anlatılar değil, gerçeği dile getiren hikâyelerdir; insanlığın ilk bilim kuramlarıdır. Vico'ya göre, özellikle araştırma etkinliğimizin konusunu milletlerin tabiatı hakkında bilgi edinmek oluşturuyorsa, öncelikle bakmamız gereken milletlerin mitolojileridir. Çünkü bize milletlerin toplumsal kurumlarını verecek olan onların mitolojileridir. Etnik kültürün enerji kaynağını sağlayan, etnik kültürel geleneğin taşıyıcısı olan insanların davranış ve düşünce biçimlerini de düzenleyen yine odur.

Türk mitolojisi ile ilgili ilk araştırmaların yabancılar tarafından yapıldığı gerçeğini hatırlatarak, ilk ciddi araştırmaların da Çin kaynaklarından İ. Buçirin tarafından Rusçaya çevrilen metinler olduğunu ifade etmek gerekir. Bu anlamda çok sayıda alan uzmanının ve onların özgün araştırmalarının zikredilmesi çalışmamızın boyutunu aşacağından, H. Ziya Ülken'in aktarımıyla bu araştırmaların en önemlilerinden olan W. Radloff'un Altaylıları tetkik ettiği araştırmalarındaki tespitlerinden hareketle başlamak gerekir. Türk kozmogonisinde de değinildiği gibi, Gök ve Yer ahengi üzerine kurulmuş Türk mitolojisinde Göğün 17. katında ve kâinatın üstünde bütün ilahların babası ezeli hâkim Karahan oturur. Dünyayı, emri altında bulunan diğer birçok ilahla beraber idare eder, ancak göğün muhtelif katlarında oturan diğer ilahlar, Tanrı Karahan'dan çıkmış ve onun aracılığıyla vücut bulmuşlardır. Türkler bu türden yarı ilahlara Yer-Su ismini vermekte ve bunlar yerin ve suların hamileri olarak kabul edilmektedir. Yer-Suların başı ve en büyüğü Oğan'dır ve Yer-Su'ların 17 hanı bu Oğan'a bağlıdır. Bunların her birisinin büyük dağların birinde oturduğu kabul edilir (Ülken 2006: 176). Bundan sonra, ikinci derecede yeryüzünde yaşayan ve insanlar tarafından her zaman görülemeyen cinler ve periler âlemi gelir. Bu itikat şeklinin animizm bakiyesi olduğu düşüncesi bir gerçeklik olmasına rağmen, tarihçe tespit edilen ve bugün mevcut olan şekliyle de ondan çok daha gelişmiş durumdadır.

Tıpkı Türk kozmogonisinde olduğu gibi Türk mitolojisi de Türklerin düşünce dünyasının arka planını önemli ölçüde etkilemiştir. Türk mitolojisi kapsamında benimsenen inançlar, toplumsal ilişkileri,

çeşitli toplumsal ve siyasal düzenlemeleri ve yönetim uygulamalarını etkilemiştir. Dolayısıyla Türk mitolojisi Türk düşünce dünyasını biçimlendirirken Türk devlet felsefesinin de temellerinden biri olmuştur. Bu özgün mitoloji, Türklerin kendilerine has bir devlet felsefesi geliştirmelerinde temel bir unsurdur. Türklerin kendilerine ait mitolojisi, onların özgün kültürünün bir parçası olduğu için, Türklerin kendi değerlerinin kaynaklarındanır. Bu değerler de Türk devlet felsefesini, yönetimin nasıl olması gerektiği, toplumun nasıl biçimlendirileceği, yönetim ve toplum ilişkisinin ne şekilde kurulacağı noktasında belirlemektedir.

Türklerde Töre

Millet, ülke, egemenlik ve politik örgütlenme, bir devletin vücut bulmasında aslı olan dört öğedir. Bu dört öğe bir araya geldiğinde devlet denilen yapı zuhur eder. İfade edilen dört öğeden birinin noksanlığı devletin teşekkülünü imkânsız kılar (Taneri 1997: 83) ve ilk Türk devletlerinde egemenliğin şekillenmesi, politik örgütlenmenin sağlanması iki önemli öğe üzerinden kurulur. Bunlar, “Töre” ve “Kut” anlayışıdır. “Töre” ve “Kut” anlayışı hem devleti yöneten kağanların (hakan) iktidara gelişi açısından hem de devlet düzeninin sağlanması açısından oldukça önemlidir.

Türkçe töre kelimesi çok eski bir geçmişe sahip olup, ilk defa Tabgaç Türk dilinde görülmektedir. Tabgaçlar ve Asya Hunları arasındaki bağlantı dikkate alındığında, törenin Asya Hunlarından beri var olduğu berrak bir realitedir. Kafesoğlu’nun ifadesiyle, bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukukî-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden ve genel olarak “kanun” manasında kullanılan töre; eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi normlar bütünüdür. Töreyle devletin kuruluş düzeni olarak tanımlayan S. Ögel ise, bir devletin ve bir milletin varlığını veya bir millet olarak kalışını “töreyle” olan bağlılık ile değerlendirir. Kimlik krizinin yoğun olarak yaşandığı günümüzde töre, geçmişe olan nostaljik bir bağ ile değil, kavramın anlam alanına uygun olarak betimlenmelidir. Bu anlam alanı aslında dün, bugün ve yarın da hem kendi insanımız ve hem de genel olarak insanlık tarafından talep edilmiş/edilen

evrensel değerleri içerisinde taşımaktadır ve bu değerleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- A) Kōnilik (Adalet): Kanunun adil olması gerekir. Bu hem milletin liyakat ve hakkaniyete uygun bir hayat sürmesine hem de devletini korumak isteyen hükümdarın bunu gerçekleştirmesine vesile olur. Adalet esaslarına göre tertip edilmeyen bir kanun, masanın ayaklarının birinin eksikliği gibi hem işlevsel olmaz ve hem de devlet tahtının sallantıda olmasına sebep olur.
- B) Uzluk (İyilik-Faydalılık): Kanun bir taraftan kişinin yararına olmalı, diğer taraftan toplumun faydasına yönelik olmalıdır. Kişilerin “adil” olanı faydalı ve iyi bulması gerektiği gibi, bu özellik toplum açısından da geçerli kılınmalıdır. Bireysel ve toplumsal “hak” merkezli huzursuzluk devletin sarsılması açısından yeterlidir.
- C) Tüz'lük (Eşitlik): Dönemin zihniyetini aşan özgün bir yaklaşımdır. Türk kültür hayatında eşitlik vurgusu, Kutadgu Bilig'in şu iki ifadesiyle özetlenebilir; Töre (Kanun), “oğul ile yabancıyı ayırmamalı” ve töre karşısında “bey ile kulun” farkı olmamalıdır.
- D) Kişilik (İnsanlık): Törenin bir diğer özelliği de evrensel olana da yönelmiş olmasıdır. Kanun güneşi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihan kanunun ışığı ile aydınlanmalıdır. Çünkü insanoğlunun aslı birdir ve insanları birbirinden ayıran bilgi dereceleridir. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa o ölçüde halk mesut, devlet payidar olur (Ergan 1999: 5).

Türk kültüründe egemenlik hakkı mutlak olmayıp, töre ile sınırlandırılmıştır. Bir başka ifadeyle Türk Hakanı Tanrı'dan Kut (iktidar yetkisi) alır, egemenliğe sahip olur; ama iktidarı mutlak değil, töre (kanun) ile sınırlıdır. Bir iktidarın meşruiyeti de töreye uyduğu sürece devam eder. Bir diğer önemli husus, Türk töre sisteminde Türk Hakanının aldığı kut, lideri yükümlülükleri bağlamında kutsar, yükümlülükleri yerine getirmediğinde Tanrı tarafından kut geri alınır ve bu gerçeklik liderin kendisine İlahilik atfetmesinin önüne geçer. Türk kültüründe töre, egemenliğin kişiye değil, töre olarak adlandırılan sisteme ait olması, yani il (devlet) gider töre kalır düşüncesi, hukuka dair hususî bir yaklaşımı ifade eder.

Türk kültüründe töre hükümleri değişmez kalıplar değildir. Bir sosyal-hukukî normlar toplamı olarak töre, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere de açıktır. Nihai olarak törenin ifade edilen doğrultular bağlamında etkin işlevi, devletin sosyal gerçeklerle uygun bir şekilde idare edilebileceğinin Türkler tarafından erken dönemde kavrandığını göstermektedir. Bu nitelikleriyle töre, Türk devlet felsefesinin arka planındaki en önemli kuruculardandır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak bir milletin tıpkı geçmişi gibi geleceği de millî kültürüne bağlı olacaktır. Gelecekte var olmak arzusunda ve kararında olan her millet, bunu ancak millî kültürü sayesinde yapacaktır. Çünkü bir milletin geçmişini ve bugününü birbirine bağlayan ve geleceğini, kısaca sürekliliğini belirleyen temel referans kültürdür. Güçlü millî kültürleri olan milletler ayakta kalıp varlıklarını devam ettirecekler, olmayanlar ise zamanla eriyip gideceklerdir. Bu yüzden bir milletin ayakta kalıp varlığını devam ettirmesindeki en önemli faktör sadece millî kültürün bilinçli bir şekilde benimsenmesi, korunması, geliştirilmesi ve gelecek nesillere aktarılmasıyla mümkün olacaktır. Dile getirilenler ve dile getirilecek olanlar ifade edilen “kültür” gerçeğinin maddi ve manevi unsurlarını oluşturmaktadır.

Aynı bağlamda yukarıda yapılan değerlendirmeler bize Türklerin, doğaya ait olduğu düşünülen ahengi/düzeni Tanrı, Evren ve İnsan bağlamında nasıl anlamaya çalıştıkları, yine insanın doğada gözlemlediği düzeni kendi dünyasında ne şekilde inşa etme gayreti içinde olduğunu da göstermektedir. Tabii bir insan eğilimi olan düzen arayışı, farklı tarihsel dönem ve çağlarda değişik içerikler kazanmış, mekânlara, inançlara ve kültür haritalarına göre başka başka biçimler almıştır. Kanaatimizce dünya milletleri içerisinde bu düzenin ancak “Devlet” denilen güçlü bir örgütsel yapı, ama meşru (Töre) bir kurum aracılığıyla gerçekleşeceğine inanç, Türklerde bu kadar güçlü tezahür etmiş bir olgudur.

Bu olgu kaçınılmaz olarak üzerine düşünülmüş bir gerçeklik olarak bize Türk devlet felsefesinin anahtarlarını verecektir. Pratik bir

etkinlik ve güçlü bir sistem olarak devlet denilen otoritenin Türkler tarafından nasıl kurgulandığının, kimin yönetmesi gerektiği, kimin neye hakkı olacağı, meşruiyetin kaynağının ne veya neler olduğu, hâkimiyetin sınırlarının nerede başlayıp biteceği hususu, yöneten ve yönetilen ilişkisinin mahiyeti gibi meselelerin Türk devlet felsefesi açısından ana kaynaklarının tespiti, bu (dosya konulu) çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1993). *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akkaş, S. Ö. (2008). *Mit ve Felsefe*. Milli Folklor, 20 (77): 83-88.
- Altunoğlu, M. (2009). *Kimlik'in Modern İnşası, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları*. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, D. (2011). *Türkiye'de Kültürel Kimlik Farkındalığı Yaratmada Bir Bilişim Sistemi Olarak Sosyal Ağların Rolü: Manava Türkleri Örneği*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baykara, T. (2009). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Berkes, N. (2007). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çağlar, B. (2008). *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeler Üzerine Bir İnceleme*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocaeli: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kocabacı Yayınevi.
- Ergan, N. G. (1999). Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol. *Polis Bilimleri Dergisi*, 1(3): 1-8.
- Gömeç, S. (2012). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Güngör, E. (2006). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Kaplan, M. (2006). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Koca, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev. M. Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Macit, M. H. (2014). *Türk Kimliği ve Müzik*. Türk Müzik Tarihine Giriş I, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Margalit, A. (1996). *The Decent Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Niyazi, M. (2017). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Taneri, A. (1997). *Türk Devlet Geleneği*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tok, N. (2003). *Kültür, Kimlik ve Siyaset*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tural, S. (1994). Kültürel Kimlik Kavramı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 10 (29): 497-501.
- Ülken, H. Z. (2006). *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*. İstanbul: Ülken Yayınları.

TÜRK DEVLETİNDE KAGANLIK VE KATUNLUK KURUMU HAKKINDA

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Eski Türk devlet yapısını kaynaklar çerçevesinde incelediğimizde, yönetimin gökten aşağıya doğru inen karizmatik ve hiyerarşik bir düzen içerisinde işlediğini görmekteyiz. Buna bağlı olarak Kök Türk ve Uygurlarda devletin başındaki kişi “kagan” (𐰽𐰺𐰍) unvanıyla anılmaktadır. Çin kaynaklarında “K’o-han” şeklinde transkripsiyon edilen bu unvanın Türkçe olmadığı söylenip, birtakım farklı menşelere dayandırılıyorsa da¹, Türkler hakkında en eski bilgileri veren bu vesikalara baktığımızda yabancı bir kavimde görülüyor olması, kelimenin daha evvelce Türkler tarafından kullanılmadığını

¹ Kan’dan (han) yüksek bir derece olan kagan için bakınız; L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988, s.60; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.578; A.Caferoğlu, “Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, İstanbul 1931, s.106; P.A.Boodberg, “The Language of the T’o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936, s.171; W.Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten*, C. 9, Ankara 1945, s.321; K.Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İ.Gökbakan, *Belleten*, C. 9, Ankara 1945, s.499-504; P. Olbricht, “Uchida’s Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 26, Wiesbaden 1954, s.96-97; B.Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, C. 21, Ankara 1957, s.130.

ispatlamaz². Kökü ne olursa olsun, hükümdar manasına gelen bu terim Türkleşmiş ve Türk kültürünün bir unsuru haline gelmiştir.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz ki, o da her terimin kendi kültür çevresinde kullanılmasıdır. Mesela bilerek veya bilmeyerek Türk ve Müslüman devletler için zaman zaman imparatorluk tabirinin tercih edildiğine şahit oluyoruz. Hâlbuki Türk kültür ve devlet anlayışında hiçbir zaman imparatorluk deyimi yoktur. Bilindiği üzere “imperium” kelimesi Latin kökenli bir terim olup, muhtevasında sömürgecilik ve baskı vardır. Kelimenin kökü “hükmetmek” fiili ile alâkalıdır ve emperyalizm kelimesi de buradan gelmektedir. Ama bize tarih göstermiştir ki, ne yaklaşık altıyüz yıllık Osmanlı, ne de ondan önceki Türk hanedanlıkları emperyalist bir siyaset gütmедiler.

Bilindiği gibi kültürler millî bünye ve kurumlarını ifade etmek için kendi terminolojilerini yaratırlar ve bunların muhtevalarına da kendi damgalarını vururlar. Bu bakımdan farklı kültür dairelerinde meydana gelen terminolojiler, bir diğer kültürün bünyesini izah için kullanıldıkları takdirde hata yapılmış olur³. Dolayısıyla Türkler de tarih ve kültürlerinin aktarımında kendi kelimelerini seçmek zorundadır. Bu durum bir yana Tanrı tarafından bu göreve atandığı varsayılan Türk kaganı bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıdır. Oguz Kagan Destanı'nda bunu, Oguz'un çocuklarının adında çok açık bir şekilde görmek mümkün iken, Türk hâkimiyet anlayışının bir tezahürü olan

² Bununla beraber eski Türkçede ve günümüzde hâlâ büyük ağabey manasına kullanılan bir aka-aga kelimesi mevcuttur. Bunu muhtemelen Türkler ve Mogollarla akraba olduğu söylenen T'u-yü-hunlar da “a-kan-k-gan” biçimlerinde kullanıyorlardı. Fakat kelimenin ortaya çıkışı çok daha evveldir. Dolayısıyla kagan sözünün menşei ile aka-aga'nın bir olabileceğini de gözden irak tutmamak gerekir. Hatta belgeler incelendiğinde Türklerde, ne Romalılar, ne de Araplarda görüldüğü üzere ayrıcalıklı sınıfların olmadığı, saygı duyulan kişilere aka-aga dendiği vurgulanır. Bu sebepten milletin ve devletin agası da hiç şüphesiz kagandır. Bu hususta ayrıca bakınız, L.Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s.60; L.K.Ling, *Toba Wei Süllalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.85; S.Y.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s.220.

³ S.Y.Gömeç, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından”, *Yüce Ereğ*, 2/18, Ankara 2000, 5-7.

bu düşünce Kök Türk Yazıtlarına da şöyle yansımıştır: “Önce yukarıda mavi gök (uzay), sonra aşağıda yağız yer (dünya) ve ardından ikisinin arasında insan oğlu yaratıldı. Tanrı onları yönetsin diye insanların üzerine atalarını Bumın ve İstemi Kagan’ı tahtta oturtmuştu. Ancak onlar ilk iş olarak Türk milletinin ülkesini ve töresini düzenlediler”⁴.

Türk devlet yapısına göre bütün insanlığın idarecisi hakan en tepede bulunur ve bu unvan kolay kolay alınmazdı. Herşeyden önce kaganlığın birinci şartı Türk soyundan gelmekti. Öyle ki, babası Türk olduğu halde, annesi Türk kanı taşımadığı için Türk tarihinde bazı kişilerin tahtta oturamadıklarını biz biliyoruz. Osmanlı Devleti ile beraber bu hassasiyete artık fazla bir önem verilmediği de ortadadır.

Kagan olmanın başka şartları da bulunmaktadır. Ancak bu özellikleri kendinde toplayan şahıs hükümdar olabilirdi. Bu yüzden kaganlığın gerekleri arasında “bilge” ve “alplık” önde geliyor. Çünkü Kök Türk tahtına çıkan hakanlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdi. Dolayısıyla yazıtlarda; “bilge ve alp (yiğit) kaganlarmış”⁵; “kaganı alp (yiğit), danışmanı bilge imiş”⁶; “bilgeligi ve yiğitliği için”⁷, denmektedir. Bu itibarla hakanın bilgili ve akıllı olması yanında cesur ve yiğitlik vasfının da bulunması lazımdır. Belki de o yüzden Dede Korkut Destanı’ndaki “Uşun Koca-oğlu Segrek Hikâyesinde; bütün beylerin mevkilerini kılıçlarının hakkıyla aldıklarına⁸ vurgu yapılmaktadır.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’te; kişinin bilgiyle beyliğe ulaştığını belirttiği gibi “halka hâkim olmak için hem akıl hem yürek gerekir” diyor. Tabiki bütün bunları bünyelerinde barındıran

⁴ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-3. satır: “Üze kök tengri asra yağız yer kılundukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlanta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Tüürük bodunung ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş”.

⁵ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4. satır: “bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş”.

⁶ Bakınız, *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 3. satır; Doğu tarafı, 4. satır; Kuzey tarafı, 5. satır: “Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş”.

⁷ Bakınız, *Köl İç Çor Yazıtı*, Batı tarafı, 7. satır: “Bilgesin üçün, alpın üçün”.

⁸ S.Y.Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s.424.

hükümdarların yukarıdaki metinlerde söylendiği gibi zeki danışmanlara (ayguç) ihtiyacı vardı. Bu yüzden sadece hakanın değil, elbetteki bütün devlet idarecileri ve halkın da bilgili olması lazımdı. Akıllı, bilgili, ileriye gören kişilere aynı zamanda “bilgez er”, “biliglig” ve “tering bilge”, yani engin bilgiye sahip kişi de denmekteydi⁹. İşte tarihte ilk çıktığı günden itibaren büyük fetihler yapan Türk milleti sadece bilek gücüyle değil, bunun yanında bilgi ve onun vasıtasıyla tekniği en iyi biçimde kullandığından cihanı dize getirmiştir.

Kök Türklerin son büyük kaganı Bilge öldüğünde, zamanın en güçlü ülkesi olan Çin imparatorluğu o döneme kadar hiç görülmemiş şekilde kalabalık bir elçilik heyetini onun cenaze merasimine yolluyordu. Kendinden başka herkesi barbar sayan Çin’in, Kök Türklerle ve özellikle de Bilge Kagan’a karşı tavrı değişmişti. Çünkü o, tam manasıyla modern bir devlet kurduğu gibi, kendisinin de başta gelen hususiyeti bilge olmasıydı.

Bununla birlikte, eski Türk düşüncesi ve sosyal hayatında alp olan kişi yalnızca bir savaş makinesi değildi. Bunlar gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahipti. Ayrıca alp kişiler toplum içinde de itibarlıydılar. Hatta onların mezar taşlarının üzerinde bu özelliklerini yansıtan ok, yay, kama, balta vs. aletlerin şekilleri de bulunuyordu ki, bunlar kabirlerin içine ölüyle beraber de konuyordu. Yine bazı kaynaklarda onların kızıl veya ak börk giydikleri, bu başlıklarına yırtıcı kuşkanatları taktıkları, atlarını da kotuz kılıyla süsledikleri söylenir¹⁰. Mesela Türklerde yiğitliğin önemine vurgu yapan şöyle bir söz

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.370; *İbni-Mühennâ Lûgati*, Haz. A.Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s.19.

¹⁰ Alplık tabiki sadece yöneticilerle sınırlı değildir. Erdem ve alplık her Türk erkeğinde bulunması lazım bir vasıftır. Aşık Paşa’nın Garib-nâme’sine göre alplığın maddi ve manevi göstergeleri ise; korkusuz bir yürek, kol gücü, iyi bir at, temiz ve özel bir giyim, yay ile iyi bir kılıç, süngü ve güvenilir bir yoldaştır. Kısaca kaynaklara baktığımızda, bu alplar Türk milletinin gözü-pek delileriydi. Bakınız, E.Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s.146-147; S.E.Erkmen, *Askeri Teşkilat ve Savaş Stratejileri Bağlamında Klasik Dönem Osmanlı Kara Kuvvetlerinin Kullandığı Silahlar ve Askeri Techizatlar*, Doktora Tezi, Ankara 2019, s.18.

vardır: “Alplar ve alçaklar savaşta belli olur”. Ama Türk tarihinde öyle bir dönem geliyor ki, özellikle ticaret, ilim ve edebiyat hayatına atılan Uygur Türkleriyle birlikte, alplık ve bilgelik ikinci sıraya düşüyor¹¹. Elbetteki bu durum yönetimin zaafına, milletin bozulmasına yol açtı.

Bilgelik ve alplık aslında olgunluk ile akl-ı selimin de göstergesidir. Dolayısıyla bu vasfı veya unvanı taşıyan kimse diğer insanlardan farklı olmak zorundadır. İşte Türklerdeki bu alplık vasfı, onlar İslamiyete girdikten sonra da değişmemiş, yerini alp erenlerle, gazilere bırakmıştır.

Kaganın aynı zaman da “erdem” sahibi olması gerekmektedir. Erdemsiz (faziletsiz, edebisiz) kişi sadece kaganlık değil, hiçbir önemli işi yapamazdı. Bu özellik ise idareciler ve toplumun bütün fertleri için geçerlidir. Kaşgarlı Mahmud, “erdemsizden kut çertilür”, yani edebisizden devlet (kut) uzaklaşır diyor¹² diyor. Mesela Uygur devri ileri gelenlerinden Çabış Tun Tarkan’ın erdeminden dolayı, muhtemelen Türgiş Kara Kan’a elçi gittiğini hepimiz onun kitabesinden öğrenmekteyiz ki, burada; “erdeminizden dolayı ülkenizden Kara Kan’a vardınız, elçi gidip-gelmediniz”¹³, deniyor. Erdem, Kök Türkçe yazıtlarda karşımıza en çok çıkan kelimelerden biridir. İslamiyetle birlikte erdemın yerını edeb sözü almaktadır ve Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib şöyle diyor: “Oğula ve kıza bütün erdemleri tam olarak öğret ki; bunun sayesinde iyi olsunlar”¹⁴.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.41; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.38, 45; F.Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.44; E.Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s.13; Ögel, a.g.e., s.129; B.Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982, s.245-247; N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.55.

¹² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. II, s.229.

¹³ Bakınız, *Uybat I Yazıtı*, 3-4. satır: “Çabış Tun Tarkan bengüsü tikebertim. Erdemin üçün ilinde Kara Kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmedingiz. Begimiz”.

¹⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.140, 166.

Kaganın “küç” sahibi olması da lazımdır. Kök Türk Yazıtlarında hakanların güçlülüğüne ve yiğitliğine; “güçlü ve yiğit kaganım”¹⁵, diye işaret ediliyor. Özellikle bu kelime Uygur kaganlarının unvanlarında sıkça görülür. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*'teki bir dizede,

“Alplar arıg alkaşur (Yiğitler tertemiz savaşırılar)

Küç bir kılup arkaşur (Güçlerini birleştirip, dayanışırılar)”¹⁶, diyor.

Burada şunu da belirtmekte fayda var. Güç yerinde kullanılmalıdır. Hakanlar bunu millet ve devlet yararına sarfetmelidirler. Çünkü gücü ve kudreti zulüm yapmak için harcarsanız, dirlik ve düzen kalmaz. Türklerdeki bir ata sözüne göre; “güç ele girerse töre tünlükten çıkar”¹⁷. Yani bunun anlamı, zorbalık ülkeyi ele geçirirse, ne gelenek, ne de görenek kalır, demektir.

Kagan olmanın bir başka şartı “külüg”¹⁸ yani ünlü olmaktır. Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kurucusu Bumin, Juan-juanları (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) yenerek ün kazanmıştı. Bilge Kagan da, ta şadlığı sırasında birçok savaşa katılarak ünlendi. Bunun gibi Kök Türk tahtına çıkan hakanların ünlü olduğu kitabelerde; “bu kadar külüg (ünlü) kagan imiş”¹⁹, biçiminde vurgulanır. Bu unvana özellikle bey adlarında da sıkça rastlandığını söylemeliyiz.

Tabiki sadece hükümdarlar ve beyler değil, sıradan her erkek ve askerin de gerçek ismini kendisi alması gerekirdi. Türk töresine ve geleneklerine bağlı olarak çocuklar belirli bir yaşa gelip, ülke ve millet için yararlı bir iş yaptıktan sonra unvan ya da adlarına kavuşuyorlardı. O çağa kadar umumiyetle fiziki özellikleri veya ebe-

¹⁵ Bakınız, *Ongin Yazıtı*, Sağ taraf, 4. satır: “Küçlüg alp kaganımda adırulu bardıngız”.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.237.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. II, s.17-18.

¹⁸ *Drevnetjurkskiy Slovar*, Redaktör: V.M.Nadelyayev-D.M.Nasilov-E.R.Tenişev-A.M.Şçerbak, Leningrad 1969, s.326; S.G.Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s.717; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.644; Ögel, *Türklerde Devlet...*, s.267.

¹⁹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 5-7. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 5. satır: “antag külüg kagan ermiş”.

veyleriyle alâkalı bir isim taşımaktaydılar. Bu güzel adet her Türk gencini yurt ve şeref uğruna faydalı şeyler gerçekleştirmeye itiyordu. Bunun en güzel örneklerini yine Oguz Kagan'ın millete musallat olan canavarı öldürmesi (buradaki canavar sembolik olsa gerek) ile Dede Korkut Hikâyelerinde²⁰ gençlerin isimlerini almadan önce yaptıkları başarılarında görüyoruz.

Bunların yanısıra kaganın kut, yarlık ve ülüg gibi Tanrı tarafından verilen özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Elbette bütün bunlar hükümdarın yaradılışıyla da ilgilidir. İyi huylarla donatılan hakanlar milletine ve ülkesine faydalıydılar, fakat tersi olan idarecilerin ülkeyi nasıl felakete sürüklediklerine belgelerde şu şekilde rastlıyoruz: “Ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmadığından, bilgisiz ve kötü kaganlar tahtta oturduğundan, bakanları da bilgisiz ve kötü imiş. Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatici ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış”²¹. Kısacası bütün herşey devletin halkına huzur, refah, adalet ve güven sunmasından ibarettir. Bunlar da tabiki idarecilerin eliyle yapılır. Onun becerikli olup olmaması devletin icraatına yansır²². Dolayısıyla halkın mutluluk ya da mutsuzluğu yöneticiye bağlıdır.

²⁰ Mesela Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde; “o zamanlar bir genç baş kesme, kan dökme ad koymazlardı” diye bir cümle geçer. Bakınız, Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s.329.

²¹ Bakınız, *Köl Tiğın Yazıtı*, Doğu tarafı 4-7. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 5-7. satır: “Anta kisre inisi eçisin teg kılunmaduk erinç, oğlu kangın teg kılunmaduk erinç, biligsiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Begleri bodunu tüzsüz üçün Tabgaç bodun tebligın kürlüğün üçün armakçısın üçün inili eçili kingsürtükün üçün begli bodunlğ yongşürtükün üçün Türük bodun illedük ilin içgını idmuş”.

²² Sultan Sançar kendi soydaşı Oguzların eline esir düştüğünde, böyle perişan bir hale nasıl geldiğini sorarlar. O da; “büyük işleri küçük adamlara, küçük işleri de büyük kişilere verme hatasında bulundum. Küçükler büyük işleri yapamadı; büyük adamlar da küçük şeylere tenezzül etmedi. Bu sebepten memlekette düzen bozuldu” demiştir. Bakınız, Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977, s.235-236.

Elbette yöneticilerin birtakım özel hasletleri de bünyelerinde barındırmaları gerekir. Bunlar; halka merhamet göstermek, adaletli davranmak, zâlimlerin zulmüne engel olmak, düşmanın hilelerini anlayacak liyakatta bulunmak, fırsatları değerlendirebilmek²³ şeklindedir.

Devletin en yüksek makamındaki kaganın tahtta çıkış töreni kaynaklarda oldukça renkli bir şekilde anlatılır. Herhalde merasimin yapıldığı yer, Orkun Irmağı kıyısındaki “Ata Sini” idi. Tören alanına üstünde altından bir kurt başı olan tug²⁴, mehter takımı ve kaganlık arabası, yani iki tekerlekli kagnı önceden getiriliyordu. Bununla beraber her Türk’ün tahtının, üzerine bindiği atının eyerinin olduğunu²⁵ söyleyebiliriz. Çünkü yabancıların, “Türk ata bindiğinde kendini bey sanır” biçiminde bir tespitleri vardır. Hükümdar otağının önünde bulunan sancağın üzerindeki kurt başı hakkında ise Çin kaynakları, atalarının kurttan türediğini unutmamaları içindir, şeklinde bir izahta bulunuyorlar.

Bu konuyla ilgili, Türk düşüncesinde bayrak veya tuglu sancağın alelade bir bez parçası ya da amblem olmadığını söyleyebiliriz. O, dünyaya dikilen ve uzaya doğru yükselen ebedi bir gücü ve ruhu

²³ Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.60.

²⁴ Türkistan’daki Bezeklik ve Kızıl’da yapılan kazılarda ele geçen minyatürlerde kurt başı tuglar (örpek) çok açık bir şekilde görülür. Bu tugların ucunda da kotuz veya at kılı olurdu. Bir de savaş sırasında yiğitlerin, ipek iplikler yada yine kotuz kuyruğundan yaparak başlarına taktıkları, belki bir nev’i kendi tugları diyebileceğimiz “beçkem” (perçem) adı verilen alametleri vardı. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.483; A.Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesischen-Turkistan*, Berlin 1912, s.131, 304; Feher, *a.g.m.*, s.306; F.Sümer, “Türklerde Bayrak ve Tuğ”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/58, İstanbul 1954, s.3397; E.Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.82.

²⁵ Eski Türklerde altın aksamlı, atlar ya da öküzler tarafından çekilen bir kaganlık tahtının olduğunu biliyoruz. Bunun yanısıra Anadolu’ya girip, Selçuklu tahtına sembolik de olsa oturan Memluklu hükümdarı Melik Zahir; “Allah’a şükürki, bizim atımızın eyeri bu tahttan daha yüce ve değerlidir” diyor. Bakınız, El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. A.Batur, İstanbul 2014, s.143; Nizamüddin Şamî, *a.g.e.*, s.60.

temsil etmektedir. Güneş bütün evreni, Türk'ün bayrağı ise vatani ve dünyayı aydınlatan bir ışıktır. Belki de bu yüzden, Oguz Kagan Des-tanı'nda "güneş bayrak olsun, gök çadırımız (kün tug bolgıl, kök kurıkan)²⁶ diye boşuna söylenmemiştir. Dolayısıyla Türk kültüründeki güneş, ay, buna bağlı olarak hilal ve yıldızların önemi sanıldığı gibi doğrudan doğruya Maniheizm, İslamiyet ya da başka bir inançla ir-tibatlandırılmaz²⁷. Bunlar Türk'ün bütün evrene hâkim olma fikirle-riyle de bağlantılıdır.

Beline altın kemer (kur) takılan ve altın ayak (kadeh)²⁸ ile kendi-sine sunulan kızıyı içen²⁹ yeni kagan bir keçe (kiyiz) veya kalkan üzerine oturtularak, dokuz bakan (kişi) tarafından göğe kaldırıl-makta (kagan kötürme), çadırın etrafında, güneş istikametinde do-kuz kez döndürülmektedir³⁰. Sonra geç dönem sayılabilecek Hazar

²⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s.47.

²⁷ Osmanlı sultanlarından III. Selim (1761-1808) ve II. Mahmud (1785-1839) çağ-larında Türk bayrağı, kıvıll zemin üzerinde beyaz ay-yıldız olmaya başlamıştır. Ancak bu sırada yıldız, "Süleyman Mührü" diye de anılan altı veya sekiz köşeli-dir. Sultan Abdülmecid (1823-1861) devrinde yıldız beş köşeli hale gelmiş ve 29 Mayıs 1936'da ise bayrağın şekli ile ebadı kanunlaşmıştır. Bakınız, R.Genç, "Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil", *Erdem*, 9/27, Ankara 1997, s.11-12.

²⁸ Kadeh manasına gelen "ayak" kelimesinin, devenin ayağından yapılması se-bebiyle böyle anıldığı söylenmektedir. Bakınız, Z.Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İ.Aka-K.Y.Koprıman, Ankara 1976, s.336-337.

²⁹ Rivayet odur ki, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi de böyle bir kıvıll töreninden sonra han tayin edilmiştir. Bakınız, M.Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul 1957, s.49-50.

³⁰ Kırgız kahramanı Er Manas'ın han atanması; bir atın kurban edilmesinin ar-dından, beyaz bir kilimin üzerine çıkarılıp, göğe kaldırılıp, güneş istikametinde dokuz defa döndürülmek, kurt başlı gök bayrağın dikilmesi ve eyerden bir tahtta oturtulmak suretiyle olmuştur (Bakınız, K.Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnanet, Ankara 1995, s.57, 62). Bunun yanı sıra Korykoslu Hayton, kagan atanmadan evvel Çingiz'in bir rüyasını ve ardından onun kagan tanınmasına dair şöyle bir bilgi vermektedir: Çingiz bir gece rüyasında beyaz zırh giyinmiş, beyaz atlı bir asker görür. Bu kişi ona; "ölümsüz Tanrı, senin yıllardır komşularına hizmet eden ve haraç ödeyen Mogollara hükümdar olmanı istedi" der. Çingiz bu rüyayı etrafındakilere ilk anlattığında kimse ona inanmaz. Fakat ertesi gece onunla dalga geçen herkes Çingiz Han'ın düşündeki adamı rüyasında görür ve buna bağlı olarak onlar Çingiz'e biat ederler. Bunun ardından bir

Kaganlığında da görüldüğü üzere, namzetin ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak bir zaman tayin edilmekteydi³¹. Ancak buradaki boğaz sıkma hadisesinin sembolik olduğunu söylemek isteriz. Herşeyden önce eski Türkler idarecilerin zeki, çalışkan ve fiziken de güçlü insanlar olmalarını diliyorlardı. Yaşı geçmiş, daha doğrusu bunamış kişilerin sağlıklı karar vermelerinin mümkün olmayacağını bildiklerinden, kagan adayını umumiyetle fazla uzun değilse de ortalama bir süreyi bu tören sırasında belirtiyordu.

Hakanı koruyan özel muhafız birliğine eski zamanlarda “Börüler” dendiği gibi, Oguz beylerinin de “çakır” denilen özel muhafızlarının olduğundan söz edilmektedir³². Bunlar gece ve gündüz nöbetçileri olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Yine bazı iddialara göre kagan yer-yüzünde güneşin sembolü, katun da ayın temsilcisiydi. Beyler “Hun selamı” diye de adlandırılan” yere diz vurulup, yükünüle selamlanırken; normal zamanlarda halk başlarını eğip, ellerini göğüslerine koyarak ve şapkalarını çıkararak selamlaşmaktaydılar. Babur’un hatıratından öğrendiğimize göre, muhtemelen küçük beyler, büyüklerin önlerine gelirken ileri dokuz defa, huzurdan ayrılırken de yine geri dokuz kez tazimde bulunuyorlardı³³.

kurultay toplanır. Kara bir keçe üzerine taht hazırlanarak, yedi boyun beyleri tarafından bu keçenin yukarı kaldırıldığı, onun ileri gelenlerce kagan atandığı, söylenir. (K.Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Haz. A.T.Özcan, İstanbul 2015, s.73-74.). Hayton’un bu anlattıkları tarih boyunca Türk hakanlarının tahtta geçme törenlerinin özetinden başka bir şey değildir. Belki burada değinilmesi gereken bir başka husus ise yukarı doğru kaldırılmak veya göğe götürülmek suretiyle Tanrı makamına daha da yaklaştığı düşünülen kagan ya da bey herhalde Tanrı’dan kutunu alıyordu.

³¹ M.T.Liu, “Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China”, *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957, s.192; Ş.Mercani, *Müstefadü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008, s.68; A.T.Özcan, *Hazar Kağanlığı*, İstanbul 2019, s.275.

³² S.G.Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. E.Necf-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.165; Liu, *a.g.m.*, s.193.

³³ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s.115-116; S.Y.Gömeç, “Keşik Kelimesi”, *Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002, s.305-308.

Kök Türkçe belgelerde kaganın vazifeleri de dolaylı şekilde anlatılmaktadır. Bunlardan birisi, hakan milletin iskânını ve sosyal teşkilâtlanmasını sağlamalıdır. Dolayısıyla yazıtlarda, Bumın ve İstemî'nin Kök Türklerin başına geçtikten sonra milleti yeniden yerleştirip, işleri yoluna koydukları kayıtlıdır. Bilindiği gibi Bumın Kagan devletin merkezinde, Orkun Vadisinde kalırken, kardeşi İstemî de batıdaki On Okların düzene sokulması ile vazifelendirildiği bu iskân hadisesini; “doğuda Kadirkan Yış'a³⁴, batıda Temir Kapı'ya kadar (Türk milletini) yerleştirdim”³⁵, cümlesinden öğreniyoruz. Bütün bunlar doğru-dürüst yapılmaz ve aralarındaki sosyal intizam kaybolursa, yabancılara boyun eğmek zorunda kaldığı meselesine kitabelerde: “Düşman olup, düzeni sağlayamadıklarından yine (Çin'e) boyun eğmişler”³⁶ diye işaret edilmektedir. Fakat güzel olan şey çok geçmeden yeni bir önder ortaya çıkarak (mesela İl-teriş örneğinde görüldüğü gibi), Türkleri birleştirip tekrardan bir sosyal nizama kavuşuluyordu ki, bu da; “Tölös ve Tarduş halkını böylece düzene sokmuş”³⁷, sözleriyle anlatılıyor. Bilge de amcasının ölümünden sonra karışıklık içerisine düşen ülkesini içtimai bir hareketle rahatlatığının haberini yazıtında; “kagan oturup, yoksul-fakir milleti hep toplattım”³⁸ diye vermektedir. Bunun yanısıra eski Türkçede iskân veya yerleştirme “konmak”, “konturmak” ya da “yerlemek” fiiliyle anlatılıyordu.

Kitabelerde siyasi bir ad yerine geçen Türk'e dâhil olan bütün kavimlere karşı aynı sorumluluk hissedildiği için bunların da kargaşa içerisinde bulunmamalarına özen gösterilmiş ve siyasi teşkilâtlanma yapılırken onlar da göz önünde tutulmuştur ki, Köl Tigin ve Bilge

³⁴ Burası Büyük Kingan Dağlarının olduğu mntıkadır.

³⁵ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır: “İlgerü Kadirkan Yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş”.

³⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 10. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 9. satır: “Yagi bolip, itenü yaratunu umaduk yana içikmiş”.

³⁷ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 14. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 12. satır: “Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş”.

³⁸ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 10. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 7-8. satır: “Kagan olurıp, yok çıkany bodunıg kop kubratdım”.

Kagan yazıtlarında buna dair şu atıflara rastlıyoruz: “Kögmen ülkesi sahihsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını düzene sokup, geldik. Kadirkan Yış’ı aşarak kavimleri böylece yerleştirip, nizama koyduk. Bize boyun eğen Kara Türgiş halkını Tabar’a kondurduk. Tanrı izin verip, ben (Bilge Kagan) tahtta oturduğumda dört taraftaki halkı yeniden teşkilâtlandırdım”³⁹.

Bu anlayış uzun asırlar böyle sürmüştür. Mesela Süryaniler, Tanrı’nın kendilerini Rumların zorbalıklarından kurtarmak için Türkleri gönderdiğine inanıyorlardı. Hun, Kök Türk, Uygur, Selçuklu, Çingizli, Temürlüler hep bu mesuliyet geleneğini devam ettirdiler⁴⁰. Ele geçirilen yerlere kalabalıklar halinde Türk kabileleri gönderilerek, buraları kontrol altında tutulmaya çalışıldı⁴¹. Fakat yüzyıllar geçtikçe iskân siyasetinde değişiklikler olmaya başladı. Önceleri aşiret bireylerinin birlikte yaşamasına önem verilirken, sonraları bu devlet düzeni için tehlikeli olmuş ve parçalayarak yerleştirme metoduna dönülmüştür. Belki de Osmanlı Devletinin uzun süre varlığını koruması buna bağlıdır.

Devletin himayesindeki halk günlük hayatını “kerekü”, “yurt” “alaçık” veya “eb/ev” denilen çadır türü barınaklarda, yine ahşap, kerpiç ya da tuğla benzeri mimari yapılarda geçiriyorlardı. Bunların içinde de her türlü ihtiyaçlarını karşılayan alet ve edevata sahiptiler⁴².

³⁹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 20-21, 38-39. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 17-18. satır: “Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunig itip, yaratıp keltimiz...Kadirkan Yışig aša bodunig ança konturtumuz, ança itdimiz... Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunig Tabarda konturdumuz... Tengri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulungdaki bodunig itdim, yaratdım”.

⁴⁰ M.Şeker, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1985, s.112; M.Kaplan, “Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti”, *Türklük Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul 1985, s.2; O.Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s.180.

⁴¹ Temür Beg, 1370 tarihindeki başarılarından ve Kazan Halil Han’ın kızıyla evlenmesinden sonra bilindiği üzere “Küreken” lakabını almış ve bu sırada da büyük bir toy düzenleyerek kabileleri Oguz an’anesine göre teşkilatlandırmıştı. Bakınız, M.Kafalı, “Timur”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1988, s.339.

⁴² İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.77; E.Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihî Türk*

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan bu insanlar, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylaklarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. Yaşlı ve sürüsü az bulunanlar kışlık bölgelerde kalırlardı ki, zamanla buralarda ziraat da gelişip, önemli merkezlere dönüşmüştür. Mesela Hazarlar kışları tamamen şehirlerde geçiriyorlardı.

Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balçıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Hakanların yaşadığı şehir ve merkezler genellikle “ordu” terimiyle adlanırken, diğerleri sıradan isimler alabiliyordu. Türk kaganları yeni bir ülke ele geçirdikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi (mesela Anadolu’nun Türkleşmesi), kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı. Hunlar çağından beri Orta Asya’da Türk yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanması⁴³, hep bu iskân politikaları yüzündendir.

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar eski Türk şehirciliğine dair bize çok zengin ipuçları vermektedir. Bunlara; Türklerin Orkun Irmağı kıyısındaki tarihi başkentleri Ordu Balık (Karabalgasun), Selenge Nehri kenarında Uygur hükümdarı Börü Ken’in (Mo-yen

Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.82; B.Ögel, “Batı GökTürk devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.120; B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s.27; A.R.Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.439; G.Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.30; K.Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev. K.Aytaç, Ankara 1992, s.4; *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983, s.6; *Derleme Sözlüğü*, C. I, 2. Baskı, Ankara 1993, s.178-179.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.503; C.E.Arseven, *Türk Sanat Tarihi*, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz), s.25; R.R.Arat, “Balık”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara 1952, s.132; A.Zajaczkowski, “Khazarian Culture and its Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom. 22, Budapest 1961, s.299; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.37; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.344-345; B.Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s.91-364; Esin, *a.g.e.*, s.43-136; L.N.Gumilev, *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.262; S.G.Klyaştorıny-T.İ.Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.15, 68; Agacanova, *a.g.e.*, s.132; J.Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.35; T.Baykara, “Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir 1990, s.5; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.160-161.

Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)⁴⁴ tahminen 758 yılında Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırdığı Bay Balık ile yine Uygurlara ait bugünkü Doğu Türkistan'da Turfan civarındaki surlarla çevrili Koço veyahut da İdi-Kut Şehri ile Kaşgarlı Mahmud'un "Uygurların en büyük şehridir" dediği Beş Balık, Hazarların meşhur kenti Sarıg-el (Sarkel/Ak Kent), birkaç parçadan meydana gelen İdil, M. önce 30'larda Küçük Kutlug Alp Yabgu'nun (Chih-chih-ku-tu-hou/Çiçi~Çiçik~Küçük=Küçük Kutlug Alp/Hu-t'u-wu-szu/veya Çın/Doğru, kendine güvenen) Talas Nehri kıyısındaki surlu başkenti, Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk'un (He-lien P'o Po) "onbinleri birleştiren şehir" diye bilinen merkezi, ayrıca İdil'de bulunan Bulgar ve Saray kentleri ile Bulgar'a 50 km kadar uzaklıkta bir Suvar, 10-12. asırlarda Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Oguz şehirlerinden Sabran (veya Savran), Sıgnak, Ot-rar (yahut Farab), Sayram, Yangı Balık (Can-kent), Semerkant ve Kaşgar örnek olarak verilebilir⁴⁵.

Hakanların bir başka görevi kendinden sonra devletin idarî kademesinde yer alacak olanları da seçmesidir. İl-teriş Kagan, Ötüken'de hâkimiyetini kurduktan sonra kardeşi Kapgan'ı şad, İl Çor Tigin'i de (To-si-fu'yu) yabgu atamıştı. Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde bu hususta; "Tölös ve Tarduş halkını düzenledikten sonra yabgu ve şadı da belirlediği"⁴⁶, vurgulanıyor. Bilge de amcası Kapgan Kagan tahtta çıktığında Tarduş Şad ilan edilmişti ki, kendisine ait yazıtında; "Tanrı izin verdiği için on dört yaşında Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum"⁴⁷, cümlesiyle karşılaşıyoruz. Kapgan Kagan aynı zamanda küçük oğlunu İni İl Kagan, kardeşi İl Çor'u da (To-si-fu) Sol Şad yapmıştı. Köl Bilge Kagan'ın da Uygur

⁴⁴ K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s.335.

⁴⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s.124-129.

⁴⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 14. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 14-15. satır: "Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş. Yabgug, şadıg anta bermiş".

⁴⁷ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 17. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 14-15. satır: "Tengri yarlıkaduk üçün, tört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım".

birliğini sağlayınca, büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u 747 yılında yabgu seçtiği Şine Usu Kitabesindeki; "Tay Bilge Tutuk'u yabgu atadı"⁴⁸, sözlerinden anlaşılmaktadır. Ancak Tay Bilge Tutuk yabgu olduğu halde Börü Ken (Mo-yen Çor) ondan daha atik davranarak, Tay Bilge'yi ortadan kaldırmış ve kendi oğullarını yabgu ve şad yapmıştı ki, bu da; "iki oğluma yabgu ve şad unvanı verdim. Tarduş ve Tölös halkının üzerine gönderdim"⁴⁹, cümleleriyle ifade olunuyor. Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere yabgular Tarduş, şadlar Tölös adıyla anılmıştır.

Kagan bağlı boy ve kavimlere de yöneticiler göndermelidir. Buna binaen kitabelerde karşımıza çıkan ilginç bir durum da şudur: Bilge kagan tahtta oturduğu zaman, güneydeki kavimlerin üzerine "şadapıt beyler", yani şad-apalar, kuzeydekilere de "tarkanlar" ve "buyruklar" tayin ettiğini, şöyle dile getiriyor: "Tengri teg tengride bolmuş⁵⁰ (Sadece kendine benzeyen Tanrı tarafından gökten indirilmiş?) Türk Bilge Kagan bu zamanda tahtta oturdum. Ey milletim sözümü bitene kadar dinleyin. Benden sonra gelen küçük kardeşimden yeğenim, çocuklarım, soyum ve milletim, sağdaki (güney) şadapıt beyler, soldaki (kuzey) tarkanlar ve buyruk beyler ile Tokuz Oguz beyleri ve halkı bu sözüme kulak verin"⁵¹. Buna bağlı olarak

⁴⁸ Bakınız, *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 11-12. satır: "Tay Bilge Tutukıg yabgu atadı".

⁴⁹ Bakınız, *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı, 7. satır; *Tez II Yazıtı*, Batı tarafı, 6. satır: "eki oğluma yabgu şad at birtim. Tarduş, Tölös bodunka birtim".

⁵⁰ Bilge Kagan'ın ve dolayısıyla diğer Türk hükümdarlarının unvanlarını günümüz Türkçesine bire bir aktarmaya kalkışsaksak yanlışlar yaparız. Bilge'nin kendi yazıtındaki unvanında çok derin bir mana olmalıdır. Bu Türk düşünce ve dinî hayatıyla bağlantılı bir durumdur. Belki de bu uzun unvanında; "sadece kendine benzeyen Tanrı tarafından gökten indirilmiş" Türk hakanına vurgu yapılmaktadır. Tıpkı İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun örneğinde rastladığımız gibi "halkın içinden göğe çıkarılmak" ya da "gökten indirilmek" sadece sembolik bir kavramdır. Bu, Türk tarihini ve kültürünü bilmeyen bazı araştırmacıların sandığı üzere, Türk idarecisi kendini Tanrı'yla eş görüyor demek değildir.

⁵¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 1-2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 2. satır: "Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtım. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünim, oğlanım, biriki uguşım, bodunım, biriye

752 senesinde, Tokuz Oguz, Kırkız seferi sonunda, Börü Ken (Mo-yen Çor) tarafından Çiklere de bir "tutuk"⁵² atandığını; "Çik halkına tutuk gönderdim"⁵³, sözünde görmekteyiz.

Kaganın kendi ailesinden başlayarak etrafındakileri çeşitli görevlere getirmesi ve onları her zaman denetlemesi, Türk devletinin cihânşûmûl ve sosyal devlet anlayışından ileri gelmektedir. Dolayısıyla Türk devletinin gayesi, kendi milletinin olduğu kadar, dünyanın da nizamını sağlamaktır.

İyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli ve yaymalıdır. Biz, Bumun ve İstemî'nin kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve töreyi yoluna koyduklarını; "Tanrı insanları yönetsin diye onların üzerine atalarım Bumun ve İstemi Kagan'ı tahtta oturtmuştu. Ancak onlar ilk iş olarak Türk milletinin devletini ve töresini (yasalarını) düzenlediler"⁵⁴, sözlerinden biliyoruz. Bu da bize şunu gösteriyor ki, bir devletin mevcudiyeti için gerekli şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır. Her ne kadar Türk milleti yasalarını yazılı şekilde saklamadıysa da⁵⁵, yüzyıllardan beri gelen töre

şadapıt begler, yırıya tarkat, buyruk begler...Tokuz Oguz begleri, bodunı bu sabımın edgüti eşid..."

⁵² Tutuk unvanın menşinin Çince olduğu ve "tu-tu" şeklinde transkripsiyon edildiği ve hem vali, hem boy beyi, hem de askerî komutan olduğu söylenmektedir (Clauson, *a.g.e.*, s.453; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.302; H.Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", *Acta Orientalia*, Tom. 18, Budapest 1965, s.84). Bu unvanın Türklere 558 yılından evvel geçmiş olabileceği Tibet, Hotan ve Sogd metinleri yanında, daha sonraki yüzyıllara ait Uyгурca metinlerde de bulunduğu zikredilmekle beraber, bu unvanın Türkçe "tutmak" fiili ile de ilişkisi dikkate çekilmiştir (A.Von Le Coq, *Chotscho*, Graz-Austria 1979, s.30; Ecsedy, *a.g.m.*, s.85-86; K.Czegledy, "Gardizî on the History of Central Asia (746-780 A.D.)", *Acta Orientalia*, Tom. 27/3, Budapest 1973, s.259).

⁵³ Bakınız, *Şine Usu Yazıtı*, Güney tarafı, 2. satır: "Çik bodunka tutuk birtim".

⁵⁴ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır: "Kişi oğlın ta üye eçüm-apan Bumun Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurıpan Türiük bodunun ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş".

⁵⁵ Bununla beraber bazı iddialara göre Kök Türkler çağında yazılı bir töre kitabının Semerkant'ta bir tapınakta saklı olduğu söylenmektedir. Bakınız, E.Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.81.

hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Toy, düğün-dernek, kurultay veya kengeş⁵⁶ denilen meclislerde alınan kararlar kanun hükmünde sayılıp, bağlayıcıdır. Bu yüzden bir Altay Türk atasözünde, “İnsan Tanrısız, kürk yakasız, Türk yarasız olmaz”, der⁵⁷. Töreye aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Yine bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisi idi. Bununla ilgili yazıtlarda; “devleti kurup, yasaları (töre) düzenlemiş”⁵⁸ deyiimiyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla İl-teriş’in de dağınıklık içerisindeki ülkesini derleyip, topladıktan sonra bozulan töreleri ıslah ettiğini; “devletini ve kaganını yitirmiş, cariyeye ve kul olmuş, Türk töresini kaybetmiş halkı atalarının yasası gereğince yeniden ayağa kaldırdı”⁵⁹ cümlesinde görmekteyiz.

Bilge Kagan halkının tâbi olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere beyan ediyor ve bu hükümlere onların da uymasını istediğini; “bu zamanda oturup, bunca önemli yasayı (töre) dört taraftaki halka yaydım”⁶⁰, sözleriyle belirtiyordu⁶¹. O, aynı zamanda ihtiyaç

⁵⁶ Keng kökünden gelip, “danışmak, görüşmek, fikir ve tedbir almak” (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.365, 396) anlamındaki kengeş kelimesi gibi, “kurmak, kurulmak, bütülmek, toplanmak” (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. II, s.134) manasındaki kurultay sözü de ancak Türkçe ile açıklanabilir. Fiilin sonundaki -tay bazılarının dediği gibi Türkçe olmayabilir.

⁵⁷ W.Radloff, *Türklerin Kökleri*, Çev. A.Ekinci-Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999, s.6; P.G.Geiss, “Türkmen Kabileciliği”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Der. R.K.Şahsi, İstanbul 2019, s.88.

⁵⁸ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlig tutıp, törüg itmiş”.

⁵⁹ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 13-14. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlsiremiş, kagansıramış bodunıg, küngedmiş, kuladmuş bodunıg Türük törüsin içgınmış bodunıg eçüm-apam törüsinçe yaratmış, boşgurmuş”.

⁶⁰ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2. satır: “Bu ödke özüm olurıp bunça ağır törüg tört bulungdaki (bodun yayındım)”.

⁶¹ Bu gelenek Türklerden Mogollara da geçmiştir. Meşhur 1206 kurultayında Çingiz Han; hükümdarın birinci vazifesinin iyi yasalar yapmak olduğunu söyleyip, kendisine gösterdikleri sevgi ve saygıdan dolayı halkına teşekkür etmiş ve eski kurallara bazı yenilikler eklemek istediğini belirtmiştir (Bakınız,

hasıl oldukça töre hükümlerini de yenilemişti ki, bu konuda kitabelerde; “devleti ve yasayı (töre) çok iyi kazandım”⁶², diyor.

Bundan başka Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman’ın yasalar dikte ettirmeleri gibi, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına “Ceti Cargı” (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz⁶³. Bütün bunlardan çıkan netice, geleneğin bozulmadan sürdüğüdür. Zaten Yusuf Has Hacib de, kim iyi yasalar yapıp bırakır ve halkının sevgisini kazanırsa adının sonsuza kadar yaşayacağını söylemektedir⁶⁴. Bu durum bir yana bütün kanunlar milletin yararına olmalıdır.

Türkler açısından savaş esnasında bey ile hizmetçinin hiçbir farkı yoktu. Herkes milletin ve devletin bekası için çalışmak mecburiyetindeydi. Çingiz yasalarına da baktığımızda, başlangıçtaki durumun Türklerdeki gibi olduğu anlaşılır. Yani han oğlu ile sıradan bir çoban yasalar önünde eşitti. Fakat bir süre sonra bu usulün değiştiğini görüyoruz. Çingiz’in neslinden gelenlerle, onun fetihleri zamanında yardımcı olanlara çeşitli payeler verilmiş ve bunlar yasalar önünde dokuz suça kadar muaf tutularak⁶⁵, ömür

P.O.Morgan, “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London 1986, s.163).

⁶² *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu tarafı, 36. satır: “elig, törüg yegedi, kazgantım”.

⁶³ W.Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.69; İ.Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s.47; Klyastorniy-Sultanov, *a.g.e.*, s.319; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.344.

⁶⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.163, 283.

⁶⁵ Mesela bu beylerin ayrıcalıkları konusunda Tarih-i Reşidî’de şöyle deniyor: Davul ve tuga sahip olmaları, iki hizmetçilerinin de tug taşıyabilmeleri, han meclislerinde kemer takmaları, devlet tarafından düzenlenen sürecek avlarında önemli mevkilerinde bulunması, fermanlarda Mogol ulusunun komutanı yazması, kurtulaylarda hana daha yakın oturmaları ve ona danışmadan koşun (binlik/sancak) emirlerini değiştirmeleri gibi. Bunun için bakınız, Mirza Haydar Duğlat, *a.g.e.*, s.217-218.

boyu birtakım imtiyazlardan faydalanmışlardır⁶⁶. Halbuki Türk devlet teşkilâtında Tanrı'dan (Kök) aşağıya doğru inen, karizmatik bir yapının varlığı söz konusudur ve töre (yasa/adalet) karşısında "herkesin boynunu kıldan incedir".

Kanun manasına gelen "törüğ"⁶⁷, yani töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk düşüncesinde dikkat çeken bir husustur⁶⁸. Emir Temür, "saltanat müessesesi töre ve tüzüğe kavice bağlıdır. İlk önce töreye ve tüzüğe kendim uydum" der. Devlet kurabilmek için düzen ve yasa şarttır. İşte bu yüzden eski Türk yazıtlarında Türk töresinin halka ve gelecek nesillere anlatıldığını görürüz. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir⁶⁹. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi zaten düşünülemez.

Kaganın bir başka görevi de ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Milletin karnını doyurmak, üstünü giydirmek, halkı zengin yapmak hakanların vazifesidir. Bu itibarla devleti temsil eden kagan aynı zamanda milletin babasıdır. Savaş ganimetlerinin (ulca) dağıtılmasında da kagan öncelikli olarak askerlerini düşünürdü. Eğer artan olursa kendisine ayırırdı. Hatta zaman zaman devletin bizatihi görünen yüzü olan Türk hükümdarı şölenler tertipleyerek, açın ve fakirin memnuniyetini kazanmak zorundaydı. Eski Türklerden bahseden yabancı kaynaklarda ülkelerinde fakir ve yoksulların bulunmadığı, yiyeceği olmayanların doyurulduğuna dair atıflar vardır. Bunlar

⁶⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, 2. Baskı, Ter. A.Temir, Ankara 1986, s.135; Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.100; S.Y.Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan 2006, s.8.

⁶⁷ Bu kelimenin Tabgaç hanedanlığında da görüldüğü, hatta Tou-lu'nun (Tulu) töre/töre olduğu söylenmektedir. Bakınız, Boodberg, *a.g.m.*, s.171.

⁶⁸ Çağatay, *a.g.m.*, s.279; A.İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964, s.104; A.Donuk, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı", *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986, s.146.

⁶⁹ S.M.Arsal, "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952, s.120; Ögel, *a.g.e.*, s.113; Ögel, *Türklerde Devlet...*, s.130-131; Donuk, *a.g.m.*, s.146; Sahibkıran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.72.

gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmuyordu. Bu günümüz modern devletleri ve toplumları için de geçerlidir. Ünlü Kapgan Kagan'ın gayelerinin başında nüfusu çoğaltmak ve milleti zengin etmek gelmiştir. Kitabelerdeki; "fakiri zengin, azı çok yaptı"⁷⁰, cümlesi bunu çok güzel açıklar. İşte o yüzden Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek, zenginleştirdiğini; "çıplak halkı giydirdim, fakir milleti zengin yaptım"⁷¹, diye belirtiyordu.

Esasında Türk hakanının bu sözünde bile sosyal devlet anlayışı ile birlikte büyük bir derinlik yatmaktadır. Bilge Kagan hiçbir ayırım yapmadan, Türk ve gayr-i Türk umumen Türk bodun denilen bütün bir halkın refah düzeyini biraz daha yükselttiği için mutluluğunu dile getirmektedir.

Beşinci asırda Kuzey Liang Hun kaganı Bengü de (veya Böngü/Chü-ch'ü Meng-hsün/Sonsuz/Büyük/Örten/Saygı gören)⁷², topraklarında huzuru ve refahı sağladığından, halk kendisine büyük bir sevgiyle bağlanmıştı. Onlardan yüzlerce yıl sonra Yusuf Has Hacib, beylerin şöhretini iki şey büyütür diyor: Kapısında tugu ve baş köşesinde sofrası (yagma). O yine beye; "alçak gönüllü ve hoşgörülü olmasını, hata işleyen kişinin yanlışını bağışlamasını, malını ve eşyasını bölüştürmesini, halkına yedirmesini öğütlerken, onların ateş gibi olduklarına değinir⁷³. Tabi burada mecazi bir anlam vardır. Halkın başındaki kişi onları soğuktan, tehlikeden ve açlıktan bir ateş

⁷⁰ *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 14. satır; *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 17. satır: "çigany bay kılı, azığ öküş kılı".

⁷¹ *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8. satır; *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 10. satır: "Yaling bodunig tonlig kiltım. Çigany bodunig bay kiltım".

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Çev. B. Atalay, Ankara 1986, s.354; K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s.197.

⁷³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.58, 154, 229, 412; Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-nâme*, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.163-166; R.Genç, "Eski Türk Ziyafetleri ve Dış Kirası Adeti", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.177; G.Z.Tang, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.77.

gibi korunurken, itaatsizlik karşısında da ateş gibi yakar. Mesela Dede Korkut Hikâyelerinden birisi olan Dirse Han-oglu Bogaç'ın Destanı'nda, Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi için Dirse Han'ın karısı, eşine şöyle bir nasihatta bulunuyor: "Yerinden kalk, ala çadırını kurdur! Attan aygır, deveden bugra, koyundan koç kes. İç ve Dış Oguz'un beylerini çağır. Aç görürsen doyor, çıplak görürsen giydir. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yığ, göl gibi kırmızı sağdır. Ulu bir toy yap, dilekte bulun. Ola ki, bir mübarek kulun duasıyla Tanrı bize topaç gibi bir oğlan verir", der. Yine 8. asrın başlarında, Hindistan'ın kuzeyi, yani bugünkü Pakistan dolaylarını idare eden Kök Türk beylerinin yılda iki kere böyle toylar düzenlediği ve mallarını dağıttığına dair kayıtlar mevcuttur⁷⁴. Elbetteki halkın karnını daha iyi doyurabilen, maharetli ve kahraman idareciler itibarıydı. Tebasına servet ve ün bağışlayabilirse, o zaman başka boyların da gelip kendilerine katılmaları vakidir.

Başlangıçta Türk devletinin iktisaden ayakta durması akınlar sayesinde oluyordu; fakat yağma ve akın ile bir devletin yaşayamayacağına bilen Türk idareciler devlet ekonomisini ve hayatını idame ettirecek yeni yollar aramışlardır. Malûmdur ki, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Daha Hunlar çağında Türklerin Çin sınırlarında ticaret yaptıkları, Kapgan Kagan'ın Çin'den ziraat araç ve gereçleri aldığı malûmdur. Bilge Kagan, Türk halkının herşeyin en iyisine sahip olduğunu kitabesinde şöyle belirtmektedir: "Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, gök sincabını benim Türk milletim için kazandım"⁷⁵. Öyle ki, aynı Bilge Kagan Basmıllar kervan göndermediler

⁷⁴ O.Ş.Gökay, *Dede Korkut Masalları*, İstanbul 1943, s.10; F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s.42; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s.54; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s.239.

⁷⁵ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 11-12. satır: "Sarığ altunun, ürtüng kumüşin, kırgağlık kutayın, kinlig işgitsin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teyengin Türküme bodunıma kazganu birtim".

diye de, onların üzerine bir sefer düzenlediğini; “yirmi yaşımıdayken kutlu soyumdan Basmıllar kervan göndermiyor diye ordu yollayıp, onları tabi ettim”⁷⁶, sözleriyle anlatmaktadır. 703 yılındaki bu sefer Basmılların tabi edilmesi hareketi olmakla beraber, bir başka sebebi de ülkenin ekonomisinin zarara uğramaması içindi. Buna benzer bir hadiseye Bulgarlarla, Bizans imparatorluğu arasında da rastlamaktayız. 716 senesinde Bizans ile Bulgar Türkleri bir ticaret anlaşması imzaladı. Bundan yaklaşık yüz yıl kadar sonra meşhur Bulgar hanı Korum (803-814), Bizans’ın bu ticaret anlaşmasını yenilememesi üzerine onlara savaş açmıştı. Mesela Müslüman tüccarlar 8. asırda da Yenisey Kırgız bölgesine kadar mallar getiriyorlardı⁷⁷. Dolayısıyla güçlü devlet ve büyük idareci olmanın kurallarından birisi vatandaşını en iyi şekilde yaşatmaktır.

İyi bir kagan milletin adını da yükseltmelidir. Eğer ortada bir devlet var ise doğudan-batıya, kuzeyden-güneye dört yandaki herkes onun varlığından haberdar olmalıdır. Bilge Kagan kardeşi Köl Tigin ile birlikte milletin ve ülkesinin adını duyurmak için gece-gündüz çalıştıklarını kitabesinde; “babamız ve amcamızın kazandığı milletin adı-sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Köl Tigin ve iki şad ile öle-yite kazandım”⁷⁸, diye anlatıyor.

Bununla beraber Türk kaganları gerçekleştirdikleri işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları daha sonraki nesillere bildirmeyi bir vazife olarak görüyorlardı. Dolayısı ile büyük bir devletin baştaki yöneticisi ve hükümeti tarafından vatandaşlarına yapılan işlerin

⁷⁶ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 25. satır: “Yirmi yaşıma Basmlı idukut oguşım bodun erti. Arkış idmaz tiyin süledim...içgertim”.

⁷⁷ J.Deer, “İstep Kültürü”, Çev. Ş.Başta, *DTCF Dergisi*, 12/1-2, Ankara 1954, s.163; G.Feher, “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü”, II. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s.293; V.V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.43.

⁷⁸ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 27. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 22. satır: “kangumuz, eçümüz kazanmış bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, Türük bodun üçün, tün udımadım, küntüz olurmadım. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü-yitü kazgantım”.

anlatılması gerekir. Bunların gelecek nesillerce de öğrenilmesi sağlanmalıdır. Bu sebeple büyük Türk kaganlarının hepsinin bir yazıtı mevcuttur. Gerçi bunların çoğu daha gün ışığına çıkmayı bekliyorlar, fakat elde bulunanlar da Türk ve dünya tarihi için çok büyük öneme haizdir. Mesela Bumun ve İstemi'nin muhtemel dedelerinden olan Bengü (veya Böngü) Kagan'ın 5. asrın ilk yarısında kendi başarılarını anlattığı bir kitabeyi diktirdiğinden Çin kaynakları söz etmektedir⁷⁹. Büyük devlet adamı Bilge Kagan, kardeşi Köl Tigin için Çin'den getirttiği sanaatkârlar ve Yolg Tigin'in çabalarıyla hazırlattığı yazıtta babası ve amcası zamanındaki olayları anlattığı gibi, bu anıt mezarlığın nasıl yapıldığını da şu şekilde haber veriyordu: "Çin imparatorundan nakışçı getirtip, anıtı süslettirdim. İmparator benim sözümü kırmadığından saray nakışçısını göndermişti. Bunlara ayrı bir bark yaptırıldı. İçine, dışına değişik süsler işlettim, taş yontturdum. Gönüldeki sözümü yazdırdım. On Ok oğulları ve yabancılara kadar herkes bunu görüp, bilsin istediğimden ebedi taş kazıttım. Çorak yerlere bile bengü taşları yontturup, üzerlerini yazdırdım. Herkes görüp okusun diye, sonsuza kadar kalacak olan kitabemi ve işaretimi taşlara kazıttım"⁸⁰. Bilge'den sonra oğlu da babasının yazıtını diktirerek, bir yerde milletine ve gelecek nesillere atasının ağzından hesap vermekle beraber, öğütlerde de bulunmuştur. Zaten yazıtların en önemli tarafı da burasıdır.

Kök Türklerden sonra iktidar mevkiine geçen Uygur kaganları da aynı şekilde davranmışlardı. Mesela Börü Ken (Mo-yen Çor) kendi adına iki kitabe yazdırdığını bizzat onun, bu bengü taşlardaki; "Iduk Baş'ın batısında Yabaş ve Tokuş'un kavşağında yazı geçirdim. Otağımı burada yaptırıp, işaretimi orada yassı taşta kazıttım ve etrafına

⁷⁹ Tang, *a.g.t.*, s.60.

⁸⁰ *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 11-13. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 14. satır: "Tabgaç kaganın içreki bedizçig itdü. Angar adınçig bark yaraturtdım. İçin taşın adınçig bediz urturtdım, taş tokıtdım. Köngüldeki sabımın...On Ok oğlınğa, tatinga tegi bunu körü biling. Bengü taş tokıtdım...erig yirte irser ança erig yirte bengü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança biling".

sınır çektim. Sonsuza kadar kalacak olan bengü taşlarımı hazırlattım”⁸¹, cümlelerinden anlıyoruz. Börü Ken’in (Mo-yen Çor) oğlu Böğü de, idarede bulunduğu devirde yazıtlar diktirmiştir. Bunlardan Tez II, Kök Türkçe olduğu gibi, Sevrey Yazıtı da Sogdçadır. Hem Kök Türkçe, hem Çince, hem de Sogdça yazılan Karabalgasun Kitabesi de Uygur tarihini ihtiva eder ve Küçlüg Bilge Kagan (821-824) zamanında hazırlanmıştır. Burada da kaganların faziletleriyle beraber, pek çok tarihi ve sosyal mesele üzerinde durulmaktadır. Bunun yanı sıra çeşitli boy beyleri ve komutanlar da adlarına kitabeler yazdırarak, kendilerinden sonra geleceklere miras bırakmışlardır. Asya’dan Orta ve Kuzey Avrupa’ya kadar uzanan bu geniş coğrafyanın her yanında Türklerden kalan yazılı abidelere rastlanılmaktadır.

Kaganlık kurumu ve kaganın vazifeleri daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Kutadgu Bilig’de çok iyi bir şekilde anlatılıyor. Nasıl hakkın millete karşı vazifeleri var ise, milletin de devletine ve kaganına karşı görevleri söz konusudur. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib, “halkın bey üstünde hakkı varken, beyin de millet üstünde hakkı mevcuttur” diyor. Babur-nâme’de de, “hükümdar halkından itaat beklerken, halkını korumaya da özen gösteren bir tutum içerisindedir”⁸², deniyor. Dolayısı ile herkes üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek zorundadır. Devletin var olması ve devam edebilmesi buna bağlıdır.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz. Türk hükümdarları umumiyetle sadelikten hoşlanırlardı. Başta Attila (Ata İllig) hakkında anlatılanlar olmak üzere kaynaklar bize bir yöneticinin nasıl davranması gerektiği konusunda önemli ip uçları veriyor. Onlar bir Tanrı’ya inanan, gösterişten uzak, işlemeli, altın, gümüş ve diğer

⁸¹ *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı, 9-10. satır; *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 2. satır: “Iduk Baş kidinte Yabaş, Tokuş beltirinte anta yayladım. Örgin anta yaratıtdım. Çıt anta tokıtdım. Bin yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin anta yassı taşka yaratıtdım”.

⁸² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.6; Feher, *a.g.m.*, s.311; M.Alpargu, *Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme’nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara 1984, s.90.

mücevheratlarla süslü giysileri tercih etmeyen kişilerdi. Çoğu zaman tarihi vesikalar onları sıradan beyler ve halktan insanlarla aynı şeyleri giyen şahıslar olarak vurgular⁸³. Otaglarında veya saraylarında çağın en muteber eşyaları bulunmasına rağmen, her vakit alelade nesnelere kullanyorlardı. Mesela Attila'dan söz açan Latin-Bizans kronikleri, yanına gelen misafirlere altın ve gümüş tabaklarla ikram yapıldığı halde, kendisinin tahta çanak ve kadehlerle yiyip-içtiğini bildirirler⁸⁴.

Onların bir başka özellikleri de resmi törenlerde veya toplum içinde ölçüsüz ve seviyesiz hareketlerden kaçınmalarıdır. Vakur, gereğinden fazla gülmeyen, belki de yeri geldiğinde sadece bir tebesüm ile yetinen kişilerdi. Onlar yanındakilerin de lüzumsuzca sırtmalarından hoşlanmazlardı. Adamları gözlerinin ve kaşlarının hareketinden ne demek istediklerini anlarlar ve bu yüzden de bir atasözünde "Türk az konuşur, konuşunca da düz konuşur" diye boşuna söylenmemiştir. Gerçi Türk tarihinde eğlenmeyi, şatafatı, gösterişi seven yöneticiler de çıkmıştır, ama bunlar genel toplum içinde pek fazla bir yer işgal etmezler.

Yukarıda anlatılanları, hükümdarın karizmatik ve doğuştan gelen nitelikleri ile vazifeleri noktasında özetler isek: Kagan kut, yarlık, ülüg ve küç gibi Tanrısal mefhumlar ile bilgelik, alplık ve erdemlilik benzeri yaradılıştan kaynaklanan vasıflara sahip olmak yanında; milletin iskânını ve sosyal teşkilâtlanmasını sağlamalıdır. Kendinden sonra devletin idarî kademesinde yer alacakları seçmelidir. Hakan bağlı boy ve kavimlere yöneticiler göndermelidir. İyi bir hükümdar kanunları düzenlemeli ve bunları her tarafa yaymalıdır. O, ülkeyi iktisaden de refaha ulaştırmak zorundadır. Muteber bir kagan

⁸³ Kendisinin Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun/Oguz) Yabgu soyundan geldiğini vurgulayan Çingiz Han da, ünlü Taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektupta; aşırı tutkulara sahip olmadığını, gösterişten nefret ettiğini, ölçülü yaşadığını, elbiselerinin ve yiyeceklerinin sade olduğunu, halkını çocukları gibi gördüğünü, savaşlarda daima önde yer aldığını söyler. Bakınız, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.216-217.

⁸⁴ *Süryani Patrik Mihal'in Vakainamesi*, Çev. H.Andreasyan, II. Kısım, Ankara 1944, s.6; H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11, İstanbul 1951, s.432.

milletinin adını her tarafa duyurmalıdır. Hakanlar yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek tehlikeleri sonraki nesillere bildirmeyi bir görev olarak görmelidir. Kimseye ayrıcalık yapmadan adaletle hükmetmelidir. Resmi törenlerde veya toplum içinde ölçüsüz ve seviyesiz hareketlerden kaçınmalıdırlar.

Türk devletinde kagandan sonra ikinci sırayı “katun”⁸⁵ (𐰇𐰺𐰠) almaktadır. Günümüz Türkçesinde ise bu adı “kadın” şeklinde görmekteyiz. Katunlar, kaganlar gibi töre ile katunluk makamına oturuyorlar⁸⁶ ve kaganla beraber idarede bulunuyorlardı. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında geçen “Türk milleti yok olmasın diye atam İl-teriş Kagan ve anam İl Bilge Katun’u (Tanrı) halk içerisinde çekip yükseltmiştir”⁸⁷ cümlesi bunu çok güzel açıklamaktadır⁸⁸ ve bu aynı zamanda Türk milletinin Tanrı’nın gözetiminde bulunduğu işaretidir.

Yine altıncı yüzyılın ilk yarılarında (519’lar) Budist metinleri Çin’e getirmek için Hindistan taraflarına gönderilen rahiplerden birisi olan ve Ak Hun topraklarına uğrayan Sun Yün’ün notlarına baktığımızda; Ak Hun kaganı ile katunun birlikte yabancı elçileri kabul ettiğini görmekteyiz. Buna binaen zaman zaman Türk toplumunda kadının mevkiinin ne kadar yüksek olduğunu anlamak için, eski devirlerde

⁸⁵ Katun unvanının bazı araştırmacılar tarafından Tu-yü-hun, Sogd ve Mogollara dayandırıldığı (J.R.Hamilton, *Les Ouighours. A L’epoque des Cinq Dynasties*, Paris 1955, s.96; Clauson, *a.g.e.*, s.602; A.Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.30; Boodberg, *a.g.m.*, s.170) bir yana, Hunlar çağından beri bilinen bu unvanın Türkçeleştiği ve Türkleştiği kabul ediliyorsa da (Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.257), bu terim yüzde yüz Türkçedir.

⁸⁶ C.Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1972, s.120; E.Esin, *The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase*, Ankara 1986, s.9; F.Laszlo, “Kagan ve Ailesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. 1, Ankara 1944, s.47; G.Çandarlıoğlu, “Türk Toplumunda Kadın”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/4, İstanbul 1966, s.22; W.S.Tsai, *Li Tê-Yü’nün Mektupları (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967, s.8-9.

⁸⁷ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 10-11. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 10. satır: “Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganı, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç”.

⁸⁸ Kitabede geçen “yügerü kötürmek” tabiri acaba mekânlar arası bir seyahat olabilir mi?

Türk yurtlarını gezen seyyahların notları bizlere çok mükemmel ipuçları sunmaktadır. İşte bunlardan birisi olan İbn Battuta'nın hatıralarında Türk kadını hakkında şunlar söylenmektedir: "Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan davranışlar arasında, burada erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar, erkeklerden kaçmazlar. Pazarlarda alışveriş yaparlar. Bazan kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız ve o vakit bu adamları, onların hizmetkârları sanırsınız". Yine aynı şahıs, Altun Orda hükümdarlarından Öz Bek Han'ın hatunlarının en büyüğünden bahsederken şöyle diyor: "Sultanın en beğendiği ve eşlerinin başı olan kadın saraya gelince, han onu kapıda karşıladı. Elinden tutarak içeri getirdi ve tahtına oturttu. Ondan sonra da kendisi makamına geçti"⁸⁹. Bu durum, kadının devlet hiyerarşisinde ve sosyal hayattaki yüksek mevkiini gösteren en çarpıcı delillerdendir⁹⁰.

Tarihte Türk kaganlarının bir-iki kez evlendiklerini, hanede aynı erkekle nikâhlanan kadınların birbirlerine kuma, yabancı bir soydan gelene ise konçuy dediklerini, fakat bunlardan sadece birisinin baş hatun olduğunu biliyoruz. Bu da umumiyetle ilk hanımlardı. Diğerleri ondan daha düşük mevkilerdeydi. Mesela Hazar beylerinin hâkimiyetini kabul eden yirmibeş halktan birer tane hatunu haremde bulundurmaları vakidir. Tabiki bu siyasî üstünlükle de alâkalıdır. Bununla birlikte eski Türk devletinde yalnız Türk soyundan gelen hatunların çocukları veliaht olabiliyordu. Kagan öldüğü zaman

⁸⁹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.75-79; K.Yıldırım, "Sun Yün'ün Türkistan'da Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/1, İzmir 2015, s.282-290.

⁹⁰ Eski Türklerde kadın ve erkek arasındaki sadakat ve sevgiye güzel örneklerden birisi de şudur: Emir Temür'ün önünden kaçan Kara Koyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Ahmed, Mısır sultanının fermanıyla Şam'da tutuklanıp, hapse atılırlar. Şam hâkimi o sırada Kara Yusuf'un hanımının yanında değerli bir taş bulduğunu öğrenince, hatunu makamına çağırır. Fakat kadın emirin konağına gitmeden önce yakınlarına; kendisini öldürürlerse, saçlarının arasında sakladığı taş Kara Yusuf'a vermelerini söyler. Bu hadiseden Kara Yusuf'un da haberi olur ve hanımına yolladığı araçlar vasıtasıyla; "bir taş için hayatını tehlikeye atmasın, sonradan daha değerlilerine sahip olur, kim istiyorsa versin" der. Bakınız, Turan, *a.g.e.*, s.129.

yerine geçecek çocuğu küçük ise⁹¹, o vakit katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Bu örneklere Kök Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük Türk devletlerinde rastlanmaktadır.

Savaşlarda da katunların, kaganların yanında yer aldıkları bilinen bir gerçektir. Harp esnasında yemeklerini (azık) bile erkeklerle beraber yiyen sıradan kadınlara dahi kimsenin rahatsızlık vermediğini kaynaklar söylüyor. Birkaç istisnai durum ile karşılaşılabilirse de, eski Türkler kendi aralarında veya başka milletlerle yaptıkları müca-delelerde ele geçirdikleri kadınlara da dokunmazlardı⁹² ki, bu hususun da işaret edilmesi gerekir. Hanımlar devlet içinde entrikalara bu-laşırılsa veyahut iktidar hırsı ile devlete zarar vermeye başladıkları takdirde, münasip bir yolla ortadan kaldırılırlardı.

Kadınların zaman zaman ordulara bile komuta ettikleri bir yana, mesela büyük Hun Devletinin parçalarından birisi olan Chao Hanlığı'nın beyi Ulug Tonga'nın (veya Bars/Shih-hu) kadınlardan özel seçilmiş bir güç meydana getirdiğini, bunlara önce yaya, sonra at üzerinde ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrettiğini bildiğimiz gibi, 626 senesinde Avarların İstanbul'u kuşatmaları ve 811 tarihindeki Bulgar-Bizans savaşı örneğinde görüldüğü üzere, Türk kuvvetlerinin içerisinde birçok da kadın asker bulunabiliyordu. Yine Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devralan eşi Bug-arık Katun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadını idi. O, 100.000 kişilik Sabar askerî kuvvetine de komutanlık yapıyordu. Bizans imparatoru I. Justinianus (527-565) değerli hediyeler

⁹¹ Gayet normal bir şekilde eski Türkler de çocuk veya akli başında olmayan kişilerin ülke yönetemeyeceklerini bildiklerinden, onlar belirli bir yaşa gelene kadar bir naip veya naibe kontrolünde işleri yürütmüşlerdir. Bu durumu Oguz Kagan Destanı'nda da görmek mümkündür. Mesela devlet meclisi babası öldüğünde çok küçük olan Tuman Han'a vekalet etmesi için Köl Erkin'i vazifelendirmişti. Bakınız, Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s.107.

⁹² H.H.Howorth, "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London 1870, s.191; J.De Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, Çev. C.Kanat, Ankara 2002, s.183; Z.Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İ.Aka-K.Y.Koprıman, Ankara 1976, s.213.

karşılığında İran aleyhine 528'de Bug-arık ile anlaşmayı seçmişti. Bu arada Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında, 576'da Ak Katun adında bir kişinin olduğu söyleniyor⁹³. Ayrıca Uygur birliğinin temellerini atan İl-teber P'u-sa'nın (Busar/belki Pusat) annesi son derece otoriter ve törelere sadık bir kadındı. 743 senesinde Börü Ken (Mo-yen Çor/Genişleten/Yayan), Ozmuş Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştı ve bu hususta Şine Usu ile Terhin Yazıtında şöyle deniyordu: "Ozmuş Tigin'in han olduğunu duydum. Koyun yılında üzerine yürüdüm. İkinci savaşı ilk ayın on altıncı gününde yaparak, onu ele geçirdim. Katununu da orada tutsak ettim. Börülü Türkleri o andan itibaren yok oldu"⁹⁴.

Hanımın devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını da görüyoruz. 725'te Çin'den gelen elçiye karşılayan heyet arasında Bilge Kagan'ın karısı Po-fu (Bodug/Güzel/Kınalı) Katun da yer aldığı gibi, 730-731'lerde Hazar beyi öldüğünde, ülkenin yönetimini anası Bars Bike üstlenmişti. Ayrıca araştırmacılar, fermanların muhakkak surette "hakan ile hatun buyurur ki" diye başlaması gerektiğini, sadece "hakan buyurur ki" diyen fermanların hükümlerinin bazan yerine getirilmediğini vurgular. Harezmsah Tekiş'in (veya Tokuş) hanımı Terken Hatun ve Altun Orda sultanları hakkında anlatılanlar buna çok güzel bir örnektir. Bundan başka Selçuklular çağında, Bizans imparatoru Manuel Konya'yı muhasara ettiği (1146), kaynaklar şehrin savunmasını Sultan Mesud'un kızlarından birinin yaptığına dikkat çekiyorlar. Ünlü Zahireddin Muhammed Babur; "fikir ve tedbir hususunda büyükannem İsen Devlet Begim gibi bir kadın az bulunurdu. Fevkalâde akıllı idi. İşlerin çoğu ona danışılarak yapılırdı", der⁹⁵.

⁹³ A.Bailly, *Bizans Tarihi*, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.128; S.Y.Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s.264; H.Uçar, "9. Yüzyıl Bizans Kroniği Scriptor İncertus (811 Kroniği)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127/251, İstanbul 2021, s.371.

⁹⁴ *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 9-10. satır; *Terhin Yazıtı*, Doğu tarafı, 9. satır; Güney tarafı, 1. satır: "Ozmuş Tigin kan bolmuş. Koyn yılka yorıdım. İkinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...tutdım. Katunun altım. Türk bodun anta ıngaru yok boltı".

⁹⁵ E.Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s.240; El-Ömeri, *a.g.e.*, s.112-113; Gökalp, *a.g.e.*, s.212; S.Y.Gömeç, *Uygur Türkleri*

Onların da orduları, sarayları, gelirlerini kendilerinin topladığı emlakları vardı⁹⁶. Hatta yakın zamanlara kadar Türk kadınları siyasi ve askerî işlerle de meşgul oluyorlardı. Mesela 19. asrın sonlarında Anadolu Türkmenleri üzerine yapılan araştırmalarda, özel günlerde bey ile hanımının aşiretin toplantılarına birlikte katıldıkları, bazı yarışları hatunun yönettiği, kabilenin kadınları ve kızlarının ona bağlı oldukları söylenir. Bu durum bir yana bey hatununun diğer kadınlardan hiçbir ayrıcalığı yoktu ve her işi öbür hatunlarla birlikte yapardı. Hâlbuki bu çağdan önce ve sonra da Türklerin komşuları kimi ülkelerde kadın sadece bir süs eşyası ve erkeğin kölesi durumundaydı.

Bununla beraber Türk kadını her sahada erkeğiyle omuz omuza uğraş veriyordu. Ama başlıca görevi çocuklarını yetiştirme, çadır işçiliği, hayvanlara bakma, yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasıydı. Bu yüzden bizzat İbn Battuta gibi yabancılar, Türkler için vazifesine bağlı ve ahlaklı bir millet daha bulunmadığını belirtmektedirler. Türklerde kadın ve aile kurumu o kadar değerlidir ki, Anadolu'nun bazı yerlerinde erkekler hanımları için "ailem" tabirini kullanırlar. Bu da bize şunu gösteriyor; aile hayatında kadının yeri bambaşkadır⁹⁷.

Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.50-51; Gumilev, *Hunlar*, s.405; M.I.Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.254, 280; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.52-53; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.70; Y.Z.Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*, Haz. T.Yörükan, 5. Baskı, İstanbul 2014, s.48.

⁹⁶ Bizans elçilik heyetinin, Attila'nın (Ata İllig) eşi Arıg-kan Katun'u da sarayında ziyaret ettiğini bildiğimiz gibi, İspanyol sefir Clavijo Semerkant'a gittiğinde Temür Beg'in büyük oğlu Miran Şah'ın eşi Hanzade Sultan'ın kendilerine bir ziyafet verdiğini söyledikten sonra, "hatunun çadırı pek muhteşemdi. Sultan derhal içeri alınmamızı buyurdu. Kendisine takdim edilmemizin ardından karşısına oturduk. Çadırın içindeki musikînaslar şarkı söyleyip, saz çalıyorlardı. Sakiler ellerinde birer havlu, altın tepsilerdeki kadehleri üç kere eğilerek sunuyorlardı" der. Bakanız, Orkun, *a.g.m.*, s.432; R.G.De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.153-154.

⁹⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M.Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s.381; M.T.Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.226-227; Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.22; J.T.Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi,

Türk kadını iktisadî hayatta da erkeğin yoldaşı olduğu gibi, kesinlikle eski Türk toplumunda veya ailesinde kaç-göç (haremlik-selamlık) uygulaması yoktu. Çünkü herkes kendine güvenmekle beraber, namusuna da bağlıydı. Tabiki kadının toplum içindeki bu önemli vazifeleri, yeri geldiğinde sözüne kıymet verilmesi ailenin ana-erkil olduğunu da göstermez.

Bilindiği üzere kagan ve katundan sonra, devlet yönetiminde yabgu ve şadlar yer almaktadır. Hunlar çağından itibaren teşkilât yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta “Sol Türk Bilge Tigin” unvanını taşıyordu ve bunlar devletin veliahtydılar⁹⁸. Batıdakiler ise “Sağ Türk Bilge Tigin” diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkiiyi işgal ederdi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde, onların yerini “Tarduş Yabgu” ve “Tölös Şad” unvanlı hanedan bireyleri almıştır.

Taipei 1968, s.117; Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburname*, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970, s.37-38; Turan, *a.g.e.*, s.33; C.H.Huang, *T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.82; İbn Battuta, *a.g.e.*, s.75-76; Rasonyi, *a.g.e.*, s.58; B.Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981, s.20-21; A.Erdentuğ, “Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri”, *Aile Yazıları I*, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.322; N.Khoniates, *Historia*, Çev. F.İşiltan, Ankara 1995, s.36; Artamonov, *a.g.e.*, s.280; Gumilev, *a.g.e.*, s.113; M.D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.92-93; M.A.Ubicini, *Türkiye 1850*, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.152; A.Soofizadeh, “Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. M.Gökçe-E.F.Eroğlu, Muğla 2018, s.102.

⁹⁸ Sol tarafın devlet teşkilatındaki önemine dair Ebu'l-gazi Bahadır Han insan vücudunu örnek göstermektedir ki, buna göre insanın en hayati organı kalptir ve bu da Tanrı tarafından vücudun soluna yakın yaratılmıştır. Bakınız, Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Çev. A.Acaloğlu, İstanbul 2020, s.137.

Kaynakça

- Agacanova, S. G. (2003). *Oğuzlar*. (Çev: E. Necef, A. Annaberdiyev). 2. Baskı, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (1998). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (Çev: M. Öztürk). 2. Baskı, Ankara.
- Alpargu, M. (1984). *Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilâtı Bakımından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara.
- Arat, R. R. (1952). "Balık". *Türk Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara.
- Arsal, S. M. (1952). "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilâtının İstinat Ettiği Esaslar". *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*. Ankara.
- Arseven, C. E. (tarihsiz). *Türk Sanat Tarihi*. Cilt 1-2. İstanbul.
- Artamonov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi*, (Çev: A. Batur). İstanbul.
- Bailly, A. (tarihsiz). *Bizans Tarihi*. (Çev: H. Şaman) Cilt I. İstanbul.
- Barbaro, J. (2005). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Çev: T. Gündüz) İstanbul.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Haz: H. Dağ) Ankara.
- Baykara, T. (1990). "Göktürk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir.
- Boodberg, P. A., (1936). "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936
- Caferoğlu, A. (1931). "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, İstanbul.
- Cahun, L. (1896). *Introduction à L'Histoire de L'Asie*. Paris.
- Chaliand, G. (2001). *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev: E. Sunar). İstanbul.
- Chang, J. T., (1968) *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei.
- Chavannes, E. (1903) *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Çandarlıoğlu, G. (1966). "Türk Toplumunda Kadın". *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/4, İstanbul.
- Yıldırım, K. (Yay. Haz.). (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul.
- De Joinville, J. (2002). *Bir Haçlının Hatıraları*. (Çev: C. Kanat). Ankara.
- Deer, J. (1954). "İstep Kültürü". (Çev: Ş. Baştav). *DTCF Dergisi*, 12/1-2. Ankara.
- Donuk, A. (1986). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı". *Türk Kültürü*, 24/275. Ankara.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul.
- Eberhard, W. (1945). "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Bellekten*, Cilt 9. Ankara.

- Eberhard, W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. N.Uluğtuğ). Ankara.
- Erdentuğ, A. (1991). "Çeşitli İnsan Topuluklarında Aile Tipleri". *Aile Yazıları I*. (Der: B. Dikeyilgil - A. Çiğdem). Ankara.
- Esin, E. (1972). "Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)". *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 17. İstanbul.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul.
- Esin, E. (1986). *The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase*. Ankara.
- Esin, E. (1987). "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri". *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt I. Ankara.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Ankara.
- Feher, G. (1943). "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü". *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul.
- Genç, R. (1982). "Eski Türk Ziyafetleri ve Dış Kirası Adeti". *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, *Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara.
- Gökay, O. Ş. (1943). *Dede Korkut Masalları*. İstanbul.
- Gömeç, S. (2000). "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından". *Yüce Ereğ*, 2/18, Ankara.
- Gömeç, S. (2002). "Keşik Kelimesi". Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, *Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul.
- Gömeç, S. (2006). "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları". *Türk-lük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan.
- Gömeç, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.
- Gömeç, S. (2012). *Türk-Hun Tarihi*. Ankara.
- Grünwedel, A. (1912). *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesischen-Turkistan*, Berlin.
- Gumilev, L.N. (2003). *Hunlar*. (Çev: A. Batur). 3. Baskı, İstanbul.
- Hamilton, J. R. (1955). *Les Ouighours. A L'epoque des Cinq Dynasties*, Paris.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev: M. Öztürk). Ankara.
- Hayton, K. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Haz. A. T. Özcan). İstanbul.
- Howorth, H. H. (1870). "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London.
- Huang, C. H. (1971). *T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul.
- İbn Batuta (1981). *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*. (Haz. İ. Parmaksızoğlu). Ankara.

- İzgi, Ö. (1987). "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara.
- Kafalı, M. (1979). "Timur". *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, 2. Baskı, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Bulgarların Kökeni*, Ankara.
- Kaplan, M. (1985). "Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti", *Türklük Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud. (1988). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, (Çev: B. Atalay). 2. Baskı, Ankara.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında*, (Çev: A. Bağcı). Konya.
- Khoniates, N. (1995). *Historia*, (Çev: F. Işıltan). Ankara.
- Klyaştorıny, S. G.-Sultanov, T. İ. (2003). *Türkün Üçbin Yılı*. (Çev: A. Batur). İstanbul.
- Köprülü, F. (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*. (Haz: M. Ergun). Ankara.
- Lazslo, F. (1944). "Kagan ve Ailesi". *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt I. Ankara.
- Ling, L. K. (1978). *Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*. Doktora Tezi, Ankara.
- Liu, M. T. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Buch, Wiesbaden.
- Mackerras, C. (1972) *The Uighur Empire*. Canberra.
- Marco Polo. (tarihsiz). *Marko Polo Seyahatnamesi*, Cilt I. (Çev: F. Dokuman). İstanbul
- Mercani, Ş. (2008). *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*. (Çev: M. Kalkan). Ankara.
- Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidî*. (Çev: O. Karatay). İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi*. 2. Baskı. (Çev: A. Temir). Ankara. 1986.
- Morgan, P. O. (1986). "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate". *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London.
- Nizamü'l-Mülk. (1982). *Siyaset-nâme*. (Haz: M. A. Köymen). Ankara.
- Nizamüddin Şamî (1949). *Zafernâme*. (Çev: N. Lugal). Ankara.
- Olbricht, P. (1954). "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 26, Wiesbaden.
- Orkun, H. N. (1951). "Attila ve Sarayı". *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11. İstanbul.
- Ögel, B. (1957). "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, Cilt 21, Ankara.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I. Ankara.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar. Ankara.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. 2. Baskı. Ankara.
- Ögel, B. (1987). "Batı Göktürk Devleti". *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt I. Ankara.

- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 3. Baskı. İstanbul.
- Ögel, B. (2006). *Türk Mitolojisi*. Cilt II. 3. Baskı. Ankara.
- Rasonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. 2. Baskı. Ankara.
- Sahibkiran Emir Timur (2010). *Timur'un Günlüğü*. (Haz: K. Şakirov-A. Arslan) 3. Baskı. İstanbul.
- Shiratori, K. (1945). "Kaghan Unvanının Menşei". (Çev. İ. Gökbakan). *Belleten*, Cilt 9. Ankara.
- Sümer, F. (1954). "Türklerde Bayrak ve Tuğ". *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/58, İstanbul.
- Sümer, F. (1984). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul.
- Şeker, M. (1985). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. Ankara.
- Tang, G. Z. (1999). *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Deoleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tsai, W. S. (1967). *Li Tê-Yü'nün Mektupları (840-900)*. Doktora Tezi, Taipei.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt I. İstanbul.
- Ubicini, M. A. (tarisiz). *Türkiye 1850*. Cilt I. (Çev. C. Karaağaçlı). İstanbul.
- Yalgın, A. R. (1993). *Cenupta Türkmen Oymakları*. Cilt II. 2. Baskı. Ankara.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- Yıldırım, K. (2015). "Sun Yün'ün Türkistan'da Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/1, İzmir.
- Yörükkan, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*. (Haz. T. Yörükkan). İstanbul.
- Yusuf Has Hacib (1979). *Kutadgu Bilig, I, Metin*. (Haz. R. R. Arat). 2. Baskı. Ankara.
- Yusupov, K. (1995). *Manas Destanı*. (Aktaranlar: F. Türkmen - A. İneyet). Ankara.
- Zahireddin Zahireddin Muhammed Babur. (1970). *Baburname*. Cilt I. (Haz: R. R. Arat). Ankara.
- Zajaczkowski, A. (1961). "Khazarian Culture and its Inheritors", *Acta Orientalia*, Tom. 22, Budapest.

TÜRK DEVLET DÜŞÜNCESİNDE SINIF(SIZLIK), YETKİ VE LİYAKAT

Doç. Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU

Giriş

Ünlü Türk tarihçisi Jean-Paul Roux'a göre Türklerin tarih boyunca değişmeyen ortak tutum ve davranışlarından birisi de toplumsal sınıfların çok güçlü bir biçimde yapılandırılmış olmasına rağmen bir sınıftan diğerine geçmek oldukça kolaydır (Göka, 2008, 45). Peki, Roux'un burada ifade ettiği toplumsal sınıftan ne anlamalıyız?

Klasik Batı birikimine baktığımızda; sınıf, bir toplum içinde bireyler veya gruplar arasında var olan hiyerarşik farklılıklardır. "Toplumsal sınıf" terimi genellikle "sınıf" teriminin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Sınıf aynı zamanda bir sınıf sistemi veya toplumsal tabakalaşma sistemi içinde belirli bir pozisyon anlamına da gelmektedir (İnce 2017, 317).

Toplumsal sınıf ve tabakalaşmalar, öteden beri toplumların ve toplumsal yapıların oluşumunda etkin bir işleve sahip olmuştur. Toplumsal sınıf ve tabakalaşmaları inceleyebilenin en iyi yollarından biri toplumsal yapı analizi yapmaktır. Çünkü toplumsal sınıf ve tabakalaşmalar, toplumsal yapının ana kesitlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Tabakalaşma; eşit olmayan toplumsal etki ve

hayat şanslarına sahip insan katmanlarında toplumun bölünmesidir. (İnce 2017, 296). Kast ve zümreden farklı bir tabakalaşma türü olarak toplumsal sınıf (Eyce 1999) içeriği gereği tanımlanması ve net olarak ele alınması son derece güç kavramlardan bir tanesidir. Üyelerinin karşılıklı olarak davranışça birbirlerine bağlanmaları ve ortak ideolojilerinin olması bakımından kısmen grup; mekânda dağınıklık arz etmesi bakımından kısmen kategori anlamı taşır. Fakat ne salt bir kategori ne de salt bir grup olarak ele alınması doğrudur.

Bu söylenenler ışığında toplumsal sınıfları karakterize eden faktörler şöyle sıralanabilir; yaşam tarzı, eğitim ve kültür, iktisadî menfaat, iktisadî güç ve son olarak sınıf bilinci. Buna göre; benzer yaşam tarzı ile eğitim ve kültür yapısına sahip olan, birbirine yakın iktisadî menfaat ve güç yönelimleri sergileyen ve az çok benzer bir sınıfsal aidiyet bilinci taşıyan insan gruplarını aynı sınıf altında kategorize etmek mümkündür (İnce 2017, 300).

Başka bir bakış açısıyla genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır. Bu faktörlerden ilki ekonomik bir sınıfın varlığına işaret eden geniş araziye sahip olmak, ikincisi meslek gruplarının varlığı (örneğin askerî bir sınıfın varlığına işaret eden askerliği meslek edinmek) ve üçüncüsü dinî bir sınıfın varlığına işaret eden ruhani zümreye mensup bulunmak. Bu faktörleri Türk tarihi içerisinde ayrı ayrı inceleyecek olursak, eski çağlarda ve diğer Gök-Türk çağdaşı kültürlerde, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu. Bununla beraber ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök-Türk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasî ve mülkî hak tanımadıkları mahkûm kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da par-yalar, eski Yunan'da Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği

doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler), sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler, zamanla töre hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.

Kısaca söylemek gerekirse Gök-Türkler'de ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (*servage*) söz konusu değildi. Askerliğin bir meslek sınıfı olarak kabul edilip edilmediğine bakılacak olursa, eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerlik ayrı bir meslek değildi. Zaten, Gök-Türkler'i anlatan Çin kaynakları Gök-Türk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Ve son olarak dinî bir sınıfın olup olmadığına bakılacak olursa, bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Gök-Türk Devleti de siyasî ve askerî karakter taşıyor ancak bir dinî karakter taşımıyordu ve bu sebeple bir din sınıfından bahsetmek mümkün değildi (Kafesoğlu 2002; Ögel 1971; Taşağıl 1995)

Sınıfsızlık

Yukarıda ifade edilen bilgiler toparlanacak olursa, klasik batı birikiminde ve hatta Asya'nın bazı milletlerindeki sınıf anlayışı ile Türklerin sınıf anlayışı bir değildi. Bir başka ifade ile başkaca milletlerin sınıf anlayışını ölçüt olarak alacak olursak Türklerin toplumsal yapısında sınıf yoktu. Türk Devlet Felsefesi üzerine yazılan bazı temel eserlerde bu durum vurgulanmakta ve "sınıfsızlık" Türk Devletinin temel özellikleri arasında gösterilmektedir. Şöyle ki, bir toplumda sınıflar siyasî, dinî ve iktisadî sebeplerden ileri gelir. Eski Türk toplumlarının siyasî bakımdan aristokratik bir şekilde yapılandıkları kanaati yaygındır ve bu kanaati paylaşanlara göre Türk toplumlarında halk ve beyler diye iki zümre bulunmaktadır. Bir de bunların üstünde buyruklar, yüksek rütbeli devlet ricali sayılan tutun, çur, tarkan ve apa vardır. Sonrada hükümdar ailesinden teginler, hakanın vekili yabgu, şad ve hepsinin üzerinde hakan yer alır. Hâlbuki ileriye

sürülen bu unvanlar yönetime dair yetkileri ifade etmektedir (Rásonyi 1971; Özdemir 2017).

Sınıf ve sınıfsızlık tartışmasına burada bir ara verip yetkinin ne olduğu üzerinde durmak gerekiyor. Alman Sosyolog Max Weber, yetkiyi güç ve etki kavramlarından ayırarak belli bazı emirlere bir grup insan tarafından uyulması olasılığı olarak tanımlamıştır. Buradaki olasılık sözcüğü bir anlamda, kullanılan yetkinin sosyal bağlamda kabul edilebilir olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Her yetkinin ekonomik bir gerekçeye dayandığı söylenemez. Ne var ki bir topluluğun yönetilmesi için bir kadronun oluşturulması gerekir; emirlere uyacak ve kararları uygulamaya geçirecek güvenilir kişiler aracılığıyla bu kadro oluşturulabilir. Söz konusu yönetici kadronun üyeleri; gelenekler duygular maddi çıkarlar veya ideal olduğu düşünülen diğer koşullar çerçevesinde üste veya üstlere bağlı olarak görevlerini yerine getirebilir. Bu koşullar yetkinin türünü belirler, ama yetkinin güvenilir olmasını sağlamak için yeterli değildir. Bu noktada Weber, mevcut yetkinin sosyal bağlamda kabul edilebilir olduğu yönünde bir inancın var olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu inanç üç farklı temel üzerine inşa edilebilir ve dolayısıyla üç farklı tür yetkinin ortaya çıkmasını sağlar. Bunlardan ilki yasal yetkidir ve uygulanan kuralların yasallığına ve bu kurallara bağlı olarak yetkiyi kullananların emir verme hakkına sahip olduğu inancına yönelik rasyonel bir temele dayanır. İkinci tür yetki geleneksel yetkidir ve eskiden kalma geleneklerin kutsallığına ve bu çerçevede yetkiyi kullananların bu hakka sahip olduğu inancına dayanır. Üçüncü yetki türü ise karizmatik yetkidir ve bir kişinin kutsallığı, kahramanlığı veya mükemmel karakterine ve bu kişinin kurduğu düzene duyulan bağlılıktan kaynaklanır. Weber yasal yetkinin kişisel olmadığını yetkiyi elinde bulunduranların bunu rasyonel yasalara dayanan seçimle kazandıklarını ve böylelikle verilen emirlerin herkesi bağlayıcı kurallar çerçevesinde verildiğini bu nedenle bürokrasi için en uygun yetki türünün yasal yetki olduğunu ileri sürmüştür (Baransel 1993; Berber 2013). Bu açıklamalar çerçevesinde iki noktanın altını çizmek gerekiyor. Yetkinin bazı emirlere bir grup tarafında uyulma olasılığı ve

bir topluluğun yönetilmesi için bir kadroya ihtiyaç duyulduğu. Bu iki noktaya tekrar geri döneceğiz.

Türklerde başarı kazananlara toplumda ve devlet hayatında yükselme imkânı verildiği kesindir. Örneğin, gerek destanlarda gerekse Dede Korkut hikâyelerinde anlatılanlara göre bir başarının veya topluma yapılan hizmetin karşılığı olarak beylik elde edilirdi. Abidelerdeki kağan, ailesi bodun, şadapıt, beyler, tarkanlar, büyük beyler, Dokuz Oğuz Beyleri sıralamasının bir sınıf hiyerarşisinden ziyade devlette idare edenlerden idare edilenlere doğru bir sıralama olarak kabul edilmektedir (Kafesoğlu 2002; Özdemir 2017).

Bir başka bakış açısı ile ünlü sosyoloğumuz Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, eski Türklerde akrabalık ve soy ilişkilerinin varlığının ve sürekliliğinin toplumsal örgütlenmede temel özellik olduğunu vurgulamaktadır. Türkdoğan'a (2004) göre, bu örgütlenme, toprak bütünlüğü ve siyasî bir güç şeklinde, daha çok göçebelerin yaşam şekillerinde bir sosyal tabaka sistemi olarak görülmektedir. Her ne kadar konuya ilişkin farklı görüşler olsa da temel itibarla eski Türklerin sosyal tabakalaşması konusunda özellikle potlaç¹ olgusu bu yapılanmaya izin vermeyen bir örftür. Eski Türk toplumunda batılı anlamda bir sınıf kavramı yoktur ancak toplumsal rütbe ve hiyerarşi vardır.

¹ Potlaç (*potlatch*), esas olarak beslemek, tüketmek anlamına gelmektedir. Tek tanrılı dinler öncesi yeryüzüne egemen bir yaşam biçimi olarak tarif edilen potlaç kültürü şamanlığa benzer. Potlaç, kuzeybatı Amerika'da, pasifik kuzeybatısı Kızılderililerinde değiş-tokuş şeklinde gerçekleşen bayramlarına chinook dilinde verilen isimdir. Ahiliğin etkin bir şekilde kurulup işlev gördüğü zamanlarda; Selçuklu sonu, Osmanlı kuruluşu ve gelişme döneminde, potlaca özgü yaşam biçimiyle karşılaşabilmek mümkündür. Örneğin fütüvvet/ahi yaşam biçimine bakılacak olursa özellikle zaviye ve tekkelerde Tanrı misafirlerine ya da kısaca konuk olarak gelenlere yiyecek, içecek ve yatacak yer temin edilir ve karşılığında bir şey istenmezdi. Anadolu, Trakya, Balkanlar ve Avrupa'nın birçok bölgesinde potlaç kültürünün, Hıristiyanlığa rağmen XV. yüzyıla kadar sürüp gelmiş olduğunu bilmektedir. Potlaç, karşılıklılık ilkesi üstüne oturan bir dirdir. Kabile içi bu yükümlülük anlayışı, konuklara karşı uygulanmamakla birlikte, bu insanların da aynı, ya da benzer geleneklere sahip olmaları nedeniyle bu konuk edilmeyi karşılıksız bırakmayacaklarını düşünmek son derece normaldir (Detaylı bilgi için bkz. Göçer, K., 2017, "Ahiliği Potlaç Kültürü Üzerinden Yeniden Düşünmek", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (37), 465-476).

Tüm bu bilimsel tartışmalar üzerinden tekraren söyleyebiliriz ki, Türklerde ve tabii olarak Türk Devlet Düşüncesinde bir sınıf kavramı yoktur. Bunun yerine toplumsal rütbelerin olduğu, bu rütbe-lerin bir hiyerarşi oluşturduğu sıralamalar vardır.

Sıralama Anlayışının Zemini: Yasal Yetki

Bu sıralama anlayışı yukarıda yetki kavramı içerisinde belirttiğimiz iki önemli noktadan biri olan “bir topluluğun yönetilmesi için bir kadroya ihtiyaç duyulması” meselesi çerçevesinde düşünülmelidir. Bu sıralamalar arasında üst-ast ilişkisi ve emretme hakkı üzerinden bakıldığında ise çok eski devirlerden beri Türk Devlet Düşüncesinde, geleneksel yetkinin ve ama daha baskın olarak yasal yetkinin kabul görmüş yetki türü olduğu söylenebilir. Bu son cümlelerin izlerini kadim eserlerimizde görebilmekteyiz. Örneğin Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacip şöyle demektedir: “Devletin başına geçen kimse, halkı yönetmeli iyi töreyle.” (545. beyit)

Kutadgu Bilig’de en sık karşılaşılan kavramlardan biri töredir. Töre, yazılı olmayan, şifahi ilkeler toplamı bir hukuk ve nizam anlamındadır (Başer 1990, vı)². Kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için kut kavramı ile birlikte ele almak gerekmektedir. Kutadgu Bilig’de şöyle belirtilmektedir: “Törelî, doğru bey gerçekten kuttur. Onun kutundan herkes payını alır.” (3461. beyit)

Töre, beşeriyete kut kazandıran, insanları kendi hakikatlerine ulaştıran ilkeler yekûnudur (Başer 1990, 163). Töre, ilahî nizamdır. Tanrı’nın koyduğu düzendir. Tanrı, düzenine uyana kut bahşetmektedir (Başer 1990, 23). Tekrar Kutadgu Bilig’e kulak verdiğimizde şu beyitler ile karşılaşmaktayız:

*“Nasıl yarışır sana ya da bana. Töre bilmeden dolaşmak şaşkınca.
Bu ili yönetmek, halkı düzene sokmak. Dünyayı temizlemek için bey-
ler dikildi dünyaya.*

² Sait Başer’e göre, Türkoloji araştırmalarında töreye “kanun” manası verip kaynaklara bu gözle bakmak eğilimi hâkimdir. Başer’in araştırmasında törenin sadece kanun manasına gelmediği ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başer, S. (1990). Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre (39). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

*Bu il gün işi, bu beylerin işini. Töre ve usule göre yaptığı kişi.
Ondan ötürü beyler uzattı ile elini. Akıllı davranışlarla tutup dinletti
emirlerini.*

Ne iyi söylemiş dünya ilcisi. Bilgili, akıllı, halkın başı.

*Dünyayı elinde tutan er akıllı olmalı. Halkın başında bulunan yürekli
olmalı.*

Bu ikisi bulduktan sonra hizmetliler; töreli, adaplı, bilgili olmalı.

*Bundan ötürü beylerin yükselir gücü. Düşmanın boynunu biçer, alır
kendi öcünü.*

*Şimdi biz töreyi uygulamalıyız. Nasıl yarışır töreyi bozmamız.
(4008-4016. Beyitler.)*

Benzer örnekler çoğaltılabilir, ancak şunu belirtmekte fayda vardır: Töre asırlar boyunca süre gelen hayatların tecrübesinden arına arına, ortaklaşa paylaşılan değerlerin ve inançların ışığında ortaya çıkmaktadır. Töre yukarıda da ifade edildiği gibi düzeni sağlayıcı, doğruluğu tesis edicidir ve bu sebeple de ilahidir. Ancak her hâlükârda Töre sadece en üstteki yönetici için değil, yönetme eylemini gerçekleştirmesi için ihtiyaç koyduğu kadronun da “işlerin nasıl yapılması” gerektiğinin vazgeçilmez kılavuzudur.

Türk devletlerinin temeli töreye dayanmaktadır. Türk Hakanı, Yüce Tanrı’dan “kut” alır ve egemenliğe sahip olur; ancak hakanın iktidarı mutlak değildir ve töre ile sınırlandırılmıştır. Töreye uyulduğu sürece iktidarının meşruiyeti devam eder, aksi takdirde “kut” çekilirdi (Aydın 2008, 7).

Üzerinde durulan dönem “Batılı anlamda monarşinin” egemen olduğu bir dönem olsa da, şu çok açıktır ki, gücü tek başına elinde bulunduran kişinin bile üzerinde töre vardır ve o, töreye uyduka kut’ludur. İşte bu sebeple “baskın olarak yetki, yasal yetkidir” demekteyiz. Şu noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Tepedeki en üst düzey yöneticinin (kağanın) bilgisizliği anlaşılınca seçim kurultayı toplanır, kağan değiştirilirdi. Halkın durumu ve geleceği baştaki kağanla yakından ilgiliydi (Özdemir 2017, 231).

Çok açıktır ki, sınıf ayırımından ziyade sıralamaların olduğu Türk Devlet geleneğinde, töreden aldığı yetki ile düzen kurmaya, iş yapmaya çalışan kişi, işini layığı ile yaparsa kut alır, yapmaz ise işten el

çektirilirdi. Dolayısı ile bu sürecin temel belirleyicisinin “liyakat” olduğunu söyleyebiliriz.

Liyakat

Liyakatte temel unsur olan yetenek güvenilir kişinin karakteristik özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Yetenek; işin ehli olma, beceri, etkililik ve bağlılık gibi kavramları yansıtır (Mayer vd. 1995). Liyakatli olmada gerekli olan yetenekler üç maddede toplanabilir. Bunlar teknik, kişiler arası ve kavramsal yeteneklerdir. Teknik yetenekler, belirli bir iş, aktivite, yöntem veya işi tamamlama tekniği hakkında özel bilgiye sahip olmaktır. Kişiler arası yetenekler, yazılı ve sözlü olarak iletişim kurmayı, birliktelik oluşturmayı, sosyal olmayı, duygudaşlık, empati ve zarafeti içerir. Kavramsal veya bilişsel yetenekler, mantıklı düşünme, analitik, tümevarım ve tümdengelim gibi akıl yürütme ve bu kavramlarla çalışabilme yeterliliğini içerir (Hoy ve Miskel 2010). Kutadgu Bilig’de şunlar denmektedir:

“Ey bey, işini iş bilene ver. Yaralı, doğru ve dürüst olana ver. Eğer bey yararsıza verirse işi. Başkası değil kendisi yapar yararsızlığı. Tanrı kime kut vermek isterse, ona tümüyle doğru ve yararlı işçi verir. Yükselttiğini indirmek isterse yine, ona gün göstermeyen bir işçi verir.” (1759 - 1762. beyitler)

“Ögdülmüş iyi yasalar yaptı. İnsanları değerine göre yükseltti.” (1770. beyit)

“Bu söylediklerimi hakan işitti. Beye bu türlü erdem ve bilgi gerekli. Hangi insanda varsa bu erdem ve töre, onu yükseltip bey atamalı ile. Tam bir bey olur böylesi, halkın başı. Ondan bulur değme iyiliği kişi.” (2164 - 2166. beyitler)

“Hangi ilin olursa bu türlü bir beyi, kurtulur o ilin halkı, gider hastalığı.” (2172. beyit)

Sonuç: Aksamayan Bir Sistemin Yapı Taşları

Liyakat yapısı itibari ile verilecek hizmetlerin olası en lâyık kişi tarafından yaptırılmasını hedefleyen seçim ve rütbe yükselmesi kıstasları toplamıdır (Şahin 2016, 232). Rütbe yükselmesinde ideal bir sistem sunan liyakatin, sınıf yapılanmalarından ziyade sıralama usulü ile

yapılanmaya yatkın bir doğası vardır. Bu sebeple yukarıda bahsi geçen Türk devlet düşüncesinin kendine has yapısı ile uyumludur.

Bu çerçevede, çalışmanın başlangıcında, Roux'un açıklamasına binaen sorulan soruya, (yani, Türkler için ifade ettiği toplumsal sınıflar ne olduğu) cevaben şunu söyleyebiliriz ki; Türk devlet düşüncesinde bir sınıf sistemi değil bir sıralama sistemi vardır ve geçişlerin bu denli kolay olmasının sebebi de sıralama sisteminin rütbe ile olan doğal ilişkisinin, liyakat usulü aracılığı ile hatasız ve sorunsuz gerçekleşmesidir. Sistemsel olarak üst-ast ilişkilerini belirleyen yasal yetki anlayışı da sürecin aksamadan işleyişini sağlamaktadır.

Gelecek çalışmalarda, bu çalışmada izah edilmeye çaba gösterilen sistemin aksamayan işleyişinde "sıralamalar arası uyumun" nedenleri izah edilmeye çalışılabilir ve sosyal psikolojideki grup kavramı üzerinden benimseme veya itaat etme yolu ile uyumun mantığı anlaşılabilir. Zira kendine has doğası ile Türk devlet düşüncesi gerek toplumun gerekse sistemin etkileyici uyumu ile fark yaratmakta ve konu ile ilgili tüm çevrelerden araştırmacıları etkilemektedir.

Kaynakça

- Aydın, G. (2008). *Orhan Türkoğan'ın Devlet Anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baransel, A. (1993). *Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi, Klasik ve Neo Klasik Yönetim ve Örgüt Teorileri*, Cilt 1. (2. Baskı), İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını.
- Başer, S. (1990). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre* (39). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Berber, A. (2013). *Klasik Yönetim Düşüncesi: Geleneksel ve Klasik Paradigmalara Klasik ve Neo-klasik Örgüt Teorileri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eyce, B. (1999). Sosyal Tabakalaşma Tipolojisinde Weberiyen Model. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (13): 271-287.
- Göçer, K. (2017). Ahiliği Potlaç Kültürü Üzerinden Yeniden Düşünmek. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (37): 465-476.
- Göka, E. (2008). *Türklerin Psikolojisi*. (2. Basım) İstanbul: Timaş Yayınları.

- Hoy, W. K. ve Miskel, C. G. (2010). *Eğitim Yönetimi*. (Çev. edit. S. Turan), Ankara: Nobel.
- İnce, M. (2017). Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1): 294-319.
- Kafesoğlu, İ. (2002). *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Mayer, R. C., Davis, J. H., ve Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trusts. *Academy of Management Review*, (20): 709-736.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Cilt 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Özdemir, M. N. (2017). *Türk Devlet Felsefesi*. (11. Basım), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Rásonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük* (39). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Şahin, B. (2016). Kamu Personel Sisteminde İşe Girme ve Yükselmeye Çağdaş Liyakat Kavramları. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1): 231-242.
- Taşoğil, A. (1995). *Gök-Türkler*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkdoğan, O. (2004). *Türk Tarihinin Sosyolojisi: Toplum Yapısı ve Sınıfsal Gelişim*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yusuf Has Hacib (2017). *Kutadgu Bilig*. (Çev. A. Çakan), (3. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

NUTUK'TA TÜRK DEVLET DÜŞÜNÇESİNİN İZLERİ

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Tarihin derinliklerinden gelen Türk devlet anlayışının izleri Nutuk'ta ziyadesiyle görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, yıllar öncesinde Bilge Kağan'ın yaptığı gibi gelecek nesillere abidevi bir eser bırakmıştır. Bilge Kağan, devrinin hususiyetleri doğrultusunda nesline tavsiyelerini, öğütlerini, hatırlatmalarını bengü taşa kazıtmıştır (Ergin 1970: 3). Yıllar sonra onun neslinden biri olan Mustafa Kemal Paşa da aynısını taşa değil kâğıda yazdırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Türk tarihini ve devlet anlayışının köklerini bilen biriydi. 1924 yılında Necip Âsım'ın Orhun Abideleri adlı kitabını okuduğu ve önemli gördüğü yerleri not aldığı, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, adlı eserden anlaşılmaktadır. Önemli bir ayrıntı ise Orhun Abideleri başlıklı çalışmayı okumasının ardından Nutuk'u hazırlamasıydı. Dolayısıyla Nutuk'u hazırlarken ve okurken bu eserden de faydalanmış olduğu söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa, Orhun Abideleri adlı eseri okurken Türklerde dünyanın, insanoğlunun

yaratılışı ve cihanı yönetmesine dair şu ibareyi önemseydiği anlaşıl-
maktadır: “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında
insanlar yaratılmış. İnsanların üzerine atalarım Bumin ve Hakan tahta
oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetiver-
miş, düzenleyivermiş” (Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar 2001: 466-467,
484-485). Mustafa Kemal Paşa, yetersiz Türk idarecileri zamanında
korkakça bir yönetimden dolayı devletin harap olduğu, Çin’in de
bundan yararlandığı ibarelerinin altını çizmiştir (Atatürk’ün Oku-
duğu Kitaplar 2001: 470). Çin hâkimiyetine karşı isyanın beylerden
değil halktan başladığı, Tanrının ise Türk milleti yok olmasın diye İl-
teriş Kağanı gönderdiği ifadeleri de onun kitapta önemseydiği ibare-
lerdendi (Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar 2001: 471).

Her şeyden önce, Nutuk’un hazırlanması, okunuşu, ne gibi yankı-
lar uyandırdığı, içeriği, basılması süreci nasıldır. Nutuk’ta eski Türk-
lerdeki devlet anlayışının izleri var mıdır? Mustafa Kemal Paşa, hangi
konularda eski Türk devlet anlayışını sürdürmüştür? Türk devlet an-
layışında eleştirdiği ve farklı uygulamalara gittiği olmuş mudur? Çal-
ışmada, bu gibi problemlere yanıtlar aranmaya çalışılacaktır.

1. Nutuk’un Okunuşu, Yankıları, İçeriği ve Basımı

Mustafa Kemal Paşa, binlerce belgeyi köşkün üst katındaki çalışma
odasında ayırıp haftalarca inceleyerek hazırladığı Nutuk’u çoğun-
lukla ayakta dolaşarak kâtiplere dikte ettirmişti. Her akşam yazdık-
larını sofrada davetlilere okuyarak son şeklini vermişti. O sürece şa-
hit olan Falih Rıfkı, Mustafa Kemal Paşa’nın kelimeler ve noktalar
üzerinde dahi titizce durduğunu kaydetmiştir (Atay 2012: 626).

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’unu 15-20 Ekim 1927 tarihleri ara-
sında Ankara’da toplanan Cumhuriyet Halk Fırkasının İkinci Ku-
rultay’ında milletvekilleri, bakanlar, bürokratlar, partililer ve ya-
bancı ülke temsilcilerinin hazır bulunduğu topluluğa hitaben 36,5
saat ve altı günde okumuştur (Atatürk 2000: XIX).

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’unu “mazi olmuş bir devrin hikâyesi”
olarak tanımlamıştır. Nutuk’unda anlatmak istediklerini ise şöyle
ifade etmiştir: (Atatürk 2000: 596)

“Efendiler, bu beyanatımla, millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin; istiklalini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, millî ve asrî bir devleti, nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.”

Onun ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta vatanın parçalanıp işgal edildiği günlerden başlayarak, Türk tarihinde bir dönüm noktası olan Millî Mücadele'yi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve devrimlerin yapılışını anlatmıştır. Bu yönüyle Nutuk, Türkiye'nin siyasî ve millî tarihinin aydınlanması adına birinci elden çok değerli bir eserdir (Atatürk 2000: XIX). Zira, bizzat tarihi yapan kişi tarafından kaleme alınmıştır (Yalçın 2010: 280).

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'un amacını da ortaya koymuştur. Türk milleti ve gelecek nesiller için dikkat ve uyanıklık sağlayabilecek noktaları belirtmeyi hedeflediğini, bunu yapmış olmayı bahtıyarlık saydığını ifade etmiştir (Atatürk 2000: 596). Nutuk'ta ayrıca geçmişte kalan bazı olayların anlaşılmasına yardımcı olmak ve siyasi hedefe ulaşmak da amaçlanmıştı (Yalçın 2010: 279-280).

Nutuk okunurken Türk basınınca yakından takip edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarının özetleri, yapılan değerlendirmeler, kaleme alınan makaleler okuyuculara aktarılmıştır (Arıkan 2010: 409). Örneğin, Akşam Gazetesi Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'u okuduğu altı gün boyunca kamuoyuna süreci, manşetlerden aktarmıştı. Yine altı gün boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'e gelirken, Nutuk'u okurken, milletvekilleri onu dinlerken çekilen muhtelif fotoğrafları sayfalarına taşımıştır (Akşam 16-20 Ekim 1927). Gazete, 16 Ekim tarihli manşette Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'unu dil bakımından bir şaheser olarak göstermiş ve büyük bir heyecan ve derin alâka ile dinlendiğini belirtmiştir. 20 Ekim'deki manşette Nutuk'un en heyecanlı parçalarının aktarıldığını, Gazi'nin Metristepe'de İsmet Paşa'ya yazdığı telgrafların gözyaşları içinde dinlendiğini ifade etmiştir. 21 Ekim'de atılan manşette *“Gazi Hazretleri bugün nutuklarını ikmal buyurdular”* denilmekte ve Gençliğe Hitabe'nin önemli kısımları aktarılmıştı. Devrin mizah dergisi Akbaba

ise, bir güneş içinde Mustafa Kemal Paşa'nın yüzünün olduğu resmi paylaştıktan sonra Nutuk'unda eleştirdiği şahıslara atfen şu başlığı atmıştı: (Akbaba 24 Ekim 1927) "*Gazi, İnkılab düşmanlarının hüviyetlerini bir güneş gibi aydınlattı.*"

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'un basımı ve satış gelirlerini Türk Tayyare Cemiyeti'ne bağışlamıştı. Cemiyet, bunun üzerine basım faaliyetlerine başlamıştır. Her ne kadar 1927'yi yayın yılı olarak göstermişse de Nutuk'un basımını 1928 Şubat'ında tamamlamıştır. İlk baskısı beş yüz sayfayı geçen Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğrafının yanı sıra 10 adet harita da bulunmaktaydı. Tamamı numaralı olarak basılan Nutuk'un satış fiyatı 5 lira olarak tespit edilmiştir. Bunlardan başka iki bin adet lüks basım yapılmıştır. Ayrıca az sayıda özel olarak hazırlanan deri ciltli, gümüş kabartmalı ve kutu içerisinde olan Nutuk'lar ise TBMM Başkanı, Başvekil, Genelkurmay Başkanı gibi üst düzey devlet yöneticilerine taktim edilmiştir (BCA 51.0.0.0/8.68.26). Nutuk'un ilk baskısı biri asıl metin diğeri belgeler olmak üzere Arap harfleriyle iki cilt halinde yapılmıştır (Atatürk 2000: XXII).

Türk Tayyare Cemiyeti, Nutuk'un satışı için gerekli bakanlık ve müdürlüklere çağrıda bulunmuştu (BCA 51.0.0.0/8.68.26). Devletin kurumları da Nutuk'un satımını ve dağıtımını desteklemişti (BCA 230.0.0.0/149.56.6). Örneğin, Diyanet İşleri Riyaseti, Isparta Vilayeti Müfettişliğine posta ile bir adet Nutuk göndermişti. Ücreti olan beş lirayı ise aylık elli kuruş olmak üzere 10 taksit şeklinde Vilayet Tayyare Cemiyeti Şubesi veznesine ödemesini istemişti (BCA 051.V32/4.29.16). Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'un basılması ve yayılmasından çok memnun kalmıştı. Övünç duyduğu bu eserini uygun gördüklerine hediye etmiştir (BCA 490.1.0.0/12.66.9).

Nutuk'un ilerleyen yıllarda yeni baskıları yapılmıştır. 1934'te yeni harflerle 3 cilt şeklinde yayınlanmıştır (Kaynaradağ 2010: 209). Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü nedeniyle 1938'de yalnız Nutuk bölümü tek cilt şeklinde basılmıştır. (Yalçın 2010: 278-279). 1950-1952 yıllarında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1975'te kısmen sadeleştirilmiş şekliyle Kültür Bakanlığı

tarafından yayınlanmıştır. İlk kez 1963/1964 yıllarında Türk Dil Kurumu tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş şekilde basılmıştır. 1978’de ise Hıfzı Veldet Bey tarafından hazırlanan Nutuk, Erdini Basımevi’nde yayınlanmıştır (Atatürk 2005: 27). Nutuk, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusçaya da çevrilmiştir. İtalya’da notlu açıklamalı bir de özeti yapılmıştır (Kaynaradağ 2010: 210).

2. Nutuk’ta Türk Devlet Düşüncesinin İzleri

2.1. Liderlik Vasıfları

Türklerde devlet başkanı, cesur, askerî açıdan yeterli, tedbirli, ihtiyatlı, ileri görüşlü ve bilge vasıflarını taşımalıydı (Kutadgu Bilig 1994: 149, Kafesoğlu 1999: 295). Her şeyden önce Türklerde: (Kutadgu Bilig 1994: 154) *“Bey cesûr, kahraman ve atılğan olmalı; bey cesâreti ile düşmana karşı koyardı”* Mustafa Kemal Paşa’nın cesaret ve kahramanlığı Nutuk’un değişik safhalarında görülmektedir. Memleketin içinde bulunduğu zorlu bir zamanda başarısızlık halinde bedelini canıyla ödeyeceği bir mücadeleye gözünü kırpmadan katılması bu özelliğinin en güzel tezahürüydü. Yine Sivas Kongresine katılmak için Erzincan yolunda karşılaştığı bir tehlikeye yaklaşımı da cesaret ve kahramanlık özelliklerinin sonucuydu. Erzincan Boğazı’nın girişine gelir gelmez bazı jandarma erleri ve subayları telaşlı bir şekilde Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilerinin otomobillerini durdurmuşlardı. Jandarmalar, Dersim Kürtlerinin Boğaz’ı tuttuklarını ve güvenlik nedeniyle yolun geçilemez olduğunu belirtmişlerdi. Ancak, merkezden gelecek birliklerin alacağı tedbirlerin ardından yolun güvenli olabileceğini ifade etmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, bu sorunların giderilinceye kadar Erzincan’a dönüp beklemenin günler alacağını farkındaydı. Belirtilen tarihte Sivas’ta olmaması halinde, korkup kaçtığına dair söylentilerin çıkabileceğini ve her şeyin dağılabileceğine kanaat getirmişti (Atatürk 2000: 56). Bunun üzerine cesurca kararını vermişti. Bütün ikazlara rağmen tehlikeyi göze alıp yola devam etmiş ve zamanında Sivas’a ulaşmıştı (Atatürk 2000: 57). Mustafa Kemal Paşa’nın cesaretine bir örnek de İtilaf Devletleri’nin İstanbul’da saldırlarını artırması, bakanları ve milletvekillerini tutuklaması üzerine

verdiği kararda görülmüştür. İtilaf Devletleri'nin gücüne bakmaksızın 22 Ocak 1920'de Anadolu'da bulunan yabancı subayların tutuklanmaları emrini vermişti (Atatürk 2000: 249).

Mustafa Kemal Paşa'nın devlet başkanı vasıflarından biri de askerî yeteneğidir. Millî Mücadele'yi ordu müfettişi olarak yöneten Mustafa Kemal Paşa, 8/9 Temmuz gecesi, resmi görevinin yanı sıra askerlikten ayrılmak zorunda kalmıştı. Böylece o ana kadar devleti ve milleti için farklı cephelerde büyük başarılar gösterdiği askerlik hayatı geçici olarak sona ermişti (Atatürk 2000: 32). Bununla beraber Kütahya ve Eskişehir Muharebelerinde alınan yenilgiler sonrasında, TBMM tarafından Mustafa Kemal Paşa, geniş yetkilerle Başkumandanlığa getirilmişti (Atatürk 2000: 407-409). Bunun üzerine yaptığı konuşmada milleti esir etmek isteyen düşmanları mutlaka yenebileceklerine olan güven ve inancının hiçbir zaman sarsılmadığını ifade etmişti (Atatürk 2000: 409). Başkumandanlık yetkilerini kullanarak Tekâlif-i Milliye kararlarını çıkarmış ve Türk milletinin en küçük varlığını dahi ordu için seferber kılmıştı (Atatürk 2000: 410-411). Başkumandanın emrinde hareket eden Türk ordusu düşmanı, 23 Ağustos'tan 13 Eylül 1921'e kadar süren Sakarya Meydan Muharebesinde Sakarya Nehri'nin doğusundan söküp atmayı başarmıştı. Bu savaşta orduyu yönetirken bir kaza sonucu Mustafa Kemal Paşa'nın sol kaburga kemiklerinden biri kırılmıştı. Buna rağmen tedavisinin hemen ardından dinlenmeden tekrar cepheye dönmüştü. Başkumandanlık vazifesini en iyi şekilde yapmış, Türk ordusunu zafere taşımıştı. Meclis ona en büyük rütbe olan Mareşallik ile Gazilik unvanını vermişti (Atatürk 2000: 419-421).

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandan olarak Büyük Taarruzu da hazırlamış, idare etmiş ve Türk ordusunu Yunan ordusu karşısında kesin zafere taşımıştı. Düşmanın Batı Anadolu'dan atıldığı Büyük Taarruzun değişik safhalarında Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, eski Türklerdeki savaş taktiklerini uygulamıştı. Yine verdiği bir emir de tarihten izler taşımıştır. Dumlupınar Zaferinden sonra: "*Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir İleri!*" emrini vermişti. Bu emriyle Türklerde yön anlayışından hareket etmiş ve hedef olarak "ak"ı yani batıdaki

İzmir'i göstermişti. Türk orduları ise Başkumandanlarının emrini kısa sürede yerine getirmişti (Atatürk 2000: 450).

Eski Türklerde idarecilerin vasıflarından biri de bilge, zeki ve ileri görüşlü olmaktı (Kutadgu Bilig 1994: 147). Mustafa Kemal Paşa, bu vasıfları taşıyan bir liderdi. Amasya Görüşmelerinde ve sonrasında açılacak olan Meclisin İstanbul'da değil Anadolu'da toplanmasında ısrar etmişti. Bundaki sebep ise Meclis'in İtilaf Devletlerinin gölgesinde özgürce hareket edemeyeceği ve basılabileceği endişesi idi. Zaman onu haklı çıkarmış, bütün uyarılarına rağmen İstanbul'da açılan Mebusan Meclisi özgür çalışmamıştı. Öyle ki daha önce karar alınmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa'yı dahi başkanlığa seçememişti. Buna rağmen Meclis, Misak-ı Milli kararlarını kabul etme başarısını göstermişti. Fakat bunun sonucu olarak Mustafa Kemal Paşa'nın öngörüsü gerçekleşmiş ve İtilaf Devletleri tarafından Meclis basılmıştı (Atatürk 2000: 160-162, 274-280).

Kararlılık, onun önemli vasıflarındandı. Öyle ki Sivas Kongresi sonrasında Türk milleti aleyhinde telgraflaşmalarında hıyaneti tespit edilen Damat Ferit Hükûmetinin düşürülmesi için İstanbul'la iletişimi yasaklamıştı. Değişik çevrelerden gelen itirazlara rağmen kararlılığı karşısında Damat Ferit Hükûmeti istifa etmek zorunda kalmıştı (Atatürk 2000: 130).

2.2. Devlet Kurucusu

Dünya medeniyet tarihinde rol oynayan milletlerden biri de şüphesiz Türklerdir. Türkler, Çin Seddinden Adriyatik'e kadar birçok devletler kurmayı başarmış, tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamıştır. Çünkü onlar, devletin millî varlığı koruyan ve geliştiren bir müessese olduğunun farkındaydılar (Koca 2000: 59-60). Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun deyiimiyle: (Karaosmanoğlu 1992: 467) *"Devlet kurmak, Türklerin en millî fonksiyonlarından biridir."*

Türklerde hâkimiyetin temeli ise ilahî idi. Türk Kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi Tanrı tarafından verilmekteydi (Kutadgu Bilig 1994: 147). Göktürk Yazıtlarında, bu güç ve yetenekler: Kut, ülüg veya ülüş(pay), güç olarak geçmekteydi (Koca 2000: 70). Temeli Tanrı bağışına dayanan bu iktidar tipine sosyolojide *"karizmatik iktidar"*

denmektedir. Türk kağanı bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatıldığına inanılmakla beraber hiçbir zaman “tanrı-kral” sayılmamıştır. Yetkisini Tanrıdan aldığına inanan kağan, kendisini iktidarın kaynağına sorumlu tutmuştur. Ayrıca kağan, Türk Töresine karşı da sorumluydu. Dolayısıyla Türk kağanının iktidarı sadece “ilahi” değil aynı zamanda “kanuni bir temele” dayanmıştır (Koca 2000: 71). Bunu yaparken de Türk kağanları halkına karşı güneş gibi adil olmalıydı (Kutadgu Bilig, 1994: 70). Türk hâkimiyet anlayışı, Türk Kağanının kut (siyasî iktidar)’a uygun hareket ettiği takdirde işbaşında kalabilmekteydi. Kağan görevlerini yerine getiremezse “kut taplamadı”, yani “kut ondan memnun olmadı” düşüncesiyle işbaşından uzaklaştırılabilmekteydi (Koca 2000: 71).

İdarede yetersiz kalan başkanlar zamanında devlet düzeni bozulmaktaydı (Ergin 1970: 8, 18). Böyle bir durumun Göktürk Devleti’nde yaşandığı Göktürk yazıtlarından anlaşılmaktadır. Bilgisiz, korkak kağanlar tahta çıkınca Çin’in tatlı dili ve kurnazlığına aldanmışlar kendi aralarında hasımlıklar doğmuş, bunun sonucunda imparatorluk dağılmıştı. Beylerin oğulları Çin halkına köle; kızları ise cariyeye olmuştur. Türk Beyleri Türk unvanını bırakıp Çin soylularının unvanlarını almışlardır. Elli yıl bu durum sürmüştür (Thomsen 1993: 92). Daha sonra bu vaziyet Türkler arasında sorgulanmış ve Çin’e karşı bir düşmanlık havası doğmuş ve yeniden Türklük şahlanmış ve İleriş Kağan önderliğinde bağımsızlık kazanılmıştı (Thomsen 1993: 95-96). Böyle durumlarda yeni başkan töre(kanun) hâkimiyetini ve düzeni yeniden sağlamak görevini üstlenmişti (Koca 2000: 79).

Nutuk’un daha başlangıcında yetersiz devlet idarecileri yüzünden Osmanlı Devleti’nin adeta düşmanlar tarafından ortadan kaldırıldığı görülmüştür. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti’nin ömrünü tamamladığına çoktan inanmıştı (Atatürk 2000: 268). Şartlar ne kadar kötü olursa olsun, mensup olduğu millete dayanarak millî irade temelinde tam bağımsız yeni bir devlet kurmak için yola çıkmıştır. Nutuk’una 1919 yılının 19 Mayıs’ında Samsun’a ayak bastığında vatanın içinde bulunduğu zorlu durumu hatırlatmakla başlamıştır. Onun ifadelerine göre devlet, aslında şeklen kalmıştı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’nda yenilmiş, ordu zayıflamış, ağır

şartlarda bir Ateşkes Antlaşması imzalanmıştı. Uzun yıllardan beri Devletin yükünü çeken millet yorgun ve fakir durumdaydı. Vatani ve milleti Birinci Dünya Savaşı'na sokanlar hayatlarını kurtarma endişesiyle yurtdışına çıkmışlardı. Yine Saltanat ve Hilâfet makamında oturan Vahdettin de şahsını ve tahtını korumanın çarelerini aramaktaydı. Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Hükümet, gelişmeler karşısında aciz ve korkak bir durumdadır. Ordunun elinden silah ve cephane alınmış ve alınmaya devam edilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletlerinin Mondros Ateşkes Antlaşmasının şartlarına uymarak Türk vatanının dört köşesini birer bahane ile işgal ettiğini hatırlatmıştır. Onun belirttiğine göre İtilaf Donanmaları İstanbul'a girmiş, Fransızlar Adana'yı, İngilizler Urfa'yı, Maraş'ı ve Antep'i işgal etmişlerdi. Antalya ve Konya'da İtalyan, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunmaktaydı. Her tarafta yabancı subay ve özel ajanlar faaliyet içerisindeydi. 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin himayesinde Yunan askerleri de Güzel İzmir'e çıkmıştı (Atatürk 2000: 1).

Mustafa Kemal Paşa, yıllardan beri vatandaşı oldukları, devletin bütün kaynaklarından fazlasıyla yararlandıkları azınlıkların Türkiye'yi parçalama projesine iştiyakla katıldıklarını hatırlatmıştı. Ona göre vatanın her köşesinde azınlıklar gizli veya açıkça arzularını gerçekleştirmeye ve devleti bir an önce çökertmeye çalışmaktaydı. İstanbul Patrikhanesinin girişimleriyle oluşturulan Mavri Mira Cemiyeti, çeteler kurup idare etmekte, gösteri toplantıları ve propagandalar yapmaktaydı. Yunan Kızılhaç'ı ve Resmi Göçmenler Komisyonu, Mavri Mira'nın çalışmalarını kolaylaştırmaktaydı (Atatürk 2000: 1). Trabzon, Samsun ve Karadeniz sahillerinde örgütlenmiş Pontus Cemiyeti, bölücü faaliyetlerle meşguldü. Ermeni Patriği Zaven Efendi de Mavri Mira ile birlikte çalışmaktaydı (Atatürk 2000: 2).

Memleketin içinde bulunduğu durumu ortaya koyan Mustafa Kemal Paşa, o süreçte düşünülen çözüm yollarını da belirtmiştir. Ona göre vaziyetin vahameti karşısında her bölgede bazı kimseler tarafından kurtuluş çareleri düşünülmüştü. Örneğin Edirne ve çevresinde Trakya Paşaeli, Erzurum ve Elazığ'da Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk, Trabzon'da Muhafazaa-i Hukuk, İstanbul'da Trabzon

Adem-i Merkeziyet Cemiyetleri kurulmuştu. Yine İzmir'in işgal edileceği anlaşılınca halk toplanarak Redd-i İlhak Hareketini oluşturmuştu. Bu cemiyetlerin amaçları ve siyasî hedefleri farklılıklar taşı-maktaydı. Trakya Paşaeli Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin çökeceğini kuvvetli bir ihtimal görmekteydi. Osmanlı Devleti'nin parçalanma durumuna karşı Batı Trakya'nın da içinde olduğu tüm Trakya'yı kur-tarmayı düşünmekteydi (Atatürk 2000: 2). Vilâyât-ı Şarkıye Müda-faa-i Hukuk Cemiyeti, Ermenilere bırakılmak istenen Doğu Vilayet-lerinde nüfusun çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu ispat-layarak vilayetlerin elden çıkmamasına çalışmaktaydı. Bunun için medeni ve ilmi yollarla amacı meşrulaştırmaya çalışmaktaydı (Ata-türk 2000: 3). Karadeniz sahilindeki bölgelerde bir Rum Pontus Hükûmeti kurulacağı endişesiyle genel merkezi İstanbul'da bulunan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kurulmuştu. Mus-tafa Kemal Paşa bu Cemiyetin isminden yola çıkıldığında amacının kendi kendine yönetmek olduğunun anlaşıldığını belirtmiştir (Ata-türk 2000: 4).

Mustafa Kemal Paşa, ülkede millî varlığa düşman yerli işbirlik-çilerin de cemiyetler kurduğuna dikkat çekmiştir. Onun Nutuk'ta ifade ettiğine göre Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ vilayetlerinde İstanbul'dan yönetilen Kürt Teali, Konya ve çevrelerinde yine İstanbul'dan idare edilen İslâm Teali ve vatanın neredeyse her tarafında faaliyet gösteren İtilaf ve Hürriyet, Sulh ve Selamet Cemiyetleri vardı (Atatürk 2000: 4). İstanbul'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti ol-dukça etkindi. Cemiyeti kuranlar İngiliz Lloyd George Hükûmeti-nin aracılığıyla İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni bir bütün olarak ko-rumak ve himaye talebinde bulunmak amacındaydılar. Cemiyet meşru yollarla İngiliz himayesini sağlamaya çalışırken, gizli faali-yetlerle memleket içerisinde örgütlenerek isyan ve ihtilal çıkarmak, millî şuuru ortadan kaldırmak, yabancı müdahalesini kolaylaştır-mak gibi "haince" işler yapmaktaydı (Atatürk 2000: 5). İstanbul'da ileri gelenlerden bazıları ise gerçek kurtuluşun Amerikan mandası olduğu görüşündeydiler. Onlar görüşlerinin benimsenmesi adına çok direnmişlerdi (Atatürk 2000: 5).

Mustafa Kemal Paşa, memleketin içinde bulunduğu zor durumu ortaya koyduktan sonra halkın ve ileri gelenlerin kendilerine artık güvenmediklerini belirtmiştir. Ona göre halk ve ileri gelenler, kurtuluş çaresi ararken İngiltere, Fransa ve İtalya gibi büyük devletleri küstürmemeyi temel ilke olarak belirlemişlerdi. Bu devletlerden biriyle dahi baş edilemeyeceğine inanmaktaydılar. Dolayısıyla onlara göre kurtuluş çaresi aranırken önce İtilaf Devletlerine karşı düşmanca tavır alınmaması, sonra Padişah ve Hilâfete sadık kalınması temel şarttı (Atatürk 2000: 8).

Böyle bir süreçte Mustafa Kemal Paşa, kendisine önerilen ordu müfettişliği görevini, Millî Mücadeleyi rahatlıkla yönetme adına fırsata dönüştürmüştü. Görevi kabul ederken geniş yetkilere sahip olma şartını koşmuştu. Zira O, millet üzerinde unvan ve yetkinin tesirli olacağına inanmaktaydı. Zira eski Türklerden beri millet-ordu anlayışıyla hareket eden Türk milletinin, askerî ve mülkî yetkilere sahip bir ordu müfettişinin emir ve talimatlarına riayet edeceğine inanmıştı. Nutuk'tan anlaşıldığına göre bunda da yanılmamıştı. Onun deyimiyle kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyen Hükûmet, ona geniş yetkileri vermekten kaçınmamıştı (Atatürk 2000: 6-7).

İdarecilerin yetersizlikleri nedeniyle devletin içinde bulunduğu durumun milletin yok olması anlamına geldiğine inanan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu merkezli "ana yurтта" yeni bir Türk devletinin kurulmasına karar vermişti. Bunun için, silah arkadaşlarıyla birlikte yılmadan, canları pahasına İtilaf Devletleri ve uzantıları tarafından işgal edilen ve bölünmeye çalışılan vatan topraklarını kurtarmak için yola çıkmışlardı. O, yukarıda belirtilen mevcut kurtuluş çarelerinin hiçbirini uygun görmemişti. Çünkü ona göre bu kararların dayandığı bütün deliller ve mantıklar çürüktü. Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü bitmiş, toprakları tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı "ata yurdu" kalmıştı. O da İtilaf Devletlerince bölünmeye çalışılmaktaydı. Osmanlı Devleti, Padişah, Halife, Hükûmet ise anlamını yitirmiş boş sözlerden ibaretti (Atatürk 2000: 8-9). Mustafa Kemal Paşa, "o halde ciddi ve gerçek karar ne olabilirdi" sorusunu yöneltmiş ve kendi kararını ortaya koymuştur:

"Efendiler bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!" (Atatürk 2000: 8-9)

Mustafa Kemal Paşa, daha İstanbul'dan ayrılmadan önce düşündüğü ve Samsun'da Anadolu'ya ayak basar basmaz tatbikatına başladığı kararın bu olduğunu belirtmiştir. O, Türk milletinin esaret altında ölü gibi yaşamaktansa *"ya istiklal ya ölüm"* anlayışıyla hareket edip şerefli bir şekilde kalmasının daha iyi olacağını düşünmüştür (Atatürk 2000: 9). Millî iradeye dayanan tam bağımsız yeni bir devlet kurma arzusuyla hareket eden Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'ni, Padişahu ve Hilâfeti devam ettirmeyi, Türk milletine en büyük kötülük saymıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne, Padişaha ve Hilâfete karşı yapılacak ihtilalde Türk milleti ve ordusunun ayaklandırılması gerektiğine inanmıştır. Bu önemli kararı daha ilk günden açıklamanın zorluklarının başlangıçta görüleceğinden, uygulamayı birtakım safhalara ayırmak, olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve adım adım ilerleyerek hedefe ulaşmayı seçmiştir. Millet vicdanında ve geleceğinde hissettiği büyük gelişme kabiliyetini millî bir sır gibi taşıyarak, bütün topluma uygulamak mecburiyetinde kaldığını belirtmiştir (Atatürk 2000: 11).

Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle Millî Mücadeleyi yaymış ve kuvvetlendirmişti. Öyle ki İstanbul Hükûmeti dahi Anadolu Hareketini tanımak zorunda kalmıştı. Ali Rıza Paşa Hükûmetinin temsilcileri, Mustafa Kemal Başkanlığındaki Temsil Heyetiyle Amasya'da görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerle Temsil Heyeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinin varlığı resmen İstanbul Hükûmetince tanınmıştı (Atatürk 2000: 162-165).

16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri, İstanbul'u resmen işgal etmişti. Bu gelişme Mustafa Kemal Paşa'nın devlet kuruculuğu için önemli kırılmalardan biriydi. Çünkü İtilaf Devletlerinin işgali, Türk milletinin Anadolu'ya dayanan tam bağımsız yeni bir devlet kurma hakkını doğurmuştu. Mustafa Kemal Paşa, işgalle birlikte yedi yüz yıllık Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine resmen son verildiğini belirtmişti. Bu

nedenle millete hitaben yayınladığı beyannamede Türk milletini, yaşama ve bağımsız kalma hakkını ve geleceğini savunmaya çağırmişti (Atatürk 2000: 280). Ankara'da ise 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasını sağlamıştı. Bu son gelişme Anadolu merkezli yeni bir devletin ve Mustafa Kemal Paşa'nın devlet kuruculuğu adına hayati bir adımdı. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in ilk günlerinde yeni bir devlet kurma adına önemli bir takrir sunmuştur. Meclis tarafından kabul edilen takrire göre:

1. *Hükûmet kurmak zorunludur.*
2. *Geçici bir hükûmet başkanı seçmek veya Padişaha bir vekil tanımak mümkün değildir.*
3. *Meclis'te yoğunlaşan millî iradenin, doğrudan doğruya vatanın mukadderatına el koymuş olduğunu kabul etmek temel ilkedir. TBMM'nin üstünde bir güç yoktur.*
4. *TBMM yasama ve yürütme yetkilerini üzerinde toplar.*

Meclis Başkanı aynı zamanda Temsil Heyetinin de reisidir. Önergede bir de not vardı: Padişah ve Halife, baskı ve zorlamadan kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği kanuni esaslar çerçevesinde durumunu alır. Mustafa Kemal Paşa bu ilkelere dayanan hükûmetin niteliğinin kolayca anlaşılacağını ifade etmiştir: *"Böyle bir hükûmet, hâkimiyet-i millîye esasına müstenit, halk hükûmetidir. Cümhuriyettir."* (Atatürk 2000: 293)

Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanlığıyla fiilen yeni bir devleti kurmuş ve başkanlığına geçmiştir. O da eski Türk devlet kurucuları gibi ilk olarak otoritesini sağlamlaştırmıştı. TBMM'ye karşı sözle bile olsa her türlü itiraz, isyan ağır şekilde cezalandırılması kararı alınmıştı. Bunun için 29 Nisan 1920'de Hıyanet-i Vatanîye Kanunu, sonraki aylarda ise İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu (Atatürk 2000: 295-296).

Mustafa Kemal Paşa başkanlığında kurulan TBMM Hükûmeti, yeni anayasasını da kabul etmişti. Teşkilât-ı Esasiye olarak kabul edilen Anayasanın ilk maddesinde hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ifade edilmiştir. Aynı maddenin devamında yönetim şekli halkın mukadderatını bizzat ve fiili olarak yönetmesine dayanır denilmekteydi (Atatürk 2000: 375-376). Ardından millet egemenliğinin

önünde en büyük engel görülen Saltanat kaldırılmıştır. Böylece Türk milleti Millî Mücadele sürecinde zor kullanarak hâkimiyetini eline almıştı. Şimdi ise bu hâkimiyeti yeniden Padişah'a devretmek yerine, 1 Kasım 1922'de Saltanatı kaldırmayı tercih etmişti (Atatürk 2000: 459).

Saltanat kaldırıldıktan sonra, dünya devletleriyle eşit şartlarda Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Böylece yeni Türkiye Devleti, uluslararası alanda tanınmıştı. Kısa süre sonra ise yeni devletin başkenti Ankara olarak kabul edilmişti (Atatürk 2000: 529). Devlet Başkanı Mustafa Kemal Paşa, zamanının geldiğine inandığı Cumhuriyeti de ilan etme adımını atmıştı. Bunu sağlama adına kısa süre önce güvendiği birkaç arkadaşıyla hasbihal etmiş, ardından planlı bir şekilde çıkardığı hükûmet krizinden faydalanarak Meclise Anayasa değişikliği önerisiyle Cumhuriyet rejimini tavsiye etmişti. Meclis, gerçekte zaten tatbik edilmekte olan Cumhuriyeti kabul etmişti (Atatürk 2000: 530-540). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanlığına ise Mustafa Kemal Paşa müttefikken seçilmiştir (Atatürk 2000: 540).

Eski Türk devlet anlayışında yeniliklere açıklık önemli bir prensipti. Kutadgu Bilig'de devletin nasıl olması gerektiğini Ay Toldı, Hükümdara anlatırken şunları da ifade etmiştir: (Kutatgu Bilig 1994: 60)

"Bütün eskimiş şeyler yıpranmış olur; yıpranmış şeylere tahammül etmek insana sıkıntı ve tiksinti verir.

Yeni şey varken, eskiye ne lüzum var; güzel şey varken, kötüye ne lüzum var..."

Türk milletinin yeni devleti Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu devlet başkanı olan Mustafa Kemal Paşa da ikinci safhada devrimler yoluyla ülkeyi eski Türk devlet anlayışına uygun olarak modernleştirmeye çalışmıştır. Devrimlerde tek bir temel görüşe dayanmıştır. Ona göre bu görüş şudur: Türk milletini medenî dünyada, layık olduğu yere yükseltmek, Türkiye Cumhuriyeti'ni sarsılmaz temeller üzerinde her gün daha çok güçlendirmek. Bunun için de istibdat fikrini öldürmek (Atatürk 2000: 596). Bu meyanda ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî mekanizmasına önemli bir tehdit olarak görüldüğü Hilâfetin 3 Mart 1924'te TBMM'de kaldırılmasına öncülük etmiştir. Yine aynı gün eğitimde çok başlılığa son verilmiş ve millî eğitime geçilmişti (Atatürk 2000: 566). Mustafa Kemal Paşa, Şapka

Kanunu ile Türk milletinin, medeni toplumlardan zihniyet bakımından ayrı olmadığını ispatlanmaya çalışıldığını belirtmiştir. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla Türk milletinin artık hurafelere inanan, ilkel bir kavim olmadığını gösterildiğini ifade etmiştir (Atatürk 2000: 595).

Eski Türkler kadın erkek eşitliğini yaşamakta (Gökalp 1997: 144), kadın, erkeğin eşi ve tamamlayıcısı durumundaydı (Gökalp 1991: 101). Eski milletler arasında hiçbir millet Türkler ölçüsünde kadın cinsine hak tanımamışlar ve saygılı olmamışlardı (Gökalp 1997: 146). Mustafa Kemal Paşa'nın, en önemli girişimlerinden biri de eski Türklerde olduğu gibi kadının hak ettiği yere getirilmesi idi. Kadının toplum hayatında erkekle eşitliğinin önünü açan Medeni Kanun'un bu amaçla kabul edildiğini belirtmiştir. Böylece Eski Türk devlet anlayışında önemli bir konumda olan kadın, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde hak ettiği yeri almıştı. Zira bu kanunla kadın hak ve hürriyetleri sağlanmış ve aile hayatı sağlamlaştırmıştı (Atatürk 2000: 596).

2.3. Devlet Yönetiminde Siyasî İlkeler

Eski Türklerden beri devlet başkanlarının en önemli görevlerinden biri Türkçe konuşan ve Türk soyundan gelen bütün unsurları bir devlet çatısı altında toplamaktı. Bunu genellikle silah gücüyle yapmaktaydılar (Koca 2000: 78). Sadece Türkleri değil, yabancı soydan gelenleri de bir devlet çatısı altına toplamayı gaye edinmişlerdi. Zira onlar daima dünya hâkimiyeti amacı gütmüşlerdi (Koca 2000: 79).

Mustafa Kemal Paşa, Türk devlet anlayışındaki dünyadaki bütün Türkleri bir çatı altında birleştirmek veya tüm cihana hâkim olmak gibi amaçlar yerine Anadolu merkezinde kendi kaynaklarıyla ve medeni dünyayla dostluk içerisinde yaşamayı tercih etmiştir. Ona göre, Batı'da ve Doğu'da, farklı karakterlere, kültürlere ve ülkülere sahip biri birinden farklı unsurları tek sınır içinde toplayan bir devletin iç ve dış teşkilâtı, temelsiz ve çürük olmaktadır. Böyle bir devletin iç teşkilâtı ve siyasî ilkesi millî olamaz. Osmanlı Devleti'nin siyaseti de millî değil, belirsiz ve kararsızdı. Bütün Türkleri veya Müslümanları tek bir çatı altında birleştirmek yani Panturanizm ve Panislamizm fikirleri de tarihte hiçbir zaman tatbik

edilememiştir. Yine bütün insanları kardeşlik ve eşitlik içinde birleştirerek insanı bir devlet kurmanın da kendine göre şartları vardır. Mustafa Kemal Paşa, açıklık ve uygulama imkânı gördüğü siyasi ilkenin, millî siyaset olduğunu belirtmiştir. Ona göre tarih, ilim akıl ve mantık bunu ifade etmektedir. Milletin güçlü, mutlu ve istikrarlı yaşayabilmesi için, devletin tamamen millî bir siyaset izlemesi, bu siyasetin iç teşkilâta tam olarak uyması ve dayanması gerekmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre millî siyaset şu anlama gelmektedir: Millî sınırlar içinde, her şeyden önce kendi kuvvetine dayanılarak varlığın korunarak millet ve memleketin gerçek saadet ve refahına çalışmak. Genellikle milleti uzun arzular peşinde yorarak zarara sokmamak. Dünyadan, medenî, insanî ve karşılıklı dostluk beklemektir (Atatürk 2000: 290-292).

Mustafa Kemal Paşa, Hilâfetin kaldırılması sürecinde de o ana kadar Türk idarecilerde bulunan cihan hâkimiyeti mefkûresi düşüncesinin terk edilmesi gerektiğini savunmuştu. Nutuk'ta buna dair düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: (Atatürk 2000: 473)

“Millete, şunu da ihtar ettim ki, kendimizi, cihanın hâkimi zannetmek gafleti, artık devam etmemelidir. Hakikî mevkiimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi, sürüklediğimiz felâketler yetişir! Bile bile aynı faciayı devam ettiremeyiz!”

Mustafa Kemal Paşa, millet hâkimiyetinin en önemli tezahürünün Cumhuriyet sistemi olduğuna inanmıştır. Ona göre Türk milletinin ve kendisinin en önemli eseri Cumhuriyeti ilan etmektir. Cumhuriyet rejimi Türk milletini dünya devletleri arasında layık olduğu yere taşıyacaktır (Atatürk 2000: 540-541).

2.4. Nutuk'ta Devletin Temelleri

Türkler için devlet tanımı şöyledir: (Koca 2000: 60) Devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurduğu ve geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukukî teşkilâttir. Nutuk'ta devletin kurulmasını sağlayan en önemli unsurlar ise Türk milleti ve ordusu olmuştur. Öyle ki bunlar eski Türk anlayışındaki gibi adeta ordu-millet şeklinde birleşmişti.

2.4.1. Millet ve Meclis

Türklerde devletin dayandığı ilk kavram millettir. Devlet, ancak milletin varlığıyla yaşatılabilirdi (Kafesoğlu 1999: 248, Koca 2000: 60-61). Türklerde millet, devlet ve kağandan önce gelmekteydi (Ögel 1988: 435-436). Türk kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başına alamazlardı. Siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konularda meselelerin görüşüldüğü, karara bağlandığı toy, kengeş, ternek, kurultay gibi isimlerle anılan meclisler vardı. En üst devlet meclisine kağan başkanlık etmekteydi. Kağan'ın olmadığı zamanlarda Meclis devlet danışmanlarının başkanlığında toplanırdı (Kafesoğlu 1999: 259-263, Koca 2000: 81).

Eski Türklerde olduğu gibi Nutuk'tan anlaşıldığına göre yeni devletin ve Millî Mücadele'nin temeli de millettir. Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz 1919'da yayınladığı bildiriye ordunun millî iradenin hizmetinde olduğunu ilan etmişti. Bağımsızlığın korunması için kurulmuş ve teşkilatlanmış olan millî kuvvetlere hiçbir şekilde müdahale ve saldırıda bulunulamayacağını, devletin ve milletin geleceğinde millî iradenin hâkim olduğunu belirttikten sonra ordunun, millî iradeye bağlı ve onun hizmetinde bulunduğunu ifade etmiştir. Millî Mücadele'yi ordu müfettişi olarak yöneten Mustafa Kemal Paşa, 8/9 Temmuz gecesi, Erzurum Kongresi öncesinde resmî görevinin yanı sıra askerlik vazifesinden de ayrılmak zorunda kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa, o tarihten sonra resmî sıfat ve yetkilerinden sıyrılmış olarak yalnız Türk milletinin sevgi ve fedakârlığına güvenerek ve onun tükenmez kudret kaynağından güç alarak vicdanî görevine devam ettiğini belirtmiştir (Atatürk 2000: 32).

Mustafa Kemal Paşa, sine-i millete döndükten sonra mücadelesine daha şevkle devam etmiştir. Mücadelenin millete mal edilmesi noktasında, önemli adımlarından biri olan Erzurum Kongresine başkan seçilmiştir. Böylece mücadelenin önderliğindeki rolü sivil olarak devam etmiştir. Onun başkanlığında Erzurum'da alınan kararlarda millî sınırlar içerisinde vatanın bütün olduğu, Osmanlı Hükûmetinin dağılması halinde milletin kendisini topyekûn savunacağı, manda ve himayenin kabul edilmeyeceği, vatanı koruma ve bağımsızlığı sağlamak adına geçici bir hükûmet kurulabileceği ifade edilmiştir. Alınan

önemli kararlardan biri ise millî kuvvetleri etkin, millî iradeyi hâkim kılmaktı. Kongre kararı gereğince bir de Temsil Heyeti oluşturulmuştu. Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki bu heyet Meclis açılana kadar hükûmet görevini yürütmüştü (Atatürk 2000: 44).

Mücadelenin millete mal edilmesinde önemli bir aşama kuşkusuz Sivas Kongresi idi. Mustafa Kemal Paşa, vatanın değişik yerlerinden gelen temsilcilerden oluşan Sivas Kongresine de başkan seçilmişti. 11 Eylül 1919'da tamamlanan kongrede alınan kararlarla Millî Mücadele vatanın tamamına mal edilmiştir. Kongrede, Hükûmeti kontrol edecek Meclisin yeniden açılması yönünde karar alınmıştı (Atatürk 2000: 130). Kuşkusuz bu son husus millet iradesinin etkinleştirilmesi adına çok değerli idi. Damat Ferit Hükûmetinin istifasından sonra kurulan Ali Rıza Paşa Hükûmeti ile yapılan Amasya Görüşmelerinde de millî iradenin kalpgâhı Meclis'in yeniden açılması kabul ettirilmişti (Atatürk 2000: 162-165).

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin millete mal edilmesinde başarılı sonuçlar alındığını görmüştür. Osmanlı Mebusan Meclisine gitmek üzere Ankara'ya gelmiş bulunan mebuslarla görüşmesinde bu yönde önemli bir adım daha atmıştır. Mebuslara milleti ve devleti yıkıma götürecekt derecede tehlikeli anlar yaşandığını belirtmiştir. Böyle anlarda, kaderini doğrudan eline almakta gaflet gösteren milletlerin, geleceklerinin karanlık ve felâketlerle dolu olduğunu hatırlatmıştır. Türk milletinin, bu gerçeği anlamaya başladığı için kurtuluş ümidi vadeden her samimi işe koştuğunu belirtmiştir. Ancak, bir toplumun, uzun yüzyılların uyuşturucu yönetim ve terbiyesinin etkisinden bir günde, bir yılda kurtulup serbest kalabileceğini düşünmenin doğru olamayacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa mebuslara, ellerinden geldiği kadar, bağlı buldukları millete ışık tutup yol göstermelerini istemiştir (Atatürk 2000: 240). Millet in artık kurtuluş istediğini belirtmiş, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarından yola çıkarak hazırladığı Misak-ı Millî maddelerini mebuslara vermiştir (Atatürk 2000: 240).

Mebusan Meclisi'nde Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesinin ardından İtilaf Devletleri ilk olarak 9 Mart'ta Türk Ocakları binasını basmışlardı. Şüphesiz Türk Ocaklarının hedef alınmasının en

önemli sebebi, düşüncesini Türk tarihinin derinliklerinden alan bu kurumun mensuplarının Millî Mücadelenin itici gücü olmalarıydı. Türk Ocaklarının ardından 16 Mart'ta İstanbul'u resmen işgal etmişler, Türk milletinin temsil makamı olan Meclis'i basmışlar, bazı milletvekillerini tutuklamışlardı. Mustafa Kemal Paşa, ileri görüşlü bir lider olarak zaten böyle bir gelişmeyi öngörmüştü. Ulusal ve uluslararası alanda olayı şiddetle protesto ettikten sonra aldığı etkili tedbirler ve yaptığı hazırlıklar neticesinde 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'yi toplamayı başarmıştır (Atatürk 2000: 273-289). Bu tarihten sonra ise Millî Mücadele'nin karargâhı, milletin kalbi Ankara'da açılan TBMM olmuştur. İlk alınan kararlardan birinde Meclis'te yoğunlaşan millî iradenin, doğrudan vatanın geleceğine el koyması, temel ilke olarak kabul edilmiş ve TBMM'nin üstünde hiçbir gücün bulunmadığı vurgulanmıştır. Yasama ve yürütme yetkileri de milletin temsil makamı TBMM'ye verilmiştir (Atatürk 2000: 293).

Mustafa Kemal Paşa, mücadeleyi başından beri dayandırdığı millet ve onun yeni temsil makamı TBMM'yi ziyadesiyle önemsemiştir. Zira ona göre devlet yönetiminde asıl olan millettir. Milletlin de genel iradesi, Mecliste kendini göstermektedir. Bu gerçek her yerde böyledir (Atatürk 2000: 437). TBMM'nin yanı sıra Meclis kürsüsüne de çok önem vermiştir. Nutuk'ta bir ifadesinde kürsüyü, milletin Kâbe'si olarak tanımlamıştır (Atatürk 2000: 437). Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kabul edilen ilk Anayasada da millet egemenliği ön plana çıkarılmıştı. Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, yönetim şeklinin ise halkın mukadderatını bizzat ve fiili olarak yönetmesine dayandığı vurgulanmıştır (Atatürk 2000: 375-376).

Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin başından beri, millete ve temsil makamları olan kongrelere ve meclislere dayandırmasının en önemli sebebi derin tarih bilgisinden ileri gelmektedir. İyi yönlendirilmesi halinde Türk milletinin tarihte ziyadesiyle yaptığı gibi o zorlu yılların üstesinden gelebileceğine yürekten inanmıştı. Bu nedenle birçok devlet idaresinin kurtuluşun yabancı devletlere sığınmakla sağlanabileceğini düşündüğü o zorlu süreçte mensubu olduğu asil Türk millete Millî Mücadele'nin en başından

itibaren güvenmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın da Nutuk'ta ifade ettiği gibi Türk milleti, onu bir kez daha haklı, kendisine güvenmeyen ve yabancı devletlerin himayelerini arzulayanları ise boşa çıkarmıştı (Atatürk 2000: 540-541).

2.4.2. Ordu

Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Diğer devletlerin aksine, Türk ordusunda askerler ücretli olmayıp, daimi ve daha çok süvarilerden oluşmaktaydı (Kafesoğlu 1999: 282). Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker gibi kendisini yetiştirmektedir (Koca 2000: 88). Bu nedenle Türklerde ordu millet anlayışı yerleşmişti (Kafesoğlu 1999: 283). Sağlam temellere dayanan askerî teşkilâtın başkumandanı devlet başkanıydı (Koca 2000: 88). Türk kağanı, savaşlarda ordunun başında bulunur ve orduya bizzat komuta ederdi (Koca 2000: 89). Türk ordusu belirli sayılardaki birliklerden meydana gelmekteydi. En büyük birlik 10.000 kişiden oluşan tümen idi. Tümenler 1.000'li, 100'lü, 10'lu olmak üzere alt kademelere ayrılmaktaydı. Birliklerin başında ise tümen başı, bin başı, yüz başı, on başı gibi unvanlarda komutanlar bulunmaktaydı. İlk defa Hun Hükümdarı Mete (M.Ö.209-174) zamanında görülen bu teşkilât, küçük değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur (Kafesoğlu 1999: 282, Koca 2000: 89).

Eski Türklerdeki ordu millet anlayışı, Nutuk'ta açıkça görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, savaşı sadece iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla maddi ve manevi kuvvetleriyle birbiriyle karşı karşıya gelmesi olarak görmekteydi. Bunun için, bütün milletin cepheye bulunan ordu kadar duygu, düşünce ve hareket bakımından savaşla ilgilenmesi gerektiğine inanmıştı. Ona göre, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil köyünde, evinde, tarlasında bulunan herkes, milletin her bireyi savaşan asker gibi kendini görevli sayarak mücadeleye katılmalıdır. Bu şekilde davranmayan milletler, savaş ve muharebeyi gerçekten göze almış ve kazanabileceklerine inanmış sayılmazlardı (Atatürk 2000: 412-413).

Mustafa Kemal Paşa, eski Türk yöneticilerinin yaptığı gibi mücadeleyi milletin yanı sıra orduya dayandırmıştır. Oysaki Millî

Mücadele'ye başlarken Türk ordusunun durumu oldukça kötü idi. Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanır imzalanmaz birliklerin çoğunun erleri terhis edilmiş, silah ve cephanesi elinden alınmış, savaş gücü yok edilmişti (Atatürk 2000: 5-6). Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa, kendisinin de mensubu olmakla gurur duyduğu Türk ordusuna çok güvenmişti. Türk ordusunun iyi idare edilmesi halinde çok önemli vazifeleri başarıyla yerine getirebileceğinden emindi. O Nutuk'ta Türk ordusuna olan güvenini şu ifadelerle belirtmiştir: (Atatürk 2000: 329) *"Türk ordusu, o cevherde bir ordudur. Yeterki ona kumanda edenler, kumanda edebilmek evsafını haiz bulunsun!*

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'ye başlarken ilk olarak Türk ordusuyla temas kurmuştur. Komutanlara, silahları bırakmamalarını, askerleri terhis etmemelerini, aksine orduyu kuvvetlendirmelerini bildirmiştir (Atatürk 2000: 14). Anadolu'ya geçeli bir ay olmasına karşın bütün ordu birlikleriyle temas kurmuş, bağlantı sağlamış, milleti mümkün olabildiği kadarıyla aydınlatarak bilinçli ve uyanık hale getirmişti. Bunun üzerine 8 Haziran 1919'da Harbiye Nazırı tarafından Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a geri çağırılmıştı. Fakat O, emri yerine getirmemiş, millî teşkilatlanmayı hızlandırmıştır. Faaliyetlerini biran önce şahsi olmaktan çıkarıp, bütün milletin birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve temsil edecek bir heyet adına yapılması gerekliliğine inanmıştı (Atatürk 2000: 20). Bu doğrultuda ileri gelen silah arkadaşlarıyla birlikte 21/22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesini hazırlamıştır. Mücadeleyi orduya dayandırma noktasındaki bu önemli genelgede vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu hatırlatılmış, İstanbul Hükûmetinin üzerine düşen görevi yerine getiremediği belirtilmiş, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağı vurgulanmıştı. Mücadelelenin millete dayandırılması için de Erzurum ve Sivas Kongrelerinin toplanacağı belirtilmişti (Atatürk 2000: 21).

Mustafa Kemal Paşa'nın mücadeleyi orduya dayandırma düşüncesi başka zamanlarda da tezahür etmiştir. Bunlardan biri Meclis-i Mebusanın nerede açılacağına dair kararın alınması sürecinde yaşanmıştı. Kararın tek başına alınıp milletvekillerine uygulamanın tehlikeli olacağını düşünen Mustafa Kemal Paşa, 29 Ekim'de 15., 20., 12.

ve 3. Kolordu Kumandanlarını Sivas'a çağırılmıştı. 16 Kasım 1919-29 Kasım 1919 tarihleri arasında Komutanlar Toplantısı olarak anılacak görüşmelerde, Mustafa Kemal Paşa'nın görüşünün aksine Meclisin İstanbul'da açılması kararı alınmıştı (Atatürk 2000: 181-183). Mustafa Kemal Paşa, Türk devlet anlayışı gereği toplantı kararını kabul edip uygulamıştı.

Mustafa Kemal Paşa, ülkede bulunan düşmanların, ancak askerî vasıtalarla vatan topraklarından atılabileceğine inanmıştır. Düşmanların vatandan atılmadığı takdirde diplomasi alanında ümide kapılmanın doğru olmadığını düşünmüştür. Bu nedenle Sakarya Zaferi sonrasında, diplomatik girişimleri şeklen yaparken Büyük Taarruz için askerî hazırlıklar yoğunlaşmıştı (Atatürk 2000: 429).

Türk ordusunun gücünün farkında olmasından dolayı bir kişinin veya kişilerin o güce dayanması halinde çok önemli değişiklikler yapmaya muktedir olabileceklerini yakından bilmekteydi. Zira kısa süre öncesinde kendisi Türk ordusuna ve milletine dayanarak yeni bir devlet kurmayı başarmıştı. 1924'ün sonlarında ordu kumandanı ve aynı zamanda mebus olan Karabekir ve Ali Fuat Paşaların kendisine karşı komplo kurduğuna inanmıştı. Bunun üzerine harekete geçmiş ve çıkarılan bir yasayla askerlik veya mebusluk vazifelerinden birinin yürütülebilmesi sağlanmıştı. Bunun üzerine Paşalar, mebusluğu seçerek ordu kumandanlığı görevlerinden ayrılmak zorunda kalmışlardı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'unda böylece rakiplerinin önemli bir komplosunu bozduğunu ifade etmişti (Atatürk 2000: 566-574).

2.4.3. Vatan Toprağı

Devletin temel unsurlarından biri de vatandır. Türk yöneticileri vatan toprağını korumayı kendilerine başlıca görev saymışlardı. Mete Han'ın M.Ö. Tung-hu'larla girdiği mücadeleden anlaşılacağı gibi dünyada pek çok toplum, devlet fikrinden habersiz olduğu bir zamanda Türkler, sağlam, köklü ve gelişmiş bir devlet fikrine ulaşmışlardı. Onlara göre devletin temeli olan toprak her ne olursa olsun savaşmadan terk edilemezdi (Koca 2000: 64). Türklere göre devlet ve milletin toprağını meydana getiren "*yerler ile sular*" kutsaldır (Ögel 1988: 415) Eski Türkler, ancak hür ve bağımsız yaşayabildiği toprağı

vatan saymaktaydı. Aksi takdirde mevcut araziyi kolayca terk edebilirdi (Kafesoğlu 1999: 236).

Devletin temellerinden biri olan vatan toprağı vurgusu Nutuk'ta defalarca görülmektedir. Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'ya göre Millî Mücadele'nin amacı, vatanın bütünlüğünü, devlet ve milletin bağımsızlığını sağlamaktı (Atatürk 2000: 221). Sakarya Savaşının ilk zamanlarında düşman karşısında yenilgiler alınınca Mustafa Kemal Paşa, Türkler için vatan toprağının ne olduğunu ve ancak ne zaman terk edilebileceğini ortaya koyan şu abidevi emri vermişti: (Atatürk 2000: 412).

"Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafa vardır. O satıl bütün vatanıdır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça, terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüz-i tam ilk durabildiğı noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüz-i tamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüz-i tamlar, ona tâbi olamaz. Bulunduğı mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur."

2.4.4. Hâkimiyet

Devletin temellerinden biri de hâkimiyettir. İki şekilde kendini göstermektedir. İlki iç hâkimiyettir. Devlet, sahip olduğu topraklarda yaşayan millet üzerinde hukukî bakımdan emretme hakkını kullanabilmelidir. Millet de devletin yönetme hakkına sahip olmalıdır (Koca 2000: 64). Hâkimiyetin ikinci özelliğı ise tam bağımsızlıktır. Türkler, öteden beri bağımsızlıklarına düşkün bir millettir. Bağımsızlık onlar için varlıklarının temel şartıdır. Hür iseler kendilerini var, değıllerse ölü hissetmekteydiler (Koca 2000: 64-65). Türklerde bağımsızlığın devamlılığı inancı Orhun Yazıtları'nda şöyle ifade edilmiştir: (Ergin, 1970: 8, 22)

"Türk, Oğuz beyleri, milleti, işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmezse, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti..."

Türk devletlerindeki tam bağımsızlık, Nutuk'ta zaten mücadelenin en önemli sebebi olarak gösterilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin kutsal ve meşru hakkı olan tam bağımsızlığına hangi devlet tarafından saldırıda bulunursa, gücü ve adı gözetilmeden Türklerin silahlı hedefi olacağını belirtmiştir (Atatürk 2000: 203).

Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlığın kaybedilmesiyle bir milletin ölmüş olacağına dair inancını ise daha mücadeleye başlarken vurgulamıştı. Türkler için hâkimiyetin elden gitmesinin, başka devlet veya devletlerin bayraklarının gölgesinde yaşamamanın ölmekten daha kötü olduğunu belirtmişti (Atatürk 2000: 8-9). Samsun'a ayak bastığında memleketin içinde bulunduğu zor durumdan kurtularak tam bağımsızlığa “*ya istiklal ya ölüm*” yoluyla ulaşılabileceğine karar verdiğini belirtmişti. Nutuk'ta Türk devlet anlayışının özünü oluşturan bu kararın dayandığı en güçlü mantık ve muhakemeyi şöyle ifade etmişti:

“Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâl-i tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyet-i mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesb-i liyakat edemez.

Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, aczü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Hâlbuki Türkün haysiyeti ve izzet-i nefis ve kaabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evladır! Binaenaleyh, ya istiklal ya ölüm!

İşte halâs-ı hakikî isteyenlerin parolası bu olacaktır.

Bir an için, bu kararın tatbikatında adem-i muvaffakiyete duçar olunacağını farz edelim.! Ne olacaktır? Esaret!

Peki Efendim. Diğer kararlara mutavaat halinde netice bunun aynı değil miydi!...” (Atatürk 2000: 9)

Mustafa Kemal Paşa'ya göre bağımsızlığı için ölümü göze alan millet, insanlık haysiyet ve şerefine gereği olan bütün fedakârlığı yapmakla teselli olurdu. Buna karşın esaret zincirini kendi eliyle boynuna geçiren “ *miskin, haysiyetsiz bir millete*” nazaran dost ve düşman gözündeki yeri başkadır (Atatürk 2000: 10).

Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Türk milletinin tam bağımsızlığına dair aynı yaklaşımına, Sivas Kongresi sırasında Kafkasya'da incelemelerde bulunmak amacıyla ABD tarafından gönderilen bir heyetin başkanı General Harbord'la görüşmesinde de rastlanmaktadır. 22 Eylül tarihli görüşmede General, büyük fedakârlıklara rağmen

mücadelenin başarısız olması halinde ne yapacaklarını sorduğunda Mustafa Kemal Paşa şu cevabı vermişti:

“Bir millet mevcudiyet ve istiklâlini temin için kabil-i tasavvur olan teşebbüsât ve fedakârlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olamazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Binaenaleyh millet, berhayat oldukça ve teşebbüsât-ı fedakâranesine devam eyledikçe adem-i muvaffakiyet mevzuubahs olamaz.” (Atatürk 2000: 115)

Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlığın kaynağının güç yoluyla elde edildiğini düşünmekteydi. Millî Mücadele ile milletin hâkimiyetini yeneden eline aldığını belirtmişti. Saltanatın kaldırılarak hâkimiyetin tam anlamıyla millete geçmesi sürecinde Şeriye Encümenindeki itirazlara önündeki sıraya çıkarak şöyle tepki göstermişti:

“... Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıulyet olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu emr-i vakidir. Mevzu-i bahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? Meselesi değildir. Mesele zaten emr-i vaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabû görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.” (Atatürk 2000: 459)

Mustafa Kemal Paşa, meselenin ilmi yönünü de anlatmıştır. Bunun üzerine Encümen üyeleri aydınlandıklarını belirtmişlerdi. Neticede Meclis tarafından 1 Kasım 1922’de müttefikken Saltanat kaldırılmıştı (Atatürk 2000: 459).

2.4.5. Teşkilât

Türklerde devlet anlayışının temellerinden biri de teşkilâttir. Teşkilât fikrinin doğup gelişmesi milattan önceki yıllara kadar gitmektedir. Oğuz Kağan’ın boy teşkilâtı, Hun Hükümdarı Mete’nin askerî ve idarî teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca varlığını korumuş, devlet kurucularına daima örnek olmuştur (Koca 2000: 68). Devleti

kuran yönetici, devleti hızla teşkilâtlandırmıştır. Devlet başkanı, teşkilâtını kurarken önceki Türk devletlerinin tecrübelerinden faydalanmıştır (Koca 2000: 69). Atsız'ın da ifade ettiği gibi Türk devletinde aslında sadece hanedanlar değişmekteydi (Atsız 2015: 11-13).

Nutuk'tan anlaşıldığına göre teşkilâtlanma, Mustafa Kemal Paşa'nın en başından itibaren önemseydiği hususlardandı. Amasya Görüşmeleri ile birlikte Ali Rıza Paşa Hükûmetinin Temsil Heyetini tanınması Anadolu'da millî teşkilâtın güçlenmesine yol açmıştır. Zira Mustafa Kemal Paşa bu ortamdan faydalanarak millî teşkilâtı daha güçlendirmiştir (Atatürk 2000: 160). Mustafa Kemal Paşa, düşmana karşı kesin zaferin düzenli birlikler sayesinde alınabileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Kasım 1920'den itibaren dağınık teşkilât fikir ve siyasetini yıkıp hızlı, düzenli ordu ve süvari birlikleri meydana getirme kararını ordu kumandanlarıyla almıştı. Bu karara uymayan Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet üzerlerine gönderilen kuvvetlerle yenilgiye uğratılmışlardı (Atatürk 2000: 337-368).

2.5. Devlet İdaresinde Gelecek Nesillere Tavsiyeler

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'unda devlet kurucusu olmanın getirdiği tecrübelerden yola çıkarak tıpkı yıllar öncesinde Bilge Kağan'ın, Yusuf Has Hacıb'in yaptığı gibi gelecek nesillere bazı nasihatlerde bulunmuştur. Bunlardan biri Türk milletinin kendisine güvenmesidir. Yabancı devletler ve milletlerden *"insaf ve merhamet dilenmekle"* millet ve devlet işlerinin görülemeyeceğinin, milletin ve devletin şeref ve bağımsızlığının korunamayacağını vurgulamıştı. Türk milletinin Türkiye'nin gelecekteki çocuklarının, bunu bir an akıllarından çıkarılmaları gerektiğini ifade etmişti. Türk milletine, devlet yöneticilerini seçerken neye dikkat edilmesiyle alakalı önemli bir tavsiyede de bulunmuştur: (Atatürk 2000: 404)

"Efendiler, bu vesile ile muhterem milletime şunu tavsiye ederim ki: Sinesinde yetiştirerek başının üstüne kadar çıkaracağı adamların kanındaki, vicdanındaki cevher-i asliyi, çok iyi tahlil etmek dikkatinden, bir an feragat etmesin!"

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının, kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede modern devletler arasında tam bağımsız ve eşit olarak ortaya çıkmasının asırlardan beri

çekilen millî felaketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve vatanın her köşesini sulayan kanların meyvesi olduğunu ifade etmiştir. Elde edilen bu sonucu ise çok güvendiği Türk gençliğine emanet ederek Nutuk'un sonunda onlara bir hitapta bulunmuştur. Bu hitabede Mustafa Kemal Paşa gençlere gelecekte, Samsun'a çıktığında vatanın içinde bulunduğu gibi zor durumda karşılaşırlarsa tıpkı kendisinin yaptığı gibi hemen mücadeleye girişip vatani kurtarmaları çağrısında bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın, Nutuk'un sonunda gençlere yönelik hitabesi şöyle idi:

"Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyeti'ni, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve Cumhuriyet'i müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şerâitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerâit, çok namüsaid bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şerâitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri, şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasî emelleriyle tevhid edebilirler. Millet, fakr ü zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte, bu ahval ve şerâit içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" (Atatürk 2000: 596-597)

Sonuç

Nutuk, Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türk milletine ve yabancı devletler temsilcilerine hitabıdır. Bu hitabında Türk milletinin büyük zorluklar içerisinde nasıl kurtulmayı başardığını tafsilatıyla anlatmış, gelecek nesile tecrübelerinden yola çıkarak bir daha aynı felaketleri yaşamamanın reçetelerini sunmuştur.

Nutuk'ta Türk devlet anlayışının izleri ziyadesiyle görülmektedir. Tarihin en köklü ve devlet kurabilme kabiliyeti yüksek olan az sayıda milletten olan Türklerin 20. yüzyılda çıkarmış olduğu en kudretli devlet kurucusu kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk'tür. Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'nın cesaret, kahramanlık, askerî yetenek, bilgelik, ileri görüşlülük gibi eski Türklerden beri süregelen devlet başkanı vasıflarına sahip olduğu görülmüştür. Onun bu vasıfları, Türk milleti tarafından liderliğinin hızlı ve gönülden kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, tıpkı yıllar öncesinde Türk milleti ve devleti zor duruma düştüğünde, onları toparlayıp adeta yeniden diriltiren devlet kurucuları gibidir. İdarede yetersiz kalan yöneticiler yüzünden devlet ve toplumsal düzen sarsılmış, düzen bozulmuştu. Vatanın dört bir tarafı yabancı devletler tarafından işgal edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin esaret altında ölü gibi yaşamaktansa "*ya istiklal ya ölüm*" anlayışıyla hareket edip şerefli bir şekilde kalmasını seçmişti. Bu anlayışla yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, uzun, planlı ve kararlı bir stratejiyle Anadolu merkezli yeni bir Türk devletini kurmayı başarmıştı. Türk milletinin yeni devleti Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu devlet başkanı olan Mustafa Kemal Paşa, ikinci safhada devrimler yoluyla ülkeyi modernleştirmiş, dünyada, layık olduğu yere yükseltmişti.

Eski Türkler için devletin dayandığı unsurlar, Nutuk'ta görüleceği gibi Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni Türk devleti için de aynen tatbik edilmiştir. Yeni devletin ve Millî Mücadele'nin temeli millete, orduya, vatan toprağına, tam bağımsızlığa ve teşkilatlanmaya dayanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türk devlet anlayışındaki dünyadaki bütün Türkleri bir çatı altında birleştirmek veya tüm cihana hâkim olmak gibi amaçlar yerine Anadolu merkezinde kendi kaynaklarıyla ve medenî dünyayla dostluk içerisinde yaşamayı tercih etmiştir. Millet hâkimiyetinin en önemli tezahürünün Cumhuriyet sistemi olduğuna inanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'unda devlet kurucusu olmanın getirdiği tecrübelerden yola çıkarak tıpkı yıllar öncesinde Bilge

Kağan'ın yaptığı gibi gelecek nesillere nasihatlerde bulunmuştur. Her şeyden önce bütün olumsuzluk anlarında dahi Türk milletinin kendisine güvenmesini, devlet idarecilerini seçerken onların kanındaki ve vicdanındaki asıl kıymeti iyi değerlendirmelerini istemiştir. Zor şartlarda kendi liderliğinde Türk milletinin kurduğu Türkiye Cumhuriyet'ini ise çok güvendiği Türk gençlerine emanet etmiştir. Nutuk'un sonunda onlara yaptığı hitabede gelecekte, zor durumlarla karşılaşılırsa hemen mücadeleye girişip vatani koruma çağrısında bulunmuştur.

Kaynakça

- Akbaba. 24 Ekim 1927, S. 508, s.1.
- Akşam. 16 Ekim 1927, S. 3236, s.1.
- Akşam. 17 Ekim 1927, S. 3237, s.1.
- Akşam. 18 Ekim 1927, S. 3238, s.1.
- Akşam. 19 Ekim 1927, S. 3239, s.1.
- Akşam. 20 Ekim 1927, S. 3240, s.1.
- Akşam. 21 Ekim 1927, S. 3241, s.1.
- Arıkan, Z. (2010). *Nutuk Nedir Ne Değildir*. (Haz. A. Köklügiller). İstanbul: IQ Yayınları.
- Atatürk, K. (2000). *Nutuk 1929-1927*. (Haz. Z. Korkmaz). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2005). *Söylev*. Cilt I-II. (Haz. H. V. Velidedeoğlu). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Atay, F. R. (2012). *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Atsız, H. N. (2015). *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. 230.0.0.0/149.56.6, lef.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. *Cumhuriyet Halk Fırkası Kataloğu*, 490.1.0.0/12.66.9, lef.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. *Diyanet İşleri Kataloğu*, 051.0.0.0/8.68.26, lef.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. *Diyanet İşleri Kataloğu*, 051.V32/4.29.16, lef.1.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. (Haz: Y. Çotuksöken), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- Gökalp, Z. (1997). *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Hacib, Y. H. (1994). *Kutadgu Bilig*. Cilt II. (Çev. R. R. Arat). Ankara: TTK Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötügen Yayınevi.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1992). "Atatürk ve Devlet Kuruculuğu", *Atatürkçü Düşünce*: Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. s.467-478.
- Kaynaradağ, A. (2010). "Atatürk'ün Büyük Söylevi ve Basımı", *Nutuk Nedir, Ne Değildir*. (Haz: A. Köklügiller), İstanbul: IQ Yayınları, s. 208-212.
- Koca, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri II*, Trabzon: KTU Giresun Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Thomsen, V. (1993). *Çözölmüş Orhon Yazıtları*. (Çev: V. Köken). Ankara: TTK Yayınları.
- Yalçın, S. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Berikan Yayınevi.

**BAHAEDDİN ÖGEL'İN
"TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI"
BAŞLIKLİ ESERİ**

Doç. Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU

Büyük kültür tarihçimiz Bahaeddin Ögel'in Türklerde Devlet Anlayışı isimli eseri Türk Devlet Felsefesinin en somut özelliklerini içerisinde barındırmaktadır. On bir bölüm içerisinde birbirinden farklı konulara değinen Ögel, her konuyu detayları ile incelemiş ve Türk bilim hayatına bu önemli eseri bırakmıştır. Eserin ilk başlığının kâinat devleti olması verilen emeğin hem ne kadar derin olduğunu ortaya koymakta hem de meselenin asırlar ötesinden asırlar sonrasına ufuk açıcı bir ruhu olduğunu hissettirmektedir. Türk Devlet Felsefesinin başta İlahi temelleri olmak üzere tüm temellerini ele alan Ögel, Devletin dayandığı temel ilkeleri de başarı ile okuyucuya sunmuştur.

Bu kitap incelemesi çalışması iki bölümden oluşmaktadır. İlk olarak Bahaeddin Ögel'in biyografisi okuyucuya sunulmuş akabinde ise eser hakkında yapılan incelemeye yer verilmiştir. Açıkça ifade etmek gerekir ki, bu inceleme bile bir değil birkaç inceleme ile bitirilebilirdi. Zira Ögel, bu eserinde de kütüphanelerce ifade edilebilecek bir konuyu, ustalıkla bu hacimli eserine sığdırmıştır.

Bahaeddin Ögel Kimdir?

Elazığ'ın Çarşı mahallesinde 1924 yılında doğdu. Babası Harput eşrafından Mehmed Şemseddin Bey, annesi Nâdire Hanım'dır. İlk ve ortaokulu Elazığ'da, liseyi Malatya'da okudu. 1941 yılında girdiği Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olduğu yıl Erzurum Lisesi'ne öğretmen olarak tayin edildi (1945). Erzurum Anıtlarında Altay-Türk Sanatının İzleri adlı ilk kitabıyla Ülkü Mecmuasında yayımlanan "Erzurum Tavan İşleri" ve "Erzurum Evleri" adlı makalelerini burada kaleme aldı. IV. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi" başlıklı tebliğini beğenen M. Fuad Köprülü'nün aracılığı ile 4 Kasım 1947 tarihinde Ankara Hasanoglan Köy Enstitüsü tarih öğretmenliğine tayin edildiyse de enstitünün bazı bölümlerinin kapatılması yüzünden kararname dokuz gün sonra iptal edildi. Bunun üzerine görevinden istifa etti (17 Kasım 1947). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Alman Sinolog W. Eberhard'ın danışmanlığında hazırladığı Uygur Devleti'nin Kuruluşu adlı doktora tezini tamamlamasının (1948) ardından mezun olduğu bölüme asistan tayin edildi (27 Ekim 1948).

Askerlik görevinden sonra 1953'te gittiği İran'da Türk İslâm tarihi açısından önemli şehirlerde dört ay boyunca araştırma ve incelemeler yaptı. Yurda dönünce kazanmış olduğu bursla bir yıllığına Almanya'ya gitti. 1953-1954 yıllarında Hamburg Üniversitesi'nde B. Spuler, O. Franke, A. von Gabain gibi Türk tarihi uzmanlarının yanında çalıştı. 18 Kasım 1955'te "Liao Devrinden Önceki Kitanlar" konulu teziyle doçent unvanını aldı. 1959-1961 yıllarında Almanya'da ilmî araştırmalarda bulundu. Tayvan hükûmetinin bursuyla 1962-1963'te Taipei'deki National Cheng-Chi Üniversitesi'nde çalışma yaptı. Temmuz 1963'te Japonya'ya geçti. Orta Asya uzmanı Japon tarihçileriyle tanıştı. Taipei'de bulunduğu sırada hazırlayıp profesörlük takdim tezi olarak sunduğu Sino-Turcica adlı eseriyle 27 Ocak 1965 tarihinde profesör oldu. Ankara Üniversitesi'ndeki görevinin yanı sıra 19 Mayıs Gençlik ve Spor Akademisi, Kara Harp Okulu ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde, Gazi, Selçuk ve Fırat Üniversitelerinde Türk kültür tarihi ve siyasi tarih konularında

dersler verdi. 22 Ekim 1984'te tayin edildiği Tarih Bölümü başkanlığından 7 Mayıs 1986'da istifa etti. Türk Tarih Kurumu'nun asli üyesi olan Bahaeddin Ögel, 7 Mart 1989'da Ankara'da vefat etti. Cenazesi 9 Mart'ta Kocatepe Camii'nde kılınan namazdan sonra Karşıyaka Mezarlığı'na defnedildi.

Almanca, İngilizce, Fransızca, Farsça, Çince, Moğolca ve Rusça bilen Bahaeddin Ögel, İslâmiyet öncesi Türk siyasi ve özellikle kültür tarihi üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınır. Ögel, kültür tarihi çalışmalarında Türk kültürünü zaman ve mekân açısından bütün derinlik ve genişliğiyle ele almış, bir bütün olarak gördüğü bu kültürün köklerinin Orta Asya'da olduğunu, dallarının ise Avrasya'ya yayıldığını belirterek köklerle dallar arasındaki bağların ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır. Onun yaptığı ilmi çalışmalarda Orta Asya, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet çizgisini esas aldığı görülmektedir. Yirmi cilt halinde planlayıp ancak dokuz cildini tamamlayabildiği Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinde Türklerde köy ve şehir hayatını, ziraat ve yemek kültürünü, tuğ, bayrak, ordu, mehter, aile ve halk musikisi aletleri gibi konuları bütün ayrıntılarıyla inceleyen Ögel, Türk kültür tarihiyle ilgili araştırmaların XIX. yüzyılın sonlarında sinologlar, diğer yabancı tarihçiler ve filologlar tarafından başlatılmasını bir talihsizlik olarak nitelemiş, yabancı araştırmacıların Türk kültürünün özelliklerinden habersiz oldukları için tespit ve değerlendirmelerinde hata yapabildiklerini, bu sebeple Türk tarihi araştırmalarının Türk bilim adamlarınca yapılmasının gerekliliğini her fırsatta dile getirmiştir.

Eserleri: Erzurum Anıtlarında Altay-Türk Sanatının İzleri (Erzurum 1947); İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre (Ankara 1962); Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri (Taipei 1964); Türk Kültürünün Gelişme Çağları (İstanbul 1971); Türk Mitolojisi (I-II, Ankara 1971-1989); Türk Kültür Tarihine Giriş (I-IX, Ankara 1978-1987); Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi (I-III, Ankara 1981); Türklerde Devlet Anlayışı: 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar (Ankara 1982). Bahaeddin Ögel'in Türk Tarih Kurumu Belleteri ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Vakıflar, Türk Kültürü

ve Millî Kültür dergilerinde ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi, tebliğleri, Türk Ansiklopedisi ve İslâm Ansiklopedisi'nde maddeleri yayımlanmıştır.¹

Kitap İncelemesi²

1. bölüm üç başlıktan oluşmaktadır. İlk başlık ise “Türklerde Kâinat Devleti Anlayışı” üzerinedir. “Evren imparatorluğu” düşüncesinin mitolojik temelleri, Türklerde, “evren (universal) Devlet” fikrinin temelleri, Türk Devletinin kuruluşunda, “gök, yer ve insan” üçlüsü, göğü, yeri yaratan ve Türk Devletini kuran yüce Tanrı bu başlık altında incelenmiştir. İkinci başlık ise “Cihan ve Cihana Hükmeden” adını taşımakta olup, dünya ve cihan anlamlarında kullanılan acunun anlamı ve bütün dünyanın hâkimi, Hakanı “acuncu” anlayışı bu başlığın konularıdır. Son başlık ise “Yeryüzü ‘Türk Devleti’ Halinde” adını taşımaktadır. Devlet ve yurt toprağı; yönlenme ve teşkilât, mukaddes Devlet toprağı, Devlet ve vatan toprağı olan mukaddes yer ve sular ve koruyucu özellikleri bölümün diğer konuları arasında yer almaktadır.

2. bölüm ise Türk Devleti ve Kâinat kavramlarına odaklanmaktadır. Devlet teşkilâtı ve yön kavramının beraber ele alındığı bu bölümde yurt ve vatan toprağının hangi anlamları taşıdığı irdelenmiştir. “Yukarıda gök ve aşağıda yer” anlayışı ile düzen, göğün altında ve insanın üzerinde “Türk kağanı, “gök-yer” ile ilgili birleşik deyimler yine bu bölümde incelenmiştir.

İlgi çekici bir diğer bölüm ise 3. bölüm olan Türk Devletinin İlahî Temelleridir. Dört başlık altında toplanan bu bölümün ilk başlığı din ve mitoloji temelleridir. Bu bağlamda Türk Devletinin ilâhî temelleri bu başlık içerisinde ele alınmış, Göktürk Devlet anlayışının dayandığı mitoloji ve destanlar incelenmiş ve Türklerde “yeryüzünün Hakanı” olma ile ilgili bazı semboller okuyucuya sunulmuştur. İkinci başlık ise Hakanın ilâhî özellikleri ile ilgilidir. Gök tarafından tahta

¹ Yuvalı, 2007, s.22-23.

² Bu inceleme eserin 2016 basımından yararlanılarak yapılmıştır. *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

çıkarılmış Hunların büyük Hakanı Mete, gök ile yer tarafından yaratılmış, ay ile güneş tarafından tahta çıkarılmış, Hunların büyük Hakanı Mete'nin oğlu bu başlığın altında incelenirken Hunlarda Hakan için Tanrının oğlu benzetmesinin yer alıp almadığı bu başlıkta tartışılmıştır. Hun Hakanının unvanı, "kür-han": evren ve kâinatın Hakanı, "yaşlı ve üstün": Mete'nin oğlunun unvanı ve dünya ve Devletin "kutup yıldızı" çevresinde dönmesi konuları burada ele alınmıştır. Üçüncü başlıkta ise kağanlık kutunu gökte bulma anlayışı incelenmiş gökten (kağanlığını) almış Türk bilge kağan, Türk kağanının (kut) bulması bu kısımda incelenmiştir. Göğe benzer gök'ün (tengri teg tengri) ne demek olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Bölümün son başlığı ise doğum-kader ve Devlet üzerinedir.

4. Bölüm Hakan Seçimi ve Hakanın Sorumluluğu ile ilgili olup iki başlıktan oluşmaktadır. Hakan seçiminde din töreni ve halkın kaynaşması ve Hakan seçimi anlayışının temelleri... İlk başlık içerisinde, Türk topluluklarının başlangıçta "askerî birlikler" hâlinde oluşmaları, Hakan seçimine halk ve boyun katılması, tahta çıkma törenleri, ant içirme töreni, Hakan seçiminde "yetenek ve liyakat" aranması ve Hakan seçiminde bilgelik, alplık ve soyluluk aranması bulunmaktadır. İkinci başlık ise eski ve köklü bir Türk geleneği olarak Hakanın kurultayda seçilmesi, tahta çıkmanın Türklerde anlamları ve tuğ dikme yolu ile han ilan etme konularını içermektedir.

5. Bölüm Devlet Meclisi ve Kurultay hakkındadır. Bu bölüm beş başlık altında toplanmıştır. Birinci başlık kurultay anlayışının temelleri üzerinedir. Mete ile başlayan kurultay anlayışının ilk dönemlerde sadece din töreni, bayram, yeme içme toyu, eğlenme ile yarışmayı içeren bir devlet toplantısı olması, devamında yıllık büyük din töreni ile kurultayın bir arada yapılması bu başlığın temel konuları arasındadır. Kurultay, milletin birleşmesi, kaynaşması ve din ile devlet gücünü tek elde toplaması özelliklerine değinen incelemeler bu başlığın ilgi çekici konuları arasındadır. İkinci başlık ise kurultay ve divan çeşitleri hakkındadır. Töreyle kurma ve toplama kurultayı, kurultayın hangi gerekçelerle toplanacağı bu başlığın içerisinde ele alınmıştır. Üçüncü bölüm ise Hakan ve kurultay ilişkisi etrafında toplanmıştır. Kurultayın Devlet adına Hakanlar tarafından toplantıya çağırılması,

kurultay veya divanın danışma meclisi özelliği, Dede Korkut Kitabında, hanlar hanı Bayındır Han'ın divanı, kurultay, toy ve divan toplantılarında, Hakanlık ve Devlet sembolü olan altın otağ, Devlet protokolü ve disiplini, kurultay veya divan otağının başlıca sembolleri bu başlık altında yer almıştır. Dördüncü başlık ise yoksullar için vergi ve şölen üzerinedir. Bu bağlamda şöleni sadece bir yemek yeme âdeti olarak değil yoksullar için toplanan bir vergi olarak ele alan Ögel, bölümün beşinci başlığında ise toy ve kurultayların yararlarını askerî ve ekonomik olarak incelemiş ve Türklerin halk toplantılarını, kurultay, divan ve Devlet danışma meclislerini nasıl adlandırdıkları incelemiştir.

6. Bölüm Halk ve Devlet kavramları üzerinedir. Türk Hakanının halkın kalbini kazanmak zorunda olması ile başlayan bu bölüme dair incelemeler, halkı "Devlet felsefesine göre" koruma, halkın acımasız ve meşru olmayan Hakanları tutmaması, Han seçiminde halkın rahatını ve Devletin geleceğini düşünme, halk ile Hakan ve idarecilerin birbirleriyle kaynaşmış olmaları konuları ile devam etmektedir.

7. Bölüm Devletin Halka Karşı Vazifeleri başlığını taşımaktadır. Eğitmek, özen ve ihtimam göstermek, devleti, milleti ve töreyi düzene koymak, milleti ve devleti derleyip toplamak, nüfusu çoğaltmak, Türk Devletinin başlıca dileği olarak açığı doyurmak, çıplağı giydirmek, millete zenginliğin bir sembolü olarak altın, gümüş ve diğer değerli şeyler kazandırmak, devlet ve millet için kazanmak, halkı iskân etmek, Türkleri yeni alınan yerlere yerleştirmek, devlet içinde asayiş, mal ve can güvenliği, millî birlik, anlaşma ve kaynaşma, rahatlık ile sosyal adâlet anlayışı, devleti ve milleti tutma ile idare etme işi ve dileği, hakanın millete, milletin de hakana işini gücünü vermesi, devlet ve düzenin karışıp bulanması bu bölümün ana konuları arasındadır.

Kitabın en hacimli ve ana omurgayı oluşturan bölümlerinden biri olan 8. Bölümde Türk Devletlerinin Dayandıkları Ana Prensipler ve Düşünceleri ele alınmış ve titizlikle incelenmiştir. Bu bölüm on altı başlıkta toplanmıştır. İlk başlık, kut üzerinedir. Bu bağlamda, ruh ile kutluluk kavramları karşılaştırılmış, Göktürklerden, Müslüman Türklerle "Devletli ve Saadetli" deyiş ve anlayışı, kut kavramının detayları, yaratılış, karakter ve irade, tecrübe ve gelenek, kader, liyakat,

kemâlat, güzel huy, saygılama ve yüceltme, kutlanma, ululuk bulma, kutluluk dileme, ant ve yemin, Orta Asya'dan Anadolu'ya kut ve kıvanç kavramları incelenmiştir. Kutlu olmayı erdemin ve bilginin desteklediği, doğuşla değil hizmetle geldiği, kutluluğun devlet sözü ile ilişkisi, devlet kuşağı, kemeri ve kutluluk, devlet nöbeti, kezik veya gezek, il kutun duruşu ve görünüşü, kutluluğun doğması ve uçuşması, kut'u, devleti tutma ve kutlu, devletli kalma, bereket ve uğur olarak kut ve kutluluk bu başlığın alt meseleleridir. Devlet ve kutluluk detayları ile incelenmiş, Hunlarda kut ve kutluluk, Türklere göre neyin mukaddes olduğu (örneğin Hakan mukaddes değildir ancak yer ve su mukaddestir), Hakan ile Tanrı ilişkisi, Hakanlığın sürekliliği ile davranışları arasındaki ilişki, eski Türk inanışlarının İslâmiyet ile bağdaştırılması ilgi çekici bir üslup ile ele alınmıştır. İkinci başlık ise Yarılgıdır. Yarılgı anlayışının "Tanrı'nın izni ve kader" inanışından Osmanlılarda "mağfiret" manasına kadar gelişmesinin irdelenmesi ile başlayan kısım, yarılgı anlayışının ilk anlamlarına değinmekte ve Tanrı yarılgaması ile Hakan yarılgamasını ele alınmaktadır. Yüksek Devlet görevlileri tarafından yazılan buyruk anlamında kullanılan buyruklarda sebep ve davranış durumları, Göktürk kağanlarının buyruktu ve fermanları ve Hakanın bilgelik ve hikmet dolu emri ve sözleri bu kısmın son parçasını oluşturmaktadır. Üçüncü başlık talih, nasip ve kismet kavramları ile ilgilidir. Türklerde, nasip ve kismet karşılayan sözler, üleme ve üleştirme ile nasip ve kismet ilişkileri, nasipli, kismetli ve kutlu "millet", nasipli ve kismetli Hakan, akıl ve bilgi karşısında talih ve kismet bu başlığın içinde incelenmiştir. Dördüncü başlık alplık ve şecâattir (yürekli, yiğitlik). Beşinci başlık Devlet ve bilgi ile ilgilidir. Türklere göre bilgili ve bilgisiz kişi, ululuk, Oğuzlarda bilge ve bilgelik, devletlik ve hakanlık bilgisi, Türklerde bilgi çeşitleri, Devlet içinde kötü bilgi yayma ve kötü bilgi, bilgiyi öğrenme ve öğretme bu başlık içerisinde yer almıştır. Altıncı başlık bilge ve bilgelik adını taşımaktadır. Bu başlık altındaki Türk devletlerinde bilge ve bilgelik anlayışı, bilgelerin çeşitleri ile ad ve unvanları, Böğü Kağan'dan İslâmiyet çağındaki Bilge Böğü'ye ve Ozan Devlet Bilgeleri konuları ilgi çekicidir. Yedinci başlık ise "külüg", ünlü ve şöhretli kavramları ile ilgilidir. Ün (Kü) ve adın yayılması, ad, "unvan ve

mevki" ile adlı ise, "ünlü" ilişkisi, adlı, adsız, çavlı, külüg, ünlü gibi şan ve şöhreti içinde toplayan ad ve unvanlar bu başlığın içerisinde açıklanmıştır. Sekizinci başlık güç ve güçlü olma ile ilgilidir. Tanrının Hakana verdiği güç, iktidar ve muktedir olabilen Türk Hakanlarının unvan ve sembolleri, Türk dilinde ve Türk inanışlarında adaletsizlik bu başlık altında incelenmiştir. Dokuzuncu başlık ise erk, saltanat ve kudret ile ilgilidir. Erk Türk veya erklig Türklüğü sözleri, saltanat kudreti bu kısımda ele alınmıştır. Onuncu başlık ise erdem, fazilet hakkındadır. 8. bölüm bu başlığa ait olan kişilerin, erlerin erdemi, erdemin Devlet ve Millet ile ilişkileri konularına bakış ile son bulmaktadır.

9. Bölüm, Vassal Devlet³ ve Halk ile İlişkiler konusuna ayrılmıştır. Batının Türkleşmesinde uç boylarının rolü, vassal Devletler ile topluluklar, Türk Hakanı ile ilişkisi, bağlanma ve biat ile ilgili bazı Türkçe deyimler, teslim olma ve bağlanma sembolleri ile davranışları, Türklerde, yabancı ve yad anlayışı bu başlık altında incelenmiştir.

10. Bölümde ise Ögel, Türk Töresini incelemiştir. İlk olarak örf hukuku ve kanunları ele alan Ögel, bu başlık altında töreleri düzenleme, Türk töresini kaybetmiş millet, törenin yok olup yıkılması, töreyi kazanma anlayışı, milletin töreyi kazanması, töreye uygun olarak tahta çıkma, Devleti ve töreyi tutma ve düzenleme, töre anlayışının değişmeye başlaması, Türklerin kendi töre anlayışları ve bu anlayışları yeni dinlerle benzeştirme konu başlıkları ile incelemiştir. İkinci olarak Gelenekler ve Töre konusunu inceleyen Ögel, töre ve aile düzeni, yabancı gelenekler ve bu geleneklerin nasıl geldiği, Türklerin başlıca özellik ve karakterleri ile töre ve âdetler alt başlıklarına odaklanmıştır. Takip eden bölümlerde ise yasa, Çingiz Han yasası ve Uygurlar, Oğuz Han töresi ve Çingiz Han yasası, Çingiz Han "Kutadgu Bilig'i", töre ile ilgili diğer deyimler, yargı, Oğuz Han töresi konularını ele almıştır.

11. Bölümde Ögel, Türklerde Halk ve Ordu konusunu incelemiştir. İlk olarak ordu teşkilâtı ve halk ilişkilerini ele alan Ögel, eski

³ *Vassal Devlet*: "Tâbi devlet" de denmektedir. İç işlerinde serbest, dış işlerinde bir devlete bağlıdır. Eflak, Osmanlı Devleti'nin vassalıydı.

Türklerde “halk” ve “ordu” anlayışı ile Büyük Hun İmparatorluğu’nda ordu teşkilâtı konularını ele almıştır. İkinci olarak “komutan” ile ilgili bilgiler veren Ögel, Hunlarda “Bilgin-Asker”, Yani “Alp ve Bilge Komutan” anlayışını irdelenmiştir. Takip eden bölümlerde soylu aile ve boy komutanları, komutanların tayin usulleri ve bölge ve boy komutanları hakkında bilgiler aktarılmış ve Hun boylarından çıkan ordular ve komutanlar, bölge ordularının Hun ordu merkezine bağlanmış olması, büyük boy komutanlıklarının “boy adları” ile adlandırılmaları, boy ve bölge komutanlarının başkente bağlılığını gösteren unvanlar, Devleti kuran Hun boylarına kız veren dünür boyların komutanlıkları, eski prens soylarının idare ettikleri “bölge” ve “ulus” orduları ve Hunların başkanvekilleri konularında detaylı bilgi verilmiştir. Bu bölümün altıncı alt başlığı Hunların ve Oğuz Boylarının düzeni ile ilgilidir. Hunlarda 24 Tümen kuruluşu, Orta Asya Türk ordu teşkilâtının “takvim” ve “zaman” birimlerine dayanması ile düzen hakkında incelemelerini aktaran Ögel, “onlu”, “yüzlü”, “binli” ve “on binli” ordu teşkilâtının Orta Asya kökleri ile Avrupa’da yayılış tarihi ve Orta Asya’dan Avrupa’ya geçişi ile ilgili incelemelerini aktarmaktadır. Selçuk ve Osmanlı çağında devam eden diğer askerî taktik ve düzenler ile ilgili ilgi çekici bilgiler veren Ögel, yabancı ordular ve komutanları başlığı altında Türk İmparatorlukları içindeki Türk olmayan komutanlar, Türk ordularındaki yabancı kolordular ve yabancı asker kullanmayı Türk Devletlerinin bir zaafı olarak kabul eden bakış açılarını incelemiştir. Ek olarak ordu teşkilâtında farklı birlikler açıklanmış, atlı ve yaya birlikleri, kağanın özel muhafızları ve tümeni, sınır ve garnizon tümenleri, Çin sınırındaki Türk kolonilerinin hukukî durumu, şehirlerin asayışı ve korunması ile görevli Türk garnizonları ve son olarak boy ve bölge orduları detayları ile incelenmiştir.

Kaynakça

- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yuvalı, A. (2007). “Bahaeddin Ögel”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 34, ss. 22-23). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

TÜRK HÂKİMİYET ANLAYIŞI ÜZERİNE

Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Giriş

Felsefi antropolojinin “insan için varlık şartı” ve “insan olmanın bir özelliği” olarak gördüğü devlet (Niyazi 1989:20) aynı zamanda da toplum hayatının ulaşabileceği en yüksek mertebeye nitelendirilir (Yazan 1992:41). Bu yüzden tarihin ilk dönemlerinden itibaren insan ve cemiyet hayatının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur¹. Ancak böylesine önemli bir özellik arz eden devletin herkesi memnun edecek bir tarifini yapmak bir hayli zordur. Her ne kadar günlük kullanımında “bir milletin hâkimiyetini ifade etmesi” (Yediyıldız 1987: 293) evrensel bir mahiyet arz etmek üzere “siyasî gücün kurumlaşması” (Davutoğlu 1987: 235) veya “bir toplumun siyasî örgütlenmesi” gibi müşterek tanımlarında bir ittifak sağlanmış gibi görünüyorsa de meseleye biraz derinden bakıldığında, “devlet” in düşünce tarihinin

¹ İnsanların cemiyet halinde yaşamaya mecbur oluşları, “devlet” fikrini de beraberinde getirmiştir. Ancak, ileriki sayfalarda da değineceğimiz gibi, bu gelişmenin ne şekilde ve nasıl gerçekleştiği konusu tartışmalıdır. Kesin olan “İnsanların, toplumsal bir varlık olarak, diğer insanlarla beraber yaşama eğilimi göstermeleridir ki, bu onların ihtiyaçları gereğidir... Toplumsal hayatın gelişmesi sonucu ise devlet ortaya çıkar... Şu halde insanlar için devlet ve devlet hâkimiyeti bir zurettir...” (İbn Haldun 1997:100-106)

en eski ve girift konularından biri olduğu anlaşılır. Aynı şekilde devletin mahiyeti konusunda da bir fikir birliğine varıldığı söylenemez: Kimilerine göre devlet, “hükümet ve iktidarın kendisi”, kimilerine göre “her çeşit kuvvet ve iktidarın dayanağı”, kimilerine göre ise “her türlü iyilik ve faziletin kaynağı”dır ki, bu ve benzeri tarif ve açıklamaları artırmak mümkündür (Başgil 1960: 130).

Bu çeşitliliğin sebebi, “devlet kavramı”nın tarihin belirli bir döneminde belirli bir siyasî idare şeklini ifade etmek üzere kullanılmış olması ve işin içine siyasî-ideolojik teorilerin karışmasıdır. Bu durumda Antik Çağın şehir devletlerinden, günümüzün ulus-devlet anlayışına kadar geçen tarihî tekâmül içerisinde görülen bu çeşitlilik, gayet tabii karşılanmalıdır (Akın 1980). Burada gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, devletin kültürel zemin ve onu oluşturan toplumların dünya görüşleriyle olan sıkı bağlantısıdır. Zira bir devletin mahiyeti, fonksiyonları, yapılanma biçimleri ve ahlakî sınırları, “kendi kültür muhitinin özellikleriyle”, toplumların devlet anlayışları ise “dünya görüşleriyle” şekillenmiştir (Davutoğlu 1987:235). Dolayısıyla “devlet”, her ne kadar evrensel bir nitelik arz ediyor ise de “devlet kuramı” veya “devlet müessesesi”, kültür ve medeniyet dairelerine göre şekillenen özel yapılar olarak değerlendirilmelidir.

Meseleye bu açıdan bakıldığında Türk devletinin de gerek mahiyeti ve fonksiyonları, gerekse yapılanma biçimi ve ahlakî sınırları bakımından kendi kültür ve medeniyet dairesinin özelliklerini taşıdığı ve bu bakımdan birçok yönüyle diğer devlet yapılarından ayrıldığı söylenebilir. Bu farklılığın en bariz görüldüğü yerlerden biri, devletin merkezinde yer alan siyasal otoritenin yani iktidarın vasıflarıdır.

Türklerde siyasal otorite veya iktidar kavramı siyasal, toplumsal, ekonomik vb. yönleri olan çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olup bir kimsenin veya bir grubun diğerlerini kontrol edebilme kapasitesini anlatmaktadır. Bu nedenle iktidar kavramının siyasal boyutunu anlatan siyasal iktidar, diğer iktidar türlerinden ayrılmaktadır. Siyasal iktidar, en üstün iktidar olmanın yanı sıra, “zor kullanma tekel”ne sahip otoritedir. Devlet kendi iradesini diğer iradelere hâkim

kılmak için gerekirse zor kullanabilir². Ancak tarihte hiçbir siyasal iktidar sürekli olarak “güç kullanma” ile varlığını sürdürememiştir. Dolayısıyla kendilerini halka benimsetmek için bir dayanak bulmaya ve meşruiyetlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Başarılı oldukları ölçüde de meşru iktidar yani “otorite” olarak kabul edilmişlerdir. “Otorite”nin salt iktidardan farkı ise verdiği emirleri insanların rızasına dayandırarak gerçekleştirmesi olup buna dair Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau gibi düşünürler de görüş beyan etmişlerdir (Bayar 2016: 53-80; Özdemir 2014: 72-73). Bu nedenle hâkimiyetin menşei ve meşruiyet, halkın iktidara yani han, hakan veya hükümdara itaatini sağlayan temel bir etken, belirleyici bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Hâkimiyetin Menşei ve Meşruiyeti

Hâkimiyet, genel olarak “başkalarına hâkim olma, emir ve direktifler vererek başkalarını yönlendirme” demektir. Dolayısıyla bu, sadece devlete özgü bir kavram değildir. Diğer yandan devlet de emretme yetki ve kudretine sahip bir müessese olma yönüyle diğer hükmi şahıslarla aynı özelliği taşır. Ancak “devlet”i sıradan bir “hükmi şahıs”, “hâkimiyet”i de sıradan bir “emretme güç ve yetkisi” olmaktan

² Bu görüş, başka düşünürler tarafında da ifade edilmişse de en açık ifadesine Weber’de rastlanır. Ona göre “Trotsky Brest-Litovsk’da ‘Bütün devletler güç ve şiddet üstüne bina edilmiştir.’ demişti. Gerçekten haklıdır. Şiddet kullanmasını bilen sosyal kurumlar olmasaydı devlet kavramı ortadan kalkar, sözcüğün tam anlamıyla anarşi denilen bir ortam doğardı. Elbette şiddet, devletin olağan ya da tek aracı değildir -zaten kimse bunu söylemiyor- ama şiddet kullanımı devlete özgü bir araçtır. Bugün devlet ve şiddet ilişkisi özellikle yakın bir ilişki haline gelmiştir, geçmişte çok çeşitli kurumlar -“sib”le başlayarak- fiziksel şiddet kullanımını oldukça normal saymışlardır. Ama bugün şunu kabul etmek zorundayız: Devlet, belli bir arazi içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulduran insan topluluğudur. ‘Arazi’nin devletin özelliklerinden biri olduğuna dikkat edilmelidir. Ayrıca, bugün, fiziksel şiddet kullanma hakkı başka kurumlara ya da bireylere yalnızca devletin izin verdiği ölçüde tanınmaktadır. Devlet, şiddet kullanma ‘hakkı’nın tek kaynağı kabul edilmektedir. Böylece, ‘siyasetin bizim için anlamı, devletler arasında ya da devlet içindeki gruplar arasında gücü paylaşmaya ya da gücün dağılımını etkilemeye çalışmak’ olarak belirmektedir.” (Weber 1996:132-133)

çıkaran, bu iki kavramın birbirine kattığı anlamdır. Buna göre devlet hâkimiyeti, “bir devletin, belirli bir ülke içerisinde kullandığı, devlet iradesine bağlı en yüksek iktidar ve salahiyet” olarak tanımlanabilir (Kubalı 1950: 195).

Devlet tüzel kişiliğine bağlı olan hâkimiyet, bu gücü elinde tutan siyasî iktidarın, kendi çevresindeki diğer otoritelerden üstün ve räkipsiz olmasını sağlar. Devletin kendi bünyesinden kaynaklanan aslı bir güç olan hâkimiyet, klasik ifadesiyle “bölünemez ve bir başkasına devredilemez.” (Üçok vd. 1991:167) Ancak bu gücün meşru sayılabilmesi, icra edilen topluluk tarafından kabul edilmiş olmasına bağlıdır. “Aksi halde devlet yok, zorbalık vardır.” (Kafesoğlu 1998: 248)

Hâkimiyet, bir devletin siyasî, hukukî ve içtimaî bir müessese haline gelmesini temin eden varlık şartlarından, yani devletin unsurlarından biridir³. Bunu da devletin diğer unsurları tamamlar. Bu unsurlar ise hâkimiyetin kullanıldığı sınırları belirli bir toprak (ülke)⁴,

³ Devlete fiilî ve hukukî varlığını kazandıran hâkimiyet, iki şekilde görülür. Bunlardan “dış hâkimiyet”, bir devletin diğer devletlerle olan münasebetlerini, bir başka devletin baskısı, aracılığı ve müdahalesi olmadan dilediği gibi tayin etmesi ve karar vermesidir.” Bu, devletler hukukundaki “egemenlik” kavramıdır. Yani devletlerarasında hukukî bir eşitliğin olması, birinin diğerine emir vermemesi ve onun iç hâkimiyet haklarına müdahale etmemesidir. İç hâkimiyet ise bir devletin, sınırları içerisinde oturan bütün insanlar ve hükmi şahıslar üzerinde haiz olduğu üstün iktidar ve salahiyet olup devlet bu gücüne dayanarak umumi menfaatlerini koruma, kanun koymak, vergi toplamak, savunma tedbirleri almak, adaleti sağlamak, iç nizam ve asayişini temin etmek ve ayrıca diğer her türlü âmme hizmetini görmek gibi hukukî uygulamaları tatbik eder. (Kubalı 1950: 196; Donuk 1981:29)

⁴ Ülke, devletin beşerî unsuru olan nüfusun yerleştiği ve devlet hâkimiyetinin doğrudan doğruya tatbik edildiği mekân veya sahadır. Buna hava sahası da dâhildir. Fizikî özellikleri, jeopolitik konumu ve iklimi ile devletin genel karakteri üzerinde müessir bir rol icra eder. Bir devletin var olabilmesi için, diğer devletlerden belirli sınırlarla ayrılmış bir toprak parçasına, ülkeye sahip olması gerekir. İnsanlar, tarihin her döneminde yeryüzünün çeşitli yerlerine yerleşerek orayı yurt tutmuşlardır. Vatan kavramıyla ifade edilen bu yerler, her türlü maddî ve manevî ihtiyaçlarını temin için gerekli olduğundan, gerekirse uğruna can verilebilecek kutsal topraklar olarak benimsenmiştir. Bu sebeple devlet ve ülke kavramları âdeta eş anlamlı hale gelmiş hatta birçok devlet, kurulduğu ülkenin adıyla anılmıştır. Ülke sınırları, yer altı, yer üstü ve suları da içerisinde alan üç

bu toprak parçası üzerinde yaşayan ve hâkimiyetin icra edildiği halk (nüfus)⁵ ve devlet hâkimiyetinin ülke içerisinde yaşayan insanlar üzerinde sistemli bir şekilde fiilî ve resmî olarak uygulanmasını sağlayan devlet organlarıdır (siyasî teşkilâtlanma)⁶. Bunlar devletin siyasî, hukukî ve içtimaî bir müessese haline gelmesini temin eden “varlık şartları” olup, herhangi birinin yokluğu, devletin de yokluğu anlamına gelir (Kubalı 1950: 167).

Devlet hâkimiyetinin sınırları, devlet ve hâkimiyet anlayışlarına göre farklılık arz eder. Fakat neticede her devletin hâkimiyeti, ait olduğu kültür muhitinin özellikleri ve halk tarafından meşrû kabul edilen hukukla sınırlandırılmıştır. Diğer bir ifade ile bir devletin ve bu devleti ifade eden siyasî hâkimiyetin mahiyeti, fonksiyonları, yapılanma biçimleri ve ahlakî sınırları kendi kültür muhitinin özellikleriyle ve toplumların dünya görüşleriyle şekillenmiştir (Davutoğlu 1987: 235).

boyutlu maddî bir çerçevedir. Bu çerçeve, üzerinde yaşayan insanlarla beraber, mutlak devlet hâkimiyetine tâbidir. Bu arada nüfus unsurunda olduğu gibi ülke sınırlarının genişliği için de bir şey söylemek mümkün değildir. Zira bu da zaman ve şartlara göre değişebilir. (Kubalı 1950: 167; Devletin Kavram ve Kapsamı 1990: 2-3; Demir vd 1987: 37)

⁵ “Devlet, her şeyden önce beşerî bir müessesedir. Dolayısıyla sayısı az veya çok bir insan topluluğu olmadan devletten bahsetmek mümkün değildir. Devleti oluşturan nüfus unsurunda aranan başlıca özellik, bağımsız bir siyasî topluluk halinde teşkilatlanma istek ve kabiliyetidir. Bu aşamayı gerçekleştiren toplulukta görülmesi gereken bir diğer özellik de devletlerini yani bağımsızlıklarını koruma düşüncesidir. Böylece nüfus unsuru, devletin hem teşekkülü hem de bekası için birinci derecede elzem olan maddî bir unsur olarak karşınıza çıkmaktadır. Çağdaş devlet anlayışında nüfus, millet tabiriyle karşılanmaktadır. Zira günümüzde her toplumun bir devlet meydana getiremeyeceği, devletin oluşabilmesi için o toplumun millet seviyesine ulaşmış olması gerektiği kabul edilmektedir. Bundan başka halk, toplum, tebaa gibi tabirler de nüfus unsuru içerisinde yer alıyor olmasına rağmen bunlar millet kavramını karşılamamaktadır. Millet, en ileri cemiyet tipi olup müşterek bağları olan insanları” ifade ederken, mesela halk tabiri, tek tek sayılabilen insan yığınınından ibarettir.” (Taneri 1993: 81; Niyazi 1979: 58 vd)

⁶ Siyasî teşkilatlanmayı devletin ayrı bir fiilî ve hukukî unsuru olarak değerlendirmeyenler de mevcuttur.

2. İlk Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı

Türklerde kağan, han, hakan⁷ ve İslamî dönemde görülen sultan, şah, padişah⁸ gibi unvanlarla isimlendirilen siyasal otoritenin elinde tuttuğu hâkimiyetin menşei ve meşruiyeti hakkında değişik fikirler ileri sürülmüş, devlet ve hâkimiyet anlayışı hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bütün bu araştırmalardan elde edilen neticelere göre kağan, han veya hakan olarak isimlendirilen edilen Türk hükümdarı, insanları idare etmek üzere Tanrı tarafından gönderilmiş ve yine Tanrı tarafından kendisine bahşedilen siyasî iktidar yani “kut” ile donatılmıştır. Buna göre hâkimiyetin menşei ilahîdir ve Türk Kağanı, Gök-Tanrının yeryüzündeki temsilcisi durumundadır (Arslan 1990:224; Güngör 1994: 511; Güler 1987: 17-19; Başer 2011; Erkoç 2008: 75-85; Küyel 1984: 489-590).

Eski Türk kağanlarının unvanları, bu düşünceyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Asya Hun hükümdarı Mete, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta kendisini “Gök (Tanrı) tarafından tahta çıkarılmış, Büyük Hun İmparatoru (Şanyü/Tanhu)” olarak nitelendirmekte, “Tanrı-kut” unvanını kullanmaktadır⁹. Hsia Hun Devleti tanhusu He-lien Po Po kendisinin “hükümdar olmasının Tanrı tarafından kararlaştırıldığını” söylemiştir (Ögel 1988: 593; Kafesoğlu 1998: 248-249). Avrupa Hunlarının efsanevi hükümdarı Attila ile ilgili de buna benzer kayıtlar mevcuttur. Attila’nın Avrupalılar tarafından da “Tanrının kılıcı” veya “kırbacı” şeklinde nitelendirilmesi dikkat çekicidir (Eckhardt 1982: 123 vd).

⁷ Bu unvanların menşei, anlamı ve kullanımı hakkında toplu bilgi için bkz, (Donuk 1988: 22-24; Shiratori 1945: 497-504; Taneri 1997: 517-518; Karakaş 2015: 57-70; Erkoç 2008: 23-35)

⁸ Bu unvanların menşei, anlamı ve kullanımı hakkında toplu bilgi için bkz, (Özgülentli 2009: 496-497; İnalçık 2007: 140-143; Gündüz 2010: 248-250)

⁹ “Hanedan üyeleri için Hun devletinde Tanhu unvanını almadan önce “dört köşe veya boynuz” ile “altı köşe veya boynuz” adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan dört köşe dünyanın dört yönü, altı köşe’de altı tali yönü esas alınarak oluşturuluyordu. “Dört köşe” ve “Altı köşe” memuriyetler de kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.” (Koçak, 2011: 104)

Bu konudaki örneklere Orhun Abideleri'nde de rastlanır. Kitabelerde geçen "Gökte olmuş, Gökte tahta oturmuş, kağanlığı ve buyruğu gökten almış" ya da "Tanrıya benzer, Tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan", "babam kağan ile anam hatunu... Tanrı tahta oturttu", "Tanrı irade ettiği, kut'un olduğu için kağan oldum", "Tanrı buyurduğu için Bilge Kağan tahta oturdum" gibi ifadeler, Türklerde hâkimiyetin menşinin ilahî olduğunu ve Türk Kağanının, Gök-Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak benimsendiğini göstermektedir. Uygurlar ve diğer Türk devletlerinde de aynı telakkinin izlerine rastlanmaktadır (Kafesoğlu 1998: 248-250; Donuk 1988: 49-50; Ögel 1988: 594-595; Arslan 1990: 226 vd; Karataş 2015: 59-60; Karataş 2014: 342).

Bununla beraber Türk kağanının ilahî menşei düşüncesinin ona hiçbir zaman olağanüstü bir varlık ya da Tanrı-kral vasfını kazandırmadığına dikkat çekmek gerekir. Türk kağanı, kendisine kut ile verilmiş olan otorite ve hâkimiyetin, gözle görülen cismanî bir sembolü halinde (Alföndi 1943: 507) olmakla beraber, bütün yetki ve vasıflarını kanun ve töreye göre kullanmak zorundadır. Zira o, hâkimiyeti icra ederken başta Tanrı olmak üzere halkına ve töreye karşı sorumludur (Ögel 1988: 352 vd). Diğer bir ifadeyle Türk kağanı, Tanrı'nın ona verdiği hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiren bir "görevli" den farksızdır (Karataş 2015: 342). Buna karşılık kanun ve törenin tatbik sahası bulabilmesi de kut'a, yani siyasi iktidara bağlıdır. Bu şekliyle Kağan, üzerine düşen ve töre tarafından belirlenmiş olan vazifeleri yapmak zorundadır. Aksi takdirde kut'un kaldırılmış olduğuna hükmedilir ve Kağanlık başkasına verilir (Ögel 1988: 352 vd; Ögel 1982: 173 vd; İnalçık 1966: 268; Donuk 1988: 52-53; Genç 2002: 33-45; Kafesoğlu 1988: 249 vd; Karataş 2014: 63).

Bu bilgiler, Türk devletlerinde "karizmatik" menşeli kanunî bir hâkimiyet anlayışının esas olduğunu göstermektedir¹⁰. Karizma,

¹⁰ Max Weber, hâkimiyeti gelenekçi, karizmatik ve kanuni hâkimiyet olmak üzere üçe ayırır. Gelenekçi hâkimiyet şekli "mevcut bir sosyal düzeni devam ettirme" prensibine dayanmaktadır. Eskiden beri devam eden ve değiştirilemeyeceğine inanılan bu düzen, kutsal kabul edilmektedir. Kimin hükümdar olacağı geleneklerce belirlenmiştir. Hâkimiyetin icrası ve sınırları yazılı bir

yani insanüstü lütuf ve inayetle (kut'la) donatılmış olma gücü, idare edilenlerce meşruluğun kaynağı olarak kabul edilmekte, ancak hükümdarın bu karizması, ona sınırsız bir güç sağlayamamaktadır. Zira kağan töreye ve muhtelif kurultaylarda alınan kararlara aykırı davranamaz (Demirel 2017: 425-440). Ülkeyi iyi yönetemediğinde halk uzun süre tahammül göstermez ve aynı hanedana mensup başka birini kağan seçerek, eski kağanı tahttan indirir¹¹ (Karataş 2014:61; Akman 1997: 28-29).

Kut'un en önemli özelliklerinden birisi de yalnızca Tanrı'nın uygun gördüğü veya verdiği soyda bulunmasıdır. Dolayısıyla bu kut'lu ailenin bütün mensupları kut'lu kanı taşıdıkları için, hükümdar olma bakımından aynı hakka sahiptir. Yani kut verilen hükümdarın bu üstün özelliği, irsî olarak çocuklarına ve diğer hanedan üyelerine geçer. Buna bağlı olarak devleti yönetme yetkisi, hanedan

hukukla değil, örf, âdet ve geleneklerle yürütülmekte ve tespit edilmektedir. İcradaki aksaklıklar, sistemin değil uygulayıcıların hatalarıdır. İdareciler halkın geleneklerine ait bir şeyi değiştiremezler. Karizmatik hâkimiyet ise geleneklere ve eskiden beri alışılmış davranışlara değil, hükümdara "Tanrı tarafından lütfedilen üstün vasıflara" dayanmaktadır. "Karizma" denilen bu üstün vasıflarla donatılmış hükümdar, idare ettiği toplulukta "olağan üstü bir güçle donatılmış biri" olarak telakki edildiğinden, ona bağlılık çok yüksek seviyededir. Gelenek ve alışkanlıklarla ilgisi olmadığından, bu hâkimiyeti icra eden hükümdarın topluma yeni uygulamalar getirmesi ve yeni hedefler göstermesi gayet kolaydır. Hükümdarın davranışları halk için her zaman büyük önem ifade etmez ve tepkiye yol açmaz. Zira Tanrı bağışının belirtileri hep halkın lehine olmaya bilir. Karizmayla donatılmış hükümdar, korkunç davranışlarda buluna bileceği gibi müşfik ve merhametli de olabilir. Önemli olan halkın, hükümdarın bu tavırlarını "karizma" anlayışı sebebiyle meşru kabul etmesidir. Hükümdar, her zaman için başkalarının yapamayacağı işleri yapmak üzere Tanrı tarafından görevlendirilmiştir. Hâkimiyet ise çağdaş hükümranlık anlayışıdır. Hükümdar, "belirli bir hukuka tâbi kılınmıştır." Böylece halk ve hükümdar, kanun karşısında eşit hale getirilmiştir. Hükümdarla beraber diğer bütün icracılar, kanunu yürütmekle görevlidir. (Donuk 1988: 30-31; Arslan 1990: 231-232; Özdemir 2014: 69-90)

¹¹ Sözelimi II. Göktürk Kağanlığı'nda 716 yılında Kapgan Kağan'ın yerine geçen oğlu İnal Kağan, iç karışıklıkları giderip huzuru sağlayamadığı için kutunun Tanrı tarafından kaldırıldığı inancı ile tahttan uzaklaştırılmıştır. (Karataş 2014:61)

üyelerinin ortak hakkı sayılır ve “sonucuna katlanmak şartıyla her hanedan üyesinin mevcut Kağanın yerine geçmek için faaliyette bulunma hakkı vardır.” (Ögel 1982: 203; Mori 1978: 220; Yıldırım 1991: 519-530; Taneri 1993: 46)

Bu durum yani hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması anlayışı, “ülüş” veya “ortak hâkimiyet” prensibini de beraberinde getirmiştir. Ülüş’ün Türk kamu hukuku bakımından anlamı, ülke topraklarının devleti yönetme yetkisinin müşterek sahibi konumunda olan hanedan üyeleri arasında taksim edilmesidir. Bu gelenek, taht mücadelelerini de beraberinde getirmesine rağmen, bütün Türk devletinde uygulanmıştır (Akman 1997: 113-119; Togan 1981: 285,301; İnan 1988; Kafesoğlu 1998: 365-367).

Türk hâkimiyet telakkisinin bu yapısı, “veraset usulü”nü de şekillendirmiştir. Şöyle ki Türk tarihi boyunca veliaht tayini, büyük veya küçük oğlun tahta çıkması ya da hanedanın en yaşlı üyesinin hükümdar olması gibi usullerin zaman zaman uygulandığı biliniyorsa taht, her zaman ilahî takdire açık tutulmuş, herhangi bir veraset usulü, töre ve kanun haline gelmemiştir¹² (İnalçık 1959: 69-73; Arslan 1990: 234 vd).

Bu konuda kurultayların mühim rolüne de dikkat çekmek gerekir. Hanedan mensupları, büyük kumandanlar, memurlar ve tâbi beylerin iştirak ettiği kurultay toplantıları, hakiki bir seçim meclisi olmaktan uzak ise de bir cülus ve biat merasimi yapılması ve burada alınan kararların bağlayıcı nitelikte olması bakımından önemlidir (Ögel 1982: 73 vd; İnalçık 1959: 81).

3. İslam’da Hâkimiyet ve Hilâfet

İslâm hukukunda otorite ile iktidar arasında bir ayırım yapılmadığı bilinmektedir. Şeriat, tek bir otoriteyi, yani “imam”ın otoritesini tanıır. İslâm devletinde otorite prensibi ve ondan doğan iktidar, halife veya

¹² Bu durumun, tahta, güçlü ve yetenekli olanın geçmesine imkân tanıyacağına işaret eden bazı araştırmacılar, Türk veraset usulünü “Liyakat Sistemi” olarak nitelendirmişlerdir. (Kafesoğlu 1987: 64-66; Karataş 2014: 64-65)

büyük imamın şahıslarında geleneksel olarak temsil edilir (Rosenthal 1996:35; Mantran 1981: 179-180).

Bununla beraber hâkimiyet Allah'a aittir. Ancak Allah'ın siyasî hususlarda doğrudan doğruya hâkimiyeti icra etmeyeceği malumdur. Dolayısıyla ülkeyi idare edecek, ibadet ve şeriatı uygulayacak, orduları komuta edecek, yoksulları evlendirecek ve Müslümanlar arasında ganimeti dağıtacak bir imam veya halifeye gerek duyulmuştur. Bunun için de Allah tarafından bu işleri gerçekleştirmek üzere vekil veya vekiller tayin edilmiştir. Bu vekil bizzat Allah'ın iradesine dâhil olup bir emanetçi, naip veya tevzi ve taksim edici durumundadır. Yani hiçbir zaman hâkimiyet hakkının doğrudan doğruya sahibi değildir (Mevdudî 1996: 20-29; Şirvanî 1965: 308; Mantran 1981:180; Macit 1990: 117; Eryarsoy 1995: 77 vd; Hamidullah 1979: 218 vd).

İslam'da kamu hukuku alanında pek fazla hüküm bulunmaması (Barkan 1993: 185; Mumcu 1985: 29), bu konudaki uygulamaların İslâm hükümdarının yetkisiyle şekillenmesine imkân vermiştir. Şüphesiz bu yetkinin şeriat dışına çıkmaması gerekir (Kösoğlu 1997: 168). Bunun gibi Kur'an-ı Kerim'de hükümet şekli hakkında da ayet yoktur. Ancak memleket idaresi hakkında verilen meşveret ve ulu'l-emr'e itaat düsturları (Umur 1987: 209 vd), İslâm devleti içinde hâkimiyeti icra için bir hükümdarın var olması gerektiğine işaret eder (Niyazi 1989: 54 vd). Aksi halde devletsiz ve hükümdarsız bir İslâm toplumundan bahsetmek mümkün olmayacaktır (Üçok vd 1991: 51-55).

İslâm devletinin başkanına halife, emirü'l-müminin, imam gibi adlar verilmekte ise de bunlardan en çok kullanılanı "halife" veya "hilâfet" tir (Zeydan 1971: 158vd). Hz. Muhammed (SAV) bir peygamber hem de son peygamber (hatemü'l-enbiyâ) olduğu için, yerine gelecek olan kişinin onunla aynı derecede olması veya aynı sıfatı taşıması mümkün olamazdı. Ondan sonra gelecek olan lider, İslâm ümmetinin ancak siyasî lideri olabilirdi. Nitekim Hz. Peygamberin yerine İslâm ümmetinin idaresine seçilen Hz. Ebubekir, kendisine "Allah Resulünün halefi" (halîfetu resûlillah) unvanını verdi. Daha sonra "Allah Resulünün halefinin halefi (halîfetu halîfeti resûlillah)" unvanını alan Hz. Ömer'le beraber, halifeden başka "emirü'l-müminin" unvanı da kullanılmaya başlandı. Halifelerin aldıkları bu unvan asıl

manasıyla hükümdarın siyasî fonksiyonlarını gösterdiği halde, halifenin dinî fonksiyonlarını göstermek için de “imam” unvanı kullanılmaktaydı. Yani halifenin diyanet işlerini idaresi de göz önünde tutulmaktaydı. Ancak imamlık ruhanî değil, siyasî bir memuriyetti (Kayaoğlu 1985: 17-19; Pritsch 1943: 81-82).

Bu şekliyle halifeyi, İslâm ümmetinin “Hz. Peygamberden sonra dini koruması ve dünya işlerini dinî bir siyasetle idare etmesi için başlarına geçirdikleri kişi” olarak tarif etmek mümkündür. Gerekli şartlara ve vasıflara sahip kişiler arasından seçilir ve Hz. Peygamber zamanında da görülen biat, yani sadakat yemini usulüyle, Kur’an-ı Kerim’e itaat şartına bağlı bir çeşit sosyal mukavele ile icra yetkisi kazanır (Nesefî 1975: 187; Aktan 1991: 613 vd; Pritsch 1943: 82; Zeydan 1971: 159vd; Üçok vd 1991: 51-55; Fazlurrahman 1995: 12).

Hulefâ-yı Râşidîn döneminin ilk halifesi olan Hz. Ebubekir’in Ensar’la Muhacirîn arasında yapılan istişare sonrasında, Hz. Ömer’in Hz. Ebubekir tarafından aday gösterilmek suretiyle Halife olarak belirlendiği malumdur. Hz. Osman ise Hz. Ömer tarafından teklif edilen adaylardan oluşan şura tarafından halife seçilmiştir. Hz. Osman’ın şehit edilmesi sonucunda ortaya çıkan karışıklık döneminde hilâfet makamına gelen Hz. Ali’nin de şura esasına göre halife seçildiği bilinmektedir. Ancak Muaviye ona biat etmeyerek Şam’da kendi halifeliğini ilan etmiş ve böylece iki taraf arasında mücadele başlamıştır. İslâm âlemini günümüze kadar gelen bir tefrikaya götüren bu mücadele neticesinde kimin halife olacağı kesin surette kesinlik kazanmamıştır. Hz. Ali’nin şehit edilmesinin ardından Hz. Ali’nin oğlu Hasan, babasının taraftarları tarafından halife tayin edilmiş ise de Muaviye ile mücadeleye devam edemeyerek bir müddet sonra hilâfetten feragat etmiştir¹³.

Muaviye’nin hilâfeti kuvvet yoluyla ele geçirmesi, şûra sistemini ortadan kaldırmıştır. Kendi oğlunu veliaht tayin etmesiyle beraber de

¹³ Hz. Hasan’ın Hz. Ali taraftarlarının halife olarak belirlenmesi sırasında Hz. Ali’nin yaralı bulunduğu, kendisine “Hasan’a biat edelim mi?” sorusunu yöneltenlere “size bunu ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim” şeklinde cevap vermiştir. (Aktan 1991: 614)

hilâfet, saltanat rejimine dönüşmüş ve bu tarihten itibaren halifeler veliahtlık usulüyle atanmaya başlamıştır¹⁴. Şu hâlde hilâfetin bu değişiklikle dinî fonksiyonlarını kaybettiği ve tamamen eski Bizans veya Arap hükümdarlarıyla aynı mahiyete büründüğü söylenebilir¹⁵.

Abbasîler döneminde de veliahtlık sistemi devam etmekle beraber, hilâfetin mahiyetinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Başlangıçta hem dinî hem de siyasî otoriteyi ellerinde bulunduran Abbasî halifeleri, IX. yüzyıl ortalarından itibaren siyasî fonksiyonlarından uzaklaşmaya başlamışlardır. Bu görevi vezirler ve askerî emirlere bırakan Abbasî halifeleri tamamen dinî bir lider haline gelmişlerdir¹⁶.

Bu durum vezir ve askerî emirlerin siyasî kuvvetini artırmış, eyalet valilerinin bağımsız birer İslâm devleti haline gelmesine ve Abbasî hilâfetinin siyasî karışıklıklarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. 908-932 yılları arasında hilâfet makamında kalan Halife Muktedir Billah'ın öldürülerek yerine Kahir Billah'ın geçmesinden sonra karışıklık daha da artmıştır. Kısa süreli değişikliklerden sonra hilâfet makamına gelen Ebu'l-Abbas (Razi Billah) zamanında "emîrû'l-ümerâ" makamı tahsis edilmiştir. Ancak 935 tarihinde bu makama tayin olunan Muhammed b. Raik, gün geçtikçe Abbasi halifesinin geriye kalan bütün otorite ve dünyevî yetkilerini de elinden almış ve böylece

¹⁴ Bu konuda bir hadis-i şerif rivayeti de vardır. Sahihliği tartışmalı olan bu hadiste Hz. Peygamber, kendisinden sonra hilâfetin 30 yıl devam edeceği ve daha sonra hilâfetin saltanata dönüşeceğini söylemektedir. (Savaş 1993: 192-193; Mantran 1981: 183-184; Niyazi 1989: 76)

¹⁵ "Böylece, bir görevli kabul edilen halife anlayışı, monarşiye ve kutsal hanedan anlayışına kayan bir iktidar biçimine sokulmuştur. Ancak yine de toplum tarafından benimsenmeye muhtaç olan hükümdarlar, meşruiyetin kaynağı İslâm olduğundan isteyerek ya da istemeyerek de olsa İslâm hukukuna uymak ya da uydurmak durumunda kalmışlardır. Ancak buradan hareket ederek dinle devleti özdeşleştirmek, dine yüklenene anlamın devlete yüklenmesi hatalı bir yaklaşımdır." (Fazlurrahman 1995: 12-13)

¹⁶ Köprülü, İslâm zihniyetine yabancı olan bu çifte hâkimiyet prensibini, Bizans ve İran etkisine bağlamaktadır. Pritsch ise Emevîler dönemindeki değişikliği Bizans ve Yunan'a, Abbasîler dönemindeki değişimi ise İran tesirine bağlamaktadır. (Köprülü 1938: 56-57; Pritsch 1943: 83-84)

Hilâfet makamı bütün siyasî etkinliğini kaybetmiştir. Halifenin elinde sadece unvanı ve Bağdat sancağı kalmıştır. Bununla beraber halifenin İslâm hükümdarları üzerindeki etkisi manevi olarak devam etmiştir. Saltanatlarını meşrulaştırıp sağlamlaştırmak için kendilerinden menşur isteyen Müslüman vali ve hükümdarlara istedikleri menşurları göndermişler, siyasî yetkiler vermişler, hatta siyasî otoritelerini onlardan birine devredebilmişlerdir (Pritsch 1943: 85; Yıldız 1981: 97-108; Yıldız 1995: 158-159; Aktan 1991: 615).

4. Türk ve İslâm Ânanelerinin Terkibi

Önceden beri muayyen ve kökleşmiş bir hukuk sistemine, anane ve geleneğe, teşkilât esasları ve hâkimiyet mefhumuna sahip olan Türkler, İslâm âlemine yeni bir hukuk ve devlet anlayışıyla girmişlerdir Köprülü 1938: 39 vd; Kösoğlu 1997: 224). Kuzey Çin'den Karadeniz'in kuzeyi ve Ön-Asya'ya kadar kurdukları bütün Türk devletlerinde muhafaza edilen bu gelenek, İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiştir (Taneri 1993: 46-47).

İslamiyet, toplumlar için yepyeni bir nizam ve hayat tarzı getirmesine rağmen, onların eski kültür öğelerini ve alışkanlıklarını toptan veya tamamen reddetmemiştir (Niyazi 1989: 13). Bu durum, İslâm hukukunun tali bir kaynağı olarak, örfi/sultanî hukuk müessesesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Macit 1990: 25). Hatta Hz. Muhammed'in bazı eski Arap örf ve âdetlerini, tabii ki İslâm çerçevesine uyanları, devam ettirmesi sebebiyle, o örf ve âdetlerin "sünnet" olduğu ve dolayısıyla örf ve âdet prensibinin sünnetle aynı şey olduğunu kabul edenler dahi vardır (Niyazi 1993: 51; Umur 1987: 164). Yine Hanefî fıkhu "örf"ü, icmânın bir şekli olarak görür ki, bunların dayanağı "Müslümanlara göre iyi olan, Allah indinde de makbuldür" hadis-i şerifidir (Umur 1987: 165; Şener 1990: 30-31). Böylece "sahabe devrinden beri İslâm ümmeti arasında teamül haline gelip hakında nâss bulunmayan, ancak müctehidler tarafından da tahrir edilen ve kendisiyle amel olunan bir örf, icmâ gibi telakki edilmiş" ve neticede meşrû bir kaynak olarak İslâm hukuku ve şeriati içerisinde yerini almıştır (İnalçık 1996: 320).

Ancak bizim burada üzerinde duracağımız “örf” mefhumu, bugün kullandığımız manasından yani “örf ü âdât”tan farklı bir mahiyette olup¹⁷ hususî manasıyla “hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak, şeriatın şümülüne girmeyen konularda, cemiyetin hayrı için koyduğu kanunlar ve bu kanunları koyma salâhiyeti” yani “örf-i sultanî” dir (İnalcık 1996: 319-320). Fakat birçok İslâm müellifinin, “örf ü âdât” ile “örf-i sultanî” arasındaki yakın münasebetten dolayı, iki tabiri de kullandıkları görülmektedir. Gerçekten de örfî kanunların birçoğu, menşe itibarıyla örf ü âdâttan ibarettir (Şener 1990: 30; Umur 1987: 164-165).

İslâm hukukunun, kamu hukuku alanında pek fazla esas prensip koymadığı malumdur (Mumcu 1985: 28-29; Kösoğlu 1997: 168). Daha sonraki dönemlerde de İslâm âmme hukuku, özel hukuk kadar gelişmemiştir (Şener 1990: 29; Üçok vd 1991: 51vd). Böylece bilhassa idare ve teşkilât hukuku ile âmme müesseselerinde, kendine has şekiller ortaya koyan ve şer’î hukuk kaidelerinden farklı bünye ve inkişafa sahip bulunan bir örfî veya millî hukukun gelişmesi zarurî olmuştur (Barkan 1993: 186). Zira devletsiz düşünülemez bir İslâm toplumunun (Eryarsoy 1995: 41vd; Niyazi 1989: 23) devlet ve idaresi konusunda uygulayacağı usûl ve kaidelere ihtiyacı vardır (Mumcu 1985: 29). Ancak bunun için, hükümdarın devlet içinde tam manasıyla mutlak bir mevki kazanması ve devlet menfaatlerinin her şeyin fevkinde sayılması gereklidir. İşte bu aşamada, örfî hukukun İslâm devlet anlayışı içerisinde kuvvet ve ehemmiyet kazanması, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla aynı zamanda olmuştur (İnalcık 1996: 319). Bunun en güzel örneklerine Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular dönemine ait eserlerde rastlanır. Bu dönem müellifleri, Türk hükümdarlarını aynı zamanda da “ideal bir İslâm hükümdarı” gibi göstermeye gayret etmişlerdir (Köprülü 1938: 59-60). Türk kültür tarihinin en önemli eserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig*, töreye dayanan devlet ve hâkimiyet anlayışının, İslamî değer ve kavramlarla

¹⁷ Bu manadaki örf, Osmanlı kaynaklarında sadece âdet veya örf-i maruf diye geçmektedir.

yenilenmesinde başka bir şey değildir (Arslan 1990: 230). Nitekim eserin ismi bile “kutadmak” yani “kut sahibi kılmak, kut’a erişmek” fiilinden gelmekte olup, “siyasî otorite bilgisi”, “devlet olma, devletli olma” anlamlarını yansıtmaktadır (Güler 1987: 18-19). Başta Türk-İslâm hükümdarı olmak üzere, Müslüman-Türk halkına kut’lu olmanın yolları gösterilmektedir (Donuk 1982: 104 vd; Kösoğlu 1997:127). Yine Kaşgarlı Mahmud’un eserinin muhtelif yerlerinde, çeşitli siyasetnâmelerde, Oğuz Kağan destanı ve diğer destanlarda da bir yandan eski Türk gelenekleri muhafaza edilirken, diğer yandan da buna İslâmî kaide, kavram ve uygulamaların eklendiği görülmektedir (Arslan 1990: 230; Kösoğlu 1997: 124 vd).

Bununla beraber Türk hâkimiyet telakkisindeki İslâmî etkinin, mahiyet itibarıyla oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Nitekim gerek Karahanlı ve Gazneli devletlerinin gerekse Selçuklu ve daha sonraki Türk-İslâm devletleri incelendiğinde, Türk devlet ve hâkimiyet anlayışının “İslâmî cilâ altında” hâkim olduğu görülür (Köprülü 1938: 61; Genç 1981: 33-45).

Selçukluların İslâm ülkelerine hâkim olmalarıyla İslâm medeniyeti ve Müslüman kavimlerin tarihinde yeni bir dönemin başladığı, siyasî olduğu kadar içtimâî, iktisadî ve kültürel bakımdan da büyük değişikliklerin yaşandığı bir gerçektir (Turan 1993: 69). Aynı şekilde Türk âmme hukuku ve müesseselerinin en önemli dönemi de İslâm âmme hukuku ve müesseseleri üzerinde bariz tesirler bırakması bakımından Büyük Selçuklu Devleti dönemidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Karahanlı ve Gazneli gibi Müslüman Türk devletleri de devlet yönetiminde eski Türk geleneklerini büyük ölçüde korumalarına rağmen, bunların diğer Müslüman devletleri çok fazla etkilediği söylenemez. Ancak Abbasî halifelerini maddi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Şii Fâtımî hilâfetinin nüfuzu altındaki Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika dışında Yakın Doğu İslâm dünyası üzerinde siyasî bir hegemonya kuran Selçukluların, siyasî hâkimiyetlerinin etkisiyle İslâm dünyası üzerinde hukukî kültür bakımından da geniş ve devamlı bir etkide buldukları görülmektedir. Hâkimiyet telakkisi, devlet teşkilâtı, hukukî sembol, rütbe, unvan ve memuriyetler gibi birçok uygulamada tespit edilen bu etkinin bir göstergesi

de Selçuklu Devleti'nin merkezî otoritesinin azaldığı, hatta yıkıldığı dönemden sonra ona varis olarak ortaya çıkan Türk ve İslâm devletlerinde Selçuklu ananelerinin devam etmesidir (Köprülü 1938: 61-63).

Bunun yanında Selçukluların İslâm devletleri üzerindeki bu etkileri dışında İslâm âmme hukukunda da önemli bir değişimi de sağladıkları görülmektedir. Bu değişiklik Türklerin daha önceki devirlerinde, bilhassa Göktürklerde, Uygurlarda ve Hazarlarda mevcut olan "din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak" prensibidir (Kafesoğlu 1992:81). Şöyle ki, Selçuklulardan önce bölgede bulunan İslâm devletleri ve eski Türk ananelerine bağlı olan Karahanlı, Gazneli gibi Müslüman-Türk devletlerinin de hükümdarları, "halifeye bağlı Müslüman emîr" durumundaydılar. Bu teşekküller daima halifenin yüksek otoritesini tanımak ve her çeşit icraatta dinî hükümler çerçevesinde kalmak, meselelerini mümkün olduğu kadar şeriata bağlamak gayretindeydiler ve İslamiyet'in uzak sınırlarında gelişen bu devletler, günümüzde "laiklik" olarak ifade edilen fikrî bir temele de sahip değillerdi. Hâlbuki Selçuklular, Abbasî hilâfet merkezi Bağdat'ı kendi hâkimiyet sahası içine aldıktan sonra da hilâfet merkezine Türk İmparatorluğunun bir vilayeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar daima saygı gösterdikleri halifeyi muhterem bir vatandaş addedmişlerdir. İlk defa Barthold tarafından işaret edilen Selçuklu Devleti'ndeki bu dinî ve dünyevî hâkimiyet sahasının ayrılması fikrî, 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Bey'in, Halife el-Kaim'in yıllık para ve erzak tahsisatını arttırmakla iktifa ederek dünyevî meseleleri kendi üzerine alması şeklinde tatbik mevkiine konmuştur (Kafesoğlu 1992: 82-83).

Daha sonraları da halifeler, Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen araziden geçim ve gelirlerini sağlamışlardır. Bu durum İslâm devletine âmme hukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile halife, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sahasının birbirine denk başları haline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık "halifeye bağlı Müslüman emîr" değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya meselelerinden tek sorumlu şahıstı. O kadar ki, zaman zaman halifenin bizzat sultanlar tarafından tanın-

ması icap ediyordu. Bundan dolayı Büyük Sultan Melikşâh, imparatorluğun ilgili işleri Sünnî mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekteyken, büyük bir hukukçular heyeti toplayarak, medenî hukuka ait yeni hükümler getiren kanunlar çıkarabiliyor ve mesela Süleymânşâh'a Anadolu kıtası hükümdarlığı menşurunu verebiliyor ve halife de buna, sırf İslamî usûl bakımından, saltanatı tasdik hususunda iştirak ediyordu. Melikşâh kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da durum bundan farklı değildir. Tuğrul Bey'den beri devam eden Bağdat'ın askerî ve sivil idaresinin saltanat başkentinin tayin ettiği şihne'ler ve amîd'lere verilerek, halifenin vazife ve salahiyetlerinin yalnız şer'î meselelerin halli ile ziyaretleri kabul etmek, sultana ve tabi hükümdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet hükmünde olan merasimle sınırlandırılmıştır¹⁸.

5. İslâm Âmme Hukukunun Türk Hâkimiyet Telakkisine Tesiri

İslâm âmme hukukunun Türk hâkimiyet telakkisini üzerindeki en bariz tesiri, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlayan, ancak tam anlamıyla Osmanlı Devleti döneminde uygulanan "merkeziyetçi devlet" anlayışıdır (Turan 1999: 10-11). Daha önce izah ettiğimiz gibi Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde yer alan "kut" anlayışı, "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıyordu. Buna bağlı olarak da ülkeyi yönetme yetkisi, hanedan üyelerinin ortak hakkı sayılıyor ve sonucuna katlanmak şartıyla her hanedan üyesinin Kağanın yerine geçmek için

¹⁸ "Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasına sebep olan kardeş mücadeleleri zamanında devletin zayıflığından faydalanarak eski dünyevî iktidarı tekrar kurmak isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında, Hârezmşâhlar Devletinin çöküşü ve İslâm ülkelerinin Moğol istilası ve esareti altına düşüşünde oynadıkları menfi rol malumdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların İslâm âlemine getirdikleri günümüz ifadesiyle "laiklik" anlayışı devam ettirilmiş, bundan sonra Bağdat ve Mısır halifeleri mümkün mertebe dünya işlerine karıştırılmamış, Nihayet XVI. yüzyılda, Osmanlı padişahı Yavuz Selim'in hilâfet vazife ve salahiyetlerini de kendi üzerine alması ile bu mesele fiilen kapanmıştır." (Kafesoğlu 1992: 82-83)

faaliyette bulunma hakkı bulunuyordu. Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması ise “ülüş” veya “ortak hâkimiyet” prensibini beraberinde getirmişti. Bu prensibe göre ülke toprakları, devletin müşterek sahibi konumunda olan hanedan üyeleri arasında, hatta bazen boy beyleri arasında taksim edilirdi.

Bu uygulama Osman Turan'ın “Türk feodal devlet sistemi” adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmişse de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beylerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslamî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu “feodal hukuk”un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir (Turan 1999: 10).

Türk hâkimiyet telakkisinde ciddi bir tekâmüle işaret eden bu değişikliğin Türk âmmе hukukunun kendi içindeki bir tekâmülü mü, yoksa İslâm âmmе hukuku veya başka bir yerden iktibas mı edildiği konusunda değişik yorumlar mevcuttur. Merkezî devlet anlayışının gerçek manada uygulayıcısı durumunda olan Osmanlı Devleti'nin kuruluşu mevzuunu çok sağlam delillerle açıklayan M. Fuat Köprülü, Türk tarihinde ilk defa görülen merkezî devlet anlayışının, temelini İslâm hukukundan aldığını ve bu anlayışın tecellisi olarak diğer beyliklerin aksine Osmanlılarda hâkimiyetin taksim edilmemesinin Osmanlı Devleti'nin inkişafında önemli bir amillerden biri olduğunu kaydetmektedir (Köprülü 1994:107). Köprülü başka bir eserinde de bu anlayışın Sasanî ve İslâm halifeleri döneminde mevcut olduğunu, Selçuklu Devletinin Abbasî halifesinin siyasî hâkimiyetini üzerine almasıyla beraber devam edip Osmanlılara bu şekilde geçtiğini ifade etmektedir (Köprülü 1981: 147-154).

Selçuklular, Tuğrul Bey zamanından itibaren bu “feodal bünye”yi değiştirme ve merkezîyetçi bir devlet vücuda getirme gayretine girmişlerdir. Selçuklu imparatorluğu kurulurken ülkeler hanedanın azası ve Boy beyleri arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre taksim edilmiş, melik ve beyler “feodal” bağlar nispetinde Tuğrul Bey'e bağlanmıştı. Ancak bu taksimden itibaren Tuğrul Bey hanedan

mensuplarının hâkimiyetlerini sınırlamaya ve aristokrat Türkmen beylerinin nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. Ancak bu gayretler şiddetli mukavemetlere ve isyanlara sebep olmuş, feodal nizamdan merkeziyetçi devlet sistemine geçmek ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Merkezileştirme gayreti en ciddi muhalefeti, “orijinal bir mesele” olarak kuruluşundan beri Selçuklu Devleti’ni meşgul eden Türkmenler göstermiştir (Köymen 1993: 158-159). Kendi beyleri idaresinde müstakil olarak yaşayan bu Türkmenler, bir yandan hayat tarzları itibarıyla bir takım huzursuzluklara sebep olmuşlar, diğer yandan ise eski kültür ve ananelerine çok sıkı bağlılıkları sebebiyle merkezî otoriteye karşı çıkmışlar ve taht mücadelelerini tahrik ve teşvik etmişlerdir (Köymen 1993: 158-159; Turan 1993: 23 vd).

Buna rağmen, Sultan Melikşâh devrinde Türkmenlerin devletin kuruluşunda sıkıntılara katlanarak birçok hizmette bulunmaları, sayılarının çok bulunması ve Sultan’ın akrabaları olmaları, onları devlet üzerinde hak sahibi haline getirmiştir. Bunun için Türkmenleri devlete düşman hale getiren sebepler araştırılmış ve bunların çözümü için çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. (Nizâmü’l-mülk 1999:73) Böylece “merkeziyetçi” gayretler ile Türkmen kuvvetleri arasında bir muvazene kurarak onları devlete bağlamak istenmiştir. Bununla beraber göçebe boyların kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında boy beylerine iktâlar verilmemiş, onların yerine gulâmlıktan yetişen kumandanlar iktâların ve askerlerin başına geçirilmiştir. Bu suretle Oğuz beylerinin nüfuzu tedricen kırılmış, fakat yerlerine tayin olunan gulâm kökenli kumandanlar da aynı nüfuzu kullanarak feodal devlet sistemini devam ettirmişlerdir. Devleti idare etme yetkisinin hanedan azasının müşterek hakkı olduğu hukuk ve anlayışı üzerinde ise hiçbir değişiklik olmamış, devletin birliği ve kudreti, ancak büyük şahsiyetler sayesinde devam etmiş, fakat o da feodal esaslar nispetinde gerçekleşmiştir.

Anadolu’ya yerleşen Türkmenlerin dağılışı, boy beylerinin nüfuzunu azaltmışsa de yerleşme ve vatan kurma devrinde ülkenin Selçuklu, Dânişmendli, Mengücekli, Artuklu vb. hanedanlara mensup hükümdar ve şehzadeler arasında ülüş (taksim), yani paylaşılması geleneği devam etmiştir. II. Kılıç Arslan zamanına kadar taht

kavgaları ve ülüş (taksim) geleneği hüküm sürerken bu sultan da devleti 11 oğluna ayırmış, her biri kendi ülkesinde namlarına para basmak ve hutbe okutmak, müstakilen harp ve sulh kararlarını almak salahiyetine sahip bulunmuştur. Bu hükümdardan sonra, şehzadelelerin melik olarak tayinleri yapılmış ve icabında saltanat mücadeleleri olmuş ise de devletin feodal esaslara göre taksimi artık son bulmuştur. Ancak hanedan azası ve özellikle sultanların oğulları arasında taht mücadeleleri yine de devam etmiştir. Selçukluların varisi ve Osmanlıların çağdaşı olan Türkmen beyliklerinde de bu ‐feodal siyasi hukuk‐ hüküm sürmüş ve bu küçük devletler bile memleketlerini hanedan azası veya beylerin oğulları arasında ülüş (taksim) etmişlerdir (Turan 1999: 11-12).

6. Osmanlılar ve Merkeziyetçi Devlet Anlayışı

Selçuklular devrinde başlayan değişime rağmen, Türk hâkimiyet anlayışının merkeziyetçi bir yapıya bürünmesinin en açık göstergeleri Osmanlılar döneminde görülmüştür. Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren  ne çıkan bu değişim, konu hakkında çalışan araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Bunlardan biri olan ve Osmanlı Devletinin kuruluşu mevzuunu çok sağlam delillerle açıklayan M. Fuat Köprülü, ‐Osmanlı Devletinin İnkışafındaki Amiller‐ başlığı altında sıraladığı maddelerden birinde, ‐diğer beyliklerin aksine Osmanlılarda hâkimiyetin taksim edilmemesinin onlara büyük avantaj sağladığını‐ kaydetmekte (Köprülü 1994: 107) ve böylece devletin daha kuruluş aşamasında hâkimiyet telakkisinde meydana gelen tekâmüle dikkat çekmektedir. Gerçekten de Osmanlı Devletinden önce kurulan Türk-İşl m Devletlerinde gerekse Osmanlı Devleti'nin muasırı olan diğer Türk devlet ve beyliklerinde cari olan usulün menfi yönleri düşünülecek olursa, Osmanlı Devleti'nin bu uygulamasının devletin genişlemesi ve uzun yıllar hüküm sürmesi bakımından ne derece faydalı olduğu anlaşılır. Bu, aynı zamanda Türk hâkimiyet telakkisinde meydana gelen önemli bir gelişme, tekâmül olarak da değerlendirilebilir.

Merkez  devlet anlayışının en önemli özelliğini yansıtan ve temelini İşl m amme hukukunun bir etkisi olarak değerlendirilen

(Köprülü 1994: 107; Akman 1997: 125 vd) bu usulün tatbiki, Osmanlı hâkimiyet telakkisinin mahiyeti konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bir görüşe göre kuruluş dönemi Osmanlı hâkimiyet anlayışının temelinde İslamî hâkimiyet geleneği yatmaktadır. Diğer bir iddiada ise “Türk-Türkmen ananesi”, Osmanlı hâkimiyet anlayışının dayandığı esas unsur olduğu savunulmuştur (Uğur 1992:120). Bunların dışında, devletin kuruluşunda ve müesseselerindeki Bizans etkisinden yola çıkılarak ortaya atılan “Bizans veya İmparatorluk ananesi” iddiası da mevcuttur (Köprülü 1981: 145-154; Babinger 2003: 356-357; İnalçık 1964: 8-13).

Dinî yönü etkili bulanlar, XIV. asır sonlarında ortaya çıkan, “İslamî velâyet ve hilâfet” rivayetlerini istinatgâh yapmışlardır. Buna göre Osman Beg’e “beglik”, Selçuklu Sultanı tarafından verilmiş veya Osman Bey, ona halef seçilmiştir (Uzunçarşılı 1994: 106; Danişmend 1971: 4). Ancak bu geleneğin Yıldırım Bâyezid zamanında, Osmanlıların Timur ve Memlûk devletleriyle çatışma halinde bulunduğu bir dönemde teşekkül ettiği unutulmamalıdır (İnalçık 1958: 69). Otoritesini halifeden alan Selçuklu Sultanının, bu otoriteyi Osman Bey’e devretmesi veya Osman Bey’in onun yerine seçilmesiyle, bu otorite Osman Bey’e geçmiş demektir. Zayıf bir rivayet olmakla beraber Selçuklu sultanının Osman Bey’e hâkimiyet sembolleri göndermesi veya onu veliaht tayin etmesi ile Yıldırım Bâyezid’in halifeden “Sultânü’r-Rûm” unvanını istemesi hadisesi (Wittek 1971: 81-96) de Osmanlı hânedanına İslamî bir hâkimiyet meşruiyeti kazandırma düşüncesinden ileri gelmektedir (İnalçık 1959: 77).

Zira Osmanlıların *ehl-i küffâr* veya *dâri’l-harb* olan Bizans’a karşı giriştiği gaza ve cihat faaliyetleri bütün İslâm âlemince desteklenmiş hatta bu faaliyetlerin cazibesıyla farklı İslâm ülkelerinden Osmanlılara yeni katılımlar olmuştur (İlgürel 1992: 16 vd). Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu izah eden Fuad Köprülü ve Paul Wittek de Bizans-Selçuklu hududundaki uc cemiyet ve kültürüne esas olan ananevî gaza ve gazi ruhunun büyük rolünü kuvvetle belirtmişlerdir (İnalçık 1996: 149). Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda gaza-cihat ruhunu yani İslamî ideolojiyi kuramsallaştıran P. Wittek’tir (Wittek 1971: 3-49). Ona göre gazi devleti, askerî fütuhât gayesini güden bir

teşkilâttir. Bir gazi devleti bu manada büyük bir şöhrete sahip olur ki, bütün İslâm memleketleri ona büyük bir saygı ile bakar. Bu devletin reisi, kendisine biat edenlerin sadakat ve bağlılığına sahiptir. Gazi devleti, kurumsallaşmasının başlangıcında tamamen savaşçılardan müteşekkil olup köylü, esnaf, tüccar ve idarî unsurlardan mahrumdur. Varidatın sürekli devamı için akın ve fütuhat harekâtı hiç durmaz. Ne zaman ki akın ve fütuhat durursa işte o zaman devletin tanzim ve teşkilât işleri başlar. Bu ise gayet zor bir iş olup, bu zorluğu başarıyla çözebilen tek gazi devleti Osmanlılar olmuştur. Böylece devletin kurulması için gerekli olan unsurlar sağlanmış ve Osmanlı devleti gaza ideolojisi üzerine kurulmuştur (Witteck 1971: 55-59). Bazılarına göre “Abbasilerin yıkılışından bu yana açıkta kalan İslâm hegemonyasını ele geçirmek” üzere Osmanlı Devleti’nin kaderini belirleyen bu ideoloji, bazı yazarlar tarafından “askerî bir teokrasi” (Babinger 2003: 369) ve “Tanrı egemenliği” şeklinde ifade edilmiştir (Ateş 1996: 93,97).

Gerçekten de gaza ve cihat ruhu, Osmanlı Devleti’nin temel unsurlarından biri olmuş ve Osmanlı Devleti’ne bir “gaziler devleti” nazarıyla bakılmıştır (Kösoğlu 1990: 117-139). Hatta gaza ve gazi kelimelerinin, Arap-İslâm devletlerinden çok Türk-İslâm devletlerinde, özellikle de Osmanlıların ilk dönemlerinde geniş olarak kullanıldığını görmek mümkündür (Özcan 1995: 9 vd; Özcan 1995: 362-368). Yine ilk Osmanlı padişahlarının hâl ve hareketleri (Kösoğlu 1990: 136-139; Halaçoğlu 1995: 144 vd) ve kuruluşta büyük katkısı bulunan tarikatlar ve bu tarikatlara gösterilen müsamaha ve ilgi (Ocak 2000: 159-172) de Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda gaza ananesinin dinamik bir etken olduğunu göstermektedir¹⁹.

¹⁹ Osmanlıların gaza ve İslamî ananeyi şîâr edinirken “katı şablonlara uydurulmuş bir İslâm’dan değil, tarihi gerçekliği olan ve Türklerin Anadolu’da yaşadıkları ve yaydıkları farklı bir İslâm anlayışından” bahsedilmesi gerektiğine dikkat çekmek gerekir. Nitekim Anadolu’nun dinî tarihi incelendiğinde, özellikle konar-göçer Türkmen muhitlerinde yerleşmiş olan ve eski kabilevi inanç ve geleneklerin derin izlerini taşıyan bir “Konar-göçer Halk İslamı”nın mevcut olduğu görülmektedir. Buna mukabil, merkezî devlet yapısı altında kurumlaşmış bir

Bu durum hem devletin durumu kuvvetlenmiş hem de komşu veya muasır İslâm devlet ve beylikleriyle iyi münasebetler kurulmuştur. Ancak bir müddet sonra devlet genişleyip, gittikçe daha güçlü bir hale gelince: Ehl-i İslâm veya Dârü'l-İslâm olan komşu beylik ve devletlerle sürtüşmeler meydana gelmeye başlamıştır. İslâm hukukunda iki Müslüman devletin savaşması mümkün görülmediğinden, bu kaçınılmaz faaliyetler için Osmanlılar farklı yollar izlemişlerdir. Gaza devleti olarak ününü artırmış olmanın verdiği avantajı da kullanarak, Karesi topraklarını miras yoluyla, Germiyân'ın bir bölümünü evlilik aracılığıyla, Hamit topraklarını ise satın almak suretiyle ilhak etmiştir (Emecen 2000: 34 vd). Ancak Osmanlıların sürekli gelişmesi ve buna bağlı olarak gaza şöhretinin gittikçe artması, Türkmen beylikleri arasında endişeye sebep olmuştur. Osmanlılara karşı birleşen bu beylikler, I. Murat'ın Rumeli'de faaliyette olduğu bir sırada Osmanlı topraklarına saldırmışlardır (Uzunçarşılı 1994: 245 vd). İşte bu tecavüz, Osmanlı Devleti'ne onlara karşı bir harekâta girişme fırsatı vermiştir. Zira bu, gaza ve cihadı engelleyici bir dârü'l-bağy yani isyan hadisesi olup kâfirlere karşı cihat "farz-ı kifâye", isyancıları tenkil ise "farz-ı ayn" dir. Böylece Osmanlı Devleti, Anadolu'daki faaliyetlerinde haklı bir İslâmî hükme kavuşmuştur. Daha sonra ki dönemlerde görülecek olan "mani-i gazaya gaza, gaza-yı ekberdir" sözü de bunun en açık ifadesi durumundadır (Emecen 2000: 35-36).

Beyliklerin bir bir ilhak edilmesi neticesinde ise Osmanlı Devleti, devrin en büyük İslâm devleti olan Timur ve Memlûk devletleriyle komşu olmuştur (Aka 1991: 107-123). Bu iki devlet de bölgedeki Osmanlı genişlemesinden rahatsız olarak Anadolu'ya yönelik faaliyetlere girişmişlerdir. Böylece iki hatta üç Müslüman devlet karşı karşıya gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, bu durum karşısında yeni politikalar üretmek durumunda kalmıştır. İşte XIV. asrın sonlarında kuvvetlenen İslâmî velayet ve hâkimiyet iddiası da bu politikanın bir parçası görünümündedir. Zira Yıldırım Bâyezid, muhtemelen

"Halk İslâm'ı" veya "Osmanlı İslamından" da söz edilebilir. (Öz 1991: 11; Ocak 1994: 107-123)

merkez, saray ve ulemâ muhitinde doğmuş olan (Yediyıldız 1987: 295) bu iddia ile Timur ve Memlûk devletlerine karşı Osmanlı hanedanının meşruiyetini tanıtmaya düşüncesiyle hareket etmiştir. Halifeden istediği Sultânü'r- Rûm unvanı da bunun içindir (İnalçık 1959: 77-78).

Osmanlı hâkimiyet anlayışında Türk-Türkmen ananesinin izlerini bulanlar ise sıkça işlenmiş olan Oğuz teması ve Kayı rivayetlerini öne sürmüşlerdir. Başlangıçtan beri var olmakla beraber bilhassa II. Murat döneminde kuvvetlenen bu anlayış da, siyasî bir kaygının neticesi olarak görmek mümkün olacaktır (İnalçık 1958: 68). Nitekim daha öncede belirttiğimiz gibi Osman Bey'in nesebi, bütün kaynaklarda -değişik varyantlara rağmen- Oğuz Han'a ve torunu Kayı'ya çıkarılmaktadır. Kayı, Han çıkartan boy olup bütün Oğuzlar (Türkmenler) tarafından bu şekilde kabul edilmektedir (Turan 1999: 23 vd). Dede Korkut'un bir kehanete göre bile "Hanlık tekrar Kayı'ya geçecek" (Ergin 1988: 15), dolayısıyla Kayı evladından bir bey var ise, beylik başkasına yaraşmayacaktır (Gökbilgin 1992: 431 vd).

Ancak bu ananenin de kuvvet bulduğu döneme bakılırsa, bir siyasetin tecellisi olarak ortaya çıktığı anlaşılacaktır. Zira Timur istilası bütün Ön-Asya'da Türkmen ananesini yeniden canlandırmış (Mansura 1984: 106-107) ve nüfuz ettiği Türkmen muhitlerinde etkisini göstermiştir. Dolayısıyla Timur ve oğullarına karşı, Osmanlı hanedanının durumunu kuvvetlendirmesi ve Oğuz geleneği ve hatırasını yaşatan Türkmen muhitlerine meşruiyetini tanıtmaya ihtiyacı hâsıl olmuştur. Şâhruh'un Çelebi Mehmet'e gönderdiği ve Oğuz töresini ihya etme çağrısında bulunduğu mektuptan sonra da, Osmanlılar bu siyasete başvurmayaya mecbur olmuşlardır (İnalçık 1959: 78-79).

Gerçekten de bu tarihlerde Doğuda yazılan eserlerde Osmanlı hanedanı aşağı bir soydan gösterilmektedir (Yediyıldız 1987: 298). Birçok Türkmen muhiti Osmanlı tâbiyyetinden çıkmış veya çıkarılmış, dolayısıyla Osmanlılar bu gelişmelere karşı bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Timurlulara karşı ihtiyatlı bir siyaset takip eden Osmanlılar, hem kendilerini Doğuda bulunan diğer Türk ve Moğol hanedanlarının seviyesine çıkarmak hem de Timurluların etkilediği Türkmen zümrelerini tekrar kendi saflarına çekmek için bu ananeyi yöneldiler.

Öyle ki, II. Murat devrinde paraların üzerine Kayı damgası koydurulmuştur (Artık 1979: 264).

Acaba bu siyasî hadise ve şartlara bağlı olarak beliren hâkimiyet görüşleri sadece bu siyasî kaygılarla mı sınırlı kalmıştır? Diğer bir deyişle muayyen bir Osmanlı hâkimiyet telakkisi mevcut olmamış veya belirli bir hâkimiyet anlayışı prensibi görülmemiştir?

Verdiğimiz her iki görüş de aslında saray muhitinde beliren ve neticede mevcut idarenin gelişen siyasî şartlara bağlı olarak bir politika halinde ön plana çıkardığı hâl çareleridir. Buna rağmen Osmanlı devlet ve hâkimiyet anlayışında benimsenen ana kaynak ve usulleri göstermesi bakımından önemlidir. Ancak günün siyasî şartlarının etkisinde kalarak gelişen ve dolayısıyla resmî bir ideolojiden ibaret olan bu temayüllerden sağlıklı bir netice çıkmayacağı malumdur. Dolayısıyla konunun tabii seyir ve tekâmülü içerisinde, bu tür etkilerde kalmayan kaynaklardan istifade ile tekrar gözden geçirilmesi gereklidir.

Bunun için ilk başvurulacak yer, saray muhiti dışında, uc muntakalarında yaşayan Türkmenlere hitap eden eserler, mesela anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar ve *Aşıkpaşazâde Tarihî*'dir. Bu eserlerde Türk ve İslâm unsurlarının bir terkibe ulaştığı gayet açıktır (Yediyıldız 1987: 298). Bu eserlerdeki menkıbeler tamamen bu mahiyettedir. Buna göre hâkimiyet, ilahî menşeli olup (Kösoğlu 1997: 225 vd) bu İslamî ananenin aksine "otoritenin halife tarafından delege edilmesi" yani beşerî kanun veya tertiplerle değil, Tanrının tayiniyle (kut ile) belli olur. Kut hükümdar çıkaran soya yani Kayılara verilmiştir. Bunda aynı zamanda da iyi Müslüman olmanın ve bir din ulusu tarafından taltif edilmenin payı büyük olup motif, rüyalar ve bu rüyaların yorumlarında belirtilmiştir. Kurultay benzeri bir toplantıda cülus ve beylerin tabiiyet merasimi Oğuz Han töresince yapılır. Aynı merasimde biat müessesesi de söz konusudur. Hükümdar serveti halkın refahı için kullanmalı halkı giydiren doyurmalı, adil olmalı (İnalçık 1959: 80) ve gaza ruhu taşınmalı, hatta gazanın lideri olmalıdır (Barkan 1944: 343 vd). Din ü devlet, mülk ü millet anlayışı hâkimdir. Arus-ı saltanat taksim kabul etmez ve fitne, küfürden daha kötüdür (Turan 1999: 10 vd).

Sonuç

Tarih boyunca kurulan bütün Türk devletlerinin ortak özelliklerinden birisi olan Türk hâkimiyet telakkisi, ilk Türk devletlerinden itibaren Türk devlet geleneğinin temelini teşkil etmiştir. Zaman içerisinde karşılaşılan yeni şartlar ve özellikle İslâm âmme hukukunun etkisiyle gelişen Türk hâkimiyet telakkisi, Osmanlı Devleti döneminde en gelişmiş şekline ulaşmıştır. Türk ve İslâm ananelerinin terkihi şeklinde değerlendirilebilecek bu uygulama, hem eski Türk âmme hukukunun hem de İslâm âmme hukukunun bazı yönleri tadil edilmek suretiyle meydana gelmiş olup, merkezîyetçi bir yapı hâkimdir. Böylece Osmanlılar, hâkimiyeti taksim geleneğini devam ettiren diğer Türk-Türkmen beyliklerine karşı çok büyük bir avantaj sağlamış, muhtemel bir bölünme veya parçalanmaya fırsat vermemişlerdir. Her ne kadar bu değişim Türkmen muhitlerinde tepkiye sebep olmuş ise de bu tepki merkezîyetçi devlet anlayışının yerleşmesini engelleyememiş ve neticede Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk-Türkmen devletlerden farklı olarak taht kavgalarıyla yıpranmayarak uzun yıllar varlığını devam ettirebilmiştir. Fatih devrinde nihâî şekline ulaşan kardeş katli uygulaması da bunun sonucudur.

Kaynakça

- Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK.
- Akman, M. (1997). *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Aktan, A. (1991). Mısır'da Abbasi Halifeleri, *Belleten*, LV/214: 613-652.
- Alföndi, A. (1943). Türklerde Çifte Krallık, II. *Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul: 507-519.
- Arslan, M. (1990). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elâzığ: 223-229.
- Artuk, İ. (1979). Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler, *İÜEF Tarih Dergisi (Uzunçarşılı'ya Hatıra Sayısı)*, İstanbul: 255-280.
- Ateş, T. (1996). *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı*, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Barkan, Ömer L. (1993). Kanunname, *İA (VI)* İstanbul: 185-196.
- Barkan, Ömer L. (1944). Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, *AÜ SBF Dergisi*: 343-356.

- Danişmend, İsmail H. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Davutoğlu, A. (1994). Devlet, *DİA* (IX), İstanbul:234-240.
- Dede Korkut Kitabı* (1988). (Haz. Muharrem Ergin), İstanbul.
- Demir, F.-Şükrü K. (1989). *Anayasa Hukukuna Giriş*, İstanbul: Evrim Basım.
- Demirel, D. (2017). Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/16: 425-440.
- Demirel, D. (2014). Fârâbî'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, VII/1: 58-369.
- Donuk, A. (1982). Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları, *TDA*, (17)103-152.
- Donuk, A. (1981). Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (X-XI): 29-56.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: TDAV Yay.
- Ebu'l-Ala el-Mevdudî (1996). *Hilâfet ve Saltanat*, (Çev. Ali Genceli), İstanbul: Hilal Yayınları.
- Eckhardt, S. (1982). Efsanede Attila, *Attila ve Hunları*, Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), Ankara: DTCF Yayınları.
- Emecen, F. (2000). Osmanlıların Batı Anadolu Türkmen Beyliklerini Fetih Siyaseti: Saruhan Beyliği Örneği, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, (Editör: Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Eroğlu, E. (2018). Orhun Abideleri'ne Göre Adil Hükümdarın Vasıfları", *Turkish Studies*, (13/1): 29-38.
- Eryarsoy, M. B. (1995). *İslam Devlet Yapısı*, İstanbul: Beka Yayınları.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökbilgin, T. (1992). Osman I, *İA* (IX), İstanbul: 431-443.
- Güler, A. (1987). *Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 24: s.16-22.
- Gündüz, T. (2010). Şâh, *DİA*, Cilt: XXXVII: 248-250.
- Güngör, H. (1994). Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara: 511-519.
- Halaçoğlu, Y. (1995). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK.
- Harun Han Şirvanî (1965). *İslam'da Siyasî Düşünce ve İdare*, (Çev. Kemal Kuşçu), İstanbul: Nur Yayınları.
- İlgürel, M. (1992). XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Siyasî Durumu, *I. Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu*: Ankara.

- İnalçık, H. (1964). Fatih Sultan Mehmet, İstanbul Fethi ve İmparatorluk, *Türk Kültürü*, Yıl,II, Sayı:20: 8-13.
- İnalçık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: TKAE Yayınları, 259-271.
- İnalçık, H. (1996). Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul.
- İnalçık, H. (1996). Osmanlı İmparatorluğunun Doğuş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul.
- İnalçık, H. (1958). Osmanlı Padişahı, *AÜ SBFD*, XIII/4: 68-79.
- İnalçık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Te-lakkisiyle İlgisi, *AÜ SBFD*, XIV: 69-94.
- İnalçık, H. (2007). Padişah, *DİA*, Cilt: XXXIV, İstanbul: 140-143.
- İnan, A. (1988). Orun ve Ülüş Meselesi, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt:I, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karakaş, S. (2014). Türk Tarihinde Bir Otorite Tipi: Kagan, *History Studies*, VI/4: 57-70.
- Kayaoğlu, İ. (1985). *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Koçak, K. (2011), İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*. Sayı 4:101-117.
- Köprülü, M. F. (1938). Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri, *Bellekten*, II/5-6, Ankara: 39-72.
- Köprülü, M. F. (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1994). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: TTK.
- Kösoğlu, N. (1997). *Devlet*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kösoğlu, N. (1990). *Türk Dünyası ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köymen, M. A. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK.
- Kubalı, Hüseyin N. (1950). *Devlet Ana Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Macit, Y. (1990). *İslam Anayasa Hukukuna Giriş*, Kayseri: Fidan Yayınevi.

- Mansura, H. (1984). Timurlular Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, (Çev. Ekrem Memiş), *Türk Kültürü*, XXII/258: 7-28.
- Mantran, R. (1981). *İslam'ın Yayılış Tarihi*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Mehmet, N. (1979). *Millet ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mori, M. (1978). Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (IX): 212-224.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Nesefî, Ö. (1975). *İslam İnancının Temelleri-Akaid*, (Haz. M.Seyyid Ahsen), İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Niyazi, M. (1989). *İslam Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Niyazi, M. (1993). *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ocak, Ahmet Y. (1994). II. Abdulhamit Dönemi İslamcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslam'ına Genel Bir Bakış Denemesi, *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul: 107-123.
- Ocak, Ahmet Y. (2000). Osmanlı Beyliği Topraklarındaki Sufi Çevreler ve Abdalân-ı Rûm Sorunu, Osmanlı Beyliği (1300-1389), (Editör: Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 159-172.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: TDAV Yay.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Öz, M. (1991). Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Meselesi Üzerine Bazı Görüşler, VI. *Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt.
- Özcan, A. (1995). "Türklerde Gaza Ruhü ve Bunun Osmanlılardaki Tezahürü", X. *Osmanlı Sempozyumu Bildirileri*, Söğüt.
- Özgüdenli, Osman G. (2009). Sultan, *DİA*, Cilt: XXXVII, İstanbul: 496-497.
- Pritsch, E. (1943). İslam'da Devlet Fikri", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, (Çev. S. Şakir Ansay), I/1: 245-274.
- Rosenthal, Erwin I.J. (1996). *Orta-Çağda İslam Siyaset Düşüncesi*, (Çev. Ali Çaksu), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Savaş, H. (1993). *İslam Tarihi*, I, Kayseri:Erciyes Üniversitesi Yay.
- Shiratori, K. (1945). Kağhan Unvanının Menşei, (trc. İbrahim Gökbakar), *Belleten*, Sayı 36: s.497-504.
- Şener, S. (1990). *Osmanlı'da Siyasî Çözülme*, İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Taneri, A. (1993). *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Taneri, A. (1993). *Türk Kavramının Gelişimi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- Taneri, A. (1997). Han, *DİA*, (XV) İstanbul: 517-518.
- Togan, Zeki V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Turan, O. (1993). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (1999). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Cilt: II, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Uğur, A. (1992). *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, Kayseri: Kültür ve Sanat Yayınları.
- Umur, Z. (1987). *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, I, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İsmail H. (1994). *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: TTK.
- Üçok, C.-Ahmet M. (1991). *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Witteck, P. (1971). Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine Kadar (Osmanlı Tarihinden Yarım Asır), (Çev. Mualla Süerdem), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri: II*, Türkiye Yayınevi, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Witteck, P. (1971). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, (Çev. Güzin Yalter), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri: I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Witteck, P. (1971). Rum Sultanı, (Çev. Mualla Süerdem), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri: III*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Yedyıldız, B. (1987). Klasik Dönem Osmanlı Hâkimiyet Anlayışı, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, İstanbul.
- Yıldırım, D. (1991). Köktürklerde Kağanlık Süreci, Kaldırma, Kötürme, Oturma, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara: 519-530.
- Yûsuf Has Hacib. (1959). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, haz. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: TDK Yayınları.
- Yûsuf Has Hacib. (1947). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK.
- Zeydan, C. (1971). *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik), I., İstanbul: Üçdal Neşriyat.

OSMANLI DEVLETI'NDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Prof. Dr. Ümit KILIÇ

Giriş

Türk milletinin tarih süreci içerisindeki varlığının binlerce yılı aşarak günümüze kadar uzanmasındaki en temel neden erken dönemlerinden itibaren sahip olduğu Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi ve bu mefkûreye kaynak olan medeniyet tasavvurudur.

Tarih ve coğrafya birçok topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Ancak önemli bir kısmı yerel ve kısa bir yaşam sürebilirken, az sayıda varlık gösterebilenler ise savaşlarla ele geçirdikleri büyük coğrafyalarda kendi akislerini bırakamadıkları için tutunamamışlar bir saman alevi gibi parlayıp sönmüşlerdir. Ancak Türk milleti var olduğundan beri tarih ve coğrafyaya yüklediği anlam ve yüksek medeniyet değerleri ile yayıldıkları her coğrafyada, mensup oldukları her türlü dinî inanış içerisinde, karşılaştıkları her kültürel atmosfer bünyesinde varlıklarının tezahürü olan dört ana temele yani oksuzluk (bağımsızlık), uluş (ülke), halk (kün) ve kanun (töre)'a sıkı sıkıya bağlanmışlardır. Bunlar Türk Tarihi'nin her evresinde Türk düşünce ve hayat tarzının doğal ve vazgeçilmez unsurlarıdır. Türklerin tarih

boyunca gösterdikleri ve günümüze kadar ulaşan devlet kurma istidatları elbette Tanrı Dağları'nın eteklerinde dolaştıkları ilk dönemlerden beri sahip oldukları hâkimiyet anlayışından kaynaklanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışının Menşei

1071'den itibaren Anadolu'ya akan ve buralarda beylikler ve devletler kuran boylar Türk-Oğuz'a, Osmanlılar'da Oğuzların Bozok koluna bağlı Kayı'ya mensuptular. Kayıların Anadolu coğrafyasına gelişleri hakkında mufassal bir bilgimiz olmamakla birlikte Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat devrinde Ertuğrul Gazi'nin idaresinde Söğüt ve Domaniç bölgelerine yerleştirildikleri görülmektedir. Ertuğrul Gazi ve Osman Bey devrinde hanedan ailesinin reisi "Ulu(ğ) Bey" unvanıyla beyliğinde idarecisi konumundaydı. Ancak Orhan Bey devrinden itibaren Osmanlı hükümdarları "Sultan" unvanını kullanmışlardı. Hükümdarların hükümdarı anlamındaki "Padişah" unvanı ise Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren genel bir kullanım haline gelmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Kahire'yi ele geçirmesinin (1517) akabinde Hicaz bölgesi dolayısıyla Mekke Emirliği, Osmanlı İmparatorluğuna bağlandı. Sultan'ın doğu seferlerinde Abbasi halifesiyle görüştükten sonra "hadimü'l-haremeyni's-şerifeyn" olan Yavuz Sultan Selim'in Memlük Devleti'ni ortadan kaldırması O'nu fiili bir durum olarak hilâfetin sahibi ve Müslümanları koruyucusu haline getirmişti.

Osmanlı Devleti'nde hükümdar ve hâkimiyet anlayışının temel unsurlarından biri Orta Asya Türk geleneğidir. Türklerin veya Oğuzların tarihî fetihlerini destânî bir şekilde anlatan Oğuz-nâme'ye göre ilk cihân hâkimiyeti Oğuz Kağan tarafından kurulmuştur. Nitekim destân Oğuz Han'ın Çin, Hindistan, İran, Azarbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Roma ve Rus ülkelerini fethettiğini anlatırken Hun, Göktürk ve Selçuk devirlerini şumûlüne almakta ve hattâ destânın bazı parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır. Oğuznameye göre Türklerin ilk fâtilh atası, bütün millî müesseselerin müessisi sayılan Oğuz Kağan, semâvî bir menşeden gelmiş ve olağanüstü vasıflara sâhip olarak doğmuştur. O, daha çocuk iken birtakım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten inen bir kız ile evlenmiştir. Destânın İslâmi

rivâyetine göre Oğuz Han daha doğuşunda, Müslüman olmadığı için, anasının sütünü almaz. Büyüyünce de bu din ayrılığı onunla babası Karahan arasında mücadeleye sebep olur. Oğuzhan babasına galip gelir, tahta çıkar ve kağanlığını ilân eder. Dört tarafta bulunan bütün kavimlere elçiler göndererek “Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım” der ve hepsini kendisine itaata ve tâbiyete çağırır. Esasen Oğuz Han’ın çok akıllı ve keramet sâhibi olan veziri Irkıl-hoca veya Uluğ-Türk Tanrının cihân hâkimiyetini kendisine verdiğini de tebşir eder: “Ey Kağanın, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın” der. Oğuz Han ilâhî hâkimiyetini kabûl etmeyen milletler üzerine seferlere çıkıp dünyayı fetheder. Bu fetih hareketlerinde Bozkurt, Oğuz Han’ın da rehberidir. Gökten inen bozkurt, “Ey Oğuz, sen Urum (Roma) üzerine gitmek istiyorsun; ben senin önünde yürüyeceğim” der. Oğuz kurdu takiple sefere çıkar; Urum ve Urus hükümdarlarını yener; Çin, Hint, Suriye ve Mısır ülkelerini fetheder.

Tarihî süreç içerisinde Türk Devletlerinde “kut” tabiri siyasî iktidarı belirtmekteydi. Kendisine Kut verilen aynı zamanda devletin idaresine de sahip olmaktadır. Bu durum Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında şöyle ifade edilmektedir: “...anta kisre Tengri yarlıkaduk üçün, kutım bar üçün, ülügüm bar üçün...”. Bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki Türkler, hükümlerlik gücünün Türk Kağanlarına ve hükümdar ailesine Tanrı tarafından verildiğini kabul etmekteydiler. Bu anlayış içerisinde Türk Kağanı, Tanrı tarafından seçilmiş ve kendisine kut bağışlanmış karizmatik bir kişidir. Hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından bağışlandığına dair inanç, Bilge Kağan yazıtlarında; “Tengri teg Tengride bolmuş Türk Bilge Kağan” ifadesiyle kendisini göstermektedir. Bu ifadeler sadece Orhun yazıtlarında değil Elegeş Yazıtlarında da açıkça görülmektedir. Bu ifadelerde Kağanların kendilerini gökte olmuş kabul ederek seçilmişliklerinin bir nişanesi olarak Tanrı’ya yakınlıklarını da göstermekteydiler ve bu durum onların dünyaya gelişlerinden itibaren yaşadıkları olayların önemli bir kısmı kutsal olarak yorumlanmaktaydı. Türk Kağanı’nın kut sahibi olmasının gerekçesi ise yine yazıtlarda şöyle ifade etmektedir: “Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişiöglü yaratılmış; kişiöğulları üzerinde de dedem Bumin ve İstemi Kağanlar

hükümdar olmuşlardı.” Yazıtlarda mütemadiyen ifade edilen cihan hâkimiyeti fikri yalın bir dünya hâkimiyeti amacı taşımaz. Kişioğlu üzerinde adaleti tesis etmek, bolluk ve bereketi arttırmak, dirlik ve düzenliği tesis etmek ve güvenliği sağlamak yani Türk hâkimiyet esaslarını tesis etmek esastır. Bu hâkimiyeti sağlayacak olan Kağan, Kut’a daimî surette sahip olamaz. Bir hükümdarın kutlu olup olmadığı onun idaresindeki gerçekleştirdikleri ile de bağlantılıdır. Halkı adaletle idare etmek, boylar ve beyleri arasında ayırım yapmamak, zenginlik ve refahı arttırmak ancak hepsinden de önemlisi elbette ülke ve milleti düşmanlardan korumak kağanın vazifeleridir. İdaresinde yoksulluk ve felaketlerin yaşandığı bir Kağan kutlu değildir ve tahtan indirilebilir. Bu bağlamda kut, bir yönüyle Tanrıdan alınan soyut bir kavram olmakla beraber diğer yönüyle Türk’ün hayatına dokunan bir gerçekliktir.

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet telakkisininin diğer bir kaynağı ise İslâm’ın hâkimiyet anlayışıdır. İslâm’da hâkimiyet mutlak manada Allah’a aittir. Allah’ın hâkimiyeti, başta yaratıcılık sıfatı olmak üzere, sıfatlarının evrendeki tezahürü ekseninde anlaşılmaktadır. Yönetme gücü anlamındaki siyasal egemenlik ise, esasları ilahi hâkimiyetin içinde olmakla beraber beşerîdir. Kur’ân’da maddî ve mânevî otoritenin birbirinden ayrılabilmesine dair vurguların olması siyâsî anlamda yönetmenin beşerîliğine işaret etmektedir. Kur’ân’da siyasal anlamda yönetme mevkiinin insanlara verilebileceği ifade edilmiş, kendilerine hüküm vermekle nimetlendirilen insanlardan söz edilmiş, hatta bazı peygamberlerin nübüvvet makamının yanında hükümdarlık makamı verildiği anlatılmıştır. İslâm yasama sistematiği Allah’ın iradesi ile o iradeden yola çıkan müctehitlerin ortaya koydukları kaidelerden oluşur. Ancak bu müctehitler açısından uhrevî bir kaynaktan beslenen ve belli ölçülerle sınırlandırılmış bir alandır. Mutlak manada hâkimiyetin yaratıcıya ait olması hâkimiyet anlayışında insanın rolünü kısıtlamaktadır. Kur’ân’da mevcut olan müminler-inkârcılar gibi birtakım tanımlamalar genel manada bir idarî-siyasî sınırlar şeklinde ifade edilmemektedir. Müminlerden müteşekkil ideal bir toplum yapısı amaçlanmış ve onlara da tanımlı kötülüklerle mücadele etmeleri yolunda hedefler belirlenmiştir. Kur’ân’daki

dünya hâkimiyeti kavramı daha çok insan-eşya ilişkisi özelinde vurgulanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in hâkimiyet anlayışının içeren kavramların, siyasal bir içerik taşımaktan ziyade, Allah Teâlâ'nın evrende tezahür eden sıfatlarının birer yansıması oldukları görülmektedir. Yaratıcının, insan üzerindeki tartışılmaz güç ve hâkimiyeti ile onun mutlak iyiliğinin bir izdüşümü olarak insanı doğruluğa ve güzelliğe ulaştırmak amacıyla ferdi hayat ve toplumsal yaşama dair emirler koymaktadır.

İlk İslâm Devleti, Akabe biatleri ile Mekke'de doğmuş, Hz. Peygamber'in hicretiyle Medine'de ülke unsuruna kavuşmuştur. Bu devletin ilk lider tipi, Peygamberin şahsında din ve siyaset birleşerek karizmatik olarak ortaya çıkarmıştır. Bu karizmatik lider, bir âyet söz konusu değilse, siyasî meselelerini istişare yoluyla ve çoğunluğun tercihine göre çözmüştür. Hz. Peygamber devrinde teşekkül eden ve Dört Halife devrinden sonra bir saltanat silsilesi haline gelen İslâm devlet başkanlığının devlet felsefesi, bahse konu temel prensiplere dayanmaktadır. Hükümlerlik yetkisi ise peygambere halife olmak ve asabiyyet şeklinde uygulana gelmiştir. Peygambere hâlef olma ve İslâmın manevî nüfuzunu temsil etme yetkileri halifelere manevî bir görünüm kazandırmış, siyasî ve mânevî nüfuzlarını X. asra kadar korumuşlardı. Ancak farklı mezhep ve anlayışlara sahip Müslümanların kendi aralarındaki siyasî mücadeleleri, Abbasîlerin siyasî nüfuzlarını sarsmıştır. X. asırdan itibaren halifelerin yapabildikleri şey, birbirleri ile mücadele halinde olan hükümdarlara ağdalı unvanlar vermek ve bunlarla hediyeleşmek şeklinde idi. Her ne kadar Abbasî halifeleri zaman zaman sultanlar ile iktidar mücadelesine giriştilerse de siyasî konumunu Bağdat'ta 1258 yılına kadar, ruhanî konumunu ise Kahire'de, 1261-1517 yılları arasında koruyabilmişlerdir. Bu dönemlerde sünî Müslüman hükümdarlar, halkları üzerinde hâkimiyetlerini pekiştirmek için halifelerden "hükümdarlık menşuru" istemekteydiler. Halifeleri siyasî nüfuzunda bulunduran devletler de bu nüfuzlarını diğer Müslüman devletlere karşı kullanmışlardır. "Halifelik artık müşavere eden bir otorite olarak değil, askerî gücü elinde tutanların, halifeye biat edecek, şeriatın üstünlüğünü tanımış olduklarını belirten, güç kullanılarak kazanılmış meşrûlaştırıcı haklar

olarak değerlendiriliyordu. Bu oluşan yapı, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine kadar sürmüştür. Bu seferin sonucunda Yavuz, halifelüğün siyasî ve ruhanî nüfuzunu kendi şahsında toplayarak, ilk devirlerdeki görünümüne tekrar kazandırmıştır.

Osmanlı Hâkimiyet Anlayışı

Genel bir bakışla Osmanlı Devleti'nde hükümdar ve hâkimiyet anlayışının kökenini hiç kuşkusuz yukarıda bahsedilen Türk ve İslâm hâkimiyet anlayışlarında aramak gerekir. Osmanlı hâkimiyet anlayışına göre Sultan, ülkesini Allah adına yönetmekte ve O'nun adaletini reayasına ulaştırmaktaydı. Genel anlamda XIV. yüzyıl İslâm dünyasında hâkimiyetin Allah'ın lütuf ve inayeti ile bir kişide toplandığı, fiilen hâkimiyeti ele geçirmiş olan hanedan üyesinin Allah'ın lütuf ve inayetini mazhar olduğu düşüncesi hâkimdi. Osmanlı hükümdarı ile ilgili bu ilahi anlayış, ilk Osmanlı kroniklerine de tanrı tarafından mübarek bir şahsiyet vasıtasıyla Osman'a bağlanmış olduğu telakkisi şeklinde yansımıştı. Osmanlı'daki devlet ve hâkimiyet telakkisinin XV. yüzyıldan sonra İslâmî kimliğin daha da belirginleştiği, Mekke ve Medine'nin Osmanlı idaresine girmesiyle ilk hilâfet telakkisinin bir bakıma Osmanlı hükümdarının şahsında tekrar canlanmaya başladığı görülür. İslâm hâkimiyet anlayışının devlet katmanlarında kendisini belirgin bir hale bürünmesinde Kemalpaşazâde ve Ebu's Sûûd gibi Osmanlı devlet adamlarının oynadıkları önemli rol de gözden kaçırılmamalıdır. İslâmî hâkimiyet anlayışı Osmanlı idaresine nüfuz etmekle beraber Eski Türk geleneğinden gelen "Kut" salık anlayışı terkedilmemişti.

Osmanlı hükümdarına yüklenen kutsiyet, beylikten imparatorluğa dönüşümünü gerçekleştirdiği II. Mehmet döneminden itibaren uygulamada da kendisini göstermeye başlamıştı. Olağanüstü bir şahsiyet halini alan Osmanlı hükümdarı ile sarayda bile ancak sınırlı sayıdaki kişiler temas etme imkânına kavuşabilmişlerdi. II. Mehmet'ten itibaren bu uygulama idarî mekanizmada da varlığını göstermiş ve hükümdar Divana başkanlık etmeyerek bu görevi hükümet üyelerine bırakmıştı. Kendisi ile konuşma, elini öpme, bir mesela hakkında arzda bulunma ancak hükümet üyeleri vasıtasıyla yerine

getirilmeye başlanmıştı. Osmanlı hükümdarının bu kutsallığı Osmanlı kanunlarına “Ve canib-i şerifim ile kimesne taam yemek kanunum değildir. Meğerki ehl-i iyalden ola. Ecdad-ı izamım vüzerasıyla yerler imiş. Ben men etmişimdir.” hükmüyle geçerek durumunu ilahî meşruiyetin yanı sıra hukukî bir şekle de büründürmüş oluyordu. II. Mehmet tarafından, yine aynı kanunnameye koydurulan “Ve canib-i şerifim sefer-i zafer- rehbera müteveccih olsa yanaşmak vüzerâmın ve kadiaskerlerimin ve defterdarlarımın kanundur. Ma’zul beğler-beğleri ve beğleri dahi davet edersem yanaşmak kanunumdu.” hükmüyle de devlet erkânının bile hükümdarın yanına yaklaşmalarının sınırları çizilmiştir.

Nitekim II. Mehmed’in ilim erbablarından Tursun Bey kaleme aldığı eserinde hükümdar ve hâkimiyet telakkisini benzer bir anlayışla ifade etmektedir. O’na göre her devirde bir hükümdara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılayan hükümdar ulu bir kişidir ve ona itaat edilmelidir. Hükümdarın ululuğu, yaratılmışların en şerefli olan insanın hallerini düzene koymasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda düzeni tesis eden kişiye de şükretmesi ve itaat etmesi gerekmektedir. Tursun Bey bununla hükümdara ilahî bir misyon yükler ve diğer insanlardan üstün kıldıklarını vurgular. İfade edilen bu üstün haller hükümdarı diğer insanlardan ayıran en temel vasıflardır. XVIII. yüzyılda yaşamış Defterdar Sarı Mehmed Paşa da nasihatnâme niteliğindeki eserinde, Tursun Bey gibi hükümdarın yerine getirmesi gerekli görevini, Müslüman olmayanların hallerini iyileştirmek, Müslümanların işlerini düzene koymak, kutsal ve güzel emirleri yerine getirmek olarak belirtirken “Padişâh-ı ruy-ı zemin zillullah-i fi’l-arz” anlayışına gönderme yapar.

Padişahın bu kutsiyeti bir yönüyle milletle olan ilişkisi içerisinde şekillenirken başka bir yönüyle de İslâmî motifler içerisinde olağanüstü hâl ve işaretler ile de ortaya konulabilmekteydi. Cihân hâkimiyetinin Selçuklulara ve Osmanlılara tarihi rü’yalarla ve şeyhlerin müjdelenmesi de eski Türk hükümdarlık anlayışının İslâmî bir mahiyet almasıdır. Selçuk’un babası Dukak, rü’yasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine Korkut-ata da kendisine evlâtlarının cihân

pâdişahı olacağını müjdelemiştir. Diğer rivâyete göre de İslâmiyeti kabul eden Dukak olup Kur'an'ı çok tâ'zim ettiğinden rü'yasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını takdis etmiş; ashabının da dualarını almıştır. Osman Gazi'nin rü'yası da cihân hâkimiyeti inancını aksettirir. Rivâyete göre Osman Gazi Şeyh Edebalı'nın zâviyesinde misafir iken Kur'an'ı çok ta'zim eder. Yatınca, geceleyin, rü'yasında şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden çok muazzam bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar. Bu rü'yayı dinleyen Edebalı Osman Bey'e: "Pâdişâhlık sana ve nesline mübârek olsun ve kızım Mal-hatun da senin helâlin olsun" der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da cihâna hâkim olacağı keşfedilir.

Bahsedilen olguların esasta sahip olduğu dayanak belirgindir. Osmanlılarda hâkimiyetin kaynağı Eski Türk geleneklerinden de mevrus olarak Allah'tır. Ancak yine İslâmî hâkimiyet anlayışı içerisinde de görebileceğimiz gibi asabiyyet mefhumu da Osmanlılarda hâkimiyetin meşruiyeti açısından ön plandadır. Yavuz Sultan Selim devrinde Osmanlılar, kendilerinin, Selçukluların özellikle de Anadolu Selçuklularının tek vârisi görerek Memlûklüler ile siyasi ve askerî mücadeleler yürütmekteydiler. Yine aynı şekilde Timurla yapılan mücadelelerde kendilerinin Oğuz neslinden oldukları ve dolayısıyla hâkimiyet haklarının buradan kök saldıgını ifade etmekteydiler.

Aynı şekilde XIV. yüzyıl Osmanlı kronikçilerinden Ahmedî ve Şükrullah'a ait eserlerde de Osman'a veya babası Ertuğrul'a, beyliğin Selçuk sultanları tarafından verildiği ve Osman'ın son Selçuklu Sultanına hâlef olduğunu anlatan ifadeler vardır. Osmanlıların, Timurlu ve Memlûklü karşısında hâkimiyetlerinin bir diğer vurgusu da Hâkimiyet meşruiyetini İslâm halifesine tescil ettiren Selçuklu Sultanı, bu meşruiyeti uç beyi Osman'a veya babası Ertuğrul'a mevrus kılmıştır. Osmanlı Devletindeki Eski Türk hâkimiyet anlayışını gösteren ilk kaynaklara II. Murat döneminde rastlamaktayız. Bu kaynaklar Osman Gazi'nin, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın oğlu Kayı Han soyundan geldiğini vurgulamakta ve Osman Bey bu boyun reisi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde, Osman Bey'in soyunu Oğuz Han'a çıkararak bir şecere de tanzîm edilmiştir. Osman

Bey'in hükümdar olmasını Yazıcızâde Alî şöyle ifade etmektedir; "Kayı'dan Ertuğrul oğlu Osman Beği Uc'daki Türk beğleri derilüb kurultay edüb Oğuz türesin sorulub han diktiler... Gün Han'ın vasiyeti Oğuz türesi mücibince hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve padişahlık değmez". Yavuz Sultan Selim devrinden itibaren Osmanlı padişahları mevcut siyasi güçlerine ilaveten halifelik unvanı da alarak dünyadaki Müslümanların da idarecisi konumunu da almaktaydı.

Osmanlı devlet anlayışında, Osman Gazi'den II. Abdülhamid'e kadar, Osmanlı hanedanı her zaman Osmanlı sosyo-politik organizasyonunun merkezinde bulunmuştur. Hükümdar, tebaasının babası olma gibi salt ataerkil bir telâkkiden çok tebaanın her halinden sorumlu olduğu anlayışına sahip olmuş ve tebaasını kendisine Allah'ın bir emaneti olarak değerlendirmiş, onları güzellikle idare etmek ve her çeşit zulüm ve haksızlıklara karşı korumak sorumluluğunu taşımıştır. Başta padişah olmak üzere, tüm hanedan üyelerinin uyması gereken kurallar; padişahın görev ve sorumlulukları, şehzâdeler hukuku, padişah reâyâ ve berâyâ ilişkilerini düzenleyen kurallar zamanla gelenekleşmiştir. Bu kuralların İslâm hukuku ve örfi hukuka ters olmaması en temel hassasiyet olmuştur. Padişah şeriat ve örfün dışına çıkarsa ne yapılması gerektiği Kanûnî Sultan Süleyman'ın koyduğu şu kanûnnâmede zikredilmiştir: "Devlet idâresi ulemâ ile vükelâyâ tevdi edilmiştir. Padişahın doğru yoldan sapması halinde, ulemâ ve vükelâ ordu reislerini keyfiyetten haberdâr ederek padişahı tahtdan indirip yerine hanedan erkânından diğerlerini seçecektir". Osmanlı padişahı, bir şehzade olarak dünyaya gelmekte, şehzâdelik geleneğine göre yetiştirilmekte, ilahî takdire bağlı olarak padişah olursa, tüm sosyo-politik yapılanmaların temel taşı olarak hâkimiyetini sürdürmektedir. Padişah iktidârı süresince karizmatik bir lider olarak devrine yön verebildiği gibi, sırf saltanat geleneği gereği de iktidarda kalabilmektedir.

Klasik dönem Osmanlı idaresinde padişahın mutlak otoritesini kanunların haricinde kısıtlayan bir kişi veya kurumsal yapı mevcut değildi. Osmanlı'da Padişahın otoritesinin sınırlandırıldığı ilk düzenleme 7 Ekim 1808'de âyânlar ile padişah arasında imzalanan Sened-i

İttifak anlaşmasıdır. Buna göre, âyânlar padişaha mutlak surette itaat edecek ve reformlara destek vereceklerdir. Padişahın mutlak vekili olan sadrâzâmın emirleri aynen hükümdar emri gibi sayılacak, ancak sadrâzâmın kanun ve senede uygun emirlerine itaat edilecek, aksi halde hep birlikte karşı durulacaktır. Vergiler, vükelâ ile âyânlar arasında müzâkere yoluyla konulacak ve artık hep ona göre davranılacak, yeni atanan sadrâzam ve şeyhülislâmlar en kısa zamanda senedi imza ile yükümlü olacaklardı. Sened-i İttifak, Türk hukuk tarihi'nde padişahların yetkilerini sınırlamak üzere uygulanan ve çoğu zaman da etkisiz kalan yöntemler bir yana, bu sınırlamayı bir metin içinde ve karşılıklı taahhütlerle güvence altına alan ilk hukuk belgesi niteliğini taşımaktadır. II. Mahmut, kendisini tahta taşıyan olağanüstü siyasi gelişme ve çalkantılar sonucunda ayanlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Sened-i İttifak genellemlere göre bir anayasa olmasa da, maddî kriterlere göre anayasal özellik göstermektedir. Bu belge devlet iktidarını resmen sınırlandırıyor, âyânlar ile fukara ve reayaya çok sınırlı da olsa birtakım haklar tanıyordu. Türk tarihinde ilk defa devlet, iktidarının sınırlandırılabilmesi ve iktidarının dokunamayacağı sahalara olduğu bu belge ile kabul edilmiştir. Devlet iktidarını sınırlandırmayı amaçlayan bir girişim olarak Sened-i İttifak, Türk tarihinde ilk anayasal belgedir. Sened-i İttifak insan hakları yönünden de önemli bir belgedir. İşkence yasağı, vergilerin adil bir şekilde belirlenmesi, fakirlerin ve reayanın korunması, haksızlık yapılmaması, cezalandırmadan önce soruşturma yapılması hem devletin hem de âyanların keyfiyete göre davranmalarının engellenmesi ve devletin devamlılığı için ortak hareket edilmesi gibi şart ve ifadeler hem birinci hem de ikinci kuşak haklar bakımından önemlidir. Mîsâkın süresiz olarak akdedilmesi, her gelen sadrâzam ve şeyhülislâmın mîsâka yeminle bağlı olması, hükümetin gerektiğinde vergileri artıramaması padişahın mutlak ve geleneksel otoritesini zedeliyordu. O zaman bu şartlar, bizzat saray çevresinde, saltanata istiklâline aykırı, yâni padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı mâhiyette görülmüştü. Sened-i İttifak bir kısım araştırmacılar tarafından 1215'te İngiltere'de Kral Topraksız John ile soylular arasında imzalanan Magna Carta'ya benzetilir. Magna Carta soyluların kral ve

Sened-i İttifak ise âyanın padişah karşısında elde ettiği hakları korumaya yönelik olduğundan ortaya çıkış biçimleri ve içerikleri yönünden aralarında bazı benzerliklerin bulunduğu söylenebilir; ancak sonuçları bakımından iki belgenin birbirine benzediğini ileri sürmek güçtür. Zira Magna Carta, İngiltere’de soyluların haklarının teminat altına alınmasının ve zamanla bu hakların genişlemesinin yolunu açmasına rağmen Sened-i İttifak için böyle bir durum söz konusu değildir. Ayrıca Magna Carta’da haklarını krala karşı korumak isteyen güçlü bir sosyal grup olarak soylular varken Sened-i İttifak’ta senedin içeriğindeki hakları benimseyen böyle bir taraf yoktur.

Öte yandan Gülhâne Hatt-ı Hümayunu, gelenekçi yapı içerisinde şer’i hukuka ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber kanun ve devlet telakkisinde ve idare prensiplerinde modern dünyanın kavramlarını getirmekteydi. Bu durum kendisinden sonra başta 1876 Anayasası olmak üzere modern Cumhuriyeti de içine alacak şekilde yapılacak modernleşme faaliyetleri için bir kilometre taşı konumunda idi. Anayasal Meşrutî Yönetime giriş mahiyetinde değerlendirilebilecek olan Islahat Fermanı ise birçok maddede önemli anayasal hak ve özgürlükler içermektedir. En önemlisi, Ferman’ın hemen başında ifade ettiği can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu, her ne kadar Tanzimat Fermanı’nın bir mirası olsa da, Islahat Fermanı’nın temel kurgusu bu önemli güvencenin etrafında oluşturulmuştur. Kanun-ı Esasî’yi oluşturan ilkeler bunu çok açık bir şekilde göstermiştir. Kanun-ı Esasî’nin maddeleri her ne kadar karma usulle meydana getirilmiş ise de sınırları Tanzimat ve Islahat Fermanları ile çizilmiştir. Bu fermanlar padişahın yetkilerini sınırlayan anayasa rolü üstlenmemekle birlikte padişah çıkarılacak yasalar ile yetkilerini sınırlamaya söz veriyordu. Osmanlı Padişah ve yetkilerinin kesin ifadelerle tanımlandığı en önemli metin kuşkusuz 1876 Anayasasıdır. Kanunî esaside padişah “Saltanât-ı Seniyye-i Osmaniye, Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmiyeyi hâiz olarak Sülâle-i Âli Osmandan usûlü kadimesi veçhile ekber evlâda aittir” (madde 3). Zât-ı Hazret-i Padişâhî hasbel-hilâfe, din-i İslâmın hâmisî ve bil-cümle teb’a-i Osmaniye’nin hükümdâr ve pâdişâhıdır” (madde 4). “Zât-ı Hazret-i Padişâhinin nefsi-i hümayunu mukaddes ve gayr-i mesuldür” (madde 5). İlk kez

Osmanlı Devleti'nde insanların, devlete karşı ileri sürebileceği hakları bulunuyordu. Bu ilk anayasa denemesi ile mutlak monarşiden çıkmıştır. Kanun-i Esasi parlamentoya dayalı bir hukuk devleti olmanın ilk denemesi olarak, günümüze kadar devam eden anayasal gelişmeler ve demokratikleşme çabalarına temel olmuştur. II. Abdülhamit tarafından Anayasa içindeki 113. Maddeye dayanarak askıya alındı ancak II. Abdülhamit döneminin bitişini müteakip 23 Temmuz 1908 tarihinde, 1876 Anayasası tekrar uygulamaya konuldu. Bu meşrutiyet döneminde ise Osmanlı Devleti'nde cumhuriyet fikri yayılmaya ve taraftar bulmaya başladı. Aslında Vilâyet meclislerinin kurulması 1876 ve 1908 Meclis-i Mebûsanların oluşumunda seçim sisteminin kullanılması, Osmanlı hâkimiyet alanında millî iradenin devreye girmesiydi. Bu bir bakıma Osmanlı Devleti'nde hâkimiyetin kaynağının Tanrı vergisinden, millî iradeye kayışının bir iz düşümüdür. Osmanlı Devletindeki bu süreç Modern Türkiye'nin kuruluşunda Cumhuriyet'in ilanı ve TBMM'nin kuruluşu ile devam ederek hâkimiyetin kaynağının millî iradeye geçişi ile neticelenmiştir.

Sonuç

Üç kıtada altı yüz yıllık bir varlık gösteren Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu hâkimiyet anlayışı elbette süreç içerisinde farklı şekillerde tezahür etmiştir. Orta Asya Türk gelenekleri ve İslâm hâkimiyet anlayışını yaşatan Osmanlı Devleti'nde başlangıçta hâkimiyetin meşruiyetini, Tanrı'nın lütfu ile seçilen ve üstün nitelikler ile donatılmış lider ve ailesinin vasıflarından kaynaklanmaktaydı. Tanrı tarafından seçilmiş ve üstün asabiyet ve niteliklere sahip karizmatik hükümdar ağırlıklı olarak içsel irade ve denetim ile kitleleri, töreleri gözeterek belli bir misyon etrafında hedeflere ulaştırmakla görevliydi.

Sınırların genişlemesi, kurumsallaşma ve bürokrasinin artışı ile hâkimiyet anlayışı başlangıçtaki temel olgular üzerinde gelenekçi bir hâkimiyet anlayışına kavuşmuştur. Öteden beri yaşayan ve kâinatın sonuna kadar sürecek olan değişmez bir düzenin devam ettirilmesi prensibi benimsenmiştir. Hâkimiyetin kim tarafından, nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağını töre ve gelenekler belirlemektedir.

Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişahın mutlak hâkimiyetini sınırlayacak bir kurum mevcut değildi ancak İmparatorluğun Avrupa ile olan siyasi ilişkilerinin de etkisi ile XIX. yüzyıldan itibaren rasyonel hâkimiyet anlayışının yer edinmeye başladığı görülmektedir. Padişah hâkimiyet alanını ve daha da önemlisi emretme gücünü herkes için bağlayıcı olan yasalar ve hukuk kurallarından almaktadır ve hükümdarın meşruiyeti yasa ve hukuka uygunluğu ölçüsünde geçerlidir. Sened-i İttifak ile başlayan bu sürecin birikimleri Genç cumhuriyet için esaslı bir temel olmuştur.

Kaynakça

- Akyıldız, A. (2009). "Sened-i İttifak". *DİA*, Cilt 36. İstanbul, 512-514.
- Alkan, M. (2012). "Osmanlı Devleti'nde Merkez Teşkilâtı". *Osmanlı Tarihi El Kitabı*. (Ed. T. Gündüz). Ankara.
- Eroğlu, H. (2003). "Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu". *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2): 19-39.
- Gömeç, S. (2012). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara.
- Gülsoy, E. (2014). "Türklerde Devlet Anlayışı ve Devlet Yönetimi". *Türk Kültürü ve Medeniyeti Tarihi*. Erzurum.
- Gümüş, M. (2008). "Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi". *Bilig*, (47): 215-240.
- İnalcık, H. (1958). "Osmanlı Padişahı" *AÜ SBF Dergisi*, 13(4): 68-79.
- İnalcık, H. (1959). "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi". *AÜ SBF Dergisi*, 14(1): 69-95.
- İnalcık, H. (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Bellekten*, 28(112): 603-622.
- İnalcık, H. (2011). *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diploması*. İstanbul.
- Özcan, A. (1981). "Fatih Teşkilât Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (33): 7-56.
- Pamir, A. (2004). "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2): 61-82.
- Terzioğlu, H. (2013). "Kur'an'ın "Hüküm Allahı'ndır" Öğretisi Üzerine". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11(1): 354-364.

- Tozlu, S. (2011). "Türklerde Devlet Yönetimi". *Türk Tarihi ve Kültürü*, (Ed. C. Öztürk). Ankara.
- Turan, O. (1993). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*. İstanbul.
- Yamaç, M. (2014). "İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5): 54-68.

İSKİTLER'DE ATALAR KÜLTÜ VE YURT KAVRAMI

Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL

Giriş

M.Ö. II. binyıldan başlayıp M. Ö. III. yüzyıla kadar, Doğu Türkistan, Türkistan, Kafkasya, Güney Rusya bozkırları, Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Tuna havzası ile Anadolu'nun kısmi yerlerinde hâkimiyet kuran İskitler'in kimliği konusunda pek çok görüş ortaya atılmıştır¹. İskitler'in erken dönem Türk topluluklarından birisi olduğu konusunda yazılı ve arkeolojik malzemeler her geçen gün artmakta ve onların proto-Türk kavmi olduğu konusunda yerli ve yabancı görüşler ağır basmaktadır².

¹ Rice, T. T., *The Scythians*, Thames and Hudson, London, 1958; 40 vdd.; J. Junge, *Saka Studien*, Leipzig, 1939, 6 vd.; Von der Osten, H.H., *Die Welt der Perser*, Gustav Kiepert Verlag, Stuttgart, 1956; 71 vdd; Togan, A.Z.V., "Sakalar (I).", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 17, 1986, 20 vd; Tarhan, T., "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, 1970, 24, 17 vdd; Durmuş, İ., *İskitler (Sakalar)*, Ankara 2008; 3-13-19-20; Grousset, R. *Stepler İmparatorluğu (Atilla-Cengiz-Timur)*, Ankara 2011; 18 vdd; Grakov, B.N., *Çar İskitler*, İstanbul, 2008; 47 vdd.

² 2017 yılında A. Ceylan başkanlığında Moğolistan'da bir yüzey araştırması gerçekleştirildi. Yüzey araştırmamız sırasında İskitler'e olan bazı kült alanlarında, özellikle Tamir Irmağı Vadisi, Geyikli Taş Kurgan alanında incelemelerde bulunduk. M.Ö. XIV-VII. yy'lara tarihlenen ve Erken İskit dönemine ait

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rus arkeologlarının çalışmaları, onlar hakkında yapılan pek çok tartışmayı da beraberinde getir-miştir. Böylesine büyük bir coğrafyada uzun yıllar hâkimiyet kuran bu göçebe toplulukların meydana getirdikleri muazzam sanat eserleri, çok geçmeden batılı bilim adamlarının da ilgisini çekmiş ve böylece Orta Asya'daki önemli krali İskit kurganları açılmış, çoğu yağmalanmış ve çıkarılan altın eserler, başta Hermitage Müzesi olmak üzere Avrupa'nın önemli müzelerine götürülmüştür. Bunlar arasında Rus Çarı I. Petro'nun altın İskit eserleri koleksiyonu, İskit kültür tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır³. Rus arkeologların İskit eserlerine olan ilgisinin en büyük sebeplerinden birisi, ele geçirilen eserlerin altın olması ve büyük bir sanat işçiliğini yansıtmasıdır.

Bozkırda meydana gelen iklim değişikliği (genelde kuraklık) salgın hastalıklar, artan nüfus, boylar arası geçimsizlik, siyasî baskılar ve yeni yurtlar bulma arayışı ile ortaya çıkan göç hareketleri,⁴ M.Ö. XIII. asırdan itibaren yoğunlaşmış ve dağınık halde yaşayan proto Türk boyları (İskit halkları) bugünkü Moğolistan coğrafyasından Kazak-Kırgız bozkırı boyunca Fergana Vadisi'nden Hazar ve çevresine göç etmeye başlamışlardır⁵. İskitler, M.Ö. VIII. asırdan itibaren Kafkasya'daki Daryal, Derbent ve Mamison⁶ geçitlerini aşmak

olan bu kült alanında bir Hun kurganının da yer alması, bize bu bölgenin erken dönem Türk boyları tarafından ne kadar kutsandığını gös-termektedir.

³ Rudenko S,I, *Frozen Tombs of Siberia, The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, California, Berkeley and Los Angeles,1970 , XXXIII; Minns, E. H., *Seythians and Greeks*, Cambridge: University Press, 1913.; XXXVI.

⁴ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansk. C I*, Ankara, 2002, 651-663; M. T. Tarhan "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansk. C. I*, Ankara, 597-610.

⁵ N.A.Bokovenko, "Migrations of Early Nomads of the Eurasian Steppe In A Context of Climatic Changes", *NATO Science Series*, IV, vol.42, 2004 London, p.21-33. Yılmaz, A, "Göktürk Tarihi Coğrafyası", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Sayı: I, 2015, 30; Aytbayev, A, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler Ansk. C I*, Ankara, 2002, 664-671.

⁶ Kafkasya'daki Daryal-Derbent ve Mamison geçitlerinin Eskiçağdaki fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bkn: Özgül, O-Ceylan, N, Eskiçağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c:IV s:XIII 24-

suretiyle Ön Asya'ya gelmişlerdir⁷. Ön Asya dünyasında köklü siyasi-kültürel değişmelere yol açan Kimmer-İskit akınları doğuda Urartular'ı yıkıms⁸, Orta Anadolu'nun güçlü devleti Frigya'yı tahrip etmiş⁹ ve Batı Anadolu'nun altın krallığı Lidya'yı¹⁰ ise bir daha toparlanamayacak duruma getirmiştir. Dönemin güçlü Asur imparatoru Asarhaddon ise, bu saldırılardan kendisini korumak için, çareyi tanrı Şamaş'a yalvarmakta bulmuştur¹¹.

62.; Özgül, O, Çoruh Ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları, Belgü, S., II, 2015,159-181.

⁷ Sulimırskı, Tadeusz, 1954, "Scythian Antiquities In Western Asia The Appearance Of The Scythians", *Artibus Asiae*, Vol. 17, No. 3/4, s. 282-318.; Rice 1958; 25vdd.; Tarhan,2002; 604.; Kimmer ve İskitler'in Önasya, Kafkasya ve özellikle Kuzeydoğu Anadolu'daki askerî ve siyasi faaliyetlerini destekler maiyette tarafımızdan bir takım yeni kanıtlar elde edilmiştir. Bu tarihi ve arkeolojik veriler, 1-5 Ekim 2018 yılında XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde "Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusunda Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler" isimli bir bildiri olarak sunulmuş olup baskı aşamasındadır.

⁸ van Loon, M. N. *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden 1966, 15; Ivanchik, A. "The Current State of The Cimmerian Problem", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Leiden 7, 3-4; 2001; 337-339. Eldeki arkeolojik veriler, Urartular'ın İskitler tarafından yıkıldığı yönündedir. Urartular'a ait önemli bazı kale ve şehirlerde İskit tahribatının izleri açıkça görülür (Çavuştepe, Ayanis, Karmir-Blur, Toprakkale vb). 2002-2003 yılları arasında ekip üyesi olarak katıldığımız Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf Kalesi kazı çalışmaları esnasında özellikle mutfak ve depo kısmında çok sayıda İskit tarzı ok ucuna rastladık. Anzaf Kalesi kazı çalışmaları sonuçları hakkında detaylı bilgi için bk: Belli O- Ceylan A, "2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 2004, 29-40.

⁹ Tarhan, M.T, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul,1972,114-115.; Sevin V, *Anadolu Uygarlıkları Ansk* C.2, 1982 256.; Uçankuş H. T., *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Ankara 2002;16-17.

¹⁰ Tarhan, 1972;154-157; Durmuş İ, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten* LXI, s. 231, Ankara 1997, 273-286.

¹¹ Asur casusluk teşkilatının başında bulunan veliaht prens Sanherib tarafından, Asur kralı II. Sargon'a yazılmış bir mektupta, Kimmer güçlerinin, 1. Rusa (M.Ö. 743-714) egemenliğindeki Urartular'ı yenilgiye uğrattıkları hakkında bilgiler verilir. Geniş bilgi için bak: Waterman, Leroy, *Royal Conespondance of the Assyrian Empire*, Ann Arbor, 1930, No; 197.; Adalı, S.F, "Tugdamme and Cimmerians": A Test of Piety in Assyrian Royal Inscriptions, *Time and History in the Ancient Near East*, Winona Lake, İndiana, Eisenbrauns, 2013; 587-593.

Ön Asya dünyasındaki İskit göçlerinin politik ve kültürel hayat-taki akislerini yazılı ve arkeolojik kaynaklardan takip etmek mümkündür. Özellikle antikçağ yazarları başta Herodotos¹² olmak üzere, Strabon¹³, Ksenophon,¹⁴ Thukydides¹⁵, Hippokrates¹⁶ vb. batılı kaynaklar İskitler hakkında detaylı bilgiler sunarken Pers kaynakları¹⁷, Asur kaynakları¹⁸ ve Çin kaynakları¹⁹ da onlar hakkında önemli bilgiler aktarırlar.

Doğu Türkistan'dan başlayıp Tuna Havzası'na kadar geniş bir alanda ortaya çıkan bozkır topluluklarında bağımsızlık düşüncesi etrafında gelişen yeni yurtlar bulma arayışı, bütün dünya tarihini etkilemiştir. Bu anlamda coğrafyanın insanı şekillendirdiğini, insanın

¹² Herodotos "Historia", kitap IV. Kitap I, 15-16-103-106-201-206, Kitap III, 93, 116.

¹³ Strabon, "Geographika" I, III, IV, IX. kitap.

¹⁴ Ksenophon "Kyros'un Anabasisi" adlı eseri, IV. kitap 7. Bölüm.

¹⁵ Thukydides, II. Kitap, 97.

¹⁶ Hipokrates'in "Havalar, Sular ve Mevkiler", adlı eseri çok önemlidir. Eserin birçok yerinde İskitler'in hayat tarzları, yaşayışları, fiziksel görünüşleri, iklimin İskitler üzerindeki tesiri hakkında bilgi verilir.

¹⁷ İskitler hakkındaki en önemli Pers kaynağı Bisutun Kitabesi'dir. Darius'un (M.Ö. 522-486) Persepolis Yazıtı olarak da bilinen Eski Persçe, Elamca ve Babilce olarak yazılan üç dilli Bisutun yazıtında İskitler, 21. paragrafta "Saka" olarak geçmektedir. Sakalar'ın üç kolu (*Saka tigrakhauda-Saka tiay para daray-Saka houma-varga*) olduğundan bahsedilen Bisutun yazıtının Babilce metni E. V. Voigtlander tarafından Corpus Inscriptionum'da 1978'de Londra'da yayınlamıştır. Yazıtın Aramice metni J.C. Greenfield - B. Porten tarafından 1982'de Londra'da; Persçe metni ise R. Schmitt tarafından 1991 yılında Londra'da yayınlamıştır. Geniş bilgi için bkn., R. Borger, - W. Hinz, "Die Behistun-Inschrift Darius' des Grossen," Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I: Rechts-und Wirtschaftsurkunde, historisch-chronologische Texte, Gütersloh, Germany, 1984, s.419 vd.; Ceylan 2015; 1 vdd.

¹⁸ Luckenbill, D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, Greenwood Press, New York, 1968; 567; Landsberger, B.-T.Bauer, "Zu neueröfentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid", Zeitschrift für Assyriologie, III, 37, 1927, 60-98.

¹⁹ Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, 1942,125-191.; Bugünkü işgal altındaki Doğu Türkistan Saka halkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Yıldırım, K "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi", Türk Dünyası Araştırmaları s.,206; 2013, 1-10.

yalnızca coğrafyayı isimlendirdiğini ifade etmek sanırım yanlış olmayacaktır. Bu noktadan hareketle İskitler'in kendilerine yurt ararken bir takım fiziki ve coğrafi şartları aradıkları muhakkaktır. Irmak kenarları, bol otlaklar, yüksek platolar ve bozkırlar, İskitlerin yurt seçmede aradıkları stratejik unsurlar olmuştur. Bununla birlikte mevcut şartları sağladıktan sonra asıl mesele, onların coğrafyalara yükledikleri anlamda yatar.

Tarihi ve arkeolojik kaynakların da işaret ettiği gibi atalar kültürünün İskit dünyasında çok önemli olduğu bir gerçektir. Bu konu hakkında hem batılı kaynaklar²⁰, (başta Herodotos olmak üzere) hem de Karadeniz'in Kuzeyi²¹ Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kafkasya bölgesinde Dağıstan-Vladikavkas²², Kuban Bozkırı²³ ve Balkanlar'da²⁴ ortaya çıkan İskit kurganları, önemli veriler sunar.

Eski Türk topluluklarında mezar geleneği ve atalar kültürü ile ilgili, çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bununla birlikte W. Radloff'tan²⁵ başlayarak Eski Türk dini ve inançları konusunda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Yabancı bilim adamlarından başta M. Eliade²⁶, V.L. Seroşevsky²⁷ olmak üzere, Türk bilim adamlarından Z. Gökalp²⁸, A.

²⁰ Herodotos, kitabında İskitler'in atalarına duydukları sevgi ve saygıdan, onlar için kestikleri kurbanlardan, şamanların yaptıkları ayinlerden ve onların atalar kültürüne ne kadar değer verdiklerinden bahseder. Herodotos; IV.

²¹Parzinger H. "Burial mounds of Scythian elites in the Eurasian steppe: New discoveries", *Journal of the British Academy*, 5, 2017, 331-355.

²² Petrenko V. G. "Scythian Culture in the North Caucasus", *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zinat Press Berkeley, Ca, 1995, 5-27.

²³ Valery S. O "Scythian Culture in The Crimea", *Nomads of The Eurasian Steppes in The Early Iron Age*, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zinat Press Berkeley, Ca, 1995, 63-83.

²⁴ Tarhan, M.T, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, s. 24, 1970, 24-25.

²⁵ Radloff W, *Sibirya'dan III*, İstanbul, 1994; 3 vdd.

²⁶ Eliade, M, *Şamanizm*, Ankara, 1999; 213 vdd.

²⁷ Seroşevsky, V.L *Saka-Yakutlar*, İstanbul, 2007; 1 vdd.

²⁸ Gökalp, Z, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1976; 40-41.

İnan²⁹, H. Tanyu³⁰, B. Ögel³¹, H. Güngör³², İ. Kafesoğlu³³, S. Gömeç³⁴ vb. bilim insanları eski Türk inançlarını ve atalar kültürünü tarihsel sosyoloji açısından ortaya koymaya çalışmışlardır. Bununla birlikte adı geçen bilim adamlarının hemen hemen hepsi konuyu, Hun-Göktürk-Uygur vb. devlet olma bilincine erişmiş Türk halkları açısından incelemişlerdir. Yazılı kaynakların yetersiz kaldığı, ancak arkeolojik materyalle desteklenmeye çalışılan İskit topluluklarındaki atalar kültürünün yurt edinmedeki rolü biraz ihmal edilmiş olsa gerektir. Konu için ipucu olabilecek çok sayıda kurgan araştırmasının olduğunu belirtmek gerekir.

Atalar kültürüne değinmeden önce İskitler'in yaşadığı coğrafya hakkında biraz bilgi vermek doğru olacaktır. Bilindiği üzere Herodotos, İskitya'yı göçebelerin yaşadıkları "doğu bozkır bölgesi" ve çiftçilerin yaşadıkları "batı bölgesi" olarak ikiye ayırmıştır³⁵.

Herodotos'a göre, çiftçi İskitler Dinyeper'in aşağılarında, İskitlerin farklı kavimlerinden biri olan Halizonlar ise Buga nehri boyunca yaşamışlardır ki, bu nehir Dinyeper'e yakın bir bölgededir. Herodot, yerleşik hayat tarzı benimseyen çiftçi İskitlerin Halizonlar'dan daha yukarıda, Buga'nın orta ve memba kısmında, oradan batıya Karpatlara ve güneye doğru Tuna'ya kadar yayılarak yaşadıklarını iddia etmiştir. Karadeniz boyundaki kuzey bozkırlarına

²⁹ İnan, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 2006 ;166 vd.

³⁰ Tanyu H., *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980; 45-50.

³¹ Ögel, B., *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001; 415-428.

³² Güngör, H., *Türk Bodun Bilim Araştırmaları*, Kayseri, 1998; 26-40.

³³ Kafesoğlu, İ., *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, 46 vdd.

³⁴ Gömeç, S., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2014; 238 vdd.

³⁵ Herodotos IV, 17-18., Bu anlatı, İskitler'in yüzde yüz bir göçebe kültür olmadıkları konusunda önem taşır. İklim ve coğrafyanın uygun olduğu yerlerde yerleşik bir çiftçi hayatı benimseyen İskit boyları ile birlikte tam anlamı ile göçebe hayat yaşayan İskit ve erken Türk boyları, tarihi süreçte birlikte var olmanın hem avantajını hem de olumsuz taraflarını yaşamışlardır. Arkeolojik veriler, Eski Türklerde çiftçi ve tarımcı yapılanmaların, göçebe kültürden bağımsız olmadığını ortaya koyar. Cosmo, N, "Ancient Inner Asian-Nomadic: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History", *The Journal of Asian Studies*, Vol, 53, No: 4, 1994, p1092-1126

göç eden Hükümdarlık İskitleri ise, Herodotos'un verdiği sağlam bilgilere göre, Sarmatlarla aralarındaki topraklarda, sınır bölge niteliğindeki Don Nehri'ne kadar yayılmışlardır³⁶.

Hükümdarlık İskitya'sının kuzeyinde Gelonlar ve Budinler, doğusunda ise yukarıda belirtildiği üzere Sarmatlar hayatlarını sürdürmüşlerdir. Herodotos, Sarmatlar'ın birçok gelenek bakımından İskitlerden farklı olmasına rağmen, onların İskitlerin dilini konuştuklarını öne sürmüştür³⁷.

Herodotos, Kitap IV.19'da "*Çiftçi İskitler'in doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitler sürülerini otlatırlar; toprak sürmez, ekin ekmezler. Ağaçlık bölge dışında bütün bu topraklarda ağaç yoktur. Bu göçebeler güney yönünde, Gerrhos ırmağına kadar uzanan bölgeyi tutarlar ki on dört günlük yol genişliğindedir*" diyerek önemli bir noktanın altını çizer. Çünkü Gerrhos Irmağı, "Göçebelerin Ülkesi" ile Şahane (krali) İskitler'in ülkesini birbirinden ayırır ve Hypakyris'e döktür³⁸.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Gerrhos denilen bu bölge, krali İskitler ile çiftçi İskitler'i ayıran bir sınırdır. Herodotos konu ile alakalı olarak "*İskit kral mezarları Gerrhos topraklarında, yani Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgedir. Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler*"³⁹. demektedir.

Herodotos, kralların gömülmesi ile ilgili olarak yine bu ülkeye vurgu yapar, "*ölü, bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür; teslim alanlar Şahane İskitler'in geleneklerini uygulurlar: Bir kulaklarının memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etini çizerler; alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok saplarlar. Sonra arabanın içindeki kral ölüsü, gene kendi uyruğunda olan bir başka halk topluluğuna götürülür; ilk olarak götürüldüğü yerin ahalisi de peşinden gider. Bütün halk toplulukları dolaştırıldıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak*

³⁶ Herodotos IV, 17-18-19.

³⁷ Herodotos IV,21.

³⁸ Herodotos IV,56.

³⁹ Herodotos IV,71.

ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine konur; ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür; mezarın içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konulur, kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur (gümüş ve bakır kullanmazlar). Bu tören tamamlanunca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler”⁴⁰.

İskitler’de ölü mumyalandıktan sonra bir araba ile halk arasında gezdirilirdi. Ölünün aile, akraba ve yakın arkadaşları ile vedalaşması anlamına gelen bu tören sadece hanlar için yapılmazdı, sıradan halk için de aynı tören düzenlenirdi. Bu durum defin merasiminin İskitler’de sınıf farkı olmaksızın özel bir öneme sahip olduğunu gösterir. Cenaze merasimleri, bu dünyanın öbür dünyada da devam edeceğine ilişkin inanca bağlı olarak düzenleniyordu. Bu sebeple eski dağlık Altaylıların inançlarına göre, ölenlerin güneşin battığı batıda bulunan öbür dünyaya yolculukları sırasında ve orada devamını bulan hayatlarında ihtiyaç duyulabilecekleri her şeye dikkat edilerek mezarlıkta bulunmasına özen gösterilirdi⁴¹.

Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, krali İskit kurganlarının yoğun olduğu bölgenin, Herodotos’un verdiği bölge hakkındaki bilgiler ile örtüşmesidir⁴². Bununla birlikte bu ölü gömme geleneği Doğu Sakalarında da aynen uygulanmıştır. Altay Sakaları hükümdar kurganlarındaki kurgan buluntuları bu durumu doğrulamaktadır. Yine mezar ve kurgan tasvirlerinin Pazırık Kurganları⁴³ tipolojisi ile

⁴⁰ Herodotos IV,71-72.

⁴¹ Rudenko, 1970; 308-310.

⁴² Melyukova, A I. “Scythians of Southeastern Europe”, 1995; 27-63.

⁴³ Rudenko S, I, *Frozen Tombs of Siberia, The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen* California Berkeley and Los Angeles 1970, 308-309.; Söz konusu kavimlerin ölümleri kaya dolgulu kurgan şeklindeki çukurlara gömme gelenekleri de ortak. İleride de şahit olacağımız üzere, defin sonrası arınma geleneğine benzer ölümlere tapma kültü de ortak idi. Batı Karadeniz İskitleri gibi, Tanrı Dağları’nın en doğusundaki Sakalar için de son derece karakteristik olan ve “İskit hayvan üslubu” şeklinde adlandırılan sanat üslubunda kesin bir birlik gözlemlenmiştir. Bu üslup,

de örtüştüğü anlaşılmaktadır. Coğrafyanın uzaklığı İskitler 'deki ölü gömme geleneği ve toprakla bütünleşme ritüellerini pek değiştirmemiştir.

Atalar kültü; ölmüş ataları tazim ve onlar için adaklar adama inanç ve geleneği olarak tanımlanabilir. Ölen ataların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan şükran duygusu, atalar kültürünün temelini meydana getirir⁴⁴. Eski Türk topluluklarında olduğu gibi, İskitlerde de baba ve umumiyetle atalar, öldükten sonra dahi, ruhları vasıtasıyla, ailedekileri korumağa devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan şükran duygusu, onların bozkır kültürünü yaşatmalarında önemli olmuştur. Başlangıçta ölmüş önemli kişilere ve atalara saygı ile ortaya çıkan ve onların ruhlarına olan sevgi ve inancı simgeleyen “*atalar kültü*”, İskit topluluklarında farklı bir kimliğe bürünerek yaşamıştır. Bu konu hakkında son dönem Saha-Yakut araştırmacılarından V. Vasilyev şunları söylemektedir;

“Atalar kültü, animizm, fetişizm, totemizmin çeşitli biçimlerine bürünerek doğanın canlı bir varlık olarak algılanmasında önemli bir katkıda bulunmuştur. Yalnızca boy varlığının devam ettirilmesi var oluş nedenini anlamlaştırmaktadır. İşte bu biçimde dinin ikinci değeri olan ve doğanın önemli bir katmanını meydana getiren insan kültü ortaya çıkmaktadır”.⁴⁵

İskitler' deki atalar kültü ve cenaze merasimleri ile ilgili belki de en önemli antik kaynak Herodotos'tur. Herodotos, kitabında İskitlerin geleneklerine ne kadar bağlı olduklarını, tanrılarına kurban adadıklarını, bazı nehir ve tepeleri kutsadıklarını, yemin ve kan kardeşlik merasimlerini, savaş taktiklerini ve onların üzerinde yaşadıkları

geniş anlamda İskit olarak adlandırılan karmaşık kültürün hepsine özel bir ton veren sanat üzerinde bir birinden ayrılmayacak surette bir hâkimiyet kurmuştur. Bu hâkimiyet, İskitler'den sonra gelen Hun-Göktürk-Uygur-Kırgız boylarında da canlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

⁴⁴ Güngör, H, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansk.*, c.3, Ankara, 2002; 262.

⁴⁵Vasilyev V, “Saha Halkının Kamlığı”, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2007; 25 vd.

coğrafyayı çok detaylı bir biçimde açıklar. (Kitap, IV. Kitap I, 15-16-103-106-201-206, Kitap III, 93,1169) Ayrıca Herodotos Kitap, IV, 71’de onların defin merasimleri konusunda çok ilgi çekici bilgiler sunar.

Bununla birlikte İskitler’in atalarına duydukları saygı ve onların ruhlarına olan inançlarını anlatmada en çarpıcı örnek hiç şüphesiz. Darius’un İskitya seferine çıktığı sırada İskitler ile Persler arasında cereyan eden diplomatik haberleşmedir. Pers imparatoru Darius (M.Ö. 522-486), doğu Sakalarına (Saka tigrakhauda) karşı bir sefer yaptıktan sonra⁴⁶, batıya, Karadeniz İskitleri ’ne karşı askerî bir harekât düzenlemeye karar vermiştir. Sefer için gerekli hazırlıkları bitiren kral Darius, Anadolu üzerinden hareket ederek batıya doğru yönelmiştir. Samoslu Mandros’un yaptırdığı köprüden İstanbul boğazını geçerek, Trakya’ya doğru hareket etmiştir.⁴⁷ Tuna nehrini geçtikten sonra Karadeniz’in kuzeyinde doğuya doğru ilerleyen Persler’in karşısında İskitler, geri çekilme kararı almıştır. Bozkır savaş taktikleri uyarınca ve bir plan dâhilinde sahte ricat taktiği uygulayan İskit ordusu, geçtikleri yerlerdeki buğday tarlalarını ve su kaynaklarını kullanılamaz hale getirerek, Pers ordusunu yıpratıp bozguna uğratmak istiyorlardı⁴⁸.

Darius, Tuna Irmağı’nı geçtikten sonra, Oaros/Dinyeper civarına gelmiştir. Bu arada kuzeye doğru çekilen İskitler, bu saldırı planı karşısında kendi yurtlarına dönmeye başladıklarında tekrar Persler’le karşılaşılır. Ancak planları gereği Pers ordusu ile karşılaşmak istemeyen İskitler, onların önünden sürekli kaçarak oyalama taktiğine devam ediyorlardı. Arada bir ani saldırılar ile psikolojik bir kargaşa ortamı yaratmaya çalışan İskitler, yavaş yavaş başarıya ulaşmayı hedefliyorlardı. Bu durumdan sıkılan ve iyice yorulan Persler, geri çekilmeyi düşünmeye başlamışlardır.

⁴⁶Kral Darius, Bisutun Kitabesi’nde Saka kabilelerinden bahseder, ayrıntılı bilgi için bkı; Taishan Y, Sino-Platonic Papers, *A Study of Saka History*, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia, 1998, 3-4.

⁴⁷ Herodotos IV: 87.

⁴⁸ Herodotos IV: 121.

Kral Darius İskitler'i sıcak savaşın içine çekmek için, İskit kralı İdanthyrso's'a bir atlı ile haber gönderir:

"Ey garip adam, yapabileceğin başka iki şey varken niçin boyuna kaçıyorsun? Eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak, savaşa gir; yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan gene boyuna yürümekten vazgeç; efendine haraç olarak toprak ve su getir, huzuruna çık".

Skyth kralı İdanthyrso, şu cevabı gönderir:

"İranlı, işte benim kanaatim: Beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; sende de kaçtığım yok: Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım:

Bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız ki elden gitmesin, ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim; ama siz eğer ile de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz dövüşmüyor muyuz?

Ama daha önce ve keyfimiz istemediği sürece sizinle savaşmayacağız. Bu konu bu kadar. Efendilik konusuna gelince, ben yalnız iki efendi tanıyorum; atam Zeus ve Skyth'lerin 'kraliçesi Hestia. Ve bir de haraç olarak istediğin ekmek ve su yerine sana layık olduğun şeyleri göndereceğim; mademki kendini benim efendim sayıyorsun, senin bu palavrana cevap olarak, ağla diyorum sana".⁴⁹

Darius, birçok defa İskitler'in tuzağına yakalandıktan sonra, sonunda kıtlık içine düştüğünü gördü. O zaman İskit kralları durumu anlamışlardı, Darius'a bir çavuşla armağanlar yolladılar: *Bunlar, bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş tane de oktu.* İskitler tarafından gönderilen bu armağanlar Persler tarafından şu şekilde yorumlanmıştır; *"İranlılar, eğer kuş olup uçmazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz ve kurbağa olup bataklığa atlamazsanız, yurdunuza dönemeyeceksiniz; oklarla vurulup öleceksiniz"⁵⁰.*

⁴⁹ Herodotos IV: 124-127.

⁵⁰ Herodotos IV: 131-132. İskitler'in gönderdiği oklar, Eski Türklerdeki hâkimiyet düşüncesi ile ilgilidir. Çünkü Eski Türklerde karşı tarafa ok gönderildiği zaman tâbi olmaları istenir. Kökü İskitler'e kadar dayanan ve Çin kaynaklarında da ifade edilen bu diplomatik mesaj, zamanla Hunlar'a, Göktürkler'e, Uygurlar'a, Selçuklu ve Osmanlı Türklerine sirayet etmiştir. Eski Türklerde okun tabiiyet ve

Herodotos'tan da anlaşılacağı gibi, İskitler'in yıpratıcı savaş taktikleri karşısında iyice dağılmaya başlayan Pers ordusu geri çekilmeye karar vermiş; sonunda Kral Darius, askerlerini Tuna Nehri'nden öteye geçirmeyi başarmıştır. Bu durum bu savaştan Pers ordusunun bir başarı elde edemediğini gösterir⁵¹.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İskitler'in Persler'e karşı vermiş olduğu cevap çok anlamlıdır. Kendilerinin yeryüzünde ne bir şehirleri olduğunu ne de servetleri olduklarını ifade etmişlerdir. Atalarına karşı duymuş oldukları sevgi, saygı ve onların ruhlarına olan şükran duygularının çok önemli olduğunu ifade eden İskitler, yalnızca onların mezarlarına yapılacak olan saldırılar karşısında savaşa gireceklerini söylemişlerdir. Buradan İskitler'in neden Kırım ve Karadeniz'in çevresini yurt belledikleri ortaya çıkıyor. Kırım yarımadasında İskit krali mezarları ve kurganların sayısının çok olması, bölgenin o dönemde bile, İskitler tarafından kutsanan bir yurt olduğunu ortaya koymaktadır⁵². Çünkü onların inancına göre, atalar ruhu onları koruyordu. Onların mezarlarına yılın belli günlerinde kurbanlar adamak ve onları kutsamak çok önemli idi. Bu durumda İskitler'in Karadeniz'in kuzeyini yurt tutmalarında; fiziki coğrafya şartlarının yanı sıra atalar kültürünün de ağır bastığını ifade edebiliriz.

davet sembolü olarak kullanımı hakkında bkn: Göksu, E, *Okla Yükselen Millet*, 2013; 172-186.

⁵¹ Kaynaklardan anlaşılacağına göre M. Ö. 513 yılında meydana gelen bu savaşı kaybeden Darius olmuştur. Zaten İskitler 'in savaştan hemen sonra İstanbul ve Çanakkale üzerinden hareketle Batı Anadolu'da ortaya çıkmaları, onların çok kuvvetli ve organize olduklarını gösterir. Cernenko E.,V.- McBride A- Gorelik, M. V., (Ed. Windrow, M) *The Scythians 700-300 BC*, Londra, 1999; 23-26. Rice T.T, 1958; 47-48.; Vemadsky, G.- M.Karpovich *Ancient Russia*, New Haven, 1943; s.70 vd.; Darius'un İskit seferinin ayrıntıları hakkında bkn; Ceylan, A-Günaşdı Y, "Balkanlar'da İskitler", *Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri* Edirne 2013; 113-139.

⁵² Ivantchik A, "The Scythian 'Rule Over Asia': The Classical Tradition And the Historical Reality, *Ancient Greeks West And East* (Ed. Gocha R. Tsetskhladze) Leiden, Boston, Köln 1999, 502 vdd.; Parzinger H. "Burial mounds of Scythian elites in the Eurasian steppe: New discoveries", *Journal of the British Academy*, 5, The British Academy 2017; 332 vdd.

İskitler'deki atalar kültürünün toprağı anlamlaştırmaya yol açtığı ve onun için savaşma duygusunun bir gereklilik olduğu konusunda çarpıcı örneklerinden birisi de İskitler 'in devamı kabul edilen Batı Hunları'nda yaşanmıştır. Hun imparatoru Attila, Hun hükümdar ailesi mezarlarının Bizans'ın Margos piskoposu tarafından açılarak soyulmasını içine sindirememiş ve I. Balkan seferine çıkmıştır⁵³. Buradan da anlaşılacağı üzere, bozkır kavimlerindeki yurt kavramının oluşmasında atalar kültü ve krali mezarlar, büyük bir rol oynar.

M.Ö. XIII. asırdan itibaren çok geniş coğrafyalara yayılan İskit topluluklarının yurtlarını, yani uzun yıllar kaldıkları toprakların sınırlarını belirlemenin en önemli yolu; şüphesiz onların kültürünü en şekilde yansıtan kurgan araştırmalarından geçer. Göçebe hayat yaşayan İskitler 'in özellikle doğu kısımlarına (Sakalar) ait kurganlar, Sirti Derya (Seyhun) Havzası Fergana Havzası, Moğolistan, Kazakistan, Kuzey Hindistan ve Pamir vb. yerlerde ortaya çıkarılmıştır⁵⁴. Bu kurganlar, Tunç Çağı'nın sonundan başlayarak M.Ö. III. asra kadar bahsi geçen yerlerde yayılım göstermekle birlikte, Hun ve Göktürk döneminde de karakteristik özelliklerini devam ettirmişlerdir⁵⁵.

İskit kurgan dağılımına baktığımız zaman genelde hükümdarlık kurganlarının olduğu bölgelerde (Kuzeybatı Moğolistan, Kazakistan, İli Ve Çu Havzası, Fergana Havzası, Altay, Güney Sibirya, Pamir

⁵³ Ahmetbeyoğlu, A. *Greek Seyyah Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul, 1995; s. 24 vd; Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998;304.

⁵⁴ Yablonsky, L. T., *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 1995; 201-235; Volkov, V.V., *Early Nomads of Mongolia*, 1995; 315-335.

⁵⁵ Hun ve Göktürk tarihsel coğrafyasında ortaya çıkan İskit dönemi kurgan kültürünün en önemli özelliği devamlılığıdır. M. Ö. XVII. asırdan itibaren Geç Andronovo kültürü ile iyice belirgin bir hal alan kurgan kültürü, İskitler ile beraber daha da gelişmiştir. Kurganların içine konulan hediyeler ve ölü armağanlarının sanat ve estetik açıdan belirli bir tarza yöneldiği görülür. "Bozkır Sanatı" ya da "Hayvan Üslubu" şeklinde yorumlanan bu sanat, erken Türklerin ilk sanatsal faaliyetlerini oluşturacaktır. Bu kurganlara ait en güzel örneklerden birisi Essik Kurganı'dır. M.Ö. V. yüzyıla tarihlendirilen ve İskitler'e ait olduğu anlaşılan kurgandan çıkarılan "Altın Elbiseli Adam", Türk kültür tarihinde çok özel bir yere sahiptir.; Akişev K.A. *Kurgan Issık*, Moskva,1978;12 vdd.

Bölgesi, Kuban Havzası, Tanais, Kelermes, Olbia, Panticapeum, Tuna Havzası vb) kült alanlarının yoğun olduğunu görürüz. İskit boyları kurganların yanına diktikleri steller ve dikili taşlar ile o bölgenin kendileri için kutsal mekânlar olduğunu belirtmek istemişlerdir. Bunun en güzel örneklerinden birisi Kuzeybatı Moğolistan'daki Hanuy Vadisi'ndeki geyikli taşların olduğu kült alanıdır. M.Ö. XIV-VII. asırlara ait⁵⁶ Deer Stone/Geyiklitaşlar, İskitler'in erken dönemine tarihlenir. Burada 2017 yılında A. Ceylan başkanlığında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında, stellerce çevrelenen kült alanının İskit topluluklarınınca ne kadar kutsandığını müşahede ettik. Son derece korunaklı ve su bakımından çevreye göre daha zengin olan bu kült alanındaki büyük bir Hun kurganının varlığı da son derece önemlidir. Çünkü bu bölge kült alanlarından da anlaşılacağı üzere, İskitler'den sonra gelen diğer Türk boyları tarafından da kutsal kabul edilmiş ve bu boylar o bölgeleri, kendi yaşam alanlarının çekirdeği yapmak istemişlerdir⁵⁷. Bu nedenle İskitler'in atalarına karşı duydukları inanç ve saygı, onlar için çok büyük ölçekli han mezarları yapmaya sevk etmiş ve onların ruhlarının kendilerini ömür boyunca koruyacaklarına inanmışlardır.

Bölgenin stratejik açıdan önemli olması ve atalar kültürünün devamlılığına bağlı olarak İskitlerden sonra gelen Hun kabileleri tarafından da kutsal sayılmış, Göktürkler çağında ise bölge, *Ötüken* olarak isimlendirilmiştir. Buna ilaveten Ötüken bölgesindeki ilk şehirçilik faaliyetleri, yine bu kült alanlarında ve onlara yakın yerlerde kurulmuştur. Demek ki bozkırda fiziki yapının öngördüğü şartlar yanında atalar kültürü de Göktürk ve Uygur Çağı'nda yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. İskit, Hun ve

⁵⁶ Fitzhugh, W. W, "The Mongolian Deer Stone-Khirigsuur Complex: Dating and Organization of a Late Bronze Age Menagerie". In *Current Archaeological Research in Mongolia*, edited by Jan Bemann, Hermann Parzinger, Ernst Pohl, and Damdinsuren Tseveendorzh, 2007; 183 vd.

⁵⁷ Geyikli taşların bulunduğu kült alanında şu anda yaşayan Türk-Moğol kabileleri halen daha atalar kültürüne inanmakta, onlar için tütsü yakmakta ve yılın belli günlerinde atalar ruhu için at kurban etmektedirler.

Göktürklerce kutsal kabul edilen Ötüken, isim olarak, Köl Tigin: Güney 3, 4, 4, 8, 8; Doğu 23., Bilge Kağan: Kuzey 2, 3, 6, 19. Tonyukuk: 15, 17. Şine Usu: Kuzey 2; Doğu 7, 9, 11; Güney 4. Terhin: Doğu 3; Güney 5, 6; Batı 1, 2, 4, 5, 5. Hoyto-Tamir: I, 3 ve VII, 2. yazıtlarında geçmektedir⁵⁸.

İskitler'in yurt arayışlarında ısrarcı oldukları bir başka yer ise Kazakistan topraklarıdır. İskitler M.Ö. I. binden itibaren bu topraklarda yaşamaya başlamışlardır. Kazakistan'ın hemen hemen her tarafında özellikle Güney Kazakistan'da İskitlerden kalma kurganlara rastlanmaktadır⁵⁹. Bölgede İskit dönemi kurganların yanı sıra mezarlık ve kült alanlarının fazlalığı, İskitler'in bölgede kalıcı olma çabalarını ifade eder. Almatı yakınlarında 1969 yılında K. Akişev tarafından ortaya çıkarılan ve İskitler'e ait "Altın Elbiseli Adam" büyük bir önem taşımaktadır⁶⁰. Zira bu bölgede daha sonra pek çok İskit hükümdar kurganı ortaya çıkmış ve yeni "altın elbiseli adam" heykelleri bulunmuştur. M.Ö. V-IV. asra tarihlenen ve hükümdar ailesine mensup olduğu anlaşılan altın elbiseli adam kurganları İskitler 'in o dönemde Kazakistan coğrafyasını yurt edinme çabalarına bir başka kanıttır. Günümüzde bile, Kazaklar altın elbiseli adam kurganlarına çok saygı duymakta ve kendilerini Sakalar'ın soyundan saymaktadırlar.

Doğu Türkistan'dan başlayarak bütün Asya, Kafkaslar, Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyi ile Tuna havzası boyunca büyük çoğunluğu göçebe hayat tarzını benimseyen İskitler 'in yurt arayışlarında atalar kültürünün önemli olduğu yadsınılmaz bir gerçektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Eskiçağlarda yerleşik toplumların yurt arayışları ile göçebe toplumların yurt arama düşüncesi farklı şekilde gelişim göstermiştir.

⁵⁸ Aydın E, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, c 2/4; 1262-1269. Ayrıca kutsal Ötüken'in yeri hakkında detaylı bilgi için bk; Yıldırım K, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 16/2, 2016; 197-209.

⁵⁹ Yablonsky, L. T., *The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction*, 1995; 200-235.; Volkov, V.V, *Early Nomads of Mongolia*,1995; 315-335.

⁶⁰ Akişev K.A. *Kurgan Issık*, Moskva,1978;15 vdd.

Yerleşik toplumlarda (Pers-Lidya-Frig-Grek-Hint-Çin vb) tarımsal faaliyetler, servet birikimi, kurumsal yapılar, yazı ve dil etrafında şekillenen medeniyet unsurları, zamanla toplumların yerleştikleri bölgeleri yurt edinmelerinde millî bir şuurun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle yazılı kültürün ortaya çıkmasından sonra, bir millî kimlik ve devlet düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun en açık örneği Persler 'de görülür. Aryan kabilelerin bugünkü İran topraklarına yerleşmelerinde, yerleşik yaşam unsurları, askerî başarılar ve yazı çok önemli olmuştur.

Ancak göçebe toplumlarda özellikle İskitler' de ve erken dönem Türk topluluklarında yurt ve vatan düşüncesi yerleşik yaşam unsurlarından çok daha farklı bir biçimde gelişim göstermiştir. Göçebe yaşamdan dolayı yazıya geç geçmeleri, büyük coğrafyalarda ve dağınık bir biçimde yaşamaları, onların toprakla olan manevi bağlarını atalar kültü üzerinden yürütmelerine sebep olmuştur. Göçebe halde yaşayan bir İskit insanının tek düşüncesini, bozkırda hayatta kalma oluştururken, yerleşik hayatı benimsemiş bir Lidyalı ya da Grekli için ise mal ve servetini çocuklarına miras bırakabilmek, esas olmuştur. Yerleşik kültürler ile göçer kültürler arasındaki bu farklılık, ileride Ön Asya ile klasik Batı Dünyası arasındaki belki de en keskin ayrımı ifade edecektir. Ölüler kültü, mezarları için savaşma düşüncesi, bozkır yaşam biçimi, İskitler 'de toprak-yurt düşüncesinin yerleşmesine sebep olmuştur. Yazılı ve arkeolojik kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, krali İskit kurganlarının yoğun olduğu yerler, aynı zamanda onların atalarına kurban kestikleri, dinî merasimler düzenledikleri ve birlik-beraberliklerini pekiştirdikleri yerlerdi. Bu yerler için gerektiği zaman savaşıyorlar, bir birleri ile kavga edebiliyorlar ve gerektiğinde ortak düşman etrafında birleşebiliyorlardı. Onlardaki atalar inancı ve koruyucu ruhlar, coğrafyanın vatanlaştırılmasında en önemli etkenler oluyordu. Şüphesiz politik sebepler, iklim şartları, askerî mücadeleler de İskitler'in yurt arayışında önemli olsalar da asıl önemli sebep o dönemde atalar inancının şekillendiği yerleri koruma düşüncesidir.

İskitler'in yurt arayışlarında adeta bir belirteç olan kült alanlarının ortak özellikleri, önemli yol güzergâhları (İpek Yolu) vb, üzerinde yer almaları, korunaklı olmaları, su kaynakları ve otlak bakımından

zengin olmalarıdır. Bozkırda ilk Türk şehirlerinin kurulduğu yerler, aynı zamanda krali İskit kurganlarının olduğu yerlerdir. Kurganların yoğun olduğu bu bölgelerin (Orhun ve Selenge Havzası, Altay, Arzhan, Saymalıtaş, İli ve Çu Vadisi, Esik, Kırım vb) arkeolojik verileri dikkatle incelendiği zaman, kültürel bir devamlılıktan rahatlıkla söz edilebilir.

İskitler'den sonra Orta Asya bozkırlarında hüküm süren göçer boylar, zamanla bozkırdaki atalar kültürüne izafe edilen kült alanlarını öğrenecekler, bu yerlerin stratejik durumunu kavrayacaklar ve kutsal olan bu mekânlarda kendi inançlarını sürdüreceklerdir. İskitler'den başlayarak bu yerlerdeki arkeolojik verilerin bir devamlılık arz etmesi bunu gösterir. Yukarıda izah ettiğimiz gibi Moğolistan Hanuy Vadisi'nde İskit dönemine tarihlenen birçok kurganın yanı sıra, aynı alanda Hun kurganların da yer alması ve hemen yanı başlarında Göktürk kurganlarının ve kült alanlarının olması, bu bölgelerin kutsal mekânlar oldukları için tercih edildiklerini gösterir. Yoksa bozkırda M.Ö. VIII. asırdan başlayıp sanki ezberlenmişçesine M.S. VIII. asra kadar bin yıllık bir zaman diliminde bozkır topluluklarının aynı yerleri yurt tutmalarındaki amaç başka ne olabilir?

Türk kültürünün erken evrelerinde (Kimmer-İskit) ortaya çıkan atalar kültürünün zamanla gelişim gösterdiği ve bozkırda bir süreklilik arz ettiği görülür. Erken dönem Türk boylarından (Hun-Göktürk-Uygur-Kırgız vb) itibaren diğer Türk boyları ve Oğuzlar arasında da atalar kültürüne çok değer verildiğini ve belirli yaşam alanlarının önemli olduğunu yazılı ve arkeolojik kaynaklardan anlayabiliyoruz. Selçuklu Türkeri'nin atalar kültürüne çok kıymet verdikleri, Anadolu'nun birçok şehrindeki kümbetlerden (kurgan) ve kümbet etrafındaki mezar taşlarından bellidir. Bugün Anadolu'da Selçuklu mahallelerinden, Selçuklu konut tipinden ve özel mülkiyet mimarisinden söz etmek mümkün değildir. Ancak onların atalarına duydukları saygı ve minneti ifade etmek için yaptıkları kümbetler bütün ihtişamları ile ayakta durmaktadır. (Erzurum'da Üç Kümbetler, Kayseri'de Döner Kümbet, Erzincan'da Mama Hatun Kümbeti vb) Çünkü onlar tıpkı İskitler, Hunlar, Göktürkler gibi bireysel mülkiyet kavramlarının geçici olduklarını, ancak toplumsal hafızada yer edinmiş atalar

kültünü yansıtan abidelerin ve kurgan alanlarının kalıcılığının farkındaydılar. Bu yüzden sonsuza dek bilinmeleri ve hatırlanmaları için kendi beylerinin ruhlarını ölümsüz kılmak adına bu anıtları yapmışlardır.

Başka kültürlerde de buna benzer örnekler vardır. Bu anlamda Mısır'da Piramitler, İran'da Cyrus'un anıtsal mezarları örnek olarak verilebilir. Bu örneklerde yer alan mezar yapıları ve tapınak alanları, aynı zamanda iki farklı kültür arasındaki derin bir ayrışmayı da gösterir. Yerleşik uygarlıkların (Mısır-Roma-Yunan vb) inanç, kültür ve mimari anlayışları çok büyük ölçekli kurumsal yapılar (devlet-rahipler sınıfı) ile korunurken; göçer uygarlıkların mezar ve mimari anlayışları daha mütevazı bir şekilde gelişmiştir. Hatta ilk zamanlar estetik kaygısı olmadan ve bir tarza yönelmeden ortaya çıkmıştır. Bunun en bariz örneği, kurganların yerleşik hayattaki gelişmiş biçimi olan kümbetlerde görülür.

Hemen hemen bütün kümbetlerin süslemelerindeki motifler, Orta Asya şaman-kam inanç gelenekleri ile ilgilidir. Bu motiflerde yeraltı ve gökyüzü yolculuğunda insanlara refakat eden kuş şeklinde koruyucu yaratıklar ve on iki hayvanlı Türk takvimindeki hayvan tasvirleri yer alır. Bu durum, İslâm olan Selçuklu Türklerinde bile atalar kültürünün ne kadar canlı bir şekilde yaşadığını gösterir. Günümüzde Türkistan ve Doğu Avrupa coğrafyasına baktığımız zaman İskitler'e ait krali kurganların olduğu yerlerde (Kazakistan, Saha/Yakut, Kırım) İskitler'in soyundan geldiklerini iddia eden insanların olduğu görülmesi, atalar kültürünün toprakları vatanlaştırmadaki rolüne işaret eder.

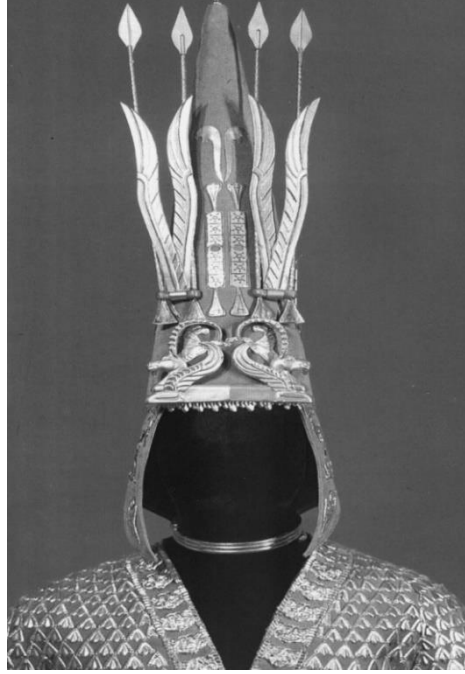
Modern hayatta bile kırsaldan biri şehirde yaşayıp öldükten sonra, doğduğu memlekete götürülmeyi ister. Bunun sebebi, atalarının mezarlarının yanına gömülme isteği ve onların ruhları ile birlikte olma düşüncesidir. Dolayısıyla, ölmeden önce "*beni yurduma götürün*" türündeki toplumumuzdaki temenniler, Türk toplumundaki binlerce yıldır süregelen atalar kültürünün, İslamî bir biçim almış şeklinden başka bir şey değildir.

Kaynakça

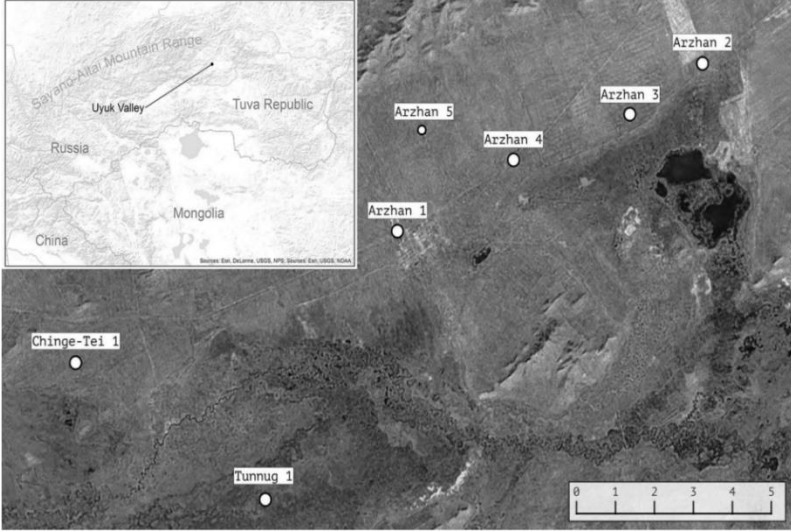
- Adalı, S. F. (2013). "Tugdamme and Cimmerians": A Test of Piety in Assyrian Royal Inscriptions. *Time and History in the Ancient Near East*, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns. s.587-593.
- Ahmetbeyoğlu, A. (1995). *Greek Seyyah Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akişev, K. A. (1978). *Kurgan Issık*. Moskva.
- Aydın, E. (2007). "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler". *Turkish Studies*, 2(4): 1262-1269.
- Aytbayev, A. (2002). "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri". *Türkler*, Cilt I. Ankara. s.664-671.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları". 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*. s.29-40.
- Bokovenko, N. A. (2004). "Migrations of Early Nomads of The Eurasian Steppe in A Context of Climatic Changes". *NATO Science Series, IV*, Vol.42, London, 21-33.
- Borger, R. - Hinz, W. (1984). "Die Behistun-Inschrift Darius' des Grossen," *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I: Rechts-und Wirtschaftsurkunde, historisch-chronologische Texte*. Gütersloh.
- Buyskikh S. B. (2007). "Contacts between Greeks and Non-Greeks on the Lower Bug in the Sixth and Fifth Centuries BC", *Classical Olbia and Scythian World, Sixth Century BC to the Second Century AD*. Kiev.
- Cernenko E. V. (1999). *The Scythians 700-300 BC*. Londra.
- Ceylan, A. (2015). "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10): 1-30.
- Ceylan, A & Günaşdı, Y. (2013). "Balkanlar'da İskitler". *Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*. Edirne, 113-139.
- Cosmo, N. (1994). "Ancient Inner Asian-Nomadic: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History". *The Journal of Asian Studies*, 53(4): 1092-1126.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI (231): 273-286.
- Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Eberhard, W. (1942). "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halklarının Medeniyeti". *Türkiyat Mecmuası*, (6-7): 125-191.
- Fitzhugh, W. W. (2007). "The Mongolian Deer Stone-Khirigsuur Complex: Dating and Organization of a Late Bronze Age Menagerie". *Current Archaeological Research in Mongolia*. (Ed.: J. Bemmann, H. Parzinger, E. Pohl, and D. Tseveendorzh), Ulaanbatar. pp.183-199.
- Gömeç, S. (2014). *Türk Kültürünün An Hatları*. Ankara.

- Göksu, E. (2013). *Okla Yükselen Millet*. Konya.
- Grakov, B.N. (2008). *Çar İskitler*. İstanbul.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu (Atilla-Cengiz-Timur)*. Ankara.
- Güngör, H. (2002). "Eski Türklerde Din ve Düşünce". *Türkler*. Cilt 3. Ankara, 261-282.
- Güngör, H. (1998). *Türk Bodun Bilim Araştırmaları*. Kayseri.
- Herodotos (1983). *Herodot Tarihi*. (Çev.: Azra Erhat). İstanbul.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara.
- Ivanchik, A. (1999). "The Scythian 'Rule Over Asia': The Classical Tradition and the Historical Reality". *Ancient Greeks West And East*. (Ed.: G. R. Tsetschladez). Leiden, Boston, Köln, 497-520.
- Ivanchik, A. (2001). "The Current State of The Cimmerian Problem". *Ancient Civilizations*, 7(3-4): 337-339.
- Junge, J. (1939). *Saka Studien*. Leipzig.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara.
- Koca, S. (2002). "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları". *Türkler*. Cilt I. Ankara, 651-663.
- Kryzhitskiy, S. D. (2007). "The Main Results of the Excavations at Olbia in the Past Three Decades". *Classical Olbia and Scythian World, Sixth Century BC to the Second Century AD*. Kiev.
- Ksenophon (1994). *Anabasis*. (Çev: Hayrullah Örs), İstanbul.
- Landsberger, B. - T. Bauer, "Zu neueröfentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid". *Zeitschrift für Assyriologie*, III, 37, 1927, p. 60-98
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. New York.
- Melyukova, A. I. (1995). "Scythians of Southeastern Europe". *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*. (Ed: J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov, L. T. Yablonsky). Berkeley, 27-63.
- Minns, E. H. (1913). *Seythians and Greeks*. Cambridge.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul.
- Özgül, O. (2015). "Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları". *BELGÜ*, (2): 159-181.
- Özgül, O. (2018). "Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusunda Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler". *XVIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara.
- Özgül, O - Ceylan, N. (2017). "Eskiçağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(13): 24-62.
- Parzinger, H.(2017). "Burial mounds of Scythian elites in the Eurasian steppe: New discoveries", *Journal of the British Academy*, (5): 331-355.

- Petrenko V. G. (1995). "Scythian Culture in the North Caucasus". *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*. (Ed.: J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov, L. T. Yablonsky). Berkeley, 5-27.
- Radloff, W. (1994). *Sibirya'dan III*, İstanbul.
- Rice, T. T. (1958). *The Scythians*. London.
- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia, The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*. California.
- Seroşevsky, V. L. (2007). *Saka-Yakutlar*. İstanbul.
- Sevin, V. (1982). *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. Cilt II. İstanbul.
- Strabon (1969). *The Geography of Strabo*. (Çev.: H. L. Jones). Cambridge.
- Taishan, Y. (1998). *Sino-Platonic Papers: A Study of Saka History*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara.
- Tarhan, M. T. (2002). "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler". *Türkler*. Cilt I. Ankara, 597-610.
- Tarhan, M. T. (1972). "Eskiçağda Kimmerler Problemi". (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1970). "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi". *Tarih Dergisi*, (24): 17-32.
- Thukydides. (1975). *Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı*. (Çev.: H. Demircioğlu), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Togan, A. Z. V. (1986). "Sakalar (I)". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (17): 20-24.
- Uçankuş, H. T. (2002). *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*. Ankara.
- Valery, S. O. (1995). "Scythian Culture in The Crimea", *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*. (Ed: J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov, L. T. Yablonsky). Berkeley, 63-83.
- Vasilyev, V. (2007). "Saha Halkının Kamlığı". *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 25-27.
- Vemadsky, G. - Karpovich, M. (1943). *Ancient Russia*. New Haven.
- Von Der Osten, H. H. (1956). *Die Welt der Perser*. Stuttgart.
- Waterman, L. (1930). *Royal Conespondance of the Assyrian Empire*. Ann Arbor.
- Yıldırım, K. (2016). "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(2): 197-209.
- Yıldırım, K. (2013). "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi". *Türk Dünyası Araştırmaları*, (206): 1-10.
- Yılmaz, A. (2015). "Göktürk Tarihi Coğrafyası". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (1): 27-65.

Ekler*Altın Elbiseli Adam*

*Arzhan Kurganları M. Ö. IX. yy. /TUVA-Uyuk Vadisi
(G. Caspari, T. Sadykov, J.Blochin, I. Hajdas'ten)*

*(Arzhan Kurganları M. Ö. IX. yy. /TUVA-Uyuk Vadisi
G. Caspari, T. Sadykov, J.Blochin, I. Hajdas'ten)*

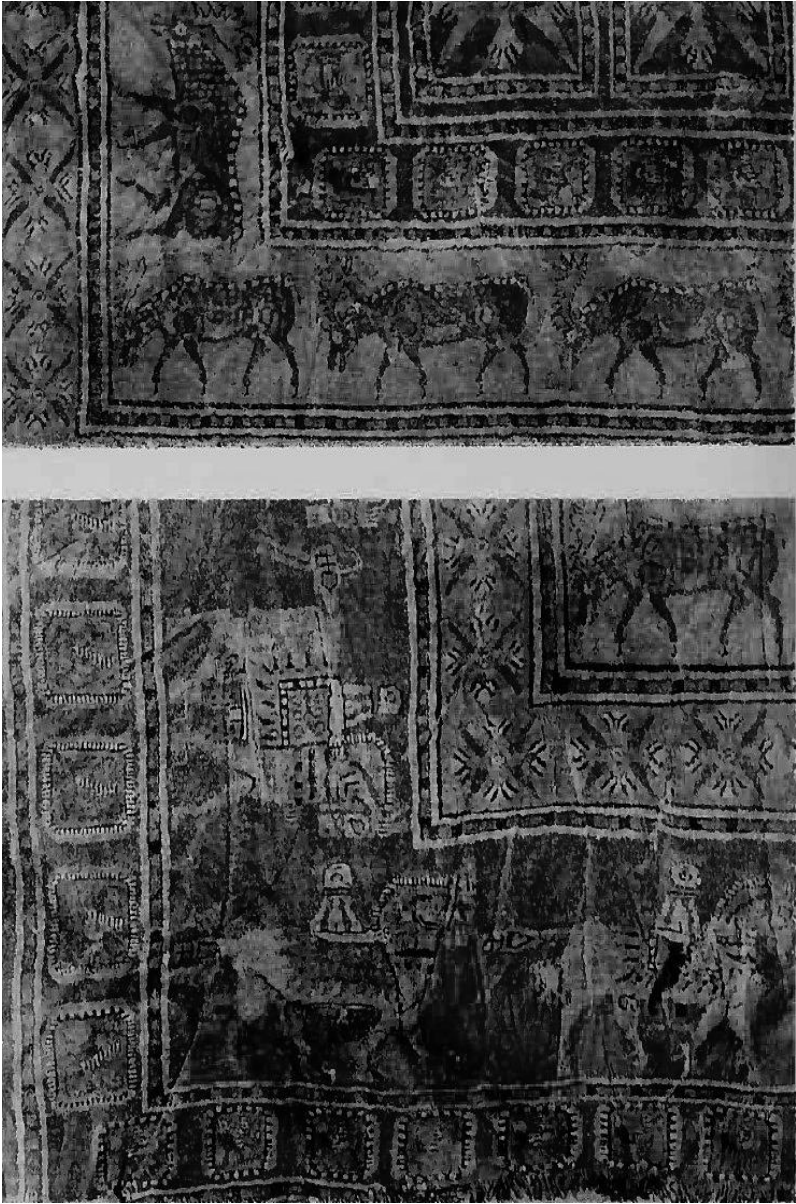
Güney Kazakistan Kurganları

Pazırık Kurganları M.Ö. V-IV. yy. Altaylar

Pazırık Halısı

Solokha Kurganı Ukrayna

Chertomlyk Kurganı Altın Gerdanlık

Moğolistan Geyiklitaş Kült Alanı İskitler (M.Ö. 1000-700)

TÜRK DEVLET TELAKKİSİNDE HÜKÜMDARIN MEŞRUIYET ZEMİNİ VE SİYASÎ HÂKİMİYETİ BAKIMINDAN “KUT” ANLAYIŞI

Dr. Coşkun ERDOĞAN

Giriş

Devlet, kurumsal olarak düzen sağlayıcı bir aygıttır ve bunu oluşturan kurumlar dizgesi devletin kendisidir.¹ İşte bu noktada devleti oluşturan en önemli kurumsal aygıtlardan biri olan liderlik ve yönetme erki, devletin fonksiyonel yapısının en önemli unsurunu temsil etmektedir. Nitekim bu yönetim erkinin sosyal, siyasal, dinsel ve her türlü meşruiyet zemini açıklanmaya muhtaç olarak, tüm siyasal düşünceler tarihinde de belirlenmeye çalışılmıştır. Siyaset anlayışının çağlara göre ürettiği değerler ve bu değerlerin değişim ve dönüşümü iyi anlaşıldığı sürece, günü yorumlama ve siyasî değer üretme noktasında arkaik dönemlerden itibaren takip edilen siyasî ve sosyal alt bilinçten faydalanılması ile daha doğru teşhisler konulması mukadderdir. Tarihsel altyapısı iyice analiz edilmemiş,

¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul 2013. s.74.

ürettiği değerlerin kapsamı ve etkisi iyi anlaşılmamış millet ve siyasî teşekküller, değişim, dönüşüm ve üretim gerekliliklerinde çatışma zeminlerini daha derin ve sancılı geçirirler. Bu doğrultuda, birey, kurumsallaşma ve değerler üçgeninde ele alınacak her altyapı girişimi, toplumsal çözümlerinin yapılmasında mühim bir rol oynamaktadır.

Yurt içindeki halkı bir arada tutan ortak bir anlayış, emel, hissiyat ve fikirlere, ortak bir sivil ideoloji ve kültürel boyuta sahip olmak² devlet aygıtının tarihsel zeminde ihtiyaç duyduğu düşünsel gerinin parçalarıdır. Siyasî bir teşekkül oluşturulurken onun yasal meşruiyetinin çağlar içerisinde değişen ve dönüşen karakteristik özelliklerine bağlı olarak, oluşturulması da en temel ihtiyaçlardan biridir. Bu çalışmada devlet aygıtlarının meşruiyet zeminini siyasî ve yasal yönden ele alınırken, onun birikimsel olarak taşıyıp inşa süreçlerini oluşturduğu en temelde insan ve toplum zemininde memnuniyet temelini sağladığı unsurlar da hesaba katılmaya çalışılmıştır. Bu minvalde tarihsel açıdan Türk devlet felsefesini Tanrı, insan ve kağan üçlemesinde düşünmek, kabaca açıklamalar için tutarlı bir değerlendirme olmakla beraber, inanç sisteminin, yaratılışın, var olma gayesi çerçevesinde doğa ve güçlerinin tasavvurunun bu üçleme içerisindeki rolleri de oldukça önem arz etmektedir.

Tasavvur ve eylem açısından içselleştirilmiş bütün değerler, millet ve fert vicdanında ortak duygu hissiyatına dönüşmesi şeklinde kimlik kazandığı gibi değer ve aygıt üretme noktasında da tarihselliğin izlerini taşımaktadır. Kimliğin izini taşıyan sosyal, siyasî ve hukukî altyapı, siyasî otoritenin uygulama şeklini de belirlemektedir. Nitekim, siyasî otoritenin uygulanma ve uygulanmanın açıklanması sorunu, siyasal akıl/kültürün temellerini, yöntemini ve araçlarını açıklar. Tarihsel birikimin düşünsel altyapısını açıklamak, eylem bazında siyasî aklın araçlarını belirlemek için tek başına yeterli değildir. Bu minvalde ihtiyaca göre bilgi sistemleri, kalıpları ve araçları, devletin çıkarları ve sürekliliği noktasında esas alan bir siyaset kurumu

² Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, İstanbul 2004, s.27.

mevcuttur.³ Bu doğrultuda siyasetin aygıtsal yönünü açıklarken ihtiyaç ve süreklilik temelli uygulanma biçimlerini de değerlendirmek gerekmektedir. Kut kavramının da bu değerlendirmede sadece inanç temelli ele alınmaması onun uygulamada ve toplumsal yönden ihtiyaç ve gerekliliğindeki yeri tespitiye muhtaçtır.

Kut, bir zihni çözümleme açısından tarihsel olgu düzeyinde temellendirildiğinde, iki yön ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Tanrı tarafından seçilmişlik ve iradilik elde etme noktasında *verilmişlik*, soy ve hak edilmişlik noktasında da *kazanılmışlık* yönleriyle değerlendirilmelidir. Kapsam olarak, bu iki yön doğrultusunda bakıldığında, *verilmişlik*, Tanrısallığın etkisel alanını temsil ederken, *kazanılmışlık-alınmışlık* yönüyle de dünyeviliğin temellendirildiği görülmektedir. Nitekim Türklerin inanç isteminde de yer alan Tanrı anlayışına bağlı olarak, cisimleştirilmeyen Tanrının müdahillliği ile kutsaliyet hedeflenirken, yaratılmışın Tanrıdan ama Tanrısız olmayan tarafından irade edilmesiyle de insanın yetki ve sorumluluklarının inşa edildiği ifade edilebilir. Böyle bir değerlendirme Kut'un çoğunlukla vurgulanan Tanrısallığının ötesinde asıl yetki ve sorumlulukların belirlenmesiyle dünyeviliğinin de anlaşılmasını sağlamaktadır. Çünkü seçilmişliğin insan aklı tarafından sorgulanmasının sırf Tanrısız iradeyle açıklanabilmesi, kamusal alanda gösterilecek olan başarı ve iradeyle de teyit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca gelenek, toplumsal sözleşme, birlikte yaşama duygusunun oluşması, itaat ve adalet dengesinin hukuksal zeminin oluşması, yine bu iki yönün örtüşerek algılanması ile yerli yerine oturacaktır.

Kut ve Kutsallık

Bir toplumun düşünce sisteminin belli bir dönemini ya da tarihî boyutta elde etmiş olduğu birikimin davranışsal açıdan tezahürlerinin incelenmesi, yapı ve işlev bakımından siyasi, sosyal ve dinsel etkinliklerini anlama girişimidir. Her bir toplumun yaratım olarak düşüncesinde varolmuş, bir itki haline dönüşerek onun yaşam biçiminde

³ Nadim Macit, *Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl İçtihat ve Siyaset*, Ankara 2011, s.149-150.

izler bırakmış olan unsurlar, etkilerini devam ettirip ettirmemelelerine bakılmaksızın, düşünce tarihinin evrelerine ışık tutmak için de incelenmesi gerekmektedir. Türk milleti gibi geleneksel toplumların bir anlama etkinliği ile düşünce tarihinin evrelerinin incelenmesi, onun davranış biçimlerinin tespiti ve tarihsel açıdan getirdiği tüm insani eylemlerinin anlamlı hale getirme etkinliği olacaktır. Bu doğrultuda öncelikli olarak, kendi dinsel, siyasal ve kültürel hayatından kaynağını alan ve buradan siyasî ve sosyolojik örgütlenme açısından belli bir davranış biçimi geliştirmesine etken olan *kut* terimi, açıklanmaya ve değerlendirmelere tâbi tutulmalıdır.

Kut kelimesinin anlamı hakkında çeşitli mülahazalar olmakla birlikte özellikle kelimenin iki yönlü bir anlamı ihtiva ettiği yönünde yaygın kabul vardır. Bu doğrultuda kut kelimesinin ilk anlamı Radloff'un Kutadgu Bilig çevirisinde kabul ettiği veç ile "saadet" manasına geldiği ve Kutadgu Bilig'inde "saadet verici bilgi" manasında olduğu yönündedir. Bu tanımlama Kutadgu Bilig'in ilk çevirisi olması hasebiyle Tomsen, Vembrey, Menges, Gabain gibi Türkologlar tarafından da aynı anlamı ile kabul edilmektedir.⁴ Radloff'un bu telakisi, Türk ilim camiasında da kısmen kabul edilmiştir. Kelimenin anlamı itibariyle siyaset etme ve devlet yönetimi ilişkisi bağlamının ötesinde yani ilk ihtiva ettiği anlamıyla değerlendirenlerin, *kut*'a "baht, şans, talih, mutluluk, kader, saadete ulaşma, mesut olma, ruhi kudret"⁵ gibi anlamlar yükledikleri görülmektedir.

Gökalp, kut kelimesinin eski Türklerde canlı ve cansız bütün varlıklarda olabilecek ve onlara mana ve mukaddesat kazandıran bir

⁴ Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devoletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.78-79.

⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2004, s.46; A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1982, s.84; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1996, s.111; Donuk, *Eski Türk Devoletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 78-79; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*, nşr. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 1947, s.XXV; Selim Karakaş, *Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Temmuz 2009, c. 29, Özel Sayı, s.30-31; Saadettin Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014, s.77-78.

mefhum olduğuna işaret etmektedir. *Kutlu* kelimesi, *mukaddes* ya da *manalı* anlamındadır. Kendi deyimiyle *kut* ile bir mahiyet kazanan *şey*, nur sütunu şeklinde gökten inen bir *altın ışık* ile buna sahip olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu *altın ışığa* haiz olan her *şey*, ilahî bir mahiyet kazanmakta ve ibadet edilme özelliğine sahip olmaktadır.⁶ İnan'da inanç ekseninde bir değerlendirmede ruh-can mefhumunun Yakutlarda ve *Altaylarda tın, süne* ve *kut* kelimeleriyle ifade edildiğini belirtir. *Tın*, esinti, rüzgâr, nefes anlamlarına gelmekte ve bedenden ayrıldığında ise ölüm gerçekleşmektedir. *Sür*, insan enerjisi, iradesi ve ruhi hallerini meydana getiren bir unsurdur. *Kut* ise, insandan ayrıldığı vakit ölüm gerçekleşmeyen ve canlı cansız her varlıkta olabilen bir unsurdur. *Kut*, candan başka bir ruhtur ki cansız varlıkların örneğinin bir ağılın veya çoban değneğinin *kut*'lu olması o ağılın bereketli, o çobanın sürülerinin de hastalıktan ve kurtlardan uzak olacağı inancını vermektedir.⁷ Böyle bir sıradışılık ve olağanüstülük, doğal olandan farklı bir şeyi belirten epifanilerdir. Bağlamı itibariyle din tarihçileri tarafından birçok kültürde gözlemlenen ve mana durumu olarak adlandırılan epifaniler, ontolojik düzlemde var olandır, etkindir, üretken ve verimlidir. Tanrısal mana, kozmik nesnelere, olaylardan, canlılardan ve insanlardan kopuk değildir ve bir ruhun müdahalesiyle ya da kutsal bir varlığın etkisiyle sahip olunduğu görülmektedir.⁸

Dinsel olan her kavramın kutsal olup olmadığı noktasında güçlükler ortaya çıkmaktadır. Bu zorluk, en başta kutsal olanın kavramsal çerçevesini çizmekle başladığı gibi onun uygulamaya dönük güçlükleri de mevcuttur. Nitekim her kutsalın arkaik dönemde olduğu gibi yalın ve saf halinin tespiti⁹ ve bunun üzerinden onun

⁶ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2015, s.265-267.

⁷ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 1986, s.176-177. Bu yönüyle *kutun* kullanımına örnek olarak İrk Bitig'de geçen Tanrı ihsanından bahsedilmektedir. Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara 2017, s.24.

⁸ Mircea Eliada, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 2017, s.47-49; M. Eliada, *Mitler, Rüyalar ve Gizemler*, Ankara 2017, s.140-143.

⁹ Eliada, *Dinler Tarihine Giriş*, s.27.

çerçevesinin çizilmesi, karmaşık bir yapının çözümlemesini gerektirir. Dinsel görüngüleri (biz bu kullanım için tanrısal olanın tezahürü manasında hiyerofoniyi¹⁰ kabul edeceğiz) anlama çabasında yani usavurma işlevinde tarihsel çerçeveyi de hesaba katma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nitekim her türlü kutsal, mistik ve aşkın deneyim, tarihsel koşulların etkisi altındadır.¹¹ Kut, hiyerofonisinin de bu zorlukları ve koşulları barındırdığı kabul edilerek kavramsal ve uygulama çerçevesinin çizilebilmesi göz önünde tutularak, Türk inanç tarihindeki yeri anlaşılmalı çalışılmalıdır.

Yukarıda görüldüğü üzere Türklerin Gök Tanrı dini yaşantısında ve şamanist inanışta can ve ruh, *kut* ile aynı şey olarak düşünülmekteydi. Ancak *kut*, aynı zamanda yüceler yücüsü Tanrı tarafından verilmiş ululuk ve devlet idi. Bu noktada şamanist inanışın ortaya koyduğu *kut* ile siyasî ve hukuksal manada algılanan *kut* anlayışı arasında bir ayrım gözükmekteydi. Kut'un kağana başarı ve irade sağlayan bu siyasî ve toplumsal değeri, Tanrı tarafından seçilmişliği, ona bilgelik kazandırması baht ve talih ile birlikte, *yarlık* yani güç vermesiyle müsavî idi. Göktürklerde kut'un Tanrı emri ile kılındığı ve bunun yanı sıra *ülüg* yani talih ve kısmetin de buna eşlik ettiği düşüncesi vardı. Bu durum, Uygur edebiyatında *kutü ülüğü için* (kutlu ve kısmetli olduğu için), Kutadgu Bilig'de de *Tanrı kime kulsa* (inayet-ülüg) şeklinde görülmekte olup İslami anlayışta da *nasip* ve *kismet* olarak Allah'ın yarattığı kulları arasında böldüğü pay ve talih olarak algılanmaktaydı.¹²

Eski Türk devletlerinde gök ve yer ikiliği ile açıklanan yaratılış düşüncesinde, Kağan'ın kutsaliyet kazanmasına bir etkisi olmadığı görülmektedir. Göktürk yazıtları, Türk düşün hayatının mitolojik unsurlarının izlerini taşımaktadır. Bu doğrultuda kadim dönem anlatılarının siyasî ve sosyal yapı içerisindeki etkisi, kısmen de gözlemlenmektedir. Yaratılış fikri de bu minvalde tahlil edildiğinde "Yukarıda gök, aşağıda yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış,

¹⁰ Elieda, Mitler, Rüyalar ve Gizemler, s.139.

¹¹ Elieda, Dinler Tarihine Giriş, s.29.

¹² Bahaeddin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, İstanbul 2016, s.215-216.

insanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan, Kağan olarak oturmuşlar”¹³ ifadesi yaratılışa gönderme yapmaktadır.¹⁴ Burada yaratımın hem genel bir dizilimi hem de insanlığın bu dualizm arasında yaratıldığı vurgulanmaktadır. Ancak burada dizilimin son sırasında yer alan Kağan’ın ilk yaratılışa elde ettiği bir ayrıcalık mevcut değildir ve kağan, kutsal bir yaratıma sahip değildir. Kadim anlayışta, Tanrı, yeryüzünde “küçükler ve büyükler” yaratmıştır. Kağan, yaratımdan sonra bu büyükler içerisinde seçilen ve *gök*’ün yardımıyla tahta¹⁵ çıkarılıp *kutlanan*, “saltanat, ikbal ve devletle” mesul tutulan kişi oğludur.

Öncelikli olarak Türklerde kağanın sosyal ve siyasi yönünden ziyade, inanç sistemi içerisinde girift bir hal almış olan algılanış şeklini tespit etmek gerekmektedir. Nitekim *mukaddes* olup olmadığı yönünde bir değerlendirme, Türklerin eski dönemlerden itibaren inanç sistemi içerisinde topluma kağanın nasıl yansıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda özellikle Çin düşünce sisteminin etkilerinden arındırmak ve bazı yanlış kanaatleri belirtmek için Türk kağanlarının kullandığı unvanlardan yola çıkarak değerlendirme yapılabilir. Hunlar döneminde karşımıza çıkan *gök ile yer tarafından yaratılmış* ve Uygurlar zamanında *gün ve ay Tanrıda kut bulmuş* gibi unvanlara bakıldığında ilkinin *yaratma* fiilinin Türkçede “hazırlamak ve yapmak” manasında kullanılarak *kut* anlayışına gönderme yapıldığı görülmekte, ikinci unvanın ise yine bu minvalde makam ve mevki ile *kılınmış* manasına atıfta bulunmaktadır.¹⁶ Bu unvanların inanç sistemi ve bir düzen telakkisi ile doğrudan ilgisi vardı. Gökte ve yerde, güneşte ve ayda olan tabii düzen durumu, yine bu düzen sağlayıcıların seçip hazırladıkları kişi ile toplumsal yapının düzenlenmesi yönünde bir düşünce geliştirmelerini sağlamıştır.

¹³ Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 2006, KT D1, s.25.

¹⁴ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.56.

¹⁵ Yücelerde bulunan kötrüm... Mete’nin Çin imparatoruna yazdığı mektupta “Gök tarafından tahta çıkarılmış Hunların büyük Hakanı...” ifadesi kullanılmaktaydı. Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.67.

¹⁶ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.67-68.

Ögel'in özellikle Çin'in Tanrı, devlet, imparator gibi kavramları nasıl algıladıklarından yola çıkarak yaptığı değerlendirmeler doğrultusunda *mukaddeslik* (shêng) düşüncesinin Türklerle karşılıklı etkileşimleri ve sonuçlarına yönelik açıklamaları çok önemlidir. *Kut* kelimesinin kağanı ilahileştirmesi ya da ilahî kudretin bir parçası, oğlu gibi kutsaliyetin *ete, öze* indirilmesi durumunun Çinlilerden farklı olarak Türklerde olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Çin kaynaklarında geçen Tengli Kutu/Göğün oğlu unvanının kutu karşıldığı oğul anlamı, Çin düşüncesinden farklı olarak "Gök veya Tanrı'dan kut bulmuş, devletli, saadetli" anlamına geldiği görülmektedir. Bunun farklı bir örneği de Ugurlarda var olan "İdi Kut" unvanıyla daha açık bir şekilde görülmektedir.¹⁷

Türklerde kağanın Tanrı ve insanoğlu arasındaki yerini tespiti götüren bir dizi sıralama veya belirginleştirme izleri mevcuttur. Kağan, en açık ifade ile *Tanrı ve gökten yüce değildi*¹⁸. Fakat kişiöğlundan ayrımı da yapılmaktaydı. Bu ayrım koşulsuz olarak âlileştirilen bir makam için seçilmişliğe verilen saygı ifadesiydi. Tanrısallaştırılmayan kağan, insan olarak Tanrıya yakınlık atfedilerek konumu belirleniyordu. Nitekim Orhun yazıtlarında, "*Yukarıda gök, aşağıda yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında kişiöğlü yaratılmış. Kişiöğlunun üzerine de Bumin ve İstemi Kağanlar, kağan olarak tahta oturmuşlar*" denmektedir. Bu ifadeyle yöneten ve yönetilen arasındaki konum tespit edilirken¹⁹ bir ara formun, yüceliğin ve yakınlığın, Tanrısal seçilmişlikle insanî meşruiyetin değerlendirilmesi yapılmaktaydı.

Kut kelimesinin kullanım kronolojisi açısından bakıldığında vakit Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren varlığı tespit edilmektedir. Nitekim Hun hakanlarının unvanlarında (Tengri kutı) ve devletler arası yazışmalarında bu kelimenin kullanımı takip edilmektedir. Türklerin kadim din anlayışında ilk izleri görülen kut kelimesinin

¹⁷ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.68-69.

¹⁸ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.73.

¹⁹ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.73.

İslamiyet’i kabulden sonra dahi kullanımı devam etmiştir.²⁰ Bu doğrultuda dinî inanç ile de girift bir anlam değerlendirilmesine tâbi tutulan kut kelimesi, yönetim, inanç ve kimlik eksenlerinde düşünce sistemi olarak kendini yeni inanç ve şartlara uygun bir halde güncellemiştir. Bu durum, aslında millî ve dinî bir ürün olmanın ötesinde, onun evrensel ve hukukî değerlendirme içerisinde kabul edildiğini de göstermektedir.

Kelimenin soyut manasının ilk yönü olan bu izahatın üzerine çokça değerlendirmeler ki özellikle Kutadgu Bilig kapsamında yapılmıştır. Ancak burada daha çok onun bir devlet yönetme erki ve toplumsal hayatta bulunduğu karşılık kapsamındaki anlamının altı çizilmeye çalışılacaktır. Sadri Maksudi Arsal, ilk verilen anlamların *kut* kelimesini yeterince karşılamadığını belirtmekle beraber, onun Türk dilinde birçok anlama geldiğini ifade etmektedir. Ona göre, *ruh, ruhî ve maneî kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, saadet, ikbal* manalarıyla *kut* kelimesinin özellikle sosyal hayatın içerisinde kullanım tarzlarının olduğuna, ancak *siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudreti ve salahiyeti, şevket (hâkimiyet şevketi)*²¹ gibi anlamlarıyla da siyasî açıdan bir anlam karşılamaşının mevcut olduğuna vurgu yapmaktadır. Bilhassa *kut* kelimesinin ikinci anlamı, siyasî ve sosyal açıdan tarihi bir perspektifle ele alınması neticesinde bunun sarıh bir şekilde görüldüğü muhakkaktır. Kafesoğlu’da Türkçenin en yaygın ve eski bir kelimesi olarak izahatını yaptığı *kut* kelimesinin “siyasî iktidar” kavramı ile anlaşılabilirliğini ve bu minvalde Türk siyasî iktidarının mahiyetinin değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.²²

²⁰ Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1985, 45; Köprülü, Eski hükümdar unvanlarının tespiti ve bunların kültür tarihi ve özellikle Türk kamu hukuku bakımından önemi üzerinde durmaktadır. Bu unvanların incelenmesi ile Türk toplumunun yapısının anlaşılabilirliği hususunda dikkatle durmaktadır. Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *THİTM*, c.II, 1938, s.17.

²¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s.120.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2010, s.240; İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul 1980, s.26.

İkincil mahiyette kağanın meşruiyet zemini doğrultusunda ve yönetme erkinin tebayla ilişkisi kapsamında onu yönetime ısıdırma ve ruhani bir boyut kazandırma bakımından *kut* kelimesi, siyasal ve dinsel anlam kazanmaktadır. *Kutun* kazanmış olduğu bu anlam itibarıyla etimolijik olarak, “siyasal egemenlik gücü, devlet yönetme yetkisi, hükümranlılık” anlamlarında kullanılmaktadır. Roma hukuku bakımından *kut* kelimesini karşılayan yasa uygulayıcısı ve bunu uygulama yetkisini elinde bulundurması bakımından “İmperium” ifadesi karşılamaktadır.²³ Siyaset bilimi ve devlet terminolojisi bakımından ise “*political sovereignty, the right or power of a state to enforce the law, étatism, souverainete*” gibi ifadeleri karşılamaktadır.

Siyasî, toplumsal, dinî ve kültürel değerlendirme açısından Türk devlet anlayışını hemen hemen tüm yönleriyle irdelemiş olan Ögel, *kut* ve *kutluluğu* Türk düşünce ve günlük hayatının temellerinden biri olarak ele almaktadır. En kadim dönemlerden itibaren bu anlayış ve inanın süregeldiğini ifaden eden Ögel, yüksek bir devlet düşüncesinin oluşmasındaki temel faktörün halk inanışlarıyla şekillenen ve gelişen bu tür unsurlar olduğunu söyler. Kadim inanç ve kültürüyle büyük devletler kurmuş olan Türkler, bunu ancak halk kitlelerinin ruhuna kadar inen ve onların günlük hayatlarını düzene sokan bu gelişim süreci ile başarabilmiştir.²⁴

Hukuksal Açıdan Kağanın Meşruiyeti ve Kut İlişkisi

*Töreye uyan adil beyler bizzat kut olurlar
Onun kutundan herkes hisse alır*²⁵

Türk devlet felsefesi, inanç sistemi ile yoğrulan ve tarihsel boyutta kendi kimlik ve kurumsallığını oluşturan meşru temellere dayanmaktadır. Bu bağlamda devletin en önemli sacayağını teşkil eden ve hem idarî hem de hukukî zeminde yöneten-yönetilen bağının tesis ve

²³ Arslan, *Kutadgu-Bilig*'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, s.47.

²⁴ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.185.

²⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, İstanbul 2008. *Kutadgu Bilig*'den istifade edilen yerlerde bundan sonra eserin bu yayımının beyitleri belirtilerek dipnot uygulanacaktır. KB, 3461.b.

devamını sağlayacak müessese Kağanlık makamıdır. Kağan, devletin başı, ilahî kudretin temsilcisi, doğanın kozmolojik dengesinin bir unsuru olmakla birlikte, toplumun ve devlet kurumlarının yönetim açısından meşru gördüğü ve buyruklarına riayet ettiği hukuksal temeli de ifade eder. Böylece kutsal gerekçelerle varlığı ve erki kabul edilen kağan, hukuksal temellerle de ülke ve dünya yönetiminde meşruiyet zeminini güçlendirmektedir. Nitekim Türk devlet geleneğinde kadim dönemlerden itibaren var olan tüm belgeler, halkın ve kurumların idare ve devamlılığında temel hukuksal meşruiyet, her daim zikredilmektedir. Destan, kitabe ve yazışmalar, siyasetname ve öğütname tarzındaki tüm eserler, bu hukuksal zeminin gerekçelerini anlatan ifade ve uyarılarla doludur.

Türk devlet geleneğinin irdelenmesine yönelik şimdiye kadar mühim tarihçilerin ve hukukçuların üzerinde birçok araştırmalar yaparak ortaya koydukları ortak kanaat, hâkimiyet anlayışın bizzat kut ve töreden oluştuğu yönündedir.²⁶ Bu hâkimiyet telakkisi Yusuf Has Hacib'in eserinde Türk devlet yapısına yaptığı göndermelerde açıkça görülmektedir. Özellikle Kutadgu Bilig'in yazıldığı dönemin Hint ve İranî unsurlardan ayrılarak töre merkezli bir devlet anlayışını kuvvetle belirtmesi dikkat çekicidir.²⁷

Devlet telakkisine yönelik nasıl ki Göktürk abidelerinde Çin devlet anlayışının izlerini ayırt edebiliyorsak, Kutadgu Bilig'le de Hint ve İranî unsurlardan ayrılan yönleri görebilmekteyiz. Nitekim töre ve kutun hâkimiyet unsuru olarak kağanın temsil ettiği, fakat yine kağanın bunlar üzerinden yönetim erkinin düzenlenerek kısıtlandığı görülmektedir. Bu doğrultuda kut almak için gerekli şartlar varken ve kağan bunlara sahip olduğu vakit kutlanırken, bu değerler üzerinden yine bir tür cezalandırma işlemi ile kut kendisinden alınabilmekteydi. İşte töreyi uygulama ve uyma hususunda da kağanın rolü, töreyi adil, eşit ve halk için tatbik etmesi neticesinde belirlenmekteydi.

²⁶ KB. b. 939.

²⁷ Bu konu hakkında tafsilat için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2005, s.13-20.

Bu iki unsur, kağanın devlet düzenini tesiste elde ettiği bir tür ikbal iken, aynı zamanda bağlayıcı özellikleri ile de kağana kendi iradesi dışında sorumluluklar yüklemektedirler.

Türk devlet anlayışında kağanların doğuştan kutlu olduklarına yönelik eldeki belgelerde yer alan hiçbir kanıt yoktur²⁸ ve bu ayrıca Türk tarihinde yönetme erkini elde etmiş boy üyelerinin tahta geçiş süreçlerinde de açıkça görülmektedir. Genel olarak Türklere kağan seçiminde belli bir kaide ile hanedan üyeleri arasından kimin tahta çıkacağından önceden belirlenmesi durumu söz konusu değildi. İnançta temellerini bulunan devlet otoritesi, Allah'ın nasip ettiği kişinin hanedan içerisinde ikbale ulaştığına inanılırdı. Fakat eski Türk efsanelerinde ve Türk tarihinin bazı metinlerinde yetenek ve liyakat değerlendirmesi bağlamında farklı uygulama ve şartların olduğu da tespit edilmiştir.²⁹ Kağanın seçiminde en temel unsur, soy ve sonrasında bilgeliği ve alplik gelmekte idi. İşbara'nın tahta çıkışında aranan nitelik olarak bilgeliğe vurgu yapılması, bunun bir göstergesidir. Yine veraset usulü ile babadan oğula geçen kağanlık sistemi, devlet geleneğinin temeli idi. Ancak bu durumda belli şartlarda özellikle kardeş ve amca gibi hanedan üyelerinden başkalarının tahta çıktıkları görülmektedir.³⁰ Bu tafsilatın asıl amacı, Türk devlet geleneğinde tahta çıkan kişinin temelinde Tanrı tarafından seçilmişliğinin belli bir kaide ile bilinmemesi ve böylece kutun kimde tecelli edeceği meselesinin de aşikâr olmadığını göstermeye yöneliktir. Nitekim bize kutun nitelikleri hakkında bilgi veren Yusuf Has Hacib, onun belli şartlar ve durumlar altında, kendini göstereceği şey veya kişinin belli bir azim ve sabırla aynı düstura riayet etme halleriyle kalacağına bağlıdır. Kutun tabiatı itibarı ile kararsızlığı,³¹ kişinin onu taşıyıp taşıyamayacağına bağlıdır. O, alçak

²⁸ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.218-219.

²⁹ Efsanelerde hanedan üyeleri arasında ok atma gibi ve okun belirlenene şartlarda hedefi bulması gibi durumlarla tespit edilen tahta çıkma ritüelleri mevcuttur. Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.90.

³⁰ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.91.

³¹ KB, 666. b.

gönülde,³² taze ve hep daha iyi bir mekânda, kötülükten uzak ve yıpranmamışlıkta,³³ onu arzu eden ve hep talep edende, hikmet ve bilgelikte,³⁴ halka hizmet ve töreye uygun hareket etmekle³⁵ gibi daha birçok şart ve durumda tecelli edeceği belirlenmiştir. Bu minvalde kutun nitelikleri ona sahip olan kişinin özelliklerine bağlıydı.³⁶ Bu da tecelli edilecek şahsın kuta liyakatının Tanrı tarafından bahşedilmesinin ötesinde onun istekleri doğrultusunda hareket edilmesi şeklinde algılanmaktaydı. Nitekim kut, bir ihsandır ve ancak yükseldikçe Tanrının ihsanı olarak taşınabilir.

Hanedan üyelerinden kağan belirlenmesinden ve de kutun nitelik ve şartlarının tecelli edeceği kişi ile özdeşleştirilmesinden anlaşıldığı gibi, Tanrısallığın yanı sıra dünyevi olan birey ve toplumun da bu hususta yeri ve önemi mevcuttu. Nitekim başlangıçta da vurgulandığı üzere töre, Türk devlet anlayışının en temel unsuru idi ve töreye uyma, kutun tecellisinin de en temel şartı idi.³⁷ Yönetici iradeye inanç, güç, erdem, bilgi, hikmet vs boyutunda kut eksenli bir itaat, toplum açısından rızanın oluşmasına yönelik yapılacak bir değerlendirmeyi Türk devlet anlayışı içerisinde eksik görmeyi sağlayacaktır. Çünkü törenin itaat ve rıza boyutunda toplum için sürdürülebilir olmasını sağladığını, aynı zamanda yönetici erkin düzen koyucu, tanzim ve idare edici vasfını taşıyıp, bunu temin ettiği bir idare, siyasal olma durumunu açıklığa kavuşturmaktadır.

Töre, Türk milleti için Tanrısız iradenin bahşettiği ve atalarının kabul edip uygulayarak miras bıraktığı, devletin varlığı, toplumun beka ve saadeti için, adalet ve eşitlik ilkesiyle sosyal hayatın düzenlenmesi için var olan örfi kurallardır. Hâkimiyetin tesisi için Orhun abidelerinde töre algısına bakıldığı zaman, her şeyden önce kağanın

³² KB, 836-838-549-552. b.

³³ KB. 685. b.

³⁴ KB. 1712-1709-1778. b.

³⁵ KB. 945-592-4157-. b.

³⁶ Kut'un nitelikleri, bilgelik, hizmet ve töre ilişkileri, onu kazanma ve kaybet koşulları hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bu konu hakkında bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul 2015, s.83-98.

³⁷ KB, 3461, b; Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.18.

yapması gereken, Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenlemektir.³⁸ Nitekim devlet kuran veya tahta geçen yani kuta sahip olan kişi, artık nizamın sağlayıcısı olarak ilk önce bununla vazifelidir. Türk kamu hukukunun temeli, Orta Asya Türk topluluklarının geçmişten beri yaşattıkları siyasi ve sosyal düzende “örfi hukuk” yani *yosun*’dur. Ancak yosun, kağanın iradesi ve kendi emirlerini ona eklemesiyle töre halini alır. Bu doğrultuda töre, “kağanı bağlayan objektif hukuk kuralları mecmuasıdır.” Bu mecmua, İnalçık’ın da belirttiği gibi, Türk devlet geleneğinde ehemmiyetli bir yer tutmakta ve onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfi hukuka dayanmasından ileri gelmekte idi.³⁹ Böyle bir işlevi ihtiva eden töre yani hususî ve amme hukukunu tanzim eden kanunlar, medeniyet seviyesinin en yüksek mertebelerine çıkan Türk milleti için de mecburi kaideler olarak algılanmaktaydı. Töre, kaynağı itibari halk, kurultay ve kağan üçlemesinden neşet etmekteydi. Bu doğrultuda törenin çoğunluğunu oluşturan ve halk tarafından ananevi olarak yaşatılan esaslar ki çoğunlukla hususî hukuk kaidelerini ihtiva etmekteydi, beylerin kurultaylarda aldığı kararlar ve kağanın teşebbüsleri ile meydana çıkan kaidelerden oluşmaktaydı. Bu bağlamda devlet kurucu bir millet olarak ve hukukunda ancak devlet idaresi ve çerçevesinde yaşayacağını⁴⁰ düşünen bir millet olarak her daim devlet ve hukuk ilişkisi nazik bir nokta olarak telakki edilmişti.

Töre izahatından sonra, kuta sahip olan kağanın hukukî vaziyetini ve hâkimiyet mümessilliği görevinin icrai yönden töre ile bağlantısını tespit etmek, mevzunun izahını kolaylaştıracaktır. Türk devlet teşekkülünde kağan, ilk olarak devleti tanzim etme ve bekasını temin etmekle mükelleftir. Kağan, devleti millî törelere göre idare eder ve kurultaylarda seleflerinin anelerine göre yeni kanun tasarıları verebildiği gibi, kendisi de doğrudan doğruya töre vazedebilir. Ayrıca savaş zamanlarında başkomutan olarak görev yapmaktadır.

³⁸ Tekin, *Orhun Yazıtları*, s.25, KT D1-KT D3.

³⁹ İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, s.21; Arslan, *Kutadgu Bilig’deki Toplu ve Devlet Anlayışı*, s.60.

⁴⁰ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuku*, s.288-290.

Bu bakımdan kağan, devletin en yüksek memuru olarak görülmektedir. Bu sorumlulukların icrasında kağanın devlet hududunu korumak ve genişletmek, halkın iâşe ve refahını sağlamak, devletin ve Türk milletinin nam ve şöhretini payidar kılmak gibi en temel vazifeleri yerine getirmelidir.⁴¹

Böylece töreden oluşan hukuk kuralları, Tanrısal inayete elde edilen kut ve sorumluluk hangi bağlamda Türk hâkimiyet anlayışında algılanmıştır? sorusu mevzunun derinliğini belirginleştirmek için temel bir konumdur. Böyle bir soruya detayları ile verilebilecek cevabın kaynağı elbette ki Kutadgu Bilig’de yer almaktadır. Nitekim onun Türk devlet anlayışını oturttuğu temeller, bu iki mefhumun idrakine yöneliktir. Bilig’in burada verdiği cevap, hâkimiyetin doğrudan töre ve kut’dan ibaret olduğu yönündedir (Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur/ Ay-Toldı ise mutluluktur).⁴² Bilig’de Kün-Togdı, “doğan güneş” anlamında olup, törenin tabiatına vurgu yapılmaktadır.⁴³ Yaratılışı ve fitratı bilginlerce aya benzetilen ve Kut’u temsil eden Ay-Toldı yani “dolunlaşan ay”,⁴⁴ ışığını töreden almakta, görünür ve idrak edilebilir bir mahiyete ulaşmaktadır. Şöyle ki tanrısal kaynaklı bir düzen anlayışı ile töre ve kut arasında organik bir bağ tesis edilmektedir. Böylece töre, salt hukuksal manasının da ötesinde Tanrısal iradenin koyduğu nizamıdır. Nitekim töreye uyan kişi, Tanrısal nizamı uygun hareket ettiği için kut almayı hak etmekteydi.⁴⁵ Ayrıca Orhun Yazıtlarında törenin bozulması, nizamın çökmesi, ancak ve ancak göğün ve yerin yıkılmasına bağlanmakta yani bir kıyamete işaret edilerek, Tanrısal nizam olduğu ve ancak yine onun iradesiyle nihayetleneceği düşüncesi vurgulanmaktaydı.

⁴¹ Aرسال, *Türk Tarihi ve Hukuku*, s.269-270.

⁴² KB, 355.b.

⁴³ Törenin güneş, aydınlık ve düzen gibi benzetmeleri için ve konunun tafsilatlı olarak içeriği için bkz. KB, 824-835-2789. b; Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s.15-25.

⁴⁴ KB, 730.b.

⁴⁵ Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, 21-23.

Yusuf Has Hacib, hükümdarın temsili iradesine yönelik hitabında “Ey aziz kut, ey iyi töre” (ayur ay ıduk kut ay edgü törü)⁴⁶ demektedir. Bu iki bağlayıcı mefhum üzerinden burada hükümdarın ve devletin nasıl siyasal hâkimiyete malik olduğu düşüncesi açıklanmaktadır. Ona göre adalet ışığı altında aydınlandıkça devletin ve hükümdarın ömrü uzun olur. Ancak ve ancak adil kanunlar koyulması ile ve eşitlik içerisinde uygulanması ile hâkimiyetin tesisi sağlanabilir. Bu bağlamda “Beylik kanun ile ayakta durur”⁴⁷ ve “Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık diğeri kanun; bunlar esastır (biri saklık ol bir törü il köki)”⁴⁸, “(Bey) ilini ve halkını kanun yoluyla düzene sokar”⁴⁹ gibi daha birçok ifade ile adaleti tesis, tarafsızca tatbik etmeye vurgular yapılmaktadır. Nitekim, Yusuf Has Hâcib, törenin devlet içerisindeki yeri ve önemine “Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır” (idi edgü beglik takı edgürek: törü ol anı tüz yoritgu kerek)⁵⁰ beyiti ile de kuvvetle belirtmektedir.⁵¹ Bu anlayış, Türklerin ilk dönemlerinden itibaren, meşruiyet ve egemenlik ilkelerini dönemin koşulları ve siyasî hâkimiyetin araçları ile tesis ve tatbikte her daim görmektedir.

Sonuç

Vico’ya göre insanlığın bozulmaz ve doğru olan üç tarihi kaynağı vardır; dil, mitoloji ve eski yapıtlar. Tarihsel değerlendirme içerisinde “ilk fabllar, sivil gerçeklikleri ve bu yüzden ilk insanların tarihlerini de içermiş olmalıdır”⁵² diyen Vico, insanlığın tarihsel süreci, özellikle akılsallık öncesi dönemden yani mit ve inançların baskın olduğu dönemden itibaren takip edildiğinde, onların düşünce sistemleri ve hisleri anlaşılmakta, böylece bu kaynaklar, tarihi bilgi elde etmede son

⁴⁶ KB, 939.b.

⁴⁷ KB, 5285.b.

⁴⁸ KB, 2015.b.

⁴⁹ KB, 286.b.

⁵⁰ KB, 454.b.

⁵¹ İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, s.21.

⁵² Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Ankara, 2007, s.105.

derece önemli bir rol taşımaktadırlar.⁵³ Türk tarihinin de arkaik dönemlerinden itibaren takip edilen bir arada yaşama, ortak bilinç, siyasi ve sosyal yapılanma üzerinden kurumsal kimlik oluşturma faaliyetleri, devletleşme sürecinin her bir aşamasının takip edilmesine olanak sağlamaktadır. İnanç sistemi ile temellenen, doğal düzen kozen monojileri ile düşünce dünyasını yoğuran ve toplumsal değerler üreterek, bunları tatbik edecek kurumlar yaratan Türk milleti, medeniyet merhalelerini çağın değerlerine uygun halde yaşama fikriyatına her dönem sahip olmuştur.

Kut ve töre bağlamında devletler kurma bilincinin alt zemininin araştırılması, kutsaliyet sınırlarından toplumsallığın derin izlerini tetkik etmeyi ifade etme kapsamında önemlidir. Nitekim tarihsel bir öngörüden ziyade gerçekliklerin algılanışı ve uygulama şekilleri, yöntem bilim açısından hayati bir önem arz etmektedir. Tarihsel olguların inanç, hukuk, örgütsel olma ve siyasallaşma gibi çeşitli yönleriyle araştırılması meselesi, kültür birikimlerini incelemede derin tahkikatları gerektirmektedir. Tarihsel geleneklerin oluşum evresi, örgütlenme ve inancın sistemleşerek insan tarafından taşınması ile iç içe olup, örgütlenme ve inanç birbiriyle örtüşen bir görünümde. Bu doğrultuda tarihsel sürecin her aşamasında bu örtüşmenin izleri sürülebilir.⁵⁴ Nitekim kolektif eylemliliği oluşturan dayanışmanın yaratılması, inanç sistemine dayanmaktadır.⁵⁵

Siyasî, sosyal, hukuksal ve inanç düzlemlerinde devlet şuurunun Türk tarihindeki nitelikleri incelendiğinde köklü bir devlet nizamına sahip olduğu görülmektedir. Devlet nihai noktada Türklerin teşkilatlanma yeteneklerinin de açık bir göstergesidir. Devlet kurucu iradenin örgütlenme sürecinde ihtiyaç duyduğu her kutsaliyet, mühim bir yer tutarken, kurulduktan sonraki süreçte idare ve sürdürülebilirlik durumu ise ancak töre ile sağlanacağı düşüncesi en eski dönemlerden itibaren görülmektedir. Böylece birbirini tamamlayan

⁵³ M. Hanifi Macit ve Alper İplikci, *Tarih Felsefesi*, Ankara, 2017, s.47.

⁵⁴ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Ankara, 2015, s.207.

⁵⁵ Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, s.221.

teşkilatlanma sistemi, Türk devlet yapısının temelini oluşturmaktadır. Hem somut idarî manada hem de doğal sosyal huzuru sağlama noktasında ki uyum ve ahenk, ancak ve ancak bir geleneğin dışavurumunu yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Arslan, M. (1985). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Barthold, V.V. (2004) *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: TTK.
- Başer, S. (2015). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayıncılık
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Elieda, M. (2017). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Alfa.
- Elieda, M. (2017). *Mitler, Rüyalarda ve Gizemler*. Ankara: Doğu Batı.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gökalp, Z. (2015). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2014). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Hacib, Y. H. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. (Nşr. R. R. Arat), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hacib, Y. H. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı.
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karakaş, S. (2009). Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, (29): 29-44.
- Köprülü, F. (1938). Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar. *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, (2): 17-32.
- Macit, M. H. ve İplikci, A. (2017). *Tarih Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Macit, N. (2011). *Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl İçtihat ve Siyaset*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Rasonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Simith, A. D. (2004). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, T. (2006). *Orhun Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2017). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1982). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Vico, G. (2007). *Yeni Bilim*. Ankara: Doğu Batı.

TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE EGEMENLİK ANLAYIŞININ DÖNÜŞÜMÜ

Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Giriş

Devlet, toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel bir varlıktır.¹ Egemenlik ise milletin ve onun tüzel kişiliği olan devletin hükümranlık, hâkimiyet gibi yetkilerinin tamamıdır.²

Geçmişten günümüze diğer milletlerde olduğu gibi Türk devlet geleneğinde de devlet ve egemenliğin kaynağını açıklamak için ileri sürülmüş görüşlerin en eskisi ilahî ve dinî kaynaklı görüştür. Bu görüşe göre devlet, Tanrı tarafından yaratılmıştır. Tanrı devleti yarattıktan sonra insanları yönetme yetkisini de belirli kişilere veya gruplara vermiştir. Böylece devleti yönetenler bu ilahî kaynaklı iktidarın kullanılmasında, dinsel görevlerinin bir sonucu olarak kendilerine görev düşüğünü millete kabul ettirmek istemişlerdir. İlk ve Orta Çağlarda siyasî iktidarın ilahî kaynaklı olduğu noktasındaki bu

¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005, s.514.

² *Türkçe Sözlük*, s.604.

görüş Yeniçağ'da da devam etmiştir. Ancak İslamiyet'in kabul edilmesinden önce kurulan ilk Türk devletlerinde bu görüş daha yaygındır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra kurulan Müslüman Türk Devletlerinde de siyasal iktidarın ve devletin Allah'ın iradesinin bir yansımasından ibaret bulunduğu düşünülmüş, iktidarlarını Allah'tan alan ve hilâfet müessesesi uyarınca Allah'ın yeryüzündeki vekili durumunda bulunan sultanların, şeriat yani İslâm hukuku esaslarına uygun hareket etmekle yükümlü oldukları kabul edilmiştir.³ Dinî inanışlardan gelen bu düşünce devleti yönetenlerin meşruiyetlerini sağlamak için kullanılan bir halini almıştır.

Yeniçağ ile birlikte özellikle batı dünyasında ilahî ve dinî kaynaklı devlet ve egemenlik görüşü değişikliğe uğramış, modern hukuka göre, devletin hukukî şahsiyete sahip olması gerekliliği düşünülerek bu konuda bazı ilkeler belirlenmiştir. Bu ilkelerden başlıcası, devlet egemenlik ve iktidarının belli bir kişi ve gruba değil, devletin manevî ve hukukî şahsiyetine, yani politik olarak örgütlenen millete ait olmasıdır. Bu nedenle topluluk içinde yaşayan herhangi bir kişi veya grup devletin şahsiyetine bağlı olan egemenlik hakkı üzerinde şahsi bir hak iddiasında bulunamaz. Egemenlik devletin hukukî şahsiyetine ait olunca, devleti meydana getiren topluluğun yararı için kullanmak gerekir. Bu durumda da devletin iktidarının milletin belli bir grubunun değil, bütünüünün yararına olarak kullanılması durumu ortaya çıkacaktır.⁴ İlahî ve dinî kaynaklı devlet ve egemenlik görüşünün değişikliğe uğraması ile birlikte egemenlik açısından zamanla onun yerine yöneten yönetilen ilişkilerinin daha açık bir şekilde ortaya konulduğu sosyal sözleşmeye dayalı devlet, anayasal devlet vs. millet esaslı devlet biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu da devletler adına kullanılan egemenliğin bireylerden millete geçişini sağlamıştır. Söz konusu devlet biçimlerinin her biri ilahî ve

³ Yahya Kazım Zabunoğlu, *Kamu Hukukuna Giriş Devlet Tanım-Kaynak-Unsurlar*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s.49-50.

⁴ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1997, s.83.

dinsel kaynaklı devlet görüşünden yapı ve mahiyet itibari ile çok farklıdır.⁵ İlk Türk devletlerinden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar da ilahî ve dinî kaynaklı devlet ve egemenlik anlayışında bu tür bir değişim yaşanmıştır.

Bu çalışmada da tarihsel süreç içerisinde kurulmuş ilk Türk devletlerinden Anadolu'da kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'ne ilahî ve dinsel kaynaklı devlet ve egemenlik anlayışından anayasal sisteme devlet ve egemenlik anlayışındaki değişim ele alınmaktadır. Konu bu açıdan başlangıçtan modern döneme yani Yakınçağ'a ve Yakınçağ'dan Cumhuriyet dönemine kadarki değişimi ele alacak şekilde üç kısma ayrılmıştır.

1. Türk Devlet Geleneğinde Egemenlik Anlayışının Temelleri ve Monarşi Yönetim Biçimi

Tarihin başlangıcından itibaren farklı toplumlar kendi tarihi ve sosyal şartlarına özgü birer siyasal iktidar modeli, devlet yapısı ortaya koydukları gibi⁶ Türkler de kendi siyasal iktidar modellerini, devlet yapılarını oluşturmuşlar, devletlerini kurmuşlardır. Hatta Türkler için devlet yaratılışla birlikte var olduğuna inanılan bir gereklilik olarak kabul edilmiştir.⁷ Yine tarihin ilk dönemlerinden itibaren Türkler evrensel, cihanşümul devlet kurma düşüncesini taşımışlardır. Bu anlayış yüzyılların meydana getirdiği ve geliştirdiği bir fikirdir. Bu tür düşünceler köklerini milletlerin dinleri ile dünya görüşlerinden alıyordu. Türklerin dinleri ile dünya görüşleri de zaten ilk çağlardan itibaren buna uygun bir fikir ortamı meydana getirmişti.⁸ Türklerin göçebe bozkır hayat tarzını yaşadıkları dönemde inandıkları Gök Tanrı dini ve sonradan kabul etmeye başladıkları İslamiyet dini onlarda

⁵ Coşkun Can Aktan, "Eski Devlet Anlayışına Karşı Yeni Devlet Anlayışı", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, No: 2, 2011, s.192-193.

⁶ Ömer Menekşe, "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: (5. Cilt) 3, 2005, s.195.

⁷ Abdullah Gündoğdu, "Türklerde Devlet", *Türk Kültürü El Kitabı*, Editörler: İhsan Çapcıoğlu - Hayati Beşirli, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s.305.

⁸ Ögel, *a.g.e.*, s.571-572.

evrensel dünya devleti kurma düşüncesinin oluşmasında oldukça önemli bir yere sahiptir.

Tarihte bilinen ilk Türk Devleti, Hun Devleti olmakla birlikte,⁹ Türk adını ilk defa kullanan devlet M.S. 6. yüzyılın ortasında kurulup 552-744 yılları arasında yaşayan Göktürk Devleti'dir.¹⁰ Göktürk Devleti'nden sonra Türkler günümüze kadar farklı isimlerle değişik coğrafyalarda on altı büyük devlet kurmuşlardır. Ancak Türk adıyla kurdukları ikinci devlet, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'dir. Her iki devlette de Türk kimliği en üst düzeyde tutulmuştur.¹¹ Türklerin bu kadar fazla devlet kurabilmelerinde etkili olan şey onların sahip oldukları devlet geleneği ve teşkilâtçılıklarıdır.

Bir devletin kurulmasında etkili olan dört temel öğe vardır. Bunlar millet, ülke, devlet kudreti yani egemenlik ve politik örgütlenmedir. Dört temel unsur bir araya geldiğinde devlet ortaya çıkar. Bunların dördü de birbirlerini tamamlayıcı niteliktedirler. Herhangi birinin eksikliği devletin oluşumunu mümkün kılmaz.¹² Devletin kurulmasında dört temel öğeden biri olan egemenlik ve politik örgütlenmenin sağlanmasında ilk Türk devletlerinde etkili olan iki şey de "Kut" anlayışı ve "Töre"dir. "Kut" anlayışı ve "Töre" hem devleti yöneten kağanların (hakan) iktidara gelişi açısından hem de devlet düzeninin sağlanması açısından oldukça önemliydiler.

"Kut"un kelime manası, uğur, devlet, baht, saadet vs. olmakla birlikte, Türklerde genellikle gökten inen bir nur sütunu şeklinde tasavvur olunur ve han soyunun bundan meydana geldiğine inanılırdı. Nitekim Oğuzname'ye göre Türklerin ilk büyük atası Oğuz Kağan ilahî bir menşeden gelmiş, daha çocuk iken bir takım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten ışık içinde yeryüzüne inen bir kızla evlenmiştir.¹³

⁹ *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 163, Birinci Cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara 2001, s.135-154.

¹⁰ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.109-111.

¹¹ Sadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.11.

¹² Taneri, *a.g.e.*, s.81-83.

¹³ Hasan Basri Karadeniz, "Türklerde "Kut" Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları", *Akademik Bakış*, Sayı: 7, Eylül 2005, s. 2.

Dinî inanışlardan ileri gelen “Kut” anlayışına göre, ilk Türk devletlerinde hâkimiyetin kaynağı ilahî temelliydi. “Kut” ve “Kutluluk” Türk hakanlarına, dolayısıyla hükümdar ailesine Tanrı tarafından verilmekteydi. “Kut”un sahibi olan devletin de sahibi oluyordu. Aslında bu düşüncenin temelinde devletin sahibi Tanrı’dır.¹⁴ Tanrı, hâkimiyeti doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktadır. Bu vasıta da Türk hakanıdır. Türk hakanına, devlet idare etme güç ve yetkisi Tanrı tarafından bağış olarak verilmiştir görüşü vardır. Böylece Türk hakanı kendisini Tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inancı halk da paylaşıyordu.¹⁵ Ancak şu da var ki, yine eski Türk inancında, Gök Tanrı egemenlik hakkını kişiye değil aileye verdiğiinden hakan ailesinin bütün erkekleri hükümdar olma yetkisine sahip sayılıyorlardı. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra da hem diğer Türk devletlerinde hem de Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti’nde egemenliğe sahip olma konusunda eski gelenekler devam ettirilmiştir.¹⁶

Egemenliğin kökeni hakkında, kökleri en eski dinî-sıhrî inançlara çıkan “Kut” anlayışı, hakanların tahta geçişlerinde her türlü insancıl düzen ve ilkeleri hükümsüz bırakmaktaydı. Taht, Ashih-na, Oğuz Han oğullarına aitti. Tanrı böyle dilemekteydi. Fakat oğullar arasından hangisinin hanlık tahtına çıkacağını da yine Tanrı takdir etmekteydi. Tanrı’nın iradesi, seçtiğine, kuvvet ve başarı vermekle, başka bir deyimle “Te’yid-i İlahî” ilahî ile tezahür ederdi. Türkler İslamiyet ile tanışınca Şaman dinini bıraktılar ve özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük kitleler halinde Müslümanlığı kabule başladılar. Müslümanlığı kabul etmeye başladıkları dönemde Ortaçağ Türk tarihine damgasını vurmuş olan devlet Büyük Selçuklu Devleti’dir. Selçuklu soyundan olanların kurdukları önemli bir devlet

¹⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s. 39-41.

¹⁵ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, II. Cilt, Başkent Matbaacılık, Ankara 2003, s. 66-67.

¹⁶ Mehmet Okur, “Millî Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2000, s.291.

olarak Türkiye Selçuklu Devleti de vardır. Bu devletler kurulurken de yeni bir dine girmelerine rağmen devlet hayatında, özellikle egemenliğe sahip olma konusunda eski gelenekler, Oğuz ananesi ve Şamanî ilkeler devam etmiştir. Gerek Büyük Selçuklu Devleti gerekse Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarları da eski inanışların bir sonucu olarak Oğuzlardandır. Oğuzların Kınık boyundandır. Sonraki dönemde Osmanlıları da yine Oğuzların Kayı boyundan göstermek geleneği vardır. Açıkça görüldüğü gibi, devletin ögelerinden biri olan egemenlik konusunda gelenekler Türk devletlerinde süreklilik göstermektedir. Bu durum devlet anlayışında ve özellikle egemenlik konusunda Türklerin devamlı ve yerleşmiş inanış ve metotlara sahip olduğunun somut delilidir.¹⁷

Bütün bunlarla birlikte “Kut” anlayışına göre, Türk hakanı tanrı tarafından bazı olağanüstü güçler ile donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü bir varlık olarak kabul edilmemiş; hem iktidar aldığı Tanrı’ya karşı sorumlu olmuş, hem de yazılı olmayan Türk töresine karşı da yükümlülük taşımıştır. Şayet hakan bu sorumluluğu taşımaz, diğer bir ifade ile başarısız olursa, Tanrı’nın verdiği kut yine Tanrı tarafından geri alınır.¹⁸

Eski Türklerdeki siyasî iktidarın Tanrı tarafından verilmesi telakisi yani “Kut” anlayışı, İslamiyet sonrası dönemde de devam etmiştir. Bu kez de hâkimiyet görevi Allah tarafından çeşitli yollarla verilir düşüncesi oluşmuştur. Bu düşünce hem Selçuklularda hem de Osmanlılarda vardır. Nitekim Osmanlılardaki hâkimiyet düşüncesi de Orta Asya Türk geleneğinin devamıdır. Onlar, hâkimiyetin bir soy, hükümdar ailesi veya halk üzerinde kabulünü beşerî kanunların değil, “Allah”ın tayin ettiğine inanıyorlardı. Dolayısıyla kendi sultanlıklarını da onlara Allah bağışlamıştı. Bu tanrısal anlayışlarını temellendirdikleri birçok mitolojik inanış söz konusudur.¹⁹ Ancak bunda da zamanla kısmen değişiklikler olmuştur.

¹⁷ Taneri, *a.g.e.*, s.106-110.

¹⁸ Karadeniz, *a.g.m.*, s.3.

¹⁹ Karadeniz, *a.g.m.*, s.3-12.

Osmanlı Devleti'nde egemenlik devletin başında bulunan bey, sultan, padişah gibi isimlerle anılan ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonucunda Halifeliği Osmanlı'ya getirmesinden itibaren de Peygamber'in yeryüzündeki vekili, naibi, halefi sıfatıyla bütün Müslümanların da reisi olan kişiye ait olmuştur. Devletin temel yetkileri tek bir şahısta toplanmıştır. Eski Türklerde hükümdar ailesinin kutsal olmasına karşılık Osmanlı Devleti'nde yalnızca hükümdar olan kişi kutsal sayılmıştır. Yani egemenlik kişiselleşmiştir. Egemenliğin kişiselleşmesinde Fatih Sultan Mehmet tarafından çıkarılan ve kardeş katlini öngören Fatih Kanunnamesi'nin büyük rolü vardır. Daha sonra bu kanunname de değişecek ve saltanat etme hakkı Osmanlı hanedanının en yaşlı üyesine geçecektir.²⁰ Bu konuda kısaca denilebilir ki, Osmanlı padişahlarının yetkileri, her şeyden önce, hanedan haklarına dayanır. Fakat aynı zamanda Müslüman tebaanın imamı bulunmaları ile bu haklar dinî bir renk almıştır. Zamanla ve daha çok ulemanın telkin ve tesiriyle, saltanat hukuku, Tanrı haklarına dayanan bir hukuk düzeni gibi kabul edilmeye başlanmıştır. Bu inanış Yakınçağ başına kadar değişmeden sürmüştür.²¹

İlk Türk devletlerinden itibaren tarihin her döneminde hatta günümüze kadar Türklerin kurdukları devletlerin şekillenmesinde ve egemenliğin sağlanmasında bir diğer önemli unsur da "Töre" olmuştur. "Töre" devletin politik örgütlenmesini ve sürekliliğini sağlamıştır. "Töre"nin ortaya çıkışında Türklerin göçebe bozkır hayat tarzları etkili bir husustur. Bu dönemde bozkırlarda fiilen yaşanan hayat tarzının temel değerleri zamanla hukukî-sosyal normlar haline gelmiş, eski Türk siyasî ve sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler bütünü yani "Töre"yi oluşturmuştur.

"Töre" hükümleri değişmez kaideler değildi ve bir hukukî-sosyal normlar bütünü olarak çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmeyenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Bununla birlikte "Töre"nin

²⁰ Okur, *a.g.m.*, s.291.

²¹ Taneri, *a.g.e.*, s.118.

anayasa hükmünde değişmez prensipleri de vardı.²² Bu değişmez prensipler, könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık) idi.²³ En az iki bin beş yüz yıldan beri süregelen Türk töresi zamanla toplumsal müesseseler haline gelmiş,²⁴ emredici kuvveti olan egemenliği şekillendirerek uygulama alanına koymuştur.²⁵

Hakan da dâhil olmak üzere tüm toplumca mecburi uyulması gereken hukuk kuralları toplamı olan Türk töresi,²⁶ devleti yönetecek kişinin görevlerinin belirlenmesinde de etkili olmaktadır. Türk dinî inanış ve töresine göre, devleti yöneten kişi yani hakan gökteki en büyük güç olan Tanrı tarafından ve onun izni ve emri ile tahta çıkmıştı. Tanrı'nın izni ve emri ile tahta çıkan hakanın halka karşı birtakım sorumlulukları vardı. Onun görevi halkı daha iyi yönetmek, toplum içinde birlik ve dirliği sağlamak, olağanüstü durumlarda düşmana karşı takınılacak tavrı belirlemektir. Bu şekilde hakan törenin uygulanmasını sağlayacak millete karşı olan vazifelerini yerine getirecekti. Kendisi bundan birinci derecede sorumlu kişiydi. Burada milletin devlete karşı birtakım sorumluluk ve yükümlülükleri olduğu gibi hakanın da millete karşı bazı sorumlulukları olduğu görülmektedir. Devleti mutlu kılmak, milleti mutlu etmeye bağlıydı. Devletin güçlü ve milletin mutlu olması da yöneticilerin millete karşı töre çerçevesinde adaletle hükmetmeleri ile alakalıydı. Karşılıklı ilişkiler çerçevesinde töreye göre her iki tarafta görevlerini yerine getirirse teşkilâtli Türk devletlerinin varlıkları sürdürülebilirdi. Aksi takdirde törenin ortadan kalkması ve görevlerin yerine getirilmemesi devlet düzeninin yok olması anlamına gelebilirdi.²⁷

²² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.246-247.

²³ Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2006, s.29.

²⁴ Hikmet Tanyu, "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, 1979, s.101.

²⁵ Taneri, *a.g.e.*, s.110.

²⁶ Aybars Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 2, 2009, s.360, 363-368.

²⁷ Durmuş, *a.g.e.*, s.148-151.

Türk töresi gereğince ilk Türk devletlerinde birde hükümet oluşturulmaktaydı. Türklerde hakan karizmatik bir güce sahip olmakla birlikte, devletin ve milletin geleceğinde tek başına karar verme yetkisine sahip değildi. Hakanı da denetleyen bir meclis ve hükümet bulunuyordu.²⁸ Hükümetler, Göktürk ve Uygur Devletlerinde dokuz kişiden oluşmaktaydı. Bununla beraber hükümdarlığı kendi şahsında temsil eden hakan, Tanrı'nın "Kut" ile donattığı kişi sıfatı ile ülke ve milletten doğrudan doğruya sorumlu olduğundan bütün iktidar dizginlerini elinde toplamaktaydı. Bu itibarla devlette her ne kadar ayrı fonksiyonlarla donatılmış kurullar varsa da, rejimin bir nevi otoriter devlet demokrasisi hüviyeti dolayısıyla, iktidar tek mercide toplanmış olup, kuvvetler birliği prensibi yürürlükte tutulmuş, kuvvetler ayrılığına dayanan sisteme iltifat edilmemiştir.²⁹

İlk Türk devletlerindeki "Töre" daha o günden egemenlik açısından politik örgütlenme noktasında bir kamu hukuku da ortaya çıkarılmıştır. Göktürk Devleti'ni o dönemdeki yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran birçok özellik bulunmasına rağmen bunların en önemlisi devlete ait kamu hukukunun olmasıdır.³⁰ Göktürklerin geliştirdiği devlet anlayışı ve örgütlenme bilinci daha sonra kurulan Türk devletlerince geliştirildi. 10. yüzyılda başlayan, 14. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar devam eden Selçuklu devri Türk tarihi açısından örgütlenmede yeni bir aşama oldu. Ancak Selçuklular, Göktürklerin Çin kültür ve yönetim metotlarından yararlanmaları gibi, Abbasi kültüründen ve örgütlerinden de esinlendiler. Özellikle, Abbasi Devleti'nin hükümet örgütünü model olarak aldılar ve bunu Türk töresi ile birlikte bünyelerine uydurdular. Osmanlı Devleti de kendisinden evvel yaşayan diğer Türk devletlerinin örgüt şeklini benimsedi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin halefi olan Osmanlı Devleti'nde idarî açıdan genellikle merkezi yönetim sistemi vardı. Osmanlı Devleti'nin örgütsel durumuna gelince, Devletin yönetim şekli

²⁸ Gömeç, *a.g.e.*, s.49.

²⁹ Okur, *a.g.m.*, s.291.

³⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s.29.

egemenlik biçimi yönünden Selçuklularda olduğu gibi monarşi (mutlakiyet) idi. Yine kendisinden evvelki bütün Türk devletlerinde olduğu gibi imtiyazlı bir aristokrat sınıfı yoktu. Devlet de tek imtiyazlı ve soylu aile hanedandı.³¹

Osmanlı Devleti'nde devlet ve egemenlik anlayışı eski Türk devlet ve egemenlik anlayışı üzerine şekillense de bunun üzerine birçok şey de katılmıştır. Türkler, tarihi süreç içerisinde Anadolu'ya göç etmeye başladıktan sonra kendi getirdikleri devlet modeli burada buldukları Bizans-Doğu Roma modeli ile de kesişmiştir. Uzun göç yolunun farklı güzergâhlarında farklı boyların karşılaştığı devlet gelenekleri de nihai modelin oluşumunda etkili olmuştur. İşte bu sürecin hemen peşi sıra kurulan Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu sistem bütün bu farklılıkların eklektik bir sentezidir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarihsel bir devamlılığı esas alarak öncekilerin üzerine çıkan bir devlet söylemi geliştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde devlet her şeyin üstündedir. Her şey devleti yaşatmak içindir. Devletin sahip olduğu kut-sallık anlayışı bu oluşumda önemli bir rol oynamamıştır.³²

2. Türk Devlet Yapısında Egemenlik Anlayışı Olarak Monarşiden Meşrutiyete Geçiş

Monarşi, siyasî otoritenin genellikle miras yolu ile bir kişinin üzerinde toplandığı devlet düzeni veya rejim, tek erkliktir.³³ Meşrutiyet, hükümdarlıkla yönetilen bir ülkede onun başkanlığı altında parlamento yönetimine dayanan hükümet biçimidir.³⁴

Tarihsel süreç içerisinde egemenlik açısından monarşik devlet düzenine sahip olan Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşrutiyet düşüncesi oluşmaya başlamış, bu düşüncenin neticesinde 23 Aralık 1876'da meşrutiyet ilan edilmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte kabul edilen Kanun-ı Esasî Türk devlet sisteminin ilk

³¹ Taneri, *a.g.e.*, s.112-114.

³² Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - I Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s.102-103.

³³ *Türkçe Sözlük*, s.1406.

³⁴ *Türkçe Sözlük*, s.1380.

yazılı anayasası olmuştur.³⁵ Yani meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde anayasal sisteme de geçilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde meşrutî bir devlet düzenine geçiş düşüncesi devlet içerisindeki sosyal yapı değişikliklerinden çok, üst düzey başka etkenlerden kaynaklanan eylemler şeklinde gerçekleşmiştir. Bu eylemlerin çoğunluğu Avrupa'daki ilerleme ve gelişmelere paralel olarak devletinde içinde bulunduğu durumdan dolayı önde gelen Osmanlı yönetici ve aydınlarının tepeden inme bazı girişimleri ile ortaya çıkmış, çoğu kez halk tabakalarına inmemiş hareketlerdir. Devletin içinde bulunduğu durumla birlikte zamanla azınlıklar lehine yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale de bulunarak devlet üzerinde baskı oluşturmaları, devletinde buna karşı onların isteklerini karşılamak için azınlıkların hakları konusunda bazı düzenlemeler yapması bu sürece etki etmiştir.³⁶

Meşrutiyetin ilanı ve Kanun-ı Esasî'nin kabulüne kadar gelinen süreçte Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan bazı sözleşmeler ve fermanlar, yapılan yenilikler bu devrenin fikirsel altyapısının oluşmasına etki etmişlerdir. Bunlardan ilki 19. yüzyılın başında egemenliğin paylaşımı konusunda ortaya çıkan "Şer'î Hüccet"tir. "Şer'î Hüccet" veya Türkçe şekli ile "Şer'î Sözleşme" Osmanlı padişahlarından IV. Mustafa'nın tahta çıkışında, Nizam-ı Cedid'in kaldırılması sırasında, Sultan ile kulları arasında kurulacak yeni ilişkilerin ana koşullarını belirleyen bir nevi ant niteliğine sahip sözleşmedir. Bu sözleşme incelendiği zaman Sultan'ın, kullarına karşı egemenliğin paylaşılmasına yönelik bazı ciddi sözler verdiği görülmektedir. Burada Sultan'ın iradesi dışında bir gücün varlığı söz konusudur.³⁷

"Şer'î Hüccet"ten sonra Osmanlı Devleti'nde egemenliğin paylaşımı konusunda ortaya çıkan belge Sultan II. Mahmud'un 1808'de ayanlarla imzaladığı "Sened-i İttifak"tır. Her ne kadar II. Mahmut tarafından sonradan etkisiz bir kâğıt parçası haline

³⁵ Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt: Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.7-9.

³⁶ Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.32.

³⁷ Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s.22-23.

getirilip uygulanmasa da “Sened-i İttifak”, “Şer’î Hücet”e oranla daha geniş ve etkili bir egemenlik paylaşımı belgesidir.³⁸

Sultan II. Mahmud’un tahta çıktığı dönemde imparatorluğun taşrasını ayanlar ve hanedan arasında paylaşmış durumdaydı. Merkezdeki yeni iktidar başkentte düzeni sağlayıp otoritesini kabul ettirmiş olmakla birlikte, ülkede asayişin ve merkezi birliğin sağlanması sorununu gündemdeydi. Merkeze hâkim olan yönetim, ülkede birlikteliği sağlamak için taşra güçleri ile uzlaşma yolunu seçti. Nesnel ve öznel koşullar onları şiddet kullanmaya değil, anlaşma yoluna itmişti.³⁹ Bunun sonucunda taraflarca yapılan görüşmede hükümet ile ayanlar arasında kurulacak münasebetleri tespit edecek şartlar saptandı. Bu şekilde “Sened-i İttifak” sözleşmesi ortaya çıktı.⁴⁰ İmzalanan “Sened-i İttifak”a bakıldığında ayanlar padişahın otoritesini kabul ettikleri halde kendileri açısından da bazı haklar elde etmişlerdi. Padişah egemenlik haklarını ayanlarla paylaşmıştı. Böylesi bir belge ne eski Türk devletlerinde ne de onların devamında Selçuklu ve Osmanlı Devletleri tarihinde örneği bulunmayan bir vesikadır.⁴¹ Çünkü bu vesika, her ne kadar padişahın mutlak otoritesinin kabul edildiğini gösterse de diğer taraftan da bir harp ve ihtilal ortamı içerisinde iktidarı ele alan ayanlar tarafından Padişah’ın mutlak otoritesi karşısında açıkça kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir belgeydi. Belgeye temelde bu ruh hâkimdi.⁴² Bu döneme kadar Osmanlı padişahları eski Türk ve İslâm egemenlik anlayışlarının birlikte ortaya çıkardıkları gelişmeler sonucunda mutlak ve sınırsız bir yönetim gücüne sahip olmuşlardı. Ancak şimdi bu

³⁸ Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s.87-90; Çavdar, *a.g.e.*, s.23-24.

³⁹ Nuran Ay, “Osmanlı Devleti’nde Liberalizmin Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1-2, Yıl: 2000, s.465.

⁴⁰ Karal, *a.g.e.*, V. Cilt, s.90-92.

⁴¹ Karal, *a.g.e.*, V. Cilt, s.92-93. Sened-i İttifak maddeleri hakkında bilgi için bakınız: Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s.1-9.

⁴² Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 112, Yıl: Ekim 1964, s.607.

durumu değiştirmeye başlayan bir belge ortaya çıkmıştı. Yetkileri zamanla mutlak hale gelen padişahların güçleri bu belge ile yavaş yavaş sınırlanmaya başlıyordu.⁴³

“Sened-i İttifak” Osmanlı padişahlarının egemenlik haklarını paylaşabileceklerini gösteren bir belge olduğundan Türk tarihinde siyasal açıdan meşruti veya anayasal düzene yönelik atılmış bir adım olarak kabul edilmektedir.⁴⁴ Bu açıdan zaman zamanda 13. yüzyılda İngiltere’de yayımlanan “Magna Carta” ile karşılaştırılmakta,⁴⁵ araştırmacılarca bireysel anlamda olmasa da insan hakları noktasında bir belge olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶

Osmanlı Devleti’nde şahsi ve mutlak hâkimiyetin sınırlanması açısından ilk olarak “Şer’î Hüccet” ve “Sened-i İttifak”ın ortaya çıkışları bir tarafa, bu konuda bunlardan daha önemli belgeler Tanzimat ve Islahat Fermanlarıdır. Devletin siyasî yapısında esaslı değişiklik yaratma arzusunun bir belgesi olan “Tanzimat Fermanı” Sultan Abdülmecid adına bizzat onun kendi iradesiyle Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanıp 3 Kasım 1939’da Gülhane Park’ında okundu.⁴⁷ Osmanlı padişahının egemenliğini hukuksal açıdan ilk defa sınırlayan ve bu sınırlamayı halka duyuran özelliğinden dolayı⁴⁸ Türk siyasî tarihinde anayasal sisteme geçiş sürecinde en önemli belgedir. Beş bölümden oluşup, temelde ırz, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanacağını belirtmekte, bunların korunmasının yasaların güvencesinde olduğunu, herkesten gelirene göre vergi alınacağını, askere almada adaletin sağlanacağını, suç işleyenlerin

⁴³ Aybars Pamir, “Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak’ın Yeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 2, s.61.

⁴⁴ Çavdar, a.g.e., s.24.

⁴⁵ Sina Akşin, “Sened-i İttifak ile Magna Carta’nın Karşılaştırılması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 27, 1992, s.121-123.

⁴⁶ Zehra Arslan, “Sened-i İttifak’ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 6, Issue: 8, October 2013, s.85-89.

⁴⁷ Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14: Sayı: 1, 1954, s.3.

⁴⁸ Çavdar, a.g.e., s.24-25.

davalarının kanunlara uygun yapılacağını, mülkiyet hakkı ve dokunulmazlığının bulunacağını, devlet harcamalarında kanuniliğin olacağını bildirmekteydi.⁴⁹ Bu durum temelde Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar doğrudan doğruya dokunulmamış bulunan siyasî ve kültürel alanlara reformların yayılması hareketi idi.⁵⁰ Özellikle burada kanunların uygulanmasında bütün tebaanın eşitliğinin kabul edilmesi eski gelenekten en köklü ayrılığı gösteren bir ilkeydi.⁵¹ Çünkü bu güne kadar devlet tarafından Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı hukuk kurallarına tâbi tutulmuşlardı.

"Tanzimat Fermanı"nı siyasî olarak benzerlerinden ayıran en önemli özelliği ise teokrazi ile bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin, belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesidir.⁵² Ancak şunu belirtmek gerekir ki "Tanzimat Fermanı" bir anayasa ya da bir kanun değildir. Daha çok hükümdarın kendi yetkileri ile halkın hakları arasındaki ilişkilerde değişiklik yapılacağını vaat eden senet türünden bir belgedir. Buna dayanılarak ya yazılı bir anayasa yapılması yoluna gidilebilir ya da bir dizi yeni kanunlar hazırlanabilirdi. Fermanın ilanından sonra seçilen yön ikincisi olmuştur. Anayasa yapılması yoluna gidilmemiş bir dizi yeni kanunlar hazırlanması seçeneği tercih edilmiştir.⁵³

"Tanzimat Fermanı"nın, kendisinden önceki "Şer'î Hüccet" ve "Sened-i İttifak"tan ayrılan çeşitli yanları da bulunmaktadır. Bu yanlardan en önemlilerinden birisi daha önceki iki senedin hükümdar ile ordu ya da hükümdar ile ayan arasında kalmış bir sözleşme olmasına rağmen, bunun hükümdar ile hükümet arasında kabul ve ilan edilmiş, halka açıklanmış bir belge olmasıdır. Burada önemli olan şey

⁴⁹ Karal, *a.g.e.*, V. Cilt, s. 170-171. Ferman metni için bakınız: Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s.11-14.

⁵⁰ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s. 34.

⁵¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 2007, s.107.

⁵² Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, (Güz) 1998, s.179.

⁵³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.214.

“Tanzimat Fermanı”nın belirli bir gruptan ziyade bütün halka yönelik haklar içeren sözleşme niteliği taşımasıdır.⁵⁴

“Tanzimat Fermanı”ndan sonra Kırım Savaşı’nın hemen ardından yabancı devletlerin baskısı ile 28 Şubat 1856’da uygulamaya konulan “Islahat Fermanı” da⁵⁵ egemenliğin paylaşımı ve anayasacılık hareketine öncü olması noktasında göz ardı edilmeyecek bir belgedir, o da Tanzimat Fermanı gibi kararlaştırılan ve yapılması planlanan yeni düzeni ifade eder.⁵⁶ Her ne kadar “Tanzimat Fermanı” gibi, Osmanlı Devleti’nde yapılması kararlaştırılan yeni bir düzenin prensiplerini ve genel hatları ile programını içine alır, Tanzimat devrinin bir merhalesi olarak kabul edilirse de, hazırlanış şekli, yapısı ve tesirleri itibariyle ondan birçok noktada ayrılır.⁵⁷ “Islahat Fermanı”, Tanzimat bildirisinin azınlıklar lehine vaat ettiği reformları gerçekleştirecek kanun ve nizamların yapılmamış, yapılanların da uygulanmamış olmasından şikâyetçi olan Batılı devletlerin istekleri ile ilan edilmişti. Yapısal olarak da azınlıklar lehine bir takım düzenlemeleri içermekteydi.⁵⁸

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti’nde yeni bir siyasal görüş de şekil almaya başladı. Bu görüş, imparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkese tek vatandaşlık sıfatı altında, fakat imparatorluğun İslami geleneklerine halel gelmeksizin, eşit hak ve vazifeler tanımak şeklindeydi. Bu fikir azınlıkları eşit vatandaşlık bağı ile imparatorluğa bağlamak ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmak amacını gerçekleştirebilirdi. Böylece devlet içerisinde bir birliktelik sağlanabilirdi. Söz konusu düşüncenin gerçekleşmesi de anayasal bir yönetim ile mümkün olabilirdi.⁵⁹ İşte bu düşüncenin şekillendiği 1860’lı yılların başında Osmanlı Devleti’nin politik, ekonomik ve kültürel ilerlemesine yönelik çabaları içeren siyasal eylemler ve bu eylemlerin

⁵⁴ Berkes, *a.g.e.*, s.215.

⁵⁵ Karal, *a.g.e.*, V. Cilt, s. 248; Karpat, *a.g.e.*, s.34-35.

⁵⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, s.38; Ferman metni için bakınız: Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s.15-21.

⁵⁷ Karal, *a.g.e.*, V. Cilt, s.248.

⁵⁸ Berkes, *a.g.e.*, s.216-217.

⁵⁹ Karpat, *a.g.e.*, s.35.

dayandığı ideolojik koşullar oluşmaya başlamıştı. Osmanlı devlet adamlarının bazıları meşrutî hükümdarlık fikrini benimsemeye doğru düşünsel bir değişim yaşamışlardı.⁶⁰ Bu düşünsel değişimle birlikte 1865’de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, meşrutî idare sistemini amaç bilen, Osmanlılar arasında kurulmuş ilk büyük siyasî teşekkül olarak ortaya çıktı.⁶¹ Meşrutî idare sistemini savunan cemiyet üyelerinin yurt içinde ve yurt dışındaki çeşitli faaliyetleri parlamento, halka karşı sorumlu yönetim, siyasal özgürlük, salt özgürlük, vatan ve ulus kavramlarının tartışılması ve yayılmasını sağladı. Böylece Türkiye’deki demokratik anayasal hareketin düşün temeli atıldı.⁶²

Osmanlı Devleti’nde anayasal yönetim fikrinin belirli bir noktaya geldiği dönemde devletin iç ve dış siyasî gelişmelerinin de doğurduğu karışık ortamda meşrutî yönetim sistemi Sultan II. Abdülhamid döneminde yürürlüğe konuldu. Bu süreçte önce Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine V. Murad çıkarılmıştı. Ancak V. Murad’ın da padişahlığı çok uzun süreli olmadı. Sağlık problemlerinden dolayı o da 31 Ağustos 1876’da tahttan indirildi ve II. Abdülhamid çıkarıldı.⁶³ Sultan II. Abdülhamid, tahta çıkmadan önce bir anayasanın hazırlanıp yürürlüğe konulmasını kabul etmişti. Tahta çıktıktan sonra Mithat Paşa başkanlığında bir komisyon kurdurarak anayasa hazırlama çalışmalarını başlattı.⁶⁴ Sultan II. Abdülhamid’in de isteklerinin göz önüne alınmasıyla hazırlanan “Kanun-ı Esasî”, 23 Aralık 1876’da ilan edilerek yürürlüğe konuldu. Yine bu arada “Meclis-i Mebusan” ve “Meclis-i Âyan”dan oluşan “Meclis-i Umumi”nin kurulması kararlaştırıldı.⁶⁵ “Kanun-ı Esasî”nin ilanı ile Türk siyasî hayatında “Birinci Meşrutiyet” dönemi de denilen ve 1908’e kadar devam

⁶⁰ Çavdar, *a.g.e.*, s.28-29.

⁶¹ Karpat, *a.g.e.*, s.35.

⁶² Çavdar, *a.g.e.*, s.32-38; Lewis, *a.g.e.*, s.151-156.

⁶³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 108-109, 366.

⁶⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s.42.

⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.5-7; Berkes, *a.g.e.*, s.322.

eden süreç başladı. Yani artık idarî açıdan monarşiden meşrutiyete geçilmişti.

119 madde olarak kabul edilen⁶⁶ 1876 Anayasası yani “Kanun-ı Esasî”, hazırlanış biçimi açısından özgün ve bütünüyle ulusal kültürün ürünü bir eser değildir.⁶⁷ “Kanun-ı Esasî”ye göre, Osmanlı Devleti yapı bakımından çeşitli milliyetleri kapsayan çok uluslu bir devlettir. Devletin şekli, anayasada teokratik bir monarşidir. Teokratik oluşunun en büyük kanıtı padişahın aynı zamanda tüm Müslümanların Halifesi olmasındandır. Padişahlık yani saltanat, geleneksel kuralara uygun olarak Hanedan-ı Âl-i Osman’a aittir. Zamanla tahtın babadan en büyük erkek evlada geçmesi kuralı terk edilmiş ve ailenin en yaşlı erkek üyesinin, irsiyet esasına göre tahta geçmesi kabul edilmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere Osmanlı padişahının iktidar kaynağı toplum dışında ve yine eski geleneklerden ileri gelmektedir. Osmanlı padişahu iki özelliğe sahiptir: Bir yandan devlet başkanı olarak iktidarı yalnızca Osmanlı ülkesi sınırları içindedir. Halife olarak ise, tek tek ve kolektif olarak, tüm Müslümanların başındadır ve bu yönü ile kıta, ülke ve sınır tanımaz. Böylece anayasa da padişahın geleneksel hakları korunmuştur.

“Kanun-ı Esasî”, Osmanlı Devleti’nde siyasi rejim açısından da teorik olarak, otoriter ikinci bir monarşi, yani meşrutî monarşi kurmuştur. Bu, aslında halkın da oluşumuna katılacağı bir siyasi iktidar olarak planlanmıştır. Ancak öyle olmamıştır ve anayasal sistemin başı ve odağı padişah olmuştur. Bu arada, Osmanlı tarihinde ilk kez genel seçim ilkesi kabul edilmiş ve iki meclisli “Meclis-i Mebusan” ve “Meclis-i Âyan” bir parlamento “Meclis-i Umumî” kurulmuştur. Bu meclislerden “Meclis-i Mebusan” halkın, “Meclis-i Âyan” bizzat padişahın seçtiği mebuslardan oluşmaktaydı.

Osmanlı Devleti’nin ilk yazılı anayasası, organlar ve işlevler ayırımını da getirmiştir. Yürütme kuvveti, yalnızca padişahta

⁶⁶ Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s.36-51.

⁶⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s. 7-9; Lewis, *a.g.e.*, s. 163; Yılmaz, *a.g.e.*, s.43.

toplantılmıştır. Padişah önce gayri mes'uldür ve kişiliği kutsaldır. Malları, mülkleri, ölünceye dek malî tahsisatı ve özgürlüğü genel güvence altındadır. Ayrıca padişah tek başına, birçok organların ve kurumların oluşturucusudur. Sadrazam ve nazırları seçer ve azleder, Meclis-i Mebusan'ı fesheder ve yeniden kurulmasını sağlar, Şeyhülislâmı tayin eder, Âyan Meclisi üyelerini seçer, adalet mercilerini oluşturur, üyelerinin seçimini onaylar. Oluşturucu yetkilerine ek olarak padişahın daha birçok yetkisi vardır. Bu da göstermektedir ki anayasa sorumsuz bir padişaha sonsuz yetkiler vermiş ve onun iktidarını saptamak, düzenlemek, kurumlaştırmak amacını gütmüştür. Fakat bu yetkilerini azaltmamıştır. Bu sistemde son söz, çoğu zaman da ilk söz padişahın olmuştur. Kısaca anayasa da her kapı padişaha çıkıyordu.⁶⁸

1876 Anayasası'nda tebaaya verilen haklarda "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" bölümünde sıralanmıştır. Bu bölümde sırasıyla vatandaşlık, kişi, din ve vicdan, basın, ticaret, sanat, ticari şirket kurma, dilekçe, öğretim ve öğrenim, mülkiyet, konut dokunulmazlığı, yargılanma hakları ve hürriyetleri düzenlenmiştir. Müsadere, angarya, işkence ve her türlü eziyet yasakları konulmuştur. Ayrıca Osmanlı tebaasına devlet hizmetinde, memuriyete girişte, vergide eşitlik tanınmıştır. "Kanun-ı Esasî", üç hürriyeti açıkça yasaklamıştır. Bunlar; fikir, toplantı hürriyeti ve dernek kurma hakkıdır. Bir de padişaha sürgün etme yetkisi tanımıştır.⁶⁹

Netice itibarıyla denilebilir ki 1876 Anayasası ile meşrutî bir idare sistemine geçilmiştir. Ancak egemenlik temelde yine ilahî kudrete aittir ve bunu yeryüzünde Osmanlı hanedanından gelen Halife-Sultan kullanmaktadır. Üstelik padişahın hakları "Kanun-ı Esasî" ile de meşrulaştırılmıştır.⁷⁰ Böylece egemenlik açısından eski geleneksel devlet ve egemenlik anlayışının izleri bir şekilde bu anayasa üzerinde görülmüştür.

⁶⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.9-13.

⁶⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, s.47; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.13.

⁷⁰ Okur, *a.g.m.*, s.292.

“Kanun-ı Esasî”nin Sultan II. Abdülhamit tarafından ilan edilmesinden sonra “Meclis-i Umumi” iki dönem toplandı. Birinci dönem, 19 Mart - 28 Haziran 1877 tarihleri arasında, ikinci dönem ise 13 Aralık 1877 - 14 Şubat 1878 tarihleri arasında toplandı. Her dönem için ayrı ayrı seçim yapıldı. Seçim yasası, anayasadan önce çıkarılmıştı. Aslında bu bir seçim yasası olmaktan ziyade, geçici yönetmelik biçiminde yapılmış bir tamimdi. Bu yönetmeliğin 28 Ekim 1876’da ilan edilmesinden sonra seçim hazırlıklarına geçilmişti. Seçim yönetmeliği anayasadan önce yürürlüğe girdiği için, içerdiği hükümlerden bazıları anayasanın getirdiği hükümlerden farklıdır. Yönetmeliğe göre 80’i Müslüman ve 50’si gayrimüslim olmak üzere 130 mebus seçilecekti. Seçilme koşulları da aynı yönetmeliğe göre tespit edilmişti.⁷¹

“Kanun-ı Esasî” esaslarına göre Meclis’in toplanmasına rağmen aslında Meclis’te çeşitli konularda pek bir görüş birlikteliği sağlanamamıştır. Meclis’in yapısında zamanla emperyalist emellere (dış ülkelerin) hizmet edecek bir görünüm ortaya çıkmaya başlamıştır.⁷² Bunun sebebi de Meclis’te bulunan farklı etnik unsurlardır. Anayasa ilan edilip de seçimler yapılarak Meclis açıldığında bütün Osmanlı etnik unsurlarını barındırdığı için çok renkli bir görünüm içindeydi. Meclis içinde Türkçe bilmeyen üyeler olduğu gibi, Osmanlı Devleti menfaatleri yerine, kendi özerklikleri için çalışan pek çok mebus da vardı. İkinci dönemde birincisinden daha az renkli değildi. Demokrasinin yerleşmemesinden kaynaklanan hoşgörüsüzlükle mebuslar hükümeti ve padişahı ağır biçimde eleştirmeye başlayınca, yönetim bundan rahatsız oldu. Zaten Osmanlı-Rus Harbi de Osmanlı Devleti aleyhinde çok kötü bir şekilde cereyan etmekteydi. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid yetkisini kullanarak bu ikinci meclisi 14 Şubat 1878’de süresiz olarak kapattı. Böylece Birinci Meşrutiyet Dönemi denilen dönem sona erdi. 1908’de İkinci Meşrutiyet Dönemi başlayınca kadar,

⁷¹ Çavdar, *a.g.e.*, s.47; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.15.

⁷² Çavdar, *a.g.e.*, s.50.

II. Abdülhamit'in uzun süren kişisel saltanat dönemi başladı. Meclis'in kapatılmasına rağmen 1876 Anayasası ilga edilmedi. Fakat fiilen de uygulanmadı. Tekrar uygulamaya konulması 1908'de Meclis'in yeniden açılmasıyla mümkün olacaktı.⁷³

1876 Anayasası, aslında Osmanlı toplumunda farklı sınıfları tam anlamıyla memnun edecek bir düzeyde değildi. Çeşitli sınıflar anayasal sisteme geçişte adeta bir seyirci konumundaydılar. Anayasayı isteyen, onu kuran ve sonuçta savunmasını da yapan asker-sivil bürokrat aydınlardı. Geçmişteki gelişmeler de dikkate alınacak olursa, "Sened-i İttifak"tan hatta "Şer'i Hüccet"ten 1876 Anayasası'na kadar Osmanlı hükümdarlarının egemenliğini paylaşmaya çalışan ve bu yolda önemli adımlar atan bürokrat kesimdir. Bürokrasi bir sınıf olmadığı için mücadelesi sürekli biçimde gelgit hareketlerine benzer devinimler halindedir. Zaman zaman orduyu ya da dış güçleri yanına alabildikçe bir adım ileri gidiyor, sonra koşullara göre ya geriliyor veya yine bir adım ilerleme sağlıyor. 1876 Anayasası, bu gelgitin bir kesitidir denilebilir.⁷⁴

14 Şubat 1878'de Meclis'in kapatılmasından sonra Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı ilk başlarda olmasa da sonradan muhalif bir hareket, Jön Türk hareketi ortaya çıktı. Kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bunların öncüleri "Kanun-i Esasi"nin yeniden yürürlüğe konulmasını istediler. Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde olup özgürlükçü bir kampanya başlatan bu muhalif hareketin gerek yurt içi gerekse yurt dışındaki çalışmaları, çeşitli iç ve dış olayların etkisi sonucu Sultan II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de "Kanun-i Esasi"yi tekrar yürürlüğe koydu ve Meşrutiyet yeniden ilan edildi.⁷⁵ Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından yapılan seçimler sonucunda 17 Aralık 1908'de "Meclis-i Mebusan" görkemli bir törenle açıldı.⁷⁶ Böylece Türk siyasi tarihinde İkinci Meşrutiyet Dönemi denilen evre

⁷³ Yılmaz, *a.g.e.*, s.47-48.

⁷⁴ Çavdar, *a.g.e.*, s.50.

⁷⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s.130.

⁷⁶ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s.85.

başladı. Daha sonraki dönemler için bir siyasal laboratuvar olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin bu başlangıç tarihi "Hürriyetin İlanı" adını taşır. Osmanlı Devleti'nde ilk kez, "Ya Kanun-ı Esasî Ya Ölüm" parolasıyla başlayan bu dönemde, anayasa düşüncesi romantizmin doruğuna varmıştır.⁷⁷

1908'de, 1876 Anayasası'na göre seçilip Meclis'e gelen milletvekilleri, yeni bir anayasa yapmak yerine "Kanun-ı Esasî"de bazı değişiklikler yapmayı yeğlediler.⁷⁸ Bunun bir sebebi 29 Temmuz 1908 tarihinde Sultan II. Abdülhamid tarafından ulusa ilan edilen Hatt-ı Hümayun'dur.⁷⁹ Diğer sebebi ise "Meclis-i Mebusan"ın kendisini bu konuda yetkili bulmaması ve kendisinde kurucu değil, tadil yetkisi görmesidir.⁸⁰ "Kanun-ı Esasî"de ilk kez 8 Ağustos 1909'da kapsamlı bir değişiklik yapılmış, arkasından da üzerinde 1914, 1915, 1916 ve 1918 yıllarında olmak üzere farklı tadiller gerçekleştirilmiştir. En önemli değişiklikler birinci yasama döneminde (1908-1911) yapılanlardır.⁸¹

"Kanun-ı Esasî"de 1909'da yapılan değişikliklerin temel amacı, padişahın yetkilerinin bir kısmının millet egemenliğinin temsil ettiği Meclis'e devredilmesini sağlamaktır.⁸² Bu düşünce ile yapılan değişikliklere rağmen padişah devletin en yetkili gücü olmaya devam etmiş, ancak bu gücü eskiye göre oldukça azalmıştır. Yine egemenlik padişaha, Osmanlı ailesine mensup en büyük erkek evlada geçer ilkesi anayasada yer almıştır. Padişah halife olarak İslâm dininin koruyucusu ve Osmanlı halkının hükümdarıdır. 1876 Anayasası'nda olduğu gibi padişah yaptıklarından sorumlu değildir. Fakat padişahın tahta çıktığında "Meclis-i Umumi" önünde İslâm dini ve anayasa hükümlerine uyacağına, vatan ve millete sadakat edeceğine dair yemin etmesi şartı vardır.

⁷⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.18.

⁷⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, s.50.

⁷⁹ Çavdar, *a.g.e.*, s.130.

⁸⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.20.

⁸¹ Çavdar, *a.g.e.*, s.132-133; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.21.

⁸² Olgun, *a.g.e.*, s.239-240.

Diğer noktalardan bakıldığında da, padişahın yetkilerini kullanımı bazı şartlara bağlanmış, yürütme yetkisi azaltılmıştır. Yani antlaşmaların imzalanmasında “Meclis-i Umumi”nin tasdiki şart koşulmuş, daha önceden padişahın başbakan ve bakanları tayin ve azletme hakkı varken şimdi kendisine sadece başbakanı tayin etme, başbakanın tayin edeceği bakanları onaylama hakkı tanınmıştır. Artık hükümet padişaha karşı değil Meclis’e karşı sorumlu hale getirilmiş, böylece hükümet üzerinde Meclis’in denetimi sağlanmıştır. Bu da padişahın Meclis üzerindeki denetiminin azaltılması demektir. Daha önce padişahın daveti ile açılan Meclis, şimdi davetsiz açılacaktır.

Padişahın yasama alanındaki yetkileri de oldukça kısıtlanmıştır. Daha önce kanun yapma yetkisi padişahın izin almak şartı ile hükümete aitti. Şimdi ise meclislere her konuda kanun teklif etme hakkı tanınmıştır. Eğer kanun meclislerde kabul edilirse padişahın onayına sunulacaktı. Yine padişahın onayına sunulan kanunların ya iki ay içerisinde onaylanması ya da tekrar görüşülmek üzere Meclis’e iade edilmesi şartı kabul edilmişti. Aynı kanun meclislerin üçte iki çoğunluğu ile tekrar kabul edilirse bu defa padişahın tasdik etmekten başka çaresi yoktu. Ayrıca padişahın Meclis’i feshetme yetkisi de neredeyse imkânsız şartlara bağlanmıştı.⁸³

1876 Anayasası 1909’da kamu ve hak hürriyetleri alanında da bir hayli değiştirilmiştir. Sansür kaldırılmış, padişahın sürgün hakkı elinden alınmıştır. Toplanma ve dernek kurma hak ve hürriyetleri, muhabere belgelerinin gizliliği kabul edilmiştir. Kişi hürriyeti güçlendirilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur; şeriatın ve kanunun saptadığı nedenlerden gayri bir sebep ve bahane ile tutuklama ve cezalandırma usulleri kaldırılmıştır.⁸⁴

⁸³ Olgun, *a.g.e.*, s. 240-243. Kanun-ı Esasî’de yapılan değişiklikler ve bu konudaki görüşmeler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Olgun, *a.g.e.*, s. 111-243; Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri” 100. *Yılında Jön Türk Devrimi*, Editörler: Sina Akşin, Serap Balcı, Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 85-100; Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 87-93; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 192-196.

⁸⁴ Tanör, *a.g.e.*, s. 196-197; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s. 21-22.

1909'da "Kanun-i Esasî"de yapılan değişiklikler egemenlik açısından Osmanlı siyasal hayatının en önemli değişiklikleridir. Bunlar Osmanlı siyasî rejimini değiştirmiştir. 1876 "Kanun-ı Esasî"si ile kurulan rejim, geçerliliğini yitirmiş ve yerini parlamenter rejime bırakmıştır. Demokratik bir yürütme ve yasama organları yaratmıştır. Meclis'i daha ön plana çıkararak klasik parlamenter hükümet sisteminin tipik unsurlarını getirmiştir. Padişahın egemenlik hakkını elinden alarak, haklarını daha çok simgesel bir şekle sokmuştur. Ayrıca bu değişikliklere çok partili sisteme geçişinde önü açılmıştır. Ancak şu da var ki 1909 değişiklikleri ile başlayan millet egemenliğinin ön plana çıkarılması, 1914, 1915 ve 1916'da yapılan değişikliklerle sekteye uğramış, yeniden mutlak monarşiye dönüşün yolu açılmıştır.⁸⁵

3. Türk Devlet Yapısında Egemenlik Anlayışı Olarak Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş

Türk devlet geleneğinde egemenlik anlayışındaki en ciddi dönüşüm 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı ile olmuştur. Cumhuriyet, milletin egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığıyla kullandığı yönetim biçimidir.⁸⁶ Türkiye'de egemenliğin millete verildiği cumhuriyet idaresinin kabulüne dönemin askerî ve siyasî olayları ciddi şekilde etki etmişlerdir. Bir anlamda Cumhuriyet idaresine giden süreçte bu dönemde başlamıştır.

Cumhuriyetin ilanı süreci öncesinde Türk milleti iki büyük savaş geçirmiştir. Bunlardan birisi Birinci Dünya Savaşı diğeri ise Kurtuluş Savaşı'dır. Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri savaş sonunda imparatorlukların yıkılması ve cumhuriyet idarelerinin kurulmasıdır. Bu Osmanlı Devleti için de aynı sonucu doğurmuştur. Osmanlı Devleti yıkılmış yerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş ve bu yenilginin ardından başkent İstanbul'da dâhil topraklarının büyük bir kısmı

⁸⁵ Olgun, *a.g.e.*, s.243-245. Kanun-ı Esasî'de 1914, 1915 ve 1916 ve sonraki yıllarda yapılan değişiklikler hakkında bilgi için bakınız: Eroğul, *a.g.e.*, s.101-128.

⁸⁶ *Türkçe Sözlük*, s.375.

İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir.⁸⁷ Osmanlı Devleti topraklarının İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği süreçte Anadolu'da bu işgallere karşı bir direniş hareketi yani Millî Mücadele Hareketi ortaya çıktı. Halk işgallere karşı kendini savunmaya çalıştı.

İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki işgalleri sürecinde Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı bir taraftan Millî Mücadele Hareketi'ne yeni bir şekil kazandırırken diğer taraftan da millî egemenlik ilkesinin Türk siyasî hayatında yer alışı sürecini başlattı. Mustafa Kemal Atatürk, Türk Anayasa Hukukunda daha önceki dönemlerde varlığına rastlanılmayan egemenliğin millete ait olması düşüncesini, millî irade mefhumunu Türk milletinin hayatına soktu. Nitekim Mustafa Kemal daha Samsun'a çıktığı zaman kafasında "hâkimiyet-i milliye"ye dayanan yeni bir Türk devleti kurma düşüncesini taşıyordu ve millet egemenliğine dayanan ilk açıklaması da Samsun'dan Sadarete gönderdiği 22 Mayıs 1919 tarihli raporda görülmektedir. Bu raporda "*Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunun için çalışılacaktır.*" denilmekteydi.⁸⁸

Mustafa Kemal Atatürk kafasındaki millî egemenlik düşüncesini daha sonra 21-22 Haziran 1919 tarihli Amasya Genelgesi'nde yer alan "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır." ifadesi,⁸⁹ 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'nde alınan "Kuva-yı Milliye'yi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır"⁹⁰ kararıyla şekillendirdi. Erzurum Kongresinde alınan kararlar, 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi ile de teyit edildi.⁹¹

⁸⁷ Geniş Bilgi İçin Bakınız: *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

⁸⁸ Okur, *a.g.m.*, s.293.

⁸⁹ *Milli Egemenlik Belgeleri*, Derl: Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s.9-14.

⁹⁰ Geniş bilgi için bkz: Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset, Ankara 1993.

⁹¹ Geniş bilgi için bkz: Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi - II Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Anadolu Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Millî Mücadele Hareketi'nin her geçen gün güç kazanması üzerine İtilaf Devletleri daha önce 13 Kasım 1918'de fiilen işgal etmiş oldukları İstanbul'u bu defa 16 Mart 1920'de resmen işgal ettiler. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u resmen işgal etmelerinin farklı siyasî ve askerî sebepleri olmakla birlikte görünürdeki en önemli sebebi daha önce kapatılmış olup Anadolu'daki Millî Hareket'in etkisi ile 12 Ocak 1920'de yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli'yi kabul etmesi ve bunu kamuoyuna açıklamasıdır.⁹² İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal edince bazı mebusların tutuklandı, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı çalışamaz hale geldi ve 18 Mart'ta son toplantısını yapıp kendini feshetti. Böylece emniyetini kaybetmiş bir Meclis'in Anadolu'da toplanmasının yolu açıldı.⁹³ Hem İstanbul'un resmen işgali hem de Meclis-i Mebusan'ın çalışamaz hale gelmesi üzerine o sırada Ankara'da bulunan Anadolu'daki Millî Hareket'in lideri ve millet adına söz söylemeye yetkili tek organı Heyet-i Temsiliye'nin başkanı Mustafa Kemal Paşa bir tebliğ yayımladı. Kolordu kumandanlıklarına, vilayetlere ve müstakil livalara hitaben 19 Mart'ta yayımladığı tebliğde Ankara'da olağanüstü yetkileri olan bir Meclis'in toplanacağını bildirdi, seçilecek mebusların hemen buraya gönderilmelerini istedi. Bu Meclis'e daha önce Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında mebus olarak bulunan ve bir yolunu bulup Ankara'ya gelebilenlerde katılabileceklerdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu çağrısı üzerine gerek yeni seçilerek gerekse İstanbul'dan bir fırsatını bularak gelen mebusların katılımı ile 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı.⁹⁴

TBMM'nin açılışından hemen sonra 24 Nisan 1920'de alınan kararlarda; hükümetin kurulması zorunludur. Geçici olarak bir

⁹² Geniş bilgi için bkz: Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.

⁹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk 1876-1938*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.48.

⁹⁴ Yavuz Aslan, *TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920 - 30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.16-19.

hükümet başkanı seçmek veya Padişah'a bir vekil tanımak mümkün değildir. Meclis'te yoğunlaşan millî iradenin, doğrudan doğruya vatanın mukadderatına el koymuş olduğunu kabul etmek temel ilkedir. TBMM'nin üstünde bir kuvvet yoktur. TBMM yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplar. Meclis'ten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir heyet, hükümet işlerine bakar. Meclis Başkanı bu heyetinde başkanıdır denilmekteydi. Yine bunun yanı sıra padişah ve halife, baskı ve zorlamadan kurtulduğu zaman Meclis'in düzenleyeceği kanuni esaslar çerçevesinde durumunu alır hususu kabul edilmişti. Bu ilkelere dayanan bir hükümetin niteliği kolayca anlaşılabilirdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün de ifadesi ile böyle bir hükümet, millî hâkimiyet temeline dayanan halk hükümetidir, Cumhuriyet'tir. Aynı günde Mustafa Kemal Atatürk de Meclis Başkanı seçilmişti. Meclis'in başkanı aynı zamanda hükümetin de başkanı olacaktı.⁹⁵

TBMM'nin açılması ile millet egemenliği bizzat Meclis'in şahsında temsil edilmeye başlandı. Bununla birlikte şurası da var ki alınan kararlar Türk devlet geleneğinde egemenlik anlayışını tamamen değiştiren bir yapıya sahiptiler. Bu kararlar ne monarşi ne meşrutî ve ne de teokratik devlet egemenlik anlayışından hiçbir iz taşımıyorlardı. Tarihin ilk dönemlerinden, ilk Türk devletlerinden itibaren süregelen ilahî ve dinsel kaynaklı devlet ve egemenlik anlayışın tamamen aksine olarak bunlar bireyi merkeze oturtan, egemenliği ona veren kararlardı.

Bu dönemde TBMM açılıp hükümet teşkil edildiği gibi diğer taraftan da geçici bir anayasa hazırlanması çalışmalarına başlandı. İlk olarak 18 Ağustos 1920'de Hukuk-u Esasiye Encümeni (Anayasa Komisyonu) tarafından hazırlanan "Büyük Millet Meclisi'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye" adını taşıyan bir tasarı Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlandı. Tasarıda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tanımı, Meclis'in çalışma şekli, milletvekilliği ile devlet memurluğunun birleşip birleşmeyeceği ve üyelere ödenekler

⁹⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s.300-301.

gibi hususlar yer almaktaydı. Yapılan uzun tartışmalardan sonra ilk dört maddenin kabul edilmiş olmasına rağmen Meclis, 22 Ağustos tarihli birleşimde kanunun tümünün reddedilmesine karar verdi. Siyasî rejim tartışmaları devam ederken İcra Vekilleri Heyeti 13 Eylül 1920’de TBMM’ne 31 maddelik bir anayasa tasarısı sundu. “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası” başlığını taşıyan bu tasarı yeni anayasaya giden ilk adım oldu. Bu tasarı 18 Eylül 1920 günü Meclis Genel Kurulu’na sunuldu.⁹⁶ Sonra da yapılan tartışma ve incelemelerin ardından bir takım değişikliklerle 20 Ocak 1921’de kabul edildi.⁹⁷

Yeni kurulmakta olan Türk devletinin ilk anayasası olup 24 maddeden oluşan “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” egemenlik ve idare şekli açısından Türk siyasi tarihinde daha önce Osmanlı Devleti döneminde 1876’da kabul edilmiş, 1909’dan itibaren üzerinde çeşitli değişiklikler yapılmış “Kanun-ı Esasî”den çok farklı bir yapıya sahipti. “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”na göre; hâkimiyet kayıtsız şartsız millete aitti ve idare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanmaktaydı. Yasama ve yürütme yetkisi milletin yegâne ve hakiki temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne aitti. Türkiye Devleti, TBMM tarafından idare olunur ve hükûmeti Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ismini taşırdı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, vilayetler halkınca seçilen üyelerden oluşurdu. İlk dört maddesi bu şekilde olmakla birlikte diğer maddeler de TBMM’nin yapısı, işleyişi ve idarî vs. işler ile ilgiliydi.⁹⁸

1921 Anayasası, sultana hükümdarlık hakkı tanımayan bir anayasa olmakla birlikte, bir geçiş dönemi anayasası olduğu için, sultanın iktidardaki hakkını açıkça bertaraf etmemiştir. Ancak egemenliğin kayıtsız ve şartsız millette olduğunu belirten birinci madde ile yasama ve yürütme güçlerinin milletin tek temsilcisi olan TBMM’de toplandığını bildiren ikinci madde de üstü kapalı olarak artık ne padişahlığın ne de hilâfetin mevcut olmadığı belirtilmiş olmaktadır.

⁹⁶ Tanör, *a.g.e.*, s.247; Okur, *a.g.m.*, s.296-297.

⁹⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk 1876-1938*, s.103.

⁹⁸ Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s.105-108.

Artık siyasal iktidarın kaynağı ne Tanrı'dır ne de irsen padişahlara verilmiş bir haktır. Bu hak, kayıtsız ve şartsız olarak milletindir. Millet bu hakkını kayıtsız ve şartsız bir biçimde kullanır.⁹⁹

TBMM'nin yaptığı bu anayasa, hazırlanışı ve kabul edilişi bakımından Türk anayasa tarihinde ilk örneğini oluşturmaktadır. Yeni anayasa dağılan ve yok olan Osmanlı Devleti yerine yeni bir devletin kuruluşunu hukukî yönden öngörüyor ve bunu değerlendiriyordu. Yeni anayasa egemenliğin artık kayıtsız şartsız milletin olduğunu ve TBMM'nin de milletin tek temsilcisi olduğunu ortaya koyuyordu. Aşama aşama gelinen sürecin ardından artık egemenlik milleti temsil eden bir Meclis'te toplanmıştı.¹⁰⁰

"Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olmakla birlikte "Kanun-ı Esasî" den sonra Türkiye'nin ikinci yazılı anayasası olmuştur. 1876 Kanun-ı Esasî'si'ni kaldırmadığı için, TBMM Hükûmeti dönemi, iki anayasanın da yürürlükte kabul edildiği bir dönemdir denilebilir. Ancak bu süreçte "Kanun-ı Esasî" daha Meclis çalışmaya başlarken tereddütsüz bir yana bırakılmış,¹⁰¹ 1924'te yeni anayasanın kabul edilmesiyle yürürlükten kalkmıştır.¹⁰²

1921'de kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yeni kurulmakta olan Türk devletinin egemenlik anlayışını ortaya koymuş olsa da diğer taraftan da bu dönemde İstanbul'da halen daha saltanat ve hilâfet makamları varlıklarını sürdürmekteydiler. 1921 Anayasası, 1921 yılının koşullarında kabul edilirken o dönemde kritik bir durum arz eden saltanat ve hilâfet konularına dokunulmamış, millî birliğin sağlanması ve Millî Mücadele'nin başarı ile kazanılabilmesi yolunda ortak nokta kılınmaya çalışılmıştır. Neticede de bütün ihtilaflara rağmen, düşmanlar yurttan atılmış, vatan kurtarılabildiği. Fakat saltanat ve hilâfet meselesi ortada durmaktaydı.¹⁰³ Bu

⁹⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, s.96.

¹⁰⁰ Okur, *a.g.m.*, s.301.

¹⁰¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk 1876-1938*, s.104-105.

¹⁰² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s.24-25.

¹⁰³ Yılmaz, *a.g.e.*, s.106.

durumda söz konusu dönemde egemenlik açısından ülkede iki başlı bir idare sistemi göze çarpıyordu. TBMM Hükûmeti ilk günden itibaren her ne kadar milletin gerçek ve hakiki temsilcisi olarak kendini görmüş olsa da İtilaf Devletleri Millî Mücadele'yi başarısızlığa uğratmak için İstanbul'daki hükûmeti sürekli şekilde kullanmak istiyorlardı. Bunun son örneğini de Büyük Taarruz Harekâtı'nın kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından yapılacak Lozan Barış Konferansı sürecinde gösterdiler. Lozan Barış Konferansı'na hem TBMM Hükûmeti'ni hem de İstanbul Hükûmetini davet ettiler.¹⁰⁴ Bunun asıl sebebi İtilaf Devletleri'nin TBMM Hükûmeti'ne rağmen halen daha varlığını devam ettiren İstanbul Hükûmeti'ni kendi çıkarları açısından kullanmak istemeleri idi.¹⁰⁵

İstanbul Hükûmeti de konferansa katılma arzusu gösterince bu saltanat makamının kaldırılması sürecini başlattı. Aslında artık gelen süreçte Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından egemenliğin yeniden Sultan Halife'ye bırakılması söz konusu olamazdı. Ortadaki ikiliğin kaldırılması gerekmektedir. Bu ikiliği ortadan kaldırmak için TBMM Hükûmeti 1 Kasım 1922 tarihinde aldığı kararla saltanat makamını hilâfet makamından ayırarak kaldırdı. 1 Kasım'da kabul edilen kararda, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hâkimiyet ve hükûmranlık hakkının Türk milletinin gerçek temsilcisi olan TBMM'de toplandığı, İstanbul'daki hükûmetin 16 Mart 1920'den itibaren ebediyen tarihe intikal etmiş olduğu belirtilmekteydi. Yine hilâfetin Osmanlı hanedanına ait olduğu ve halifelige Meclis tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanının intihab olunacağı, Türkiye Devleti'nin hilâfet makamının istinatgâhı olduğu ifade edilmekteydi.¹⁰⁶ Bu kanunla, kişi

¹⁰⁴ Cengiz Kürşad, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Murahhas Hey'etine Verilen Talimatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 34, Temmuz 1970, s.12.

¹⁰⁵ Dursun Ali Akbulut, "Saltanatın Kaldırılması ve Sonuçları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, Cilt: 16, s.347.

¹⁰⁶ Selami Kılıç, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s.44-48.

egemenliğinden millet egemenliğine geçiş sürecinde en önemli adımlardan biri daha atılmış oldu.

Saltanatın kaldırılması ile Türk siyasi tarihinde önemli bir siyasal inkılap gerçekleştirilmişti. Ancak bu dönemde artık devletin idare şeklinin ne olacağına karar verilmemişti. Buna dair görüşler ortaya atılıp tartışılmaya başlanmıştı. Diğer taraftan Meclis içerisinde gruplaşmalar başlamış 23 Nisan 1920’de bu yana uygulanmakta olan Meclis Hükûmeti sistemi işleyemez hale gelmişti. Böylesi bir ortamda ilk Meclis’in görevi de Lozan Barış Antlaşması görüşmelerinin bunalımlı döneminde 16 Nisan 1923’de sona erdi. İlk Meclis’in görevinin sona ermesinin ardından yapılan seçimler sonucunda 11 Ağustos 1923’de Meclis yeniden açıldı. İkinci Meclis’in yapmış olduğu en önemli işlerden birisi 24 Temmuz 1923’de imzalanmış olan Lozan Barış Antlaşması’nı onaylamak oldu. İkinci Meclis 23 Ağustos 1923’de Lozan Barış Antlaşması’nı onayladı.¹⁰⁷ Lozan Barış Antlaşması’nın onaylandığı süreçte ve devamında artık Meclis Hükûmeti sisteminin işleyemediği, hükûmet bunalımlarını da çözmeye elverişli olmadığından yeni bir devlet şekline ihtiyaç duyuldu. Yeni devlete en uygun idare şekli olarak cumhuriyetin ilanına karar verildi.¹⁰⁸ Bu kararın ardından 29 Ekim 1923’de 364 sayılı “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tatiline Dair Kanun” ile anayasanın altı maddesi değiştirildi. Eski 1. maddeye son bir fıkra yani “Türkiye Devleti’nin şekli-i hükûmeti Cumhuriyettir.” ibaresi eklenerek cumhuriyet ilan edildi. Yani “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” nun 1. maddesi “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır. Türkiye Devleti’nin hükûmet şekli Cumhuriyettir.” şekline dönüştürüldü.¹⁰⁹ Cumhurbaşkanlığına da Mustafa Kemal Atatürk

¹⁰⁷ Erdal Aydoğan - Tansu Barış Mahmutoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2013, s.115-118.

¹⁰⁸ Okur, *a.g.m.*, s.303.

¹⁰⁹ Kili - Gözübüyük, *a.g.e.*, s.119.

seçildi.¹¹⁰ Böylece TBMM'nin açılışından itibaren fiilen işletilmekte olan sistemin adı konulmuş oldu. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte geleneksel Türk devlet yapısında egemenlik açısından en büyük değişim gerçekleşmiş oldu.

Sonuç

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren devlet sahibi bir millet olan Türkler, kendilerine özgü bir devlet ve egemenlik anlayışı geliştirmişlerdir. İlk Türk devletlerinde Türklerin devlet ve egemenlik anlayışlarının şekillenmesinde etkili olan en önemli unsurlar "kut anlayışı" ve "töre" olmuştur. İlk Türk devletlerinde "kut" anlayışı egemenlik açısından devleti yönetecek kişinin belirlenmesinde önemli idi. Hakanın başa geçebilmesi için Tanrı'dan "kut" alması gerekirdi. Bu şekilde başa geçen hakan Tanrı adına devleti yönetirdi. Devleti yöneten hakanın millete karşı da birtakım sorumlulukları vardı bu sorumlulukları en iyi bir şekilde yerine getirmeliydi. "Kut" gibi "töre"de egemenliği şekillendirmekte siyasî örgütlenmeyi sağlamaktaydı. İlk Türk devletlerindeki "töre" yazılı olmayan hukuk kuralları demek olup tam da modern çağdaki anayasaların bir karşılığıdır. O dönemde egemenlik açısından her ne kadar din kaynaklı "kut" anlayışı varsa da buna mukabil onun bir denetleyici unsuru olarak "töre" vardı. Eğer hakan "töre" hükümlerine göre görevini tam olarak yapamaz ise "kut" u düşer ve yerine bir başka hakan geçerdi.

"Kut" anlayışı ve "töre" ilk Türk devletlerinden itibaren kurulan hemen hemen bütün Türk devletlerinde egemenlik kaynağı olarak varlığını sürdürmüştür. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte yapısal bir evrim geçirmiş olsa da yine iktidarın kaynağının ilahî ve dinî temelli oluşu düşüncesi sonraki dönemlerde de var olmuştur. İslamiyet'in kabulü sonrasında gerek Büyük Selçuklu, gerek Anadolu Selçuklu ve gerekse Osmanlı Devleti'nde aynı düşüncenin izlerini görmek mümkündür.

Türklerin ilahî ve dinî temelli monarşik egemenlik anlayışlarındaki temel değişim 19. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. 19. yüzyılın ikinci

¹¹⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s.68.

yarısında Avrupa'daki gelişmelere de paralel olarak Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet taraftarı bir grup yetişmiş ve bu grup devletin içinde bulunduğu güç durumdan meşruti bir yönetim tarzı ile kurtulabileceğini savunmuştur. Yeni Osmanlılar da denilen bu grubun çabaları ile 1876'da "Kanun-ı Esasî" ilan edilmiş ve meşruti yönetim sistemine geçilmiştir. "Kanun-i Esasî" Türk siyasi tarihinin ilk yazılı anayasası olmuştur. Ancak şu var ki bu anayasa dönemin padişahının gerek monarşik gerekse dinî devlet anlayışından ileri gelen haklarına herhangi bir halel getirmemiştir. "Kanun-ı Esasî"nin ilanı ile başlayan Birinci Meşrutiyet devri çok uzun süreli olmamış, 1878'de padişahın anayasanın kendisine verdiği hakka dayanarak parlamentoyu dağıtması ile son bulmuştur. 1878'den sonra ikinci defa anayasal sisteme Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mücadelesi ile geçilmiştir. 1908'de Padişah meşrutiyeti tekrar ilan etmiştir. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra "Kanun-ı Esasî"de yapılan değişikliklerle padişahın hakları 1876 Anayasası'na göre daha çok kısıtlanmıştır. Fakat yine padişah devletin başı olarak konumu korumuştur.

Türk Devlet yapısında egemenlik anlayışında en köklü değişiklik Türkiye Cumhuriyeti Devleti döneminde cumhuriyetin ilanı ile olmuştur. Cumhuriyetin ilanından önce 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı sırasında kabul edilen kararlar, 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, egemenlik anlayışını tamamen değiştirmiş, millet egemenliğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. 29 Ekim 1923'de de Cumhuriyet ilan edilerek sistemin adı konulmuştur. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte dinsel ve ilahî temelli egemenlik anlayışı tamamen ortadan kalkmıştır. Yani tarihsel süreç içerisinde bakıldığında dinî ve ilahî temelli egemenlik anlayışından bireyin esas alındığı bir sisteme geçilmiştir. Tabii ki bu aşamada anayasal bir yönetim sistemi kabul edilip egemenlik anlayışı köklü bir şekilde değişmiş olsa da diğer taraftan Türk töresi varlığını sürdürmüştür. Töre halen daha günümüzde yazılı olmayan hukuk kuralları çerçevesinde varlığını korumaktadır.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1954). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri". *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(1): 3-36.
- Akbulut, D. A. (2002). "Saltanatın Kaldırılması ve Sonuçları". *Türkler*, Cilt 16. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s.347-351.
- Akşin, S. (1992). "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27): 115-123.
- Akşin, S. (2009). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Aktan, C. C. (2011). "Eski Devlet Anlayışına Karşı Yeni Devlet Anlayışı". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2): 189-206.
- Aktel, M. (1998). "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (3): 177-184.
- Arslan, Z. (2013). "Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(8): 77-91.
- Aslan, Y. (2001). *TBMM Hükûmeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920 - 30 Ekim 1923)*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ay, N. (2000). "Osmanlı Devleti'nde Liberalizmin Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2): 463-504.
- Aydoğan, E. – Mahmutoğlu, T. B. (2013). "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10): 113-142.
- Berkes, N. (2007). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Yay. Haz.: A. Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozkurt, A. (2014). *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Çavdar, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eroğul, C. (2017). "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri". *100. Yılında Jön Türk Devrimi*. (Ed: S. Akşin, S. Balcı, B. Ünlü). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. ss. 85-139.
- Goloğlu, M. (2006). *Milli Mücadele Tarihi - II Sivas Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2015). "Türklerde Devlet", *Türk Kültürü El Kitabı*. (Ed: İ. Çapcıoğlu – H. Beşirli). Ankara: Grafiker Yayınları. ss. 303-325.
- İnalçık, H. (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 112, , ss. 603-622.

- Kahraman, H. B. (2008). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - I Kavramlar Kuramlar Kurumlar*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Karadeniz, H. B. (2005). "Türklerde "Kut" Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (7): 1-14.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. Z. (2003). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VII. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi*. Cilt V. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Kılıç, S. (2005). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1993). *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. Ankara: Kültür Ofset.
- Kili, S. - Gözübüyük, A. Ş. (2006). *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri*. Cilt II. Ankara: Başkent Matbaacılık.
- Kürşad, C. (1970). "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Murahhas Hey'etine Verilen Talimatlar". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (34): 12-32.
- Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- M. Kemal Atatürk, (2004). *Nutuk 1919-1927*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Menekşe, Ö. (2005). "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(3): 193-211.
- Okur, M. (2000). "Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu". *Atatürk Dergisi*, 3(1): 289-304.
- Olgun, K. (2008). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Pamir, A. (2004). "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2): 61-82.
- Pamir, A. (2009). "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(2): 359-375.
- Taner, A. (1997). *Türk Devlet Geleneği*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanyu, H. (1979). "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1): 97-120.
- Taşgöl, A. (2006). *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Göktürkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1938)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk 1876-1938*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türk Dünyası El Kitabı*. (2001). Cilt I. Coğrafya-Tarih. Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. (1962). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yazıcı, S. (2015). *Millî Egemenlik Belgeleri*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Yılmaz, F. (2012). *Türk Anayasa Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Zabunoğlu, Y. K. (1973). *Kamu Hukukuna Giriş Devlet Tanım-Kaynak-Unsurlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

KUTADGU BİLİG'E GÖRE TÜRK DEVLET ANLAYIŞI, TÖRE VE ADALET

Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Giriş

Türkçe için birer dil yadigârı olan edebî eserler, dil, üslup ve edebî özellikleri dışında, ait olduğu tarihî döneme, mekâna ve toplumun düşünce evrenine dair içerdiği bilgiler bakımından da son derece önemli veri kaynaklarıdır. Bu bakımdan aynı zamanda da tarihî bir kaynak niteliği taşıyan bu tür eserleri sadece dilbilgisel metinler olarak değerlendirmek, onların ait oldukları kültür ve medeniyet evreninin taşıyıcısı, hatta yaratıcısı ve kaynağı olarak ifa ettikleri mühim vazifeyi görmezden gelmek olur. Bu durum, özellikle tarihî kaynak niteliği taşıyan sair edebî metinlerimizin ait olduğu tarihî döneme, mekâna ve toplumun düşünce evrenine dair tespitlerini, tarihe, sosyolojiye, psikolojiye, ekonomiye, hukuk ve felsefeye dair yansıttığı malumatı, paha biçilmez bir veri kaynağına dönüştürmekte ve araştırmacılar için eşsiz bir malzeme haline getirmektedir. Özellikle kültür ve düşünce tarihi çalışmalarının temel veri kaynakları, bu edebî, ama aynı zamanda da tarihî metinlerdir.

Türk tarihçilerinin başvurduğu en önemli edebî metinlerin başında gelen Kutadgu Bilig de gerek dil ve üslup özellikleri gerekse

mahiyeti itibarıyla okuyanı hayret ve hayranlığa götüren bir bilgi ve düşünce deryasıdır. O sadece Türkçenin bir dil hazinesi değil, Türk kültür ve medeniyetini, devlet ve idare felsefesini, toplumsal ve ekonomik yaşamı, dinî ve tecrübî hayatı en parlak, en gerçek ve en derin yönleriyle yansıtan bir ayna gibidir. Bu yönüyle edebî gelenek bakımından aynı kategoride yer aldığı diğer siyâsetnâme veya öğüt kitaplarından ayrılır. Kutadgu Bilig, şekil, anlam ve ele aldığı konular itibarıyla bir siyâsetnâme olarak değerlendirilse de eserin bütününe ortaya koyduğu bilgi ve düşünce evreninin zenginliği bakımından bir siyâsetnâmeden fazlası olduğu muhakkaktır.

1. Yûsuf Hâs Hâcib

X. yüzyılın ilk yarısında Müslüman olan Karahanlılar, Türkistan'da başkent Kaşgar olmak üzere Türk dünyasının ikinci büyük kültürel dönüşümünü hayata geçirecek bir devlet kurdular (840-1212) (Genç 2002: 1-32; Hunkar 2007). İslâm dünyasının en doğudaki kültür merkezi, kültürlerin ve dinlerin buluşma noktası olan Kaşgar, Karahanlılarla birlikte İslâm uygarlığı çerçevesinde şekillenen Türk uygarlığının da başkenti hâline geldi. Bir yandan Arapçanın Orta Çağın Latinesine benzer bir işlev kazanarak Türkistan'dan İspanya'ya kadar yayıldığı, bir yandan da Farsçanın özellikle Sâ mânîlerin (819-1005) etkisiyle İran ve Maveraünnehr'de edebî ve diplomatik bir dil hüviyeti kazandığı bu dönemde Balasagunlu Yûsuf, Türkçe manzum bir eser kaleme aldı (Eker 2006: 193-194; Kafesoğlu 1980: 3-4)¹.

Yûsuf Hâs Hâcib eserine "Turanlıların ifadesiyle" Kutadgu Bilig adını verdi². Kutadgu Bilig, Göktürk ve Uygur döneminin Türkçe

¹ Yûsuf, eserin Türkçe olmasına şu güzel ifadelerle işaret etmiştir. "Bu Türkçe sözü (Kutadgu Bilig'i) yabanî bir ceylan gibi gördüm. Onu yavaşça tuttum, kendime yaklaştırdım. Sardım, okşadım, ısıttım. O da bana çabucak gönül verdi. Ama yine de ara sıra ürküyor, korkuyor. Onu tuttuğum gibi bu sözü (eseri) de izleyip takip ettim. O da misk gibi güzel kokular saçmaya başladı." Yûsuf Hâs Hâcib 1947; Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.6617-6619)

² "Müellif bunu Buğra Han zamanında ve han dili ile söylemiştir. Böyle bir eseri daha önce kim söylemiştir, bundan sonra da bu kadar ustalıklarla kim söyleyebilir. Bunun gibi bir eser vücuda getirecek kimse, nerede yapan varsa ben onu da överim. Her memleket, şehir ve sarayda bu kitaba ayrı ayrı adlar verilmiştir. Her

yazma geleneğinin devamı olup³ İslamî dönem Türk edebiyatının en nadîde örneklerinden birini teşkil ediyordu⁴. Reşid Rahmetî Arat'ın ifadesiyle XI. yüzyılda Türk coğrafyasında kaleme alınmış olan iki önemli eserden biri olan Dîvânu Lügatî't-Türk bu dönem Türk dünyasının dış cephesini tasvir ederken, Kutadgu Bilig de iç cephesini, siyasî, idarî ve manevî yönünü ortaya koymuştu (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: XXI; Kafesoğlu 1980: 4).

Eserin yazarı Yûsuf'un hayatı hakkında fazla bilgimiz bulunmuyor. Onun hakkında bilinenler, Kutadgu Bilig'de kendi verdiği birkaç bilgi ile ve esere daha sonradan ilave edildiği anlaşılan manzum ve mensur mukaddimelerdeki kısa malumattan ibaret. Bu bilgilere göre Balasagunlu⁵ asil bir aileden geldiği, 50'li yaşlarında Balasagun'da yazmaya başladığı eserini 18 aylık bir çalışma neticesinde Kaşgar'da tamamlayıp 462 (1069-1070) senesinde Karahanlı hükümdarı Tabgaç

memleketin hakîmleri (bilgilileri), o diyarın usulüne göre, buna ayrı ayrı adlar takmışlardır. Çinliler ona Edebü'l-mülûk derler, Maçinliler onu Enîsü'l-memâlik diye adlandırırılar. Bu maşrik ilinin büyükleri buna doğruca Zînetü'l-ümerâ derler. İranlılar buna Şehname derler, Turanlılar ise Kutadgu Bilig diye anarlar." (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.A-23-30)

³ Yûsuf Hâs Hâcib'in eseri, Orhun Türkçesinin şiir hâline getirilmiş şeklidir. O, Farsçadaki "ki"li cümlelere hiç yer vermemiştir. Türkçenin kısa cümle yapısını kullandığı gibi, şartlı birleşik cümle şekline de çokça yer vermiştir. Tamamen Türkçenin hüviyetine uygun bir üslûba sahip olan mesnevîde yer yer kullanılan hitap şekli, ona bir başka canlılık vermiştir. Diğer taraftan devrin Türkçesi, Yûsuf Hâs Hâcib'in kalemîyle en güzel şekilde ifadesini bulmuştur. Türkler İslâmiyet'i yeni kabul etmelerine rağmen Yûsuf Hâs Hâcib, Arapça ve Farsça kelimeleri en az seviyede kullanmış, hatta dinî terimleri bile Türkçedeki şekliyle karşılamıştır. Nitekim eserinde kullandığı 3190 kelimedenden 420'sinin Arapça, 86'sının ise Farsça olduğu müşahade edilmektedir. Bu durum ise Yûsuf Hâs Hâcib'in hem Türkçeye verdiği önemi hem Türkçe zengin bir edebiyatın varlığını hem de Türkçenin zenginliğini ve gücünü göstermektedir. (Yavuz 2009: 137-180)

⁴ "XI-XII. yüzyıllarda Doğu ve Batı Türkistan'da ürünlerini veren Karahanlı Türkçesi, İslamî dönem ilk Türk edebî dilidir. Daha sonra yerini Hârezm Türkçesine (XIII-XIV. yy.) bırakmıştır. Bu dönem altı yüzyıl süren Eski Dönem'in son aşaması olarak kabul edilir. (Eker 2006: 193-194)

⁵ Karahanlı başkentlerinden biri olan Balasagun, Çu Havzasında yer alırdı. Karahanlılara ait sikkelerde şehrin adı Kuz Ordu şeklindedir. (Hunkan 2016: 113; Togan 1942: 269-272)

Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan b. Süleyman Arslan Han'a⁶ takdim ettiği ve eseri çok beğenen Hakan tarafından hâs hâcib unvanı verildiği anlaşılıyor (Genç 2002: XVIII; Hunkan 2016: 113-120).

Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Yûsuf'un, eserini tamamladığında 50'li yaşlarda bulunduğu göz önüne alınarak 1009-1019 yılları arasında doğduğu, eserini tamamladığı 1069-1070 yılından bir müddet sonra da vefat ettiği tahmin ediliyor (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: XXIII; Hunkan 2016: 113). Onun eğitimi, meslekî, ilmî ve devlet hayatı hakkında fazla bilgi olmasa da eserinde kullandığı dil ve üslup, temas ettiği konuların çeşitliliği, ele aldığı meselelere ilişkin görüş, yaklaşım ve değerlendirmelerinin derinliği, çok iyi bir eğitim aldığıнын bir göstergesidir. Bu eğitim neticesinde Türk dilini, Türk kültür ve tarihini, devlet geleneği, teşkilât ve müesseselerini, başta Kur'an ve hadis olmak üzere sair İslamî bilimleri, hatta batı ve doğu felsefesiyle cebir ve Öklid geometrisini bilecek derecede bir birikime sahip olmuştur. Bazı yazarlar onun İbn Sinâ'nın talebesi olduğunu ileri sürmüşlerse de bu husus teyit edilmiş değildir (Köprülü 1980: 169; Dilaçar 1988: 22; Erslan 1986: 438). Bununla birlikte onun sadece İbn Sinâ'dan değil Firdavsî, el-Bîrûnî, Fârâbî ve Ömer Hayyâm gibi çağdaşı âlimlerden haberdar olduğu ve onlardan faydalandığında şüphe yoktur⁷. Diğer

⁶ Reşid Rahmeti Arat'ın verdiği bilgiye göre Karahanlı hükümdarları cetvelinde dahi adı geçmeyen bu hükümdara ait Yarkend'de tanzim edilmiş Arapça bir mahkeme vesikası mevcuttur. (Arat 1970: 72; Arat 1986: 1038-1047)

⁷ "Ana dilinden, Arapçadan, Farsçadan ve memleketinde hâlâ konuşulmakta olan Orta İran dillerinden Soğdçadan başka geniş dil ve yazı bilgisi elde etti. Firdavsî'nin Şehnâme'sini, Fârâbî'nin ve İbn Sinâ'nın Arapça felsefe kitaplarını okudu. Efsaneleri merak etti, arûza, belâgat sanatına, kelâma, İslâm bilgilerine, Türk atasözlerine, folkloruna, devlet örgütüne, felsefeye, Budhacılığa ahlâka, toplum bilime, matematiğe, astronomiyeye, hekimliğe, düş yorumu sanatına daldı. Ayrıca, okçuluk, avcılık, kuşçuluk gibi Türk sporlarını da öğrendi. Satranç ve çevgân oyunlarına da yabancı kalmadı. Bu gerçekleri Kutadgu Bilig'i okurken öğreniyoruz. Görüşü, düşüncüsü, usa vurması çok keskin olan Yûsuf'un öğrenim ayrıntılarını yakından bilmiyorsak da felsefe, ahlak ve toplumbilim alanında aşağı yukarı çağdaşı olan iki Türk filozofunu anlayışla okuduğunu, onların öğretilerini benimsediğini biliyoruz. Bunlardan biri Farabî, diğeri de İbn Sinâ idi." (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: XXII; Dilaçar 1988: 22; İnan 1991: 39; Bağdatlı 2007: 63; Adalıoğlu 2013: 240-245)

yandan onun Kaşgar'a gelmeden daha önce de Türk yönetim anlayışı, devlet teşkilâtı ve işleyişi hakkında geniş bilgilere sahip olduğu görülmektedir ki, bu durum da onun Balasagun'da veya başka bir Karahanlı şehrinde, hatta belki de doğrudan Karahanlı sarayında hizmette bulunmuş olması ihtimalini düşündürmektedir⁸. Bu bakımdan Yûsuf Hâs Hâcib'i, sadece iyi bir edip olarak değil, aynı zamanda da o dönemin birçok ilminde malumat kesbetmiş çok yönlü bir âlim, son derece geniş ufka sahip bir entelektüel ve tabii ki devlet hayatı ve işleyişine vâkıf yetkin bir siyaset kuramcısı olarak nitelendirmek mümkündür (Göksu 2019: 58-62).

2. Kutadgu Bilig

Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig'i önsöz ve giriş eklemeyen 85 baba ayırmış, 6520 beyit halinde ve mütekarib vezninde öğretici bir destan ya da siyâsetnâme olarak yazmıştır⁹. Eser sonradan biri mensur, biri manzum olmak üzere iki önsöz (mukaddime) ilave edilmiş olup bunlardan ilki baş tarafa 77 beyitlik bir giriş, sona 3 bâblık 125 beyit ve baştaki 77 beyitin sonuna, bu şekilde sayısı 88'e yükselmiş olan bâb başlıklarının dizininden oluşmaktadır. İkincisi ise ilk ilavenin başına getirilen 38 satırlık mensur mukaddimedir. Sonradan yapılan bu

⁸ "Yûsuf, sadece zihniyet, yaşam ve görgü olarak kendini Turanlı kabul eden bir şahsiyet değil, aynı zamanda Turan'ın diğer çevre medeniyetlere karşı üstünlüğü iddiasını da güden bir devlet adamıdır, denilebilir." (Hunkan 2016: 113; Genç 2002: XVIII)

⁹ Eserin Herat, Mısır ve Fergana'da bulunan üç nüshası mevcuttur. (Dilaçar, 1988:38-39) Kutadgu Bilig üzerine yapılan ilk çalışma Ármin Vámbéry tarafından gerçekleştirilmiştir. Vámbéry, 1870 yılında Viyana nüshası olarak da bilinen Uygur harfli Herat nüshasından seçme metinleri Almanca çevirisiyle birlikte yayınlamıştır. Eser üzerinde yapılan eski yayınlardan biri de Radloff' üç ciltlik çalışmasıdır. Ancak bu iki yayın da günümüzde tarihsel değerden başka bilimsel bir önem taşımaz. Bilim dünyasında o tarihten bugüne eseri çeşitli yönleri ile inceleme konusu yapan birçok çalışma kesintisiz süregelmiş olsa da eserin bir bütün ve bilimsel ölçütlere uygun olarak yayını ilk kez Reşid Rahmeti Arat'ın üç ciltlik çalışmasıyla gerçekleştirilmiştir (Dilaçar 1988: 38-39; Önler 2004: 79-80). Arat'ın çalışması, Metin, Tercüme ve İndeks olmak üzere üç ciltten oluşmakta ve günümüze kadar eser üzerinde yapılan çalışmaların hemen hepsine kaynak teşkil etmektedir.

eklerle beyit sayısı 6645'e yükselmişse de sona doğru yer yer boşluklar vardır. En sondaki 3 bâblık ilave ise Yûsuf Hâs Hâcib tarafından yazılmıştır (Tuğral 2008: 52; Kafesoğlu 1980: 11-13; Yûsuf Hâs Hâcib 1947: XLIII; Bağdatlı 2007: 75).

Kutadgu Bilig'in yapısı, sahneye konmuş temsili (alegorik) dört kişi arasında geçen bir münazaraya ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazısına benzer. Karşılıklı konuşma ve tartışma şeklinde düzenlenmiş olan eserde, sosyal ve siyasal düşünceler ileri sürülmekte ve çeşitli öğütler verilmektedir. Bunları desteklemek amacıyla atasözlerine, o devrin büyüklerine ait vecizelere başvurulmaktadır (Küyel 1991: 382). Ayrıca özünü âyet ve hadislerden alan çok sayıda beyit mevcuttur ki, bu beyitlerin her biri, söz konusu âyet ve hadislerin günümüzde bile en duru, en güzel Türkçe tercüme mahiyetindedir (Sofuoğlu 1989: 127-180; Ersoylu 1981: 17-41; Palabıyık, 2010).

Eserin dört temel karakterinden ilki hükümdar Gündoğdu (Kündoğdu) olup töre (kanun) ve adaletle özdeşleştirilmiştir. Vezir Aydoldu (Aytoldı) kut'u, vezirin oğlu Ögdülmüş yani Övülmüş akıl yani anlayış ve kavrayış kabiliyetini ve Odgurmuş yani Uyanmış da kanaat, akıbet ya da sufilik/zahitlik mefhumunu temsil etmekte olup aslında o, bir bakıma töre, kut ve aklın tamamlayıcısı olan gönüldür¹⁰.

Bu temel karakterlerin dışında Aydoldu'nun Hâcib ile buluşmasını temin eden Küsemış, huzura kabulü sağlayan Hâcib, arada hizmet gören bir oğlan çocuğu, haber getiren Yumuşıcı ve zahidin yanında çalışan Kumaru da eserde geçen karakterler arasındadır¹¹.

¹⁰ Önce Gündoğdu hükümdardan bahsettim ey iyi insan, bunu izah edeyim. Sonra Aydoldu'dan söz açtım. Mübarek saadet güneşi onunla parlar. Bu Gündoğdu dediğim doğrudan doğruya kanundur. Aydoldu ise kut'tur. Bundan sonra Ögdülmüş'i anlattım. O aklın (anlayış ve kavrayışın) adıdır ve insanı yüksektir. Ondan sonrakisi Odgurmuş'tur. Onu ben akıbet/kanaat (sufi, zahid) olarak aldım. Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim. Okursan anlaşılır, iyice dikkat et." (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: 353-358)

¹¹ Bu dört temsili karakterin aralarında geçen hikâye özetle şu şekildedir: Adaleti seven ve devletine faydalı olmak isteyen hükümdar Gündoğdu'nun yardımcısı yoktur. Hakan'ın iyiliğini duyan Aydoldu, kendisini Hakan'a tanıtma imkânı

Kutadgu Bilig üzerine önemli çalışmaları olan Fatih M. Şeker'e göre "Türkistan'a ait bir dille tefekkür âlemimizin standartlarını yeni baştan mânâlandırılan bu dört sembolik tip, Diyaloglar'da Eflâtûn'un fikirlerini dile getiren Sokrates gibi Yûsuf Hâs Hâcib'in düşüncelerini gündeme getirir. Bu şekliyle bütün bir felsefe tarihinin yörüngesini belirleyen Grek filozofun tavrı aktüel hâle gelir. Tarihimizin büyük metafizikçilerinden biri sıfatıyla karşıt kutupları çatıştırarak hakikati arayan mütefekkirimiz "biz düşüncelerimizi başkalarının dikkatinde, başkalarının kayıtsızlığında veya hiddetinde, hatta zulmünde yaşarız" sözünü hayata geçirir.

Türkistan ikliminin bir terkibi olan¹², karşılıklı aynalar gibi birbirini yansıtan ve düşünce dünyamızın geçtiği yolu bütün aşamalarıyla tespit eden dört tip arasında cereyan eden tartışmada, Gazzâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsife'de yaptığı gibi kavganın kendisinden çok elde

bulur ve daha sonra aklı ve bilgisi sayesinde kendini ispat ederek vezir olur. Hizmet eder ve devlet idaresine dair fikirlerini ifade eder. Hastalanarak ölmeden önce ise Hakan'a oğlunu salık verir. Hakan Aydoğdu'nun ölümünden sonra, oğlu Ögdülmiş'ü vezir yapar. Ögdülmiş, babasının vasiyetlerini göz önünde tutarak hizmet eder. Bundan memnun olan Hakan, vezirine bir yardımcı bulmak ister. Ögdülmiş, dağda hayatını geçiren Ogdurmuş'ı salık verir. Ogdurmuş, Hakan'ın üçüncü çağrısına cevap vererek onun yanına gelir. Hakan'la konuştuktan sonra ise geri dağa döner. Ögdülmiş Hakan'la yalnız kalınca tekrar ona nasihatler verir. Daha sonra yaşlandığını ileri sürerek Ogdurmuş'ın yanına gider. Ogdurmuş, onun bu gelişini doğru bulmaz ve geri dönmesini ister. Bunun üzerine Ögdülmiş geri saraya dönse de Ogdurmuş'ın hastalığını duyar ve geri dağa gider. Ogdurmuş, ona son sözlerini söyleyerek öğütlerde bulunur. Ögdülmiş saraya geri döndüğünde konuşulanları Hakan'a anlatır. Hakan, ona arkadaşını yalnız bırakmamasını söyler. Fakat Ögdülmiş, eve dönünce Ogdurmuş'un ölüm haberini alır ve ağlayarak yas tutar. Hakan, vezirine taziyede bulunur ve sonunda her ikisi de baş başa vererek yurdu adaletle yönetirler." (Banarlı 1971: 236; Karahan 1988: 23-24; Doğan 2002: 77; Tuğral 2008: 53; Bağdatlı 2007: 68)

¹² Birçok araştırmacı, Yûsuf Hâs Hâcib'in kimden etkilenmiş olabileceğini tartışmışlar ve Kutadgu Bilig'de Çin, Hint ve İran kültürlerinin etkileri ile Budizm, Manihaizm, Zoroastroizm gibi dinlerin izlerini aramışlardır. Bu uğraş, Kutadgu Bilig'le ilgili bir dipnot olması gerekirken, ne yazık ki asıl tartışma halini almıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, bütün bu görüş, çıkarsama ve iddiaların hiçbiri, Yûsuf Hâs Hâcib'in de eseri Kutadgu Bilig'in de Türkistan ikliminin bir terkibi olduğu gerçeğini değiştirmez. (Kafesoğlu 1980: 5-11, 35-47; Doğan 2016: 114-131)

edeceği zafere bakar. O bazen şaman formuna, bazen ârif şekline bazen hikmet sahibi hükümdar çehresine bazen de âlim kisvesine bürünür. Gâh Fârâbî olur gâh Mâturîdî, gâh Ahmed-i Yesevî ile Bahâeddîn-i Nakşbend'in geleceğini haber verir, gâh hikmet sahibi hükümdar modelinin kemâl tipi olan Fatih Sultan Mehmet ile Yavuz Sultan Selim Han'ı müjdelir. Bir başka ifadeyle eserdeki her tip aslında mistik bir ruha sahip olan ve kaleme aldığı her şeyi hayatının tabîi bir parçası hâline getiren Yûsuf Hâs Hâcib'in bizatihi kendisini aksettirir. Bu demektir ki kurgu değil gerçek olan bütün bu tipler, kişinin kendi hikâyesine ne kadar sadık kalıp kalmadığı sorgulamaya açık olsa da tek bir karakter ve mizacın farklı tezahürleridir. Bu demektir ki, eseri şahsiyeti olan her müellif aslında kendi hayatını telif eder." (Şeker 2016: 41)

Agop Dilaçar'ın ifadesiyle "genel amacı ülküsel ve tükel bir kişinin, ülküsel bir devletin ve başbuğun nasıl olması gerektiğini yurt başbuğuna ve yurttaşlara düşen ödevleri ve ahlak kurallarını bildirmek olan Kutadgu Bilig, bunun dışında da çeşitli mevzulara yer vermiştir (Dilaçar 1988: 145). İnsan hayatının manası irdelenerek, fertlerin toplum ve devlet içindeki yerini belirleyen bir hayat felsefesi sistemi oluşturulmuştur¹³.

Diğer bir ifadeyle Yûsuf Hâs Hâcib eserde bir yandan ideal devlet ve toplum hayatını işlerken, bir yandan da gerçeğin içinde dolaşmış,

¹³ Eserde işlenen konular dikkate alındığında, öncelikli olarak devlet yönetiminin tanımı ve ilkeleri, devlet teşkilatlanması, fert ile toplum ve fert ile devlet arasındaki ilişkinin ele alındığı görülmektedir. Bunun yanında toplum içindeki çeşitli zümreler ve meslek sahiplerinde olması gerekli özellikler tafsilatlı bir biçimde anlatılır. Hükümdarın, beylerin, vezirlerin, ordu komutanlarının, elçilerin, saray yazıcılarının, hâciblerin, aşçı ve içkiçibaşlarının, hizmetkârların sahip olması gereken vasıflar ve bunların nasıl hareket etmeleri gerektiği teker teker belirtilir. Hizmetkârların beyler üzerindeki hakları ve nasıl hareket etmeleri gerektiği, ayrıca beylerin de bu hizmetkârlara nasıl davranmaları gerektiği anlatılır. Âlimler, hekimler, müneccimler, rüya tabircileri, efsuncular, çiftçiler, sairler, tacirler, esnaf ve sanatkârlar, fakirler ile halka ve peygamber soyundan olan kimselere karşı nasıl davranılacağı belirtilir. Aile içi ilişkiler, eşte bulunması gerekli özellikler ve çocukların yetiştirilmesinde dikkat edilecek hususlar ifade edilir. (Kafesoğlu 1980: 11-13)

temsili karakterleri konuşturduğu diyaloglarda bir devlet ve işleyiş örgüsü sunmuş, üstelik sisteme dair eleştirilerini de açık bir surette dile getirmiştir. Bu bakımdan Yûsuf Hâs Hâcib'in, "semâvî şehri yer-yüzünde kurmaya çalışan Fârâbî'nin ideal şehrini amelî bir nizamnâme hâline getirdiği ve siyaset düğümlerinin nasıl çözülebileceği usulünü öğrettiği söylenebilir (Şeker 2016: 39).

Kutadgu Bilig, toplumu oluşturan fertler ile bunların görev ve sorumlulukları içerisinde dönemin hayat felsefesini de ortaya koymuş bir tiyatro, hatta bazı yazarlara göre Türk edebiyatının ilk tiyatrosudur (Ercilasun 2004: 297-319). Münazara şeklinde süren diyalogların her birini birer şiir, atasözü veya mesel şeklinde sunması ile de eserin sanatsal yönünü ve etki derecesini artırmıştır (Gölcü 2013: 169-202). Dolayısıyla eseri sadece devlet görevlilerine ahlak dersi veren kuru bir nasihat kitabı olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir¹⁴.

3. Mutluluk Veren Bilgi mi, Yoksa Devleti İdare Etme ya da Hükümdarlık Bilgisi mi?

Bütün bunlara rağmen Kutadgu Bilig'in merkeze aldığı temel mefhumun "devlet" olduğu muhakkaktır (Caner 2002: 139-144). "Ey bu kitabı makbul bulan ve bu Türkçe esere hayretle bakan kimse. Bu kitap herkese yarar. Fakat en çok memleket ve şehirleri idare eden hükümdar için faydalıdır" diyen müellif (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b33-34), eserin esas amaç ve mahiyetini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Bu noktada eserin adının Kutadgu Bilig olması da tesadüf değildir. Zira müellif "Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum. Okuyana

¹⁴ "Siyâsetnâmeler hükümdarda ve devlet adamlarında bulunması gereken özellikler hakkındaki tespitleri, devlet yönetiminin şartlarını ve esaslarını irdelemeleri, çağlarının toplumsal hayatını ve kurumlarını, sosyal değerlerini ortaya koymaları, ele aldıkları sosyal yapı ve problemlere eleştirel bir yaklaşımla eğilip çözüm önerileri getirmeleri ve hükümdarların ve devlet adamlarının sahip olmaları gereken özellikleri belirlerken, bir yandan da sosyal yapıdaki problemlere çözüm önerileri getirir ve ortaya koydukları sosyal değerler ve ilkelerle bugüne ışık tutmaları açılarından sosyolojik alanda da önemli eserlerdir." (Ergan 1999: 28; Kafesoğlu 1980: 11-13; Göksu 2019: 62-67)

kutlu olsun ve ona yol göstereyim. Sözümü söyledim ve kitaba yazdım. Bu kitap uzanıp, her iki dünyayı tutan bir eldir. İnsan her iki dünyayı kut'la elinde tutarsa kut'lanır. Bu sözüm doğru ve dürüsttür." demek suretiyle bunu açıkça ifade etmektedir (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b. 350-352). Bu isim, çok eski bir Türkçe kelime olan "kut"un farklı şekillerde anlamlandırılması neticesinde günümüz Türkçesine "mutluluk, saadet, iyi talih, baht, şans, ikbâl, bahtiyarlık veren bilgi" şeklinde aktarılmış ise de kut'un asıl anlamının "siyasî hâkimiyet" ya da "siyasî hâkimiyet kudreti, devleti idare kudret ve salahiyeti" olduğu muhakkaktır. Kelimenin "iyi talih, şans, baht, ikbal, uğurluluk, saadet, mutluluk ve bahtiyarlık" gibi ikincil, üçüncül, dördüncül anlamlarının ise sonradan ortaya çıkan tali manalar olup kut'un gerçek anlamını yansıttığı söylenemez¹⁵.

Bu bakımdan Kutadgu Bilig'den bahsedilirken kut kelimesini "siyasî hâkimiyet" ya da "siyasî hâkimiyet kudreti" şeklinde değil de mutluluk ve saadet olarak anlamlandırmak, eserin mahiyeti ve kıymeti hakkında ciddi bir yanlış anlamaya ve algı kırılmasına sebep olacağından son derece yanlıştır.

Bu durum Kutadgu Bilig'in sadece ismi için değil, bütün eser için de geçerlidir. Eser metninde çok sık bir şekilde geçen kut kelimesinin de mutluluk, saadet ve diğer tali anlamlarıyla ifade edilmesi, beyit ve cümlelerin asıl manalarının dışında anlaşılmasına sebep olacaktır. Bu bakımdan hem genel anlamda Türk devlet anlayışında büyük yeri olan hem de Kutadgu Bilig'in ismi ve anahtar kelimesi vaziyetinde bulunan kut mefhumunun doğru anlaşılması için bu yanlış tercüme veya aktarım tercihlerine son derece dikkat etmek gerekir¹⁶.

¹⁵ "Kut sözünün temeli, yüksek devlet düşüncesine ve felsefesine dayanır. Temelinde başarıya yöneltilmiş iyi bir kader, dolayısı ile devlet ve ikbal ile ululuğa erişme anlayışı yatar. Kut sözü de zamanla veya halk arasında talih, uğur, bereket ve mübarek anlayışında kullanılmıştır. Aynı anlayış Anadolu (Türkiye Selçukluları) ve Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir." (Ögel 1982: 210)

¹⁶ "Gerçekleştirildiği tarih ve o dönemde Türkoloji çalışmalarının düzeyi, Türk dilinin başlıca tarihsel birçok metninin henüz yayınlanmamış olması, kapsamlı bir sözlüğün bulunmaması göz önüne alındığında, Arat'ın bu çalışmada ulaştığı başarı hayranlık duyulacak düzeydedir. Ancak Arat metninin büyük oranda

Ayrıca XI. yüzyılda “saadet” kelimesi “kıv/kuv” veya “kıvığ/kuvığ” sözü ile karşılanmakta olup Dîvânü Lügati’t-Türk’teki “Kut kıwıg berse idhim kulunga/Künde ışık yükseben yokar agar” yani “Tanrı (bir kuluna) kut ve saadet verirse, onun işi her gün yükselir” şeklinde ifade edilmiştir. Yani kut ve saadet ayrı kelimeler olarak kullanılmış, iki kelime anlam itibarıyla birbirinden açık bir şekilde ayrılmıştır (Kaşgarlı Mahmûd 1988: 320; Karataş 2009: 32).

Görüldüğü üzere Kutadgu Bilig, kimilerinin izah ettiği gibi “mesut eden, mutluluk veren bilgi” değil, “kutadmak” yani “kut sahibi kılmak” veya “kut’a erişirmek” fiilinden yapılmış bir isimdir. Anlamı da “siyasî hâkimiyet/otorite bilgisi”, “devlet kılan/yapan bilgi”, “devletli olma, devleti idare etme bilgisi” veya en net ifadesiyle “hükümlerlik/hükümdarlık bilgisi” şeklinde olmalıdır (Arslan 1987: 24; Kafesoğlu 1980: 33-34; Arsal 1947: 663; Genç 2002: 33-35; Beşer 2011: 27; Karataş 2014: 32; Göksu 2019: 67-69).

4. Kutadgu Bilig’e Göre Hükümdar

Kutadgu Bilig, Türk milletinin asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hülâsası olarak kabul edilebilir (Arsal 1947: 657-658). Gerçekten de eser incelendiğinde kendisinden önce veya sonra kaleme alınan diğer siyâsetnâmelerde tesadüf edilmeyecek derecede felsefî bir derinliğe, üslup, şekil ve mahiyet özelliklerine

eskidiğini de kabul etmek gerekir. Metnin en büyük zaafı yöntemsel olarak Arat’ın eldeki üç yazma nüshayı eşit değerinde kabul edip üçüne dayalı bir metin oluşturmasıdır. Böylelikle eldeki üç yazma nüshanın yanı sıra Arat metni dördüncü bir nüsha durumundadır. Oysa mevcut üç nüshadan en iyi durumda olan Fergana nüshasının esas alınarak eksiklerin diğer nüshalarla tamamlanması yoluyla bir metin oluşturmak en tutarlı yöntem olurdu. Metnin bir diğer zaafı da birtakım fonetik değerlendirmeler ve okuma yanlışlarıdır. Metnin çeşitli yönlerden geniş bir eleştirisi Robert Dankoff tarafından gerçekleştirilmiştir. Metindeki sorunların tümü doğal olarak çeviri ve dizine de yansımıştır. Mensur olarak yapılmış olan çeviride Arat, metni birebir verme kaygısı gütmüş, bu tutum da çeviriye oldukça kuru ve sıkıcı bir nitelik vermiştir. Dolayısıyla metin de geniş okuyucu kitlesine değil akademisyenlere hitap eder niteliktedir. İndeksin ayrıntılı bir eleştirisi ise Semih Tezcan tarafından yapılmıştır.” (Önler 2004: 79-81; Dankoff 2015: 269-286)

sahip bulunduğu hemen anlaşılır (Kafesoğlu 1980: 13; Adalıoğlu 2013: 237-251). Bu durum eser üzerinde çalışma yapan muhtelif araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve başta dilciler ve edebiyatçılar olmak üzere, birçok tarihçi, ilahiyatçı, felsefeci, siyaset bilimcisi, hukukçu, sosyolog, hatta spor ve sağlık bilimleriyle ilgilenen araştırmacılar bile Kutadgu Bilig'in farklı cephelerini ortaya koyan çok sayıda araştırma yapmıştır (Jamal 2016; Uçar 2015: 62-100). Esasen eser üzerinde yapılacak dikkatli okumaların, Kutadgu Bilig'in, çok geniş bir alana yayılmış düşünce evreni içerisinde şimdiye kadar fark edilmeyen, dikkat çekmeyen veya üzerinde durulmayan bambaşka konular için de ilham kaynağı olacağını belirtmek gerekir. Ancak eserin temel amaç ve mahiyetini "kut'a eriştirmek, kut sahibi kılmak" felsefesinin oluşturduğu ve sadece kut sahibi olmanın, yani hükümdarlığı elde etmenin değil, kut'u korumanın, ona layık olmanın gereklerinin anlatıldığı unutulmamalıdır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig, devlet ve hâkimiyet mefhumları konusunda Türk milletinin duygu ve düşüncelerini yansıtan bir kültür taşıyıcısı, hatta yaratıcısı ve kaynağı mahiyetinde olup yukarıda da belirtildiği gibi, bir hükümdarlık veya hükümdarlık bilgisi kitabıdır. Ne yazık ki Eserin bu yönünün yeteri kadar ya da daha doğru bir ifadeyle gerektiği şekilde ön plana çıkarılamamış olması, Kutadgu Bilig'in Aristo, Platon, Farabî ve Nizâmü'l-mülk gibi yazarların aynı kategorideki eserleri kadar ilgi görmesini engellemiş, hatta bazı yazarlar tarafından büsbütün "önemsiz" olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.

Gerçekten de Türklerde siyasal otoritenin yani hükümdarın vasıflarıyla ilgili bilgi veren en önemli kaynakların başında Kutadgu Bilig'in geldiği muhakkaktır. Esasen Türkler, tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren kendi kültür dünyalarından beslenen bir devlet geleneğine sahip olmuşlardır. Bu gelenek; zaman, mekân, din ve hanedan değişikliklerine rağmen esas unsurunu muhafaza etmiş, ancak zaman ve mekân farklılıklarına, din ya da hanedan değişikliklerine göre bir takım yeni uygulamalara da konu olmuştur. Tabii bir gidişat olarak görülebilecek bu değişimi, ana nüve etrafında ortaya çıkan bir tekâmül, zamana, mekâna ve şartlara bağlı olarak yaşanan yenilikler ya da intibak çabaları olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak

kültürün ana kalıbı hiç değişmemiş, tarihte kurulan bütün Türk devletlerinde çok açık bir şekilde görülen bir Türk devlet geleneği hep var olmuştur.

Bu geleneği, en açık şekilde Kutadgu Bilig’de görmek mümkündür. Yûsuf Hâs Hâcib, özellikle “Beyliğe layık bir beyin nasıl olması gerektiği”ne dair fasılda Türk devlet anlayışına göre ideal bir hükümdarda bulunması gereken bütün vasıfları ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir. Hükümdarlığın kaynağı ve meşruiyeti konusunda kut’a yani Tanrı yarlığına işaret eden Yûsuf Hâs Hâcib’e göre Tanrı kime kut verirse ona bu mevkie uygun özellikler de bahşeder. Kut sahibi ve ailesi asildir. Bu konuyla ilgili beyitlerden bazıları şu şekildedir:

“Devran sana memleket ve taht verdi. Tanrı bu taht ile bahtını daim etsin.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.92)

“Ey devletli hükümdar, Tanrı sana kut verdi. Adını bin kere zikrederek, ona şükür lâzımdır”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.109)

“Seni o yarattı, o sana saadet (kut) verdi. Bana da vermeyecek mi; buna iman et”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1244)

“Tanrı kime inayet ve yardım ederse, Dünya onun olur ve o saadete (kut) kavuşur”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b. 6192)

“Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve nizam, örf ve âdet onlardan gelir.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1931)

“Bey doğarken, beylikle doğar, görerek öğrenir. Böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1932)

“Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1933)

“Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır, hareket, akıl ve kol kanat verir.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1934)

“Bu beylik işi beylerin işidir; beylerin işini bey olan kimse bilir.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1935)

*“Bu işi hükümdar benden daha iyi bilir; babası bey idi,
kendisi de beydir.”*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1936)

*“Beglik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerekir; bey cesur,
kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır.”*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1949-1950)

“Babası Beg ise, oğul bey doğar; o da babaları gibi, bey olur.”

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1949-1950)

*“Düşün, Tanrı fazlı ile sana ne kadar iyilik etmiştir, buna dikkat et.
Kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı; dilek ve arzularını verdi ve
fermanlarını yürüttü.*

*Tanrı, senin gibi olan kullarını sana muhtaç etti, İşte bunların
hepsini görüyorsun”*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b. 5191-5193)

*“Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı
ile sana ihsan etti.*

*Lütuf ederek, sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan,
buna şükür et”*

(Yûsuf Hâs Hâcib b.1959: 5469-5470)

*“Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrıdan alırlar; halk iyi olursa,
bey de iyi olur”*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5947)

Eserde her ne kadar hâkimiyetin kaynağı ve meşruiyetinde kut’a ve asalete işaret edilmiş ise de bunlar biricik ve değişmez şartlar değildir. Tam tersine eserde töre-adalet; bilgi-akıl (anlayış) ve gönül zenginliği yani irfan çerçevesinde birçok hususa işaret edilerek hükümdarın sahip olması gereken vasıflarına, vazifelerine, hükümdarlıkta nasıl bir yol tutması gerektiğine işaret edilir. Eğer bunlara uymazsa kut’un onu terk edeceği vurgulanır (Göksu 2019).

Kut’u hükümdar Aydıldu karakteriyle ete kemiğe büründüren Yûsuf Hâs Hâcib, onun şahsında kut’u âdeta bir şemsiye gibi bütün siyasal yapının üzerine yerleştirmiş ve bu şemsiyenin altına hükümdar Gündoğdu’nun şahsında “kanun (töre) ve adaleti”, vezir Ögdülmüş’in şahsında da “bilgi ve akli (anlayış)” yerleştirmiştir.

Bunun yanında “gönül/irfan” cephesini de sufi/zahit temsiliyle karşımıza çıkan Odgurmuş karakteriyle ete kemiğe büründürerek hükümdarda bulunması gereken ya da beklenen bütün özellikleri bu dört temsili karakter üzerinden ifade etmiştir.

Bunlardan kut, gizemli, efsunlu ve ilahi bir koruyucu şemsiye gibi siyasal otoritenin başında bulunan, ama bir yandan da hükümdarın her hareketini izleyen bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Aydıldu yani kut, hükümdarı sürekli uyarmakta, eğer yakışksız veya uygunsuz bir davranış sergilerse onu terk edeceğini, böylece hükümdarın kut’u, dolayısıyla beyliği kaybedeceğini vurgulamaktadır. Bunun yanında “beylik iyi bir şeydir, fakat töre (kanun) ondan daha iyidir” demek suretiyle bey ile töre arasındaki ilişki düzenlenmekte, beyin töre karşısındaki konumunun sınırları çizilerek beylik için esasın töre olduğu belirtilmektedir.

Yine eserde siyasal otorite ile bilgi/Bilig ve akıl (anlayış) arasında kurulan bağ da dikkat çekicidir. Öyle ki eserin bir yerinde “Beg Bilig yani bilgi kelimesi ile ilgilidir. Bilig’in lamı giderse, beg adı kalır” demek suretiyle beg ile bilgi arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiş, ancak akıl olmadan bilginin, bilgi olmadan da aklın bir işe yaramayacağı belirtilerek, beyliğin temeline bu iki unsur, bilgi ve akıl (anlayış) da yerleştirilmiştir.

Yûsuf Hâs Hâcib’in sufi ya da zahit karakteriyle karşımıza çıkarıldığı Odgurmuş da Tanrı bağıışı olan kut’un, hükümdarla özdeşleşen töre ya da kanunun, bilgi ve aklın âdeta tamamlayıcısı konumundadır. Zira o, bütün bu hususların arasında akıbeti, gönül zenginliğini, güzelliğini ve doğruluğunu temsil etmektedir. Bu noktada işin dini boyutu da ön plana çıkmakta ve hükümdarlık için bir çeşit manevi uygunluk ve temizlik şartını yüklemektedir. Bu bakımdan Odgurmuş ve temsil ettiği vasıfların, diğer hususların sağlıklı bir şekilde işlenmesini sağlayan bir katalizör vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür.

5. Töre ve Adaletin Temsilcisi Olarak Hakan Gündoğdu

Kutadgu Bilig’in dört temsili karakterinden biri olan hükümdar Gündoğdu, kanun (töre) ve adaleti temsil eder. Yusuf Has Hacib’in

ifadesiyle o “doğrudan doğruya kanundur ve kut güneşi onunla parlak.” Eserin başlarında bulunan Buğra Han kasidesinde baharın gelişiyile Buğra Han arasında bir ilişki kurularak Buğra Han’ın tahta oturması anlatılmıştır. Çarpıcı metaforlarla kaleme alınan bu satırlarda okuyucu, bir yandan edebî bir ziyafete konuk olurken, diğer yandan da hükümdar veya beyin Türk düşünce dünyasına yansıyan en edebî, üsluplu ve sanatlı tasviriyle karşılaşır (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b. 63-123). Kutadgu Bilig’in en önemli temsili karakteri olan Gündoğdu, hükümdar sıfatıyla töre) ve adalet ile özdeşleştirilmiş ve bu iki temel kavram onun şahsında toplanmıştır. Öyle ki, isminden görünüşüne, hal ve hareketlerinden sözlerine kadar her ayrıntıyı düşünerek oluşturduğu bu karakter, yüzyılları aşmış gelen Türk hükümdarlık geleneğinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Bu noktada ilk dikkati çeken husus, Gündoğdu ismidir. Bu isim ona rastgele değil, özellikle verilen sembolik bir isim olup (Demirtaş 2004: 161-174) hükümdarın ve hükümdarlığın özellikleriyle güneşin özellikleri arasında kurulan ilişkinin bir tezahürüdür¹⁷. Bu husus eserde, kut’u temsil esen vezir Aytoldu’nun (Aytoldı) sorusu üzerine bizzat Hükümdar Gündoğdu tarafından şu anlatılır:

“Âlim kişi benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi. Güneşe bak. O hiç küçülmez, her zaman bütünlüğünü muhafaza eder. Parlaklığı hep aynı şekildedir. İşte benim tabiatım da ona benzer. Her zaman doğruluk ile doludur ve parlaklığı hiç eksilmez.

¹⁷ Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültürünün var olduğu malumdur. Azerbaycanlı araştırmacı M. Seyidov’a göre eski Türklere ait “tangrı” sözcüğünün kökü “tan(g)”dır. Eski Türk yazıtlarıyla birlikte birçok çağdaş Türk lehçesinde “an” güneşin doğduğu yer manasına gelmektedir. Buradan hareketle “tangrı” sözcüğünün güneşle ilişkili olabilir. Ya da onun güneşi çağırarak, doğmasını sağlayan manalarına geldiğini söylenebilir. L.N. Gumilev ise M. Seyidov’un görüşüyle bağlantı oluşturacak şekilde eski Türklere özellikle de Göktürklerde diğer toplumlarda görülenden oldukça farklı bir güneş kültürünün bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre, Gök Tanrının tek sıfatı ışıktır. Çin yıllığı Wey-Şu’da güneşin ülkenin üzerinde doğuşunu temsil etmek amacıyla hükümdarın otağına doğuda girdiğini belirtmektedir. Aslında bu sayede Tanrıyı temsil eden gün ışığına yani güneşe kutsiyet atfedilmiş oluyordu.” (Ögel 1995: 187-197; Gömeç 2003: 88; Kıyak 2010: 135)

İkincisi güneş doğar ve bu dünya aydınlanır. Aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez. Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam. Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır.

Üçüncüsü bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir. O zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer. Güneş doğar, temiz veya kirli demeden, her şeye aydınlık verir. Kendisinden bir şey eksilmez. Benim de hareketim tıpkı böyledir. Herkes benden nasibini alır.

Bir de güneşin burcu sabittir. Bu sabit dediğim, temeli sağlam olduğu içindir. Güneşin burcu aslandır. Bu burç yerinden kımıldamaz, yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz. Benim tavır ve hareketime bir bak, benim de parlaklığım katiyen değişmez." (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b. 800-835)

Beyliğin temeli töre ve adalettir

Eserin temel vurgularından biri mülkün yani devletin temelinin töre yani kanun ve adalet olduğudur. Adalet, ancak doğru kanunlar ve bu kanunları doğru uygulayacak beylerle tesis edilebilir. Bu noktada bey, bir yandan doğru kanun koymak, bir yandan kanunu doğru uygulamak, bir yandan da kanunu doğru uygulayacak idarecileri işbaşına getirmek, denetlemek ve duruma göre cezalandırmak gibi büyük bir sorumluluk yüklenmiş vaziyettedir.

Kanun ve adalet, bütün siyasetnâmelerde olduğu gibi Kutadgu Bilig' de de üzerinde önemle durulan bir konudur. Esasen Türk devlet geleneğinde hükümdarın siyasi, askerî ve ekonomik vazifeleri yanında hukukî olarak da iyi kanun (töre) yapmak, kanunu adil bir şekilde uygulamak için gerekli tedbirleri almak, kötülerini cezalandırıp iyileri korumak, ülkede barış ve huzuru tesis etmek gibi aslı görevleri olduğu gerek İslâm öncesi gerekse İslâmî dönem kaynaklarında sıkça tekrarlanır. Ancak Kutadgu Bilig, töre (kanun) ve adalet hususunda da kullandığı metaforlar, verdiği örnekler ve işaret ettiği, vurguladığı temel öğeler itibarıyla mevcut siyasetnâmelerden bariz şekilde ayrılmaktadır. Öyle ki, eserde hükümdarla özdeşleştirilen ve güneşe

benzetilerek Gündoğdu ismi verilen kurgusal karakter, bizatihi kanunu yani töreyi temsil etmektedir (Salim Koca 2003: 443-460; Selcen Koca 2012; Çetinkaya 2017: 377-399). Hükümdarın bu vasfı ve onun kanun ve adalet karşısındaki tutumu, Yusûf Hâs Hâcib tarafından şu şekilde hikâye edilmektedir:

“Bir gün hükümdar Gündoğdu’nun çok canı sıkıldı. Halvet emri verip yalnız başına kaldı. Aydoldu’yu huzuruna çağırttı. Aydoldu geldi ve ellerini kavuşturdu. Hükümdarın karşısında ayakta durdu. Hükümdar ona bir müddet hiçbir şey söylemedi. Sonra başını kaldırıp ona baktı. Bir müddet bekledikten sonra ona yer gösterdi ve oturmasını istedi.

Aydoldu yavaşça oturdu. Göz ucu ile gizlice hükümdara baktı. Kaşlarını çatmış, yüzünü buruşturmuş, öfkeli bir şekilde onu izliyordu. Biraz dikkat edince gümüş bir taht üzerine oturduğunu, ancak bu tahtın birbirine bağlı olmayan üç ayağı bulunduğunu fark etti. Bu nedir diye düşünürken hükümdarın elindeki büyük bıçak dikkatini çekti. Bu sırada hükümdar önce tahtın soluna, sonra da sağ tarafına döndü. Aydoldu onun bu hareketine önce anlam veremedi. Sonra dikkatle bakınca tahtın solunda bir miktar acı ot, sağında ise şeker bulunduğunu gördü.

Aydoldu neye uğradığını şaşırmişti. Hükümdar Gündoğdu’nun onu yanına çağırmasının sebebi neydi? Gördükleri karşısında tedirginliği artmaya, hatta büsbütün korkmaya başlamıştı. Biraz sonra sessizliği hükümdar bozdu. Başını kaldırıp Aydoldu’ya baktı ve şöyle dedi:

- Niye dilsiz gibi susuyorsun?

Aydoldu iyice korktu. İçini bir ürperti kapladı, nefesi kesildi. Ama korkusunu yenmeli ve cevap vermeliydi. Yoksa hükümdarın gazabını büsbütün üzerine çekebilirdi. Fısıldar gibi konuştu:

- Ey devletli hükümdar. Bugün sende başka bir hâl var. Çekiniyorum ve konuşmaya cesaret edemiyorum. Siz de bilirsiniz ki kızdıkları zaman beylere yaklaşmamak gerekir. Zira beyler hiddetlendikleri zaman ateş gibi, zehir gibi olurlar. Eğer beyler hiddetlenir, gazaba gelirlerse fazla yaklaşmamak, sormadan konuşmamak lazımdır. Yoksa zararları dokunur. Buna benzer şöyle bir söz de vardır:

*Beylere yaklaşma hiddetlendikleri zaman
Gözden düştüğün gündür, eğer yaklaşırsan
Hiddetlendirilirse bey aslana benzer
Ey bilgisi parlak adam sonra başını keser.*

Aydoldu'nun halini gören hükümdar hafifçe tebessüm etti.

- Söyle bakayım, şimdi sen ne gördün de korktun, niçin şaşırıydın?

Gözünün ucuyla Gündoğdu'yu takip eden Aydoldu, tebessüm ettiğini görünce rahatladı. Ama tedbiri elden bırakmadan sakin ve dikkatli bir şekilde konuşmaya devam etti:

- Ey devletli hükümdar. Sana bakınca çok öfkeli olduğumu gördüm. Üstelik oturduğum üç ayaklı gümüş taht, elindeki büyük bıçak, sağındaki, solundaki şu acı ot beni hem şaşırttı hem de korkuttu. Bunları görünce ne diyeceğimi şaşırdım. Korkudan ağzımı açıp bir şey söyleyemedim.

Hükümdar yine tebessüm etti.

- Geçen gün seni yanıma çağırmıştım. Sana teveccüh edip huzurumda yer vermiş, gösterdiği yere oturmanı istemiştim. Sen ise garip tavırlar gösterip beni kızdırmıştın. Fakat sonra bu davranışlarının sebebini anlatıp kendini savundun. Sebebini anlamadan sana kızdığım için beni takdir ettin. Ben seni dinlesem ve hareketlerini hoş görsem de sen tekrar yüzünü buruşturdu. Sonra da bana "Ben kut'um. Beni iyi tanıyasın, tabiatımı göresin diye böyle yaptım." dedin. Böylece o günkü halini bir bir izah etmiş oldun. Ben de seni anladım, tabiatını tanıdım. Senin kusurunu affettim ve sana meziyetin nispetinde saygı gösterdim. İşte bugün de ben kendi tabiatımı ve bütün meziyetlerimi sana gösteriyorum." (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b. 765-799)

Eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar...

Aydoldu hükümdarın sözlerini dikkatle dinliyor, korkusu gitse de şaşkınlık ve merakı artıyordu. Gündoğdu, Aydoldu'nun rahatladığını görerek konuşmasını devam etti:

- İşte bak, ben de töre (kanun) ve doğruluğum. Seni şaşırtan ve korkutan bu şeyler ise benim yani doğruluk ve törenin vasıflarıdır.

Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey, bir tarafa meyiletmez. Ayakların her üçü de düz durdukça, taht sallanmaz, öne arkaya, sağa sola eğilmez. Eğer bu üç

ayaktan biri herhangi bir yana yatacak olursa, diğer ikisi de kayar. Tahtın düzeni bozulur ve üzerinde oturana aşağıya yuvarlayıp düşürür. Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur¹⁸.

Eğer dört ayaklı olursa biri eğri de olsa taht durabilir. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir, iyilerin de tavır ve hareketi düzgün olur. Bir şey yana yatarsa eğilir. Her eğrilikte de bir kötülük vardır. Hâlbuki düz olan yana yatarsa duramaz, düşer. Doğru ise düşmez, yerinde durur. İşte benim tabiatım da böyledir. Yana yatmaz, her daim doğrudur. Eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim. İnsanları, bey veya kul olarak ayırmam.

Elimdeki bıçak ise biçen ve kesen bir âlettir. Ben işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam, hakkını hemen veriririm.

Şekere gelince... O zulme uğrayarak benim kapıma gelen, adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler.

Zehir gibi acı olan bu ot ise zorbalara ve doğruluktan kaçanlar içindir. Bunlar kavga edip bana gelirler. Ben hüküm verince de acı Hint ilâcı içmiş gibi yüzlerini ekşitir ve öylece giderler.

Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı ve asık suratım da sadece bana gelen zalimler içindir. İster oğlum, ister yakınım/husumum olsun, ister hancı, ister yolcu, ister misafir olsun. Kanun karşısında benim için bunların hepsi bir ve eşittir. Hiçbiri hüküm vakti beni farklı bulamaz.

Unutma ki beyliğin temeli doğruluktur. Beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur. Doğru ve iyi kanun beyliğin esasıdır. Bey doğru olur ve ülkeye böyle hükmederse bütün dileklerine kavuşur. (Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.800-822)

Beylik iyi bir şeydir, fakat ondan daha iyi olan töredir...

Kutadgu Bilig, töre (kanun) ve adalet hususunda da kullandığı metaforlar, verdiği örnekler ve işaret ettiği, vurguladığı temel öğeler

¹⁸ Bazı yazarlara göre Kutadgu Bilig'deki gümüş tahtın üç ayağından kasıt, bugünkü "yasama", "yürütme" ve "yargı" erkleridir. (Pamir 2009: 369)

itibarıyla mevcut siyâsetnâmelerden bariz şekilde ayrılmaktadır. Öyle ki, eserde hükümdarla özdeşleştirilen ve güneşe benzetilerek Gündoğdu ismi verilen kurgusal karakter, bizatihi kanunu yani töreyi temsil etmektedir.

Bu cümleden olmak üzere eserde töreye yani kanuna uygun adil bir yönetim, hükümdarın en önemli vasıflarından biri olarak belirtilmekle yetinilmemiş, beylikle eşit, hatta daha yukarıda görülmüştür. “Beylik çok iyi şeydir. Fakat töre ondan daya iyidir.” ifadeleri, bunun en açık göstergesidir. Töreyi tatbik ederken eşit ve adil olmak ise hükümdara düşen en kritik vazifedir.

Yûsuf Hâs Hâcib’e göre memleket tutmak için asker ve ordu, askeri beslemek mal ve servet, bu mal ve serveti elde etmek için zengin halk, halkın zengin olması için de doğru kanunlar koymak gerekir. Bunlardan biri ihmâl edilirse hepsi kalır ve beylik dağılır. Bu yüzden bir memleketin bağı ve kilidi töre (kanun) ve ihtiyatlılıktır. Bu noktada halk arasında bile kullanılan “İl (devlet) gider töre kalır.” ve “El (il) mi yaman, bey mi yaman?” mesellerinin de bu duruma işaret ettiğini belirtmek gerekir.

Bey memleketini ve halkını kanunla nizamda tutar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.286)

Kanunu doğruluk ile tatbik etti ve halk zenginleşti. O, iyi bir devirde, iyi bir nam bıraktı.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.291)

Beylik çok iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan töredir. Onu doğru tatbik etmek lâzımdır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.454)

Ben işleri doğruluk ile hallederim. İnsanları, bey veya kul olarak ayırmam.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.809)

İster oğlum, ister yakınım veya husmum olsun. İster yolcu, geçici, ister misafır olsun.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.817)

Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir. Hüküm verirken, hiçbirini beni farklı bulmaz.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.818)

*Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde
bahtiyar olasın.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1374)

*Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve
halk üzerinden zulmü kaldır.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1435)

*Adaletle iş gör, buna gayret et. Hiçbir zaman zulmetme.
Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1451).

*Bütün iyilere hürmet göster ve onları yükselt. Kötülere yüz verme.
Onları kapına dahi yaklaştırma.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1455)

*Bu beylik işini hep beyler bilir. Kanun ve nizam, örf ve âdet
onlardan gelir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1931)

Beylik töre (kanun) ile ayakta durur...

Bunların yanı sıra kanunları doğru uygulamak gerekir. Yani doğru uygulamadıktan sonra, kanunun iyi olmasının fazla bir değeri olmaz. Önemli olan iyi kanunun “doğru” uygulanmasıdır. O, devletin “kanun ile ayakta” durduğunun farkındadır. Bunun için devlet “halka hep iyi kanunlar” uygulamak ve böylece toplum için huzur, mutluluk ve aynı zamanda meşru iktidar kaynağı olmak durumundadır (Öz 2011: 19-35, 31-32).

Burada dikkat çeken bir husus da şudur: Eserde yukarıda da belirttiğimiz memleket tutmak için ordu, ordu için mal ve servet, mal ve servet için zengin halk ve zengin halk için de doğru kanun lazımdır şeklinde özetlenen ilkedir. Adalet dairesi olarak da bilinen bu ifadeler, kurumların birbirleriyle ilişkilerini iktisadî bir yaklaşımla ifade etmektedir¹⁹. Söz konusu ilkeye göre ülke, ordu, mal-servet ve adalet birlikteliğin oluşturan ilkelere biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse devlet bozulmaya yüz tutar. Bu model,

¹⁹ Bu konuda Machiavelli şöyle der: “*Ve ister yeni, ister eski, isterse karma olsun tüm devletleri ayakta tutan başlıca temeller iyi yasalar ve iyi ordulardır. İyi ordular olmadan iyi yasalar olamayacağına göre ve iyi orduların bulunduğu yerde iyi yasaların olması gerektiği için yasalar üzerinde durmayı ordudan söz edeceğim.*” (Machiavelli, 1994: 86)

devletin nasıl işlediğini ve toplumun sorunlarını nasıl çözüldüğüne ilişkin iktisadi süreçleri açıklaması bakımından önemlidir.²⁰

Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa hep düzene girer.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.830)

Sen her vakit doğrulukla hüküm et. Beylik kanun ile ayakta durur.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.5285)

Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: Bunlardan biri kanun, diğeri ihtiyatlılık olup bunlar esastır.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2015)

Hangi bey memlekette doğru kanun koyarsa memleketini tanzim eder, gününü aydınlatır.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2017)

Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır. Askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2057)

Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2058)

Bunlardan biri ihmâl edilirse, dördü de kalır. Dördü birden ihmâl edilirse, beylik çözülmeye yüz tutar.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2059)

Beyler kanunlara nasıl riayet ederlerse, halk da aynı şekilde riayet eder.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2111)

Bey bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı. Halka karşı adalette muamele etmelidir.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2171)

Hangi memleketin beyi böyle olursa, o memleket halkı kurtulur, derdi kalmaz.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2172)

Orada saadet güneşi doğar ve memleket huzura kavuşur.
(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2173)

²⁰ “Doğru kanunların halkı nasıl zenginleştireceği anlatılmamakla birlikte, belki, vergilerin azaltılması şeklinde yorumlanabilir.” (Bıçak 2016: 49)

Töre karşısında herkes eşittir...

Eski Yunan'da²¹, Hindistan, İran, Çin, Roma ve Bizans toplumlarında "sınıf" ayrımlarının mevcut olduğu, bu sınıflar içerisinde özellikle kölelerin devlet ve kanun karşısındaki hiçbir haklarının bulunmadığı malumdur (Kafesoğlu 1980: 23-26). Bu bakımdan Kutadgu Bilig'de bahsedilen töre karşısında eşitlik mefhumunun, ortaçağ zihniyeti içerisinde çok çarpısı ve ileri bir anlayış olduğu şüphesizdir. Töre'yi temsil eden hükümdar "oğlu ile yabancıyı ayırmadığını" ve nazarında "bey ile kulun (kölenin) farkı olmadığını" söylemektedir. İnsanlar arasındaki bu eşitlik prensibinin ifade ettiği mana ve değeri kavramak için bir an kendimizi 21. yüzyılda artık alışlagelmiş ve umumileşmiş hukuk telakkilerinden sıyırmamız ve idrakimizi, çeşitli imtiyazlı sınıfların bencil ve kibirli ortamında ömür sürerken hiçbir hakka sahip olmayan kütlelerin köle olarak süründükleri ve bütün bu "hayat"ın sözde "kanunlar" gölgesinde cereyan ettiği dokuz yüz elli yıl önceki dünya ahvaline çevirmemiz lazımdır (Kafesoğlu 1980: 20).

²¹ Doğal kölelik teorisinin ilk önermeleri Platon tarafından geliştirilir ve Aristoteles tarafından olgun haline ulaştırılır. Aristo'nun kölelik hakkında görüşleri şu şekildedir: "İşleri bedenlerinin kullanımından ibaret kalan ve kendilerinden daha iyi bir şey beklenmeyecek olanlar doğadan köledir (Aristoteles, 1975:14) Doğadan köle bir başkasına bağlı olabilen, dolayısıyla da bağlı olan ve akıl yürütme yetisinden anlayacak kadar pay alan, ama ona sahip olacak kadar pay almayan bir kimsedir. Öteki hayvanlar, sahiplerine akıllarını işleterek değil, söz dinleyerek hizmet ederler. Kölelerin kullanılması da, evcil hayvanlarınkinden hiç ayrılmaz; biz her ikisinden de bedensel gereksinimlerimizin giderilmesinde yararlanırız. Bu durumda doğa özgür kişiler ile kölelerin bedenlerini ayrı ayrı yapmayı amaçlamıştır: Köleler zorunlu kol işleri için yeterince güçlü, özgür kişiler ise bu çeşit işlere yarayamayacak biçimde dimdik, ama bir devlet yurttaşının yaşamı için, savaşla barış arasında bölünen bir yaşam için pek uygun olarak yaratılmıştır. (Aristoteles, 1975:14) Öyleyse, apaçık, doğadan bazıları özgür bazıları köledir ve bunlar için kölelik etmek hem doğru hem de uygundur. (Aristoteles, 1975:83)" Platon'da da kölelik konusunda biraz farklılık olmakla birlikte klasik Yunan düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. (Platon 2010: 25, 35, 36, 76, 87, 128, 129, 132, 176, 179, 259, 274; Boyacı 2014: 41-51; Bakırezer 2008: 17-54; Tunçay 1975: 14)

Ben işleri doğruluk ile hallederim. İnsanları, bey veya kul olarak ayırmam.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.809)

İster oğlum, ister yakınım veya hısumum olsun.

İster yolcu, ister geçici, ister misafir olsun.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.817)

Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir.

Hüküm verirken, hiçbiri beni farklı bulmaz.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.818)

Kötü kanunlarla halka hükmedilmez...

Kanun koyucusu hükümdarın iyi kanun yapmasını vurgulayan Yûsuf Hâs Hâcib'e göre kanun "iyi" yani topluluk yararına ve cemiyeti meydana getiren fertlerin faydasına olmalıdır. Nitekim "iyiden maksat, halka faydalı olmaktır (b.856). Buna karşılık kötü kanun yapanların hayattayken öldüklerini, kötü kanunlarla dünyaya hükmedilmeyeceğini belirtir. İyi kanun yapanların iyi, kötü kanunlar yapanların ise kötü nam bıraktıklarının altını çizerek zulüm getiren kötü kanuna, halkın uzun süre dayanamayacağına, zalim kimsenin uzun müddet beylik yapamayacağına işaret eder. Zira fert hukukunu korumayan, topluluk için elverişli olmayan bir kanun, devleti sarsmak için kâfidir. Bu bakımdan törenin "faydalılık" prensibi, üzerinde durulması gereken son derece önemlidir. "Zira burada nizamı korumak için yeter otorite ile yürütülen herhangi bir kanun bahis mevzuu olmamaktadır. Unutmamak gerekir ki, fert hukukunu ve cemiyet menfaatlerini gözetmediği halde, bir dehşet rejimi altında insanları hareketsiz hale sokarak yine "devlet"i devam ettiren bir takım "mevzuat" da vardır ki, bunlar da yine "kanun" diye anılır. Böylesinin örneklerini zamanımızda bile görmek mümkündür." (Kafesoğlu 1980: 20).

Kötü teamül kurma, iyi kanun koy. Ömrün iyi geçer ve saadet sana yâr olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1456)

Ey hükümdar, meşhur âlim ne der, dinle. Bu sözden sen kendine

hisse çıkar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1457)

*Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun yapan kimse,
daha hayatta iken, ölmüş demektir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1458)

*Ey hakîm devlet adamı, kötü teamül koyma. Kötü kanunlarla
dünyaya hükmedilmez.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1459)

*Bir kimse kendi zamanında kötü teamül koyarsa, kendisinden
sonra kötü bir nam bırakmış demektir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1460)

*Bir kimse iyi kanun koyup bıraktı mı, adının ayakta durmasını
sağlamış demektir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1461)

*Ey hükümdar, dikkat et, kendini şaşırma. Aslını unutma,
bunu daima hatırında tut ve düşün.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1462)

Halka huzur ve rahat sağlayacak bir nizam kur.

Sana hayır dua etsinler.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5491)

*Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et. Bütün memleketini
kötülerden temizle.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5505)

Doğru ol, doğru yola git ve her vakit doğruluk ile hareket et.

Böylece kötü ve eğri yola gelir ve tavrını değiştirir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5506)

Kanun ve adalet göğün direğidir...

Görüldüğü üzere Kutadgu Bilig’de adalet, törenin doğru ve tarafsız olarak uygulanmasıdır. Yani adalet, hükümdarın bir bağıışı değil, törenin emridir ki, bu husus, adalet üzerine inşa edilmiş bir devletin en önemli niteliklerinden biridir²². Tanrısal iktidara sahip bir beyi bile

²² “Doğruluk, doğruyu söylemek ya da alınan şeyi geri vermektir... Herkese borçlu olduğumuz şeyi ödemektir... Herkese hakkını vermektir... Dosta iyilik, düşmana kötülük etmektir... Dosta, iyiyse iyilik etmek, düşmana kötüyse, kötülük etmektir... Doğruluk, hem kendisi hem de verdiği sonuçlar iyi olan şey, mutlu olmak isteyen aradığı şeydir... Doğruluk, zahmet karşılığı elde edilen bir şeydir.” (Platon 2010: 6,7,8,12,42; Çıvgın 2018: 212-229; Topakkaya 2009: 628-633; Topakkaya 2008:27-49)

bağlayan yasa ve bu yasanın doğru uygulanmasını merkeze alan Kutadgu Bilig, devletin devamı ve halkın mutluluğu için bu şart koşmaktadır. Öyle ki, kanun ve adaleti, göğün direğine benzetmekte ve beyin başkasının malına el koyması²³, kan dökmesi, harama karışması, zulmetmesi gibi vb kanuna ve adalete aykırı hareketlerini, göğün çökmesi olarak nitelendirmektedir.

Başkasının malını alma ve kan dökme. Ölüm döşeginde insan bu iki günah yüzünden inler.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1395)

Harama karışma, zulüm etme, insan kanı dökme, düşmanlık besleme ve kin gütmeye.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.1433)

Devleti idare eden, memleket işlerinde dirayet sahibi olan memleket beyi ne der, dinle.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3460)

Kanunlara riayet eden, doğru bey, gerçekten, bir devlettir.

Onun devletinden herkes kendisine hisse alır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3461)

Nerede adaleti ile şöhrat bulan bir bey bulunursa, oraya gitmeli.

İnsan onda saadetini bulur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3462)

Adalete istinat eden kanun, bu göğün direğidir. Kanun bozulursa, gök yerinde duramaz.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959, b.3463)

Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı, Tanrı yedi

kat yerin nizamını bozmuş olurdu.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3464)

²³ "Tebaasının ya da yurttaşlarının malına mülküne ve de kadınlarına el uzatmaktan geri durması yeter. Ama eğer birinin kanını dökmesi gerekirse bunun acık bir nedeni, haklı bir gerekçesi olmalıdır; her şeyden önce başkasının malına dokunmaktan kaçınmalıdır. Çünkü insanlar babalarını kaybetmeyi babalarından kalan malı kaybetmekten daha çabuk unuturlar. Yoksa birini malından mülkünden etmek için mazeret hiç eksik olmaz... Tebaasının mallarına ya da kadınlarına el atmakla ancak nefret uyandırır. Bundan uzak durmalıdır, insanların mallarına ya da mutluluklarına dokunulmazsa rahat dururlar. Geriye birkaç kişinin ihtirasıyla boğuşmak kalır ki, bu da fazla zorlanmadan ve birçok şekilde yapılabilir..." (Machiavelli 1994: 106-107, 112)

Adil beyin yüzünü gören kutlu olur. Sevaba girer ve günahattan kurtulur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3465)

Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et. Bütün memleketi kötülerden temizle.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5505)

Kendine düşman edinme ve kan dökme. Bil ki can çıkarken, bu iki günahattan dolayı inler.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5260)

Halka uygulanan kanunlar daima iyi olursa, Tanrı da bu beyliği her vakit ayakta tutar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.6266)

Zulüm ateş ise kanun da sudur...

Zalim adamın beyliği uzun sürmez²⁴. Zira zulüm ateştir, yaklaşanı yakar. Halk buna dayanmaz. Zulüm ateşini söndürecek su ise kanundur. Bu yüzden hükümdar kanunu yürütmeli, halkı korumalıdır. Zulüm, saraylar yıkar, darlık getirir²⁵. Kanun ise beyliğin temel direğidir. Eğer kanun sağlam ve doğru olursa beyliğe zeval gelmez.

²⁴ "Devlet küfürle devam eder, lakin zulümle devam etmez. Meğerki cehennemin de manası budur." (Nizâmü'l-mülk 1999: 8)

²⁵ "...Bunun, zulmü iyi ya da kötü kullanmaktan ileri geldiğini düşünüyorum. Güvenliği sağlama bağlamak üzere bir seferde, ama gereksiz yere uzatmadan ve olabilecek en erken anda iyiliğe çevrilerek yapılan zulme (eğer kötülükten iyi olarak söz edilebilirse) iyi kullanılmış diyorum. Başlangıçta az olup da zamanla söneceği yerde çoğalan zulüm ise tersine kötü kullanılmış demektir... O yüzden, bir eyaleti ele geçirirken yeni işgalci gerekli tüm şiddetlerin bir hesabını yapmalı sonra da her gün tekrar etmemek için onları bir seferde uygulamalıdır. Bu şekilde, ilkin tebaasını yatıştırmış sonra da iyilik yaparak gönüllerini kazanmış olacaktır. Korkudan yahut yanlış hesaptan ötürü bir başka türlü hareket eden ise elinden bıçağı bırakmamak zorunda kalacaktır ki, asla tebaasına güvenemeyecek, tebaasın sürekli suikast girişimleri onu hep tir tir titretecektir. Kötülük bir seferde bütünüyle yapılmalıdır. Tatmak için ne kadar az zaman olursa o kadar az yaralayıcı olacaktır. İyilik ise daha iyi tadına varılmsı diye azar yapılmalıdır. Her şeyden önce, bir prens, tebaasına karşı hiçbir iyi ya da kötü sürprizin davranışını bozamayacağı biçimde hareket etmelidir; zira sana ters düşen olaylarla gafil avlandığında kötülüğe başvuramazsın; o sıra iyilik yapmanın ise insana hiçbir yararı dokunmaz, zoraki yapıyorsun sınırlar ve hiçbir şükran duymazlar." (Machiavelli 1994: 74-75)

Bey iki şey ile kendi beyliğini bozar, eğri yola girer ve doğru yoldan şaşar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2023)

Bunlardan biri zulüm, biri ihmalkârlıktır. Bu ikisi ile bey memleketini harap eder.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2024)

Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz. Zira zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2030)

Bilgili bunu nasıl ifade eder, dinle. Zalim memleketine uzun müddet hüküm edemez.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2031)

Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar. Kanun ise sudur. Akarsa, nimet yetişir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2032)

Ey hakîm (bilgili insan), memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2033)

Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer. Zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2034)

Zalim zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2035)

Beyler gönüllerini temiz tutar ve kanunu tatbik ederlerse, beylik bozulmaz ve uzun müddet ayakta durur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2036)

Herhangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2136)

O halkın içine ateş atmış olur. Memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, beyliğin temeli yıkılır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2137)

Kanun su, zulüm ise ateş gibidir. Her şeyi mahveder.

Sen berrak su akıttın ve ateş söndü.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3107)

Kanunu doğru tatbik ettin, dünya düzene girdi. Hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3108)

Ey hükümdar, şu üç şey zulüm ve tazyike sebep olur. Biri beyin ihmalkârlığı ki, bundan musibet gelir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3109)

İkincisi halkın başında bulunan insanın zayıf olması, üçüncüsü ise halkın bağrını yiyen tamahkârlıktır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3110)

Halkın gönlü yufkadır, çabuk kırılır. Onu muhafaza etmek çok güçtür. Eğer halkın gönlü kırılırsa, ilâhî adalet devreye girer.

Bu ise (devletin sarsılması için) kâfidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3351)

Halkı adil kanunlarla yönet, birinin diğerine tahakkümüne meydan verme...

Türk Devlet ve topluluğunda din adamları veya askerler gibi imtiyazlı sınıfların teşekkülüne elverişli bir sosyal ortamın bulunmayışı, hürriyet ve adalet prensiplerini yürürlükte tutan bir kanun hâkimiyetini mümkün kılmaktaydı. İslâmiyet'in kabulünden sonra da bu durumun devam ettiği açıktır. Kutadgu Bilig'de yasaların ve uygulanmasının (töre) özellikleri ve hâkimiyetteki yeri anlatılmaktadır. Her şeyin temelinde adil yasa koyulmakta ve ülke içinde ve dışında düzenin sağlanması doğru yasaya bağlanmaktadır. Kanunlar her şeyin, herkesin üstündedir. Dolayısıyla kanun hâkimiyeti esastır. Keyfiliğe yer yoktur. Bunun yanı sıra kanunları doğru uygulamak gerekir. Yani doğru uygulamadıktan sonra, kanunun iyi olmasının fazla bir değeri olamaz. Önemli olan iyi kanunun "doğru" uygulanmasıdır. O, devletin "kanun ile ayakta" durduğunun farkındadır. Bunun için devlet "halka hep iyi kanunlar" uygulamak ve böylece toplum için huzur, mutluluk ve aynı zamanda meşru "iktidar" kaynağı olmak durumundadır (Öz 2011: 31).

Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2132)

Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2133)

Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı. Parayı gören hizmetkârların da yüzleri gülmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2134)

Bu iki zümre beyden memnun olursa, memleketi ve idaresi düzene girer. Bey huzura kavuşur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2135)

Halka faydalı ol, ona zarar verme. İyi hareket et, kötülerin zararlarını ortadan kaldır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2161)

Bütün faziletlerde herkesten üstün ol. Halka karşı adaletle muamele et.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2171)

Bey halka karşı iyi ve âdil olursa, onun faydası bütün halka dokunur ve halk saadete kavuşur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3266)

Halk bozulursa, onu beyler düzene koyar. Eğer beyler bozulursa, onları kim düzeltir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5202)

Sen kendi hareketini doğrult, taovrını düzelt. Halkın hareketi kendiliğinden düzene girer.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5202)

Fakir, dul ve yetimleri kolla. Bunları korumak, kanunu gerçekten uygulamak demektir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5302)

Sen iyiye kıymet ver, ona her türlü iyiliği yap. Böylece bütün halk iyi olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5283)

Kendi menfaatini arama, halkın menfaatini düşün. Senin menfaatin halkın menfaati içindedir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5353)

Halkı adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme. Onları koru.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5576)

İyi ad bırakmış olan bir kimse, her ne kadar kara toprak altında çürüse bile, sen onu diri bil.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5919)

Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nispette, sen de cezalarını eksik etme...

Yukarıda da ifade edildiği üzere adalet ilkesine dayanan töre, göğün direği olarak ifade edilmiş, kanun bozulursa, gök yerinde durmaz denilmiştir. Bu anlamda töre, iyiliğin kâinata hâkim olması kötülüğün ise ortadan kaldırılması için en önemli unsur olarak karşımıza çıkar. Bu, insanın toplumsal bir varlık olması neticesinde, diğer insanlarla birlikte yaşamasının ve hareket etmesinin gereğidir. Sağlıklı bir toplumsal yapının oluşturulması da kanun ve kuralların adalete uygun bir şekilde ortaya konulabilmesine bağlıdır. Bu noktada ceza kavramı da ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kötülere karşı uygulanacak adil ve doğru cezaların da töre kapsamı içinde bulunduğu muhakkaktır²⁶.

*Ey hükümdar! Kılıç ve sopa sendedir. Bu kamçılar, bu cezalar
kötüler içindir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5279)

*Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nispette, sen de cezalarını eksik
etme, elinde sopan hazır bulunsun.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5280)

*Kötüler, dayak atıldığı hâlde, yola gelmezlerse, kendini mümkün
mertebe onlardan korumaya çalış.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5281)

*Hükümdar kötü olursa, dünyayı bozar. Ona mâni olan çıkmazsa,
yolunu şaşırır.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5282)

*Sen iyiye kıymet ver, ona her türlü iyiliği yap. Ey namdar,
böylece bütün halk iyi olur.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5283)

²⁶ "Padişah için haftada iki gün mezalime oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan halkın (raiyet)sözünü vasıtasız dinlemekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da dilekçelerin her biri hakkında bir yazılı emir (misal) vermesi gerekir. Zira cihan hâkiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar, ellerini çekerler. Hiç kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret edemez." (Nizâmü'l-mülk 1999: 10)

Oyunla oyalanma, kendini koru. Rahata güvenme, günün az kalmıştır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5284)

Sen her vakit doğrulukla hüküm et. Beylik kanun ile ayakta durur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5285)

İnsan gücü yettiği kadar gayret göstermeli, ihmâl ettikleri için de her vakit Allah'tan affını istiğfar etmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5286)

Dinle, halkın başında bulunan ve kanun ile memleketi şöhretini yayan insan ne der.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5287)

Ey bey, gücün yettiği kadar kanunu tatbik et ve halkın hakkını vermeğe çalış.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5288)

Eğer kusur edersen, Tanrıdan affını dile ve her gün tekrar tekrar tövbe et.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5289)

Bütün memleketi kötülerden temizle...

Adaleti sağlamanın en iyi yolu, iyiye de kötüye de hakkını vermektir. Kötüler adil bir şekilde cezalandırılırsa iyiler ve bütün memleket rahat eder, beye saygı ve bağlılığı artar. Bunun için kötü ve zalim kişileri yükseltmemek, zengin etmemek, mevki makam sahibi yapmamak gerekir. Belki bu şekilde yanlış tavırları değişir, zalimlikleri önlenir. Aksi takdirde onların hakkı dayak ve zindandır²⁷.

Hükümdar bütün memleketi göz kulak kesildi. Ona bütün kilitli kapılar açıldı.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.436)

Uygunsuz hareket eden kimselerin ellerini bağlayıp susturdu. Kötüleri memleketinden sürerek, uzaklaştırdı.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.437)

²⁷ "Reayadan nimet hakkını tanımayanları, emniyet içinde olmanın ve rahatlık içinde yaşamının kadrini bilmeyen, kalplerinde hıyanet düşünen ve inat eden, kendi rütbelerinin dışına ayak basan kimselere günahları ölçüsünde hitap etsinler. Kendilerini cürümlerinin miktarı kadar cezalandırınsınlar." (Nizâmü'l-mülk 1999: 7)

Bak, böyle tedbir ile memleketini idare etti. Kut'u günden güne arttı ve yükseldi.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.438)

Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et. Bütün memleketi kötülerden temizle.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5505)

Doğru ol, doğru yola git ve her vakit doğruluk ile hareket et. Böylece kötü ve eğri yola gelir ve tavırını değiştirir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5506)

Bu ters tabiatlı, zararlı ve kötü adamların eli kolu bağlanmadıkça, işler selâmetle yürümez.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5507)

Zalim ve kötü kimseyi yükseltme ve onu zengin etme. O sana, şüphesiz, ilâç ve devayı zehir hâline getirir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5522)

Ey kudretli hükümdar, kötülere servet sahibi etme. Kötüler zenginleşince, hâl ve tavırlarını değiştirirler.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5524)

Kötüye değer vermezsen, o gittikçe tavır ve hareketini düzeltir. İyiye itibar gösterirsen, onun hâl ve tavır daha da iyi olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5527)

Beylerin beyi iyi kanun koydu. Kötünün yeri ise dayak ve zindandır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.893)

Memleket içinde halka zulmedenleri yok et...

İyinin serbest dolaşabilmesi için kötünün ya zincirde ya da zindanda olması gerektiğini söyleyen Yûsuf Hâs Hâcib, hem sosyal ve idari hayatın, hem ekonomik ve ticarî hayatın düzeni için şehir ve kasabalarda, yol ve konaklarda ticaret yollarının güvenliğine de dikkat çekmiştir. Bu yollar üzerinde ticaret erbabına verilen güvenlik hizmeti ve imkânlar son derece önemlidir. Dolayısıyla bir yandan bu yollar üzerindeki güvenlik sağlanırken, bir yandan da kervansaraylar, hanlar, hamamlar, köprüler yapılarak, bu yol üzerinde faaliyet gösteren tacirlerin rahat ve kolay ticaret yapması imkânı sağlanmalıdır. Halkın mutluluğu, beyine duyduğu güven ülkenin güvenliğiyle doğru orantılıdır. Yani güvenlik en uç noktalara kadar sağlanmış, asayiş tesis

edilmiş ise halk huzur içinde yaşar, beyine güven duyar, devlete karşı olan vatandaşlık görevlerini isteyerek ve eksiksiz olarak yerine getirir.

Şehir ve kasaba içinde hürsüz ortadan kaldır. Yolcu ve kervan emniyet içinde sefer etsin.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5546)

Memleket içinde halka zulüm edenleri yok et. Dış eyaletlerde de bir tane yol kesen şaki bırakma.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5547)

Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir. Kötüye kötü muamele lâıktır, sen de öyle yap.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5548)

İyinin serbest dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde yada çukurda (zindanda) olması lâzımdır, ey metin yürek.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5549)

İlk önce memleket düzene girmeli ve fesat ortadan kalkmalı. İç ve dış işlerin iyi yürütmesine dikkat etmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5495)

Bunun için dostlarını ihsanlarda bulunarak, sevindir. Düşmanlarını acımadan sürgün et.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5496)

İlk önce memleket düzene girmeli ve bütün meyhaneler ortadan kaldırılmalıdır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5497)

Memlekette bu kötü yerler tasfiye edilmeli, halka kanunla, her bakımdan düzen verilmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5498)

Bütün yolları emîn tut. Yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5577)

Kuldan fakir adını kaldıramayan nasıl bey olur...

Türk devlet anlayışında, halkın ihtiyaçlarının giderilmesi hükümdarın en önemli vazifelerinden biri olarak görülmüştür. Bu düşünce, Kutadgu Bilig'de de memlekette fakir insan bırakmamak şeklinde ifade edilmiştir. Halkı doyurmak, Tanrı buyruğu olarak görülmüş, hükümdar halkın refahından dolayı Tanrıya karşı sorumlu tutulmuştur. Hükümdar halkın refah içinde yaşayabilmesi için her türlü tedbiri almalı,

düzeni sağlamalı ve gerekirse hazinesini sarf ederek cömertçe halkla paylaşmalıdır. O çıplak giydirmeli, açları doyurmalıdır.

Bey zahmet çekip, memleketi tanzim ederse, halk kendi kendine zenginleşir. Halk zenginleşirse, beyin her arzusu yerine gelir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2937)

Ey devletli hükümdar, kuldan fakir adını kaldıramayan nasıl bey olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.2983)

Dünya beylerinin eli açık olursa onlar her iki dünyada başköşeye otururlar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3034)

Fakir ve zengin, ölümden sonra, her ikisi de kara toprağın altında tekrar müsavî olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.3617)

Fakirlere gümüş ve mal dağıtılırsa Tanrı insanı bela ve kazalardan muhafaza eder.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4372)

Bundan sonra fakirler gelir. Onlara mal ile iyilik et, yedir, içir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4469)

Ey kardeş, bunlar sana duacıdırlar. Ey dostum, bu dua çok iyi bir şeydir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4470)

Onlardan, karşılık olarak, mal bekleme. Buna mukabil Tanrı sana cenneti nasip eder.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4471)

Onların sana veya senin onlara işiniz düşerse memlekette temas edilecek kimseler bunlardır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4472)

Bunların işlerini hallederken, merhametli davran. Böylelikle bütün bu insanlar sana yakın olurlar.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4473)

Böylece kendin her iki dünya nimetini elde edersin. İyi nam kazanırsın ve şöhretin dünyaya yayılır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.4474)

Ey hükümdar, sen bugün bir hekimsin. Halkın ise sana muhtaç olmanın hastasıdır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5241)

Bazısı darlığa düşmüştür ve bedbahttır. Bir kısmı da fakirlik ıstırapı içindedir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5242)

Bazısı aç, bazısı da çıplaktır. Bazısı ise endişe içinde kıvranır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5243)

Bütün bunların devası sendedir. Sen onların hekimi ol, ilaç ver ve tedavi et.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5244)

Eğer sen bunlara, ilaç vererek tedavi etmezsen. Halk için bir hayat felaketi olursun.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5245)

Zenginin yükünü orta halliye, orta hallinin yükünü de fakire yük-leme...

Kutadgu Bilig, dönemin sosyal ve ekonomik tabakalarından söz ederken, günümüze benzer şekilde zengin, orta halli ve fakir şeklinde tasnif yapmış ve zenginlerin yükünü orta hallilere, orta hallilerin yükünü de fakirlere yüklemenin toplumsal ve ekonomik yapıyı bozacağına işaret etmiş, böylece adaletli bir gelir dağılımının, toplumdaki dengenin sağlanması açısından büyük önem taşıdığını vurgulamıştır. Esere göre eğer fakirler korunursa orta halli, orta halliler de zengin olurlar. Böylece toplumda adalet ve eşitliğin sağlanması halkın ekonomik kalkınmasına, fakirin zenginleştirilmesine bağlanmış, toplumsal düzenin korunmasında bu ilke esas kabul edilmiştir. Böylece memleket zenginleşir.

Zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir. Yoksa bu orta halliler bozulur ve büsbütün sarsılır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5564)

Orta hâlli kimselerin yükünü fakirlere yüklememeli. Yoksa fakir açıktan kırılır ve mahvolur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5565)

Fakiri korursan, o orta hâlli olur. Orta hâlli bir az kendisini toplarsa, zengin olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5566)

Fakirler orta hâlli olursa, orta halliler zenginleşir. Orta halliler zenginleşirse memleket zengin olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5567)

Memleket düzene girer ve halk huzura kavuşur. O zaman sen de çok hayır dua alırsın.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5568)

Halk senin sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun...

Hükümdar halk için bir kut ve saadet kaynağı olduğuna göre halkın rahatlığı, mutluluğu ve güvenliği onun sorumluluğundadır. Kutadgu Bilig, hükümdara halkı emanet eder ve böylece ona büyük bir sorumluluk yükler. Halkın rahatını, mutluluğunu ve çıkarlarını düşünmek, fakirliği ortadan kaldırmak suretiyle sosyal devlet inşasında da bir takım roller verir. Bunlar, devletin temel amacı olan halka hizmet ilkesinin gerekleridir.

Her türlü işe aklı eren Uluğ Kent beyi ne der, dinle.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5354)

Bey halk için bir saadettir (kut). Halka mutluluk (kut) vermek gerekir. Halkın mutlu (kutlu) olması için de karnının doyması şarttır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5355)

Beyler dibi inci dolu bir denizdir. Denize yakın duran zenginleşmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5356)

Bu beyler, içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır.

Gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5357)

Bey insanlara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tokluk gelmelidir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5358)

Ey hakîm (bilgili) hükümdar, güneş gibi parla. Halk senin sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5359)

Tanrı senin boynuna emanet yüklemiştir. Bu emaneti gözet, onu sana soracaktır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5360)

Bir kişi gece aç kalsa, Tanrı hesabını sana soracaktır...

Halkın ihtiyaçlarını karşılayıp onları mutlu etmeyi Tanrı'nın bir emri olarak gören Kutadgu Bilig, hükümdarın ülkesinin her bireyine karşı

sorumlu olduğunu çarpıcı şekilde belirttikten sonra, ülkede bir kişinin bile aç kalması halinde bile Tanrıya hesap vermek zorunda kalacağını hatırlatır.

Tanrı bunu yarın sana sorar. Orada kendini kurtaracak cevabı hazırla.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5246)

Hayat çabuk geçer, bu beylik kalır. Sana lâzım olan iyi adındır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5247)

Ey hükümdar, bu dünya tarladır. Bu el buraya ne ekerse, orada onu biçer.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5248)

Yürü, iyilik yap, iyilik ek. Bundan sen ebedî iyilik bulursun.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5249)

Fakir, dul ve yetimleri kolla. Bunları korumak, kanunu gerçekten tatbik etmek demektir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5302)

Birçok adamlar toplamalı ve onlara ihsanlarda bulunmalı.

Fakiri zenginleştirmeli ve aç doymalıdır.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5513)

Memlekette bir kimse bile bir gece aç kalsa, onun hesabını

Tanrı sana soracaktır. Gözünü aç.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1959: b.5165)

Dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir...

Yûsuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig’de dünya üzerinde gelmiş geçmiş en iyi beylerin Türk beyleri olduğunu söyler. Ancak bunu bir hamasetle değil tarihte isim bırakmış kişileri örnek vererek ifade eder. Bu konuda verdiği en önemli örnek ise Alp-Er Tonga’dır. Onun ismi Türkler kadar İranlılar, Araplar ve Çinliler tarafından da unutulmamıştır. O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahiptir. Bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini olup kılıç ülkeler almış, ilini ve halkını kanunla düzene sokmuştur.

Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir.

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.276)

*Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbâli ayan beyan olanı
Tonga Alp Er²⁸ idi.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.277)

*O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi. Bilgili, anlayışlı ve hal-
kın seçkini idi.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.278)

*Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi. Zaten âlemde ferasetli
insan bu dünyaya hâkim olur.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.279)

*İranlılar ona Efrâsiyâb derler. Bu Efrâsiyâb akınlar sahp ülkeler
zapt etmiştir.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.280)

*Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için, pek çok fazilet,
akıl ve bilgi lâzımdır.*

(Yûsuf Hâs Hâcib 1947: b.281)

*İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir. Kitapta olmasa idi,
onu kim tanırdı.*

(KB, b.282)

Hükümdarlık ve akıbet...

“Beyler, dibi inci dolu bir denizdir. Denize yakın duran, zenginleşmeli. Onlar içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır. Bu madenlere kazma vuran insan çok zengin olmalı. Bu yüzden bey, insanlara faydalı ve cömert olmalı. Halkına ondan tokluk gelmeli.

Ey bilgili hükümdar, güneş gibi parla. Halk sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun. Unutma ki, Tanrı senin boynuna emanet yüklemiştir. Bu emaneti gözet. Zira onu sana soracaktır.

Ey hükümdar, kendine bir bak. Üzerinde ne kadar şey toplamışsın. Denizdeki gevher senin için tükenmez. Dibindeki incinin arkası kesilmez. Sen kara toprak altındaki altın ve gümüşü toplar, hazineler yığarsın. Bu dağlar altından çıkan cevherleri kaza kaza sana yetiştiremezler. Kara toprak üzerinde biten hububatı sen toplayıp

²⁸ Yûsuf’un Turan-İran savaşlarının efsanevî Türk hükümdarı Efrâsiyâb’ın (Kök) Türk Kağanlığının da kağan soyu olan Aşına sülalesinin bir kolundan geldiği bugün artık pek tartışılmamaktadır. (Özönder 2017: 22)

ambarlarına doldurursun. Uçan, yürüyen ve suda yüzen mahlûkların hiçbiri senin elinden kurtulamaz.

Kervanların diyar diyar gezerek dünyayı dolaşır. Sen ipekli ve sırmalı kumaşlar ile sincap ve samur kürkleri toplarsın. Kasab, tûsî ve rûmî kumaşları gibi dünyanın nadide şeyleri sana gelir. Fakat hazinen ve ambarların yine dolmaz.

Arap küheylanı, binek ve diğer cins atlar ile ahırların dolmuştur. Fakat bu aç gözlülük doymak bilmez. Binlerce seçme dişi deve, ovada kalabalık at sürüleri ve ahırda katırlar toplanmıştır. Ova ve dağlık yerlerde dolaşan koyun sürüleri, kul, cariye ve hizmetkârların dolu.

Bir de şimaldeki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırı veya ovada dolaşan inek ve öküz sürüleri. Kayalara tırmanan bu dağ keçileri ve geyikler. Bunların hiçbiri senin elinden kurtulamaz.

Erkek ve dişi dağ keçileri, ak geyik veya sarp kaya geyikleri. Bunlar senin için tükenmez bir yiyecektir. İster yaban eşiği veya tağı, ister boz geyik. Bunları yakalayıp hep sana getirirler. Kurt, tilki, aslan, ayı veya domuz hiç biri senin elinden kurtulamaz. Hepsini de avlar yakalarsın.

Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu veya yügdik, todlic ve kazlar. Havada uçan karakuş sürüleri ve ey bozkurt. Canlarını senin elinden kurtaramazlar.

Senin av kuşların, uçanı uçurmaz. Senin kaplanın ve köpeğin, yürüyen yürütmez. Babalı babasız olur, yetim kalır. Analı anasız olur, öksüz kalır. Bütün bunların hepsi senin için bitmez tükenmez. Ama... gün gelir sen tükenirsin ey kudretli yiğit." (Yûsuf Hâs Hâcib 1959: 5356-5380)

Sonuç

Türklerde siyasal otoritenin yani hükümdarın vasıflarıyla ilgili bilgi veren en önemli kaynakların başında İslamî dönem Türk edebiyatının ilk örneklerinden olup Türk düşünce dünyasını en güzel şekilde yansıtan eserlerin başında gelen *Kutadgu Bilig'* dir. Esasen Kutadgu Bilig ifadesi, yaygın kanaatin aksine "Mutluluk Veren Bilgi" değil, "Kut Sahibi Kılmak" veya "Kut'a Eriştirmek" fiilinden yapılmış bir isimdir. Anlamı da "siyasî hâkimiyet/otorite bilgisi", "devlet

kılan/yapan bilgi", "devletli olma, devleti idare etme bilgisi" veya en net ifadesiyle "hükümranlık/hükümdarlık bilgisi" dir. Eserin müellifi Yûsuf Hâs Hâcib'in, başta "Beyliğe layık bir beyin nasıl olması gerektiği" ne dair fasıl olmak üzere eserin hemen tamamında işaret ettiği bu özellikler, son derece ayrıntılı olup ideal hükümdarın bütün vasıflarını havi olduğu söylenebilir.

Hükümdarlığın kaynağı ve meşruiyeti konusunda kut'a yani Tanrı yarlığına işaret eden *Kutadgu Bilig'e* göre Tanrı kime kut verirse ona bu mevkie uygun özellikler de bahşeder. Kut sahibi ve ailesi asildir. Ancak kut ve asalet, biricik ve değişmez şartlar olarak belirlenmemiştir. Tam tersine eserde kanun (töre) ve adalet, bilgi ve akıl (anlayış) ve gönül zenginliği ve doğruluğu çerçevesinde birçok hususa işaret edilerek hükümdarın birçok vasfına ve vazifesine dikkat çekilmiştir. Kut'u Aydoldu karakteriyle ete kemiğe büründüren Yûsuf Hâs Hâcib, onun şahsında kut'u âdeta bir şemsiye gibi bütün siyasal yapının üzerine yerleştirmiş ve bu şemsiyenin altına hükümdarın şahsında kanun ve adaleti, vezir Ögdülmiş'in şahsında da bilgi ve akli yerleştirmiştir. Bunun yanında gönül zenginliğini de akıbet ve sufi/zahit temsiliyle karşımıza çıkan Oğurmuş karakteriyle ete kemiğe büründürerek hükümdarda bulunması gereken ya da beklenen bütün özellikleri bu dört temsili karakterin şahsında ifade etmiştir.

Bunlardan kut, gizemli, efsunlu ve ilahi bir koruyucu şemsiye gibi siyasal otoritenin başında bulunan, ama bir yandan da hükümdarın her hareketini izleyen bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Aydoldu yani kut, hükümdarı sürekli uyarmakta, eğer yakışsız veya uygunsuz bir davranış sergilerse onu terk edeceğini, böylece hükümdarın kut'u, dolayısıyla beyliği kaybedeceğini vurgulamaktadır. Bunun yanında "beylik iyi bir şeydir, fakat töre (kanun) ondan daha iyidir" demek suretiyle bey ile töre arasındaki ilişki düzenlenmekte, beyin töre karşısındaki konumunun sınırları çizilerek beylik için esasın töre olduğu belirtilmektedir.

Yine eserde siyasal otorite ile bilgi/Bilig ve akıl (anlayış) arasında kurulan bağ da dikkat çekicidir. Öyle ki eserin bir yerinde "Beg Bilig yani bilgi kelimesi ile ilgilidir. Bilig'in lamı giderse, beg

adı kalır” demek suretiyle beg ile bilgi arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiş, ancak akıl olmadan bilginin, bilgi olmadan da aklın bir işe yaramayacağı belirtilerek, beyliğin temeline bu iki unsur, bilgi ve akıl (anlayış) da yerleştirilmiştir.

Yûsuf Hâs Hâcib’in sufi ya da zahit karakteriyle karşımıza çıkarıldığı Odgurmuş da Tanrı bağıışı olan kut’un, hükümdarla özdeşleşen töre ya da kanunun ile bilgi ve aklın tamamlayıcısı konumunda olan hikmet ve irfanı yani gönlü temsil eder. Zira o, bütün bu hususların arasında akıbeti, gönül zenginliğini, güzelliğini ve doğruluğunu temsil etmektedir. Bu noktada işin dinî boyutu da ön plana çıkmakta ve hükümdarlık için bir çeşit manevi olgunluk ve temizlik şartını yüklemektedir. Bu bakımdan Odgurmuş ve temsil ettiği vasıfların, diğer hususların sağlıklı bir şekilde işlemlerini sağlayan bir katalizör vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür.

Kutadgu Bilig’de hükümdarın görev ve sorumluluklarını doğru ve adil kanunlar koyarak adaleti gerçekleştirmek, halkı zenginleştirmek ve yoksulu doyurmak, tüm halkı gözeterek hizmet etmek ve halkın menfaatini düşünmek, kumandan olmak ve askeri memnun etmek (orduyu düzenlemek), devlet idaresinde sadık ve seçkin kimselere görev vermek, âlimleri himâye etmek, düzeni sağlamak ve kötülere cezalandırmak, fetihler yapmak, İslamiyet’i yaymak (Allah’ın emirlerini yerine getirmek), devlet işlerinde meşveret etmek, bir işi iki kişiye vermemek, liyakat sahibi hizmetkârlar ve hizmetkârların hakkının gözetmek, devlet memurlarını denetlemek, görevini ihmal edenlerin ve kötüye kullananların cezalandırılmak gibi hususlarda toplamak mümkündür.

Bu çerçevede, siyasal otoritede yani hükümdarda bulunması gereken vasıflarla ilgili ise kut sahibi olmak, asil soya sahip olmak, bilgili ve akıllı (anlayış ve kavrayış kabiliyetine sahip) olmak, doğru kanun koymak, âdil olmak, cesur, kuvvetli ve kahraman olmak, siyaset bilgisine sahip olmak, ihtiyatlı ve tedbirli davranmak, zeki ve uyanık olmak, cömert ve tokgözlü olmak, dürüst olmak, doğruluktan ayrılmamak, sabırlı olmak, aceleci olmamak, merhametli olmak, yumuşak huylu olmak, nefesine hâkim olmak, zina, içki ve kumardan uzak durmak, mağrur ve kibirli olmamak, mütevazı ve alçak

gönüllü olmak, inatçı olmamak, tatlı dilli ve güleryüzlü olmak, vefalı, insanîyetli ve iyi tabiatlı olmak, takva ve hayâ sahibi olmak gibi hususların öne çıktığını söylemek mümkündür.

Bu hususlar derinlemesine incelendiğinde Yûsuf Hâs Hâcib'in, iyilik ve doğruluk mefhumları çerçevesine ve bilgi, akıl ve irfan/gönül birlikteliğiyle ele aldığı devlet, siyaset ve ahlak konularına çağını aşan bir yaklaşım sergilediğini görmek mümkündür. Onun özellikle törenin hükümdar üzerinde bile bağlayıcı etkisine vurgu yapması, o dönemin diğer devlet ve hükümdarlık geleneklerinde rastlanmayan bir husustur. Türkistan ikliminin izlerini taşıyan bu yaklaşım, günümüz dünyasının da devlet, siyaset ve ahlak problemleri için bir çözüm önerisi olduğu söylenebilir. Bu itibarla daha önce de belirttiğimiz gibi devlet, siyaset ve ahlak konusunda ilhamını *Kutadgu Bilig'* den alan Yûsuf Hâs Hâcib'in evlatlarının, amacına ulaşmak için her türlü ahlak kaidesini çiğnemeyi şiar edinen Machiavelli'nin çocuklarına karşı galip geleceği muhakkaktır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, Hasan H. (2013). Bir Siyâsetnâme Olarak Kutadgu Bilig, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34) 237-253.
- Arat, Reşid R. (1970). Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi, *Türk Kültürü*, (IX/98) 70-90.
- Arat, Reşid R. (1986). Kutadgu Bilig, İA, Cilt: VI, İstanbul: MEB Yay, 1038-1047.
- Aristoteles. (1975). *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitapevi, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arsal, Sadri M. (1947). Kutadgu Bilig, İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası, (XIII/2) 657-683.
- Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bağdatlı, Ö. (2007). *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Bakırezer, G. (2008). Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik, *AÜSBF Dergisi*, (63/1) 17-54.
- Banarlı, Nihat S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt: I, İstanbul: MEB Yayınları.

- Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayınları.
- Batur, Z.-İsmail G. (2013). Kutadgu Bilig’de Anlatımı Güçlendiren Materyaller: İkna Etme Teknikleri, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (XVII/2)169-202.
- Bıçak, A. (2016). Kutadgu Bilig’de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri, *Yûsuf Hâs Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig*, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.
- Boyacı, Nihal P. (2014). Platon’un İdeal Toplum Modelinde Köleler/Kölelik, *Kilikya Felsefe Dergisi*, (1) 41-51.
- Caner, C. (2002). Kutadgu Bilig’de Türk Yönetim Felsefesi, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (137) 139-144.
- Çetinkaya, B. (2017). Kutadgu Bilig’de Kavramsal Metaforlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (XIX/2) 377-399.
- Çıvgın, Ayşe G. (2018). Platon’un Adalet ve Filozof Kral Anlayışı, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (VII/1) 212-229.
- Dankoff, R. (2015). Kutadgu Bilig’in Metin Sorunlar, (Çev. Erdem Uçar), *Dil Araştırmaları*, (16) 269-286.
- Demirtaş, A. Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi, *TÜBAR*, (XV)161-174.
- Dilaçar, A. (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, N. (2016). Kutadgu Bilig’de Din ve Devlet İlişkisi: İki Dünyada da Mutlu Olmak, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (V/1) 114-131.
- Doğan, N. (2002). Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-II, *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13) 77-99.
- Eker, S. (2006). Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig (1069), Türk Edebiyatı Tarihi, I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eraslan, K. (1986). Yûsuf Hâs Hâcib, İA, Cilt: XIII, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla, Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Ergan, Nevin G. (1999). Siyâsetnâmelerimizde Çizilen “Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri, *Bilig*, (8) 27-45.
- Ersoylu, H. (1981). Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (17) 17-41.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara: TTK.
- Göksu, E. (2019). *Kutadgu Bilig’e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Gömeç, S. (2003). Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, (XXI/33) 79-104.

- Hunkan, Ö. (2016). Yûsuf Hâs Hâcib ve Hâs Hâciblik Mansıbı Hakkında, *Yûsuf Hâs Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig*, Editör: Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya, Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.
- Hunkan, Ö. (2007). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Yay, İstanbul: IQ Yay.
- İnan, A. (1991). Yûsuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar, *Makaleler ve İncelemeler*, II, Ankara: TTK.
- Jamal, G. (2016). Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Karahan, A. (1988). Türk Kültürü ve Edebiyatı, İstanbul.
- Karataş, S. (2009). Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (XXIX/4) 29-44.
- Karataş, S. (2014). Türk Tarihinde Bir Otorite Tipi: Kagan, *Journal of History Studies*, (VI/4) 57-70.
- Kaşgarlı Mahmûd (1988). *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), I, Ankara: TDK Yay.
- Kıyak, A. (2010). İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (6)133-144.
- Koca, S. (2003). Kutadgu Bilig' de Hükümdar, Vezir ve Sufi Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü, II. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, (Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II, *Düşünce Felsefe*), Konya: 443-460.
- Koca, S. (2012). *Kutadgu Bilig'de Metafor*, GÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Köprülü, Mehmet F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Küyel-Türker, M. (1991). Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi, (X/20) 375-469.
- Mübahat Türker-K. (1984). Kut, Farabi ve İbn-i Sina'daki Al-Akl Al-Faal İçin Bir Temel Oluşturulabilir mi? *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, (Derleyen: Aydın Sayılı), Ankara, TTK: 489-590.
- Niccolo Machiavelli (1994). *Prens*, Çev. Nazım Güvenç, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- Nizâmü'l-mülk (1999). *Siyâsetnâme*, (Haz. M. Altay Köymen), Ankara: TTK.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*, II, Ankara: TTK.
- Ögel, B. (1982) *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara: Başbakanlık Basımevi
- Önler, Z. (2004). Kutadgu Bilig Üzerine Notlar, *Türk Dilleri Araştırmaları*, (14)79-94.

- Öz, Ş. (2011). Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (XI/1)19-35.
- Özönder, Sema B. (2017). Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kaşgar'a, Balasagunlu'dan Kaşgarlı'ya, *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkojji Araştırmaları Dergisi*, (II/2)12-63.
- Palabıyık, A. (2010). *Düşünce Dünyamızı Aydınlatan Hadisler (Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık Örneği)*, İzmir: Tibyan Yay.
- Pamir, A. (2009). Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, (LVIII/2)359-375.
- Platon (2010). *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sofuoğlu, C. (1989). Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, (5) 127-180.
- Şeker, Fatih M. (2016). Kutadgu Bilig Aktüel Bir Metin midir? *Yûsuf Hâs Hâcib'in Doğumununun 1000. Yılında Kutadgu Bilig*, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.
- Togan, Zeki V. (1942). Balasagun, İA, II, İstanbul: MEB Yay, 269-272.
- Topakkaya, A. (2008). Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (VI/6) 27-49.
- Topakkaya, A. (2009). Aristoteles'te Adalet Kavramı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (II/6)628-633.
- Tuğral, O. (2008). *Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme'de Devlet Anlayışı*, Niğde Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- Uçar, E. (2015). Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme, *SOBİDER*, (II/4)62-100.
- Yavuz, K. (2009). Yûsuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXVII, 137-180.
- Yûsuf Hâs Hâcib (1947). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: TDK Yay.
- Yûsuf Hâs Hâcib (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK.

TÜRK TÖRESİNİN TÜRK DEVLET FELSEFESİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Alper İPLİKÇİ

Giriş

İnsanın sosyal bir varlık olduğu bilinen bir gerçektir. Tarih boyunca insanlar, bir araya gelerek çeşitli gruplar kurmuşlar, topluluklar halinde yaşamışlardır. Bu topluluklarda kan bağı, dil, din, vs. ortak unsurlar bulunur. Bu unsurlar, insan toplulukları için birleştirici unsurlardır. Ancak bu unsurlarla birlikte bir toplumu bir arada tutmak için, onu belli kurallar çerçevesinde tasarlamak ve yönetmek için devlet gereklidir. Devlet, bir milletin düzenini kurarak onun devamını sağlayan en temel yapıdır.

Devlet ve toplumun birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar uygun bir şekilde yerine getirilirse toplumda barış, huzur, refah, güvenlik sağlanır. Ayrıca iç siyasetiyle güçlü olabilmiş bir devlet ve toplum, dış siyasette de güçlü olur ve varlığını koruyabilir. Bunun için de gerekli olan şey, siyaseti belirleyecek olan devlet felsefesidir. Benimsenmiş olan devlet felsefesi, bir toplumun nasıl yönetileceği, nasıl yasalar belirleneceği, insanlar arası ilişkilerin nasıl düzenleneceği, adaletin nasıl sağlanacağını belirler. Bu nedenle

topluma uygun bir devlet felsefesi belirlenerek düzen buna göre sağlanmalıdır. Aksi takdirde kalıcı, güçlü bir devlet kurulamaz ve neticesinde de devlet ve ona bağlı olan millet dağılır.

Türk devlet felsefesi de tarih boyunca Türk devletlerinin siyasetlerini belirlemiş, yönetimin nasıl sağlanması gerektiğini göstermiş, yasaların oluşturulmasını sağlamıştır. Uygun ve doğru bir devlet felsefesi benimsendiği takdirde Türk toplulukları refaha ulaşmış, içerde ve dışarda güçlü olabilmişlerdir. Ancak benimsenmesi gereken devlet felsefesinden koptukları takdirde, Türk toplulukları güçlerini yitirmiş ve kötü sonuçlarla karşılaşmışlardır. Türk toplulukları için uygun bir devlet felsefesinin kökenleri, Türklerin çok eski zamanlarına dayanmaktadır. Türk geleneği, örfü, âdeti, Türk toplumunun geçmişten beri gelen kendi özelliklerini barındırır. Türk töresi de Türklerin söz konusu kendilerine ait özelliklerini kapsayan bir niteliğe sahiptir ve bu bağlamda Türk'ün özüne uygun bir şekilde devlet felsefesini, yasayı, toplumsal düzeni, ahlaki davranışları belirleyen kurallardan meydana gelir. Türk devlet felsefesi geleneği de özellikle çok eski zamanlardan gelen Türk töresine riayet etmeyi kendi programı haline getirmiştir. Töre, devletin kurulmasını, devamlılığını sağlamasını, doğru yönetimi gerçekleştirmesini, adalete, güce ve refaha ulaşmasını sağlayan en temel unsurdur. Bu nedenle Türk töresi, esasen Türk devlet felsefesinin temel dayanağıdır.

Töre Nedir?

Töre, törü kelimesinden gelir. Bu kelimedeki ü/e değişmesi olmuştur. Kelime anlamı olarak töre/törü; nizam, görenek, adet anlamına gelir (Kaşgarlı Mahmut 2016: 88). "Töre/tora: usul, kaide, kanun, nizam, adet, yasa (yasak), edep, adalet, tüzükle ilgili demektir... Töre bir toplulukça benimsenmiş, yerleşmiş, hareket ve yaşama şekillerinin (hayat tarzının) kaidelerinin görenek ve geleneklerin, müesseseseleşmiş alışkanlıkların, tutulan yolların bütünlüğüdür." (Çimen 2008: 89). Ziya Gökalp törenin, hem yazılı yasaları hem de yazısız uygulamaları kapsadığını söyler. Hukuksal töreler dışında dinî ve ahlaki töreler de vardır. Bu bağlamda Türk töresi, eski Türklere atalarından kalan kuralların bütünüdür. Ayrıca Gökalp, Türk kelimesinin töreli anlamına

gelebileceğini, dolayısıyla töre kelimesinden türemiş olabileceğini belirtir (Gökalp 2017: 21).

Töreler, normlar ve değerler, bir toplumda insan ilişkilerini düzenleyen toplumsal kontrol mekanizmalarıdır. Töre ve bunun yanı sıra diğer ruhsal ve bedensel etkenler, sosyolojik ve psikolojik etkenlerle birlikte diğer doğal faktörler bir toplumun örfünü, âdetini, gelenegini, millî kültürünü oluştururlar. Bu etkenler milletlerin birbirlerinden ayrılmasına, kendi millî karakterlerini oluşturmalarına neden olur (Çimen 2008: 88). İslamiyet öncesi Türkler de kendilerini diğer toplumlardan dil ve din açısından ayırmışlardır. Ancak eski Türklerde, aynı dili konuşsa da farklı dini ve töreyi benimsemiş olanlara da tat (yani kâfir) denilmiş ve kendilerinden ayrı tutulmuştur (Gökalp 2017: 22, 23). Bu bağlamda töre, bir toplumun kendi benliğinin ifadesidir.

Değer, kişilerin ve toplumun davranışlarını belirleyen, onlara yön veren ilkelerdir. Bunlar tarihî, kültürel, toplumsal ve iktisadî birçok etkene bağlı oluşurlar. Toplumlar ve kişiler, eylemlerini ve tercihlerini değerlere göre gerçekleştirir ve yönlendirirler. Bu bağlamda bir şeyin iyi veya kötü olması, saygıdeğer olması veya olmaması değerler vasıtasıyla belirlenir. Söz konusu değerler, topluma bir ideal kazandırır ve onun bu ideal doğrultusunda hareket etmesini sağlar. Bir toplumun idealinin olması, o toplumun kendini var etmesi ve geleceğe doğru ilerletmesi için olmazsa olmazdır. Türk toplumlarına da bakıldığında zaman, eski Türk toplumlarında, yazılı kuralların oluşturulmasının öncesinden beri var olan, toplumsal ilişkileri ve insan davranışlarını düzenleyen değerler törelerdir (Çimen 2008: 88-89). Göktürklerde, Karahanlılarda ve Selçuklular döneminde Türk töresi kanun ve nizam için kullanılmıştır. Oğuz Töresi, Selçuklu hanedanı zamanında Anadolu'da geçerli olmuştur. Töre kuralları Sultan Sancar döneminde de uygulanmıştır. Osmanlı belgelerinde Kayı Boyu'nun, eski zamanlardan beri geçerli olan Oğuz Han yasalarını, Türkistan büyüklerinin emirname ve kanunlarını koruduğu geçmektedir (Çimen 2008: 103-104). Böylece Selçuklular ve ilk Osmanlılar dönemlerinde eskiden beri gelen uygulamalara Oğuz Töresi denmiştir.

Ancak töre, Oğuz uygulamalarından ibaret değildir. Orhun Kitabelerinde de bu kelime geçmektedir (Gökalp 2017: 19). Buna göre törenin kadim zamanlardan beri Türkler üzerinde düzenleyici rolünün olduğu söylenebilir.

Türklerin eski kültürü, yaşamış oldukları coğrafyadan dolayı boz-kır kültürüdür (Kaşgarlı Mahmut 2016: 21). Eski Türklerde törenin kaynağı, Türk dini diye nitelendirilebilen eski inanç ve görüşlerdir. Bunlar toplum hayatını düzenleyen hukuk normlarıdır. Töre hem devleti hem de devlet dışındaki toplum kurallarını düzenlemiş, toplumun temeli olarak kabul edilmiştir (Çimen 2008: 92-93). Türkler her ne kadar İslamiyet'i kabul ederek yeni bir medeniyete girmişlerse de eski kültürlerini de korumuşlardır (Kaşgarlı Mahmut 2016: 26). Dolayısıyla törenin Türkler için koymuş olduğu kurallar uzun zamandan beri geçerliliğini korumuştur.

Türk Töresinin Türk Devlet Felsefesi Üzerine Etkisi

Türklük felsefesi, özellikle atasözlerinde vücut bulmuştur. İnsanla, doğayla, ahlakla, güzellikle, yer ve zamanla, hareketle ilgili birçok düşünüş biçimi atasözlerinde ifade edilmektedir. Böylece Türklerin birçok atasözü, farklı farklı felsefi problemlere yönelik bakış açılarını ortaya koyar. Özellikle atasözleriyle ifadesini bulmuş Türk felsefesinin temelinde de Türk mitolojisi, örf ve âdetler, gelenek ve görenekler, töre sistemi bulunmaktadır. Bunlar Türk felsefesinin kaynaklarıdır (Nerimanoglu 2011: 182). Türk devlet felsefesinin en eski kaynakları da Göktürk ve Uygur Kitabeleridir. Bu kitabelerde Türk devletinin niteliği, önemi, iktidar kaynağı ve yöneticilerle onların özellikleri gibi bilgilerin yanı sıra, Türk devletinin yalnızca töreyle yaşayabileceğine yönelik bilgiler de bulunmaktadır (Niyazi 2017: 23). Eski yazıtlardaki bu vurgu, Türk devlet felsefesinde törenin önemini belirtir.

*Divan-ü Lügat'üt Türk'*te şu atasözü geçmektedir: “*El kaldı törü kalmas./El kaldı, töre kalmaz (ülke bırakılsa bile töre bırakılmaz).*” (Kaşgarlı Mahmut 2016: 120, 121). Ziya Gökalp, bu esere atıfta bulunarak, “il bırakılır, törü bırakılmaz.” ifadesinin, eski Türklerde devlet veya ülke bırakılsa bile törenin asla terk edilemeyeceğini vurguladığını belirtir.

Gökalp çoğunlukla eski metinlerde töre kelimesinin il, yani devlet kelimesiyle birlikte kullanıldığını söyler. Burada töre, devletteki yasa anlamındadır (Gökalp 2017: 21). Töre, Türklerin yazısız hukuk kurallarıdır ve Türklükle yaşıttır. Töre, insan davranışlarını, toplumsal ilişkileri düzenlerken, yöneticilerle toplum arasındaki ilişkileri, görevleri ve hakları da belirler. Orhun Kitabelerinde birçok yerde töre ve il kelimelerinin birlikte, il töresi şeklinde geçmesi; devletin, vatanın, milletin töresini ifade eder. Devlet, gücünü töreden alır. Devlet düzenini töre sağlar. Devlet veya ülkenin bırakılsa bile törenin asla bırakılmayacak olmasının nedeni, törenin kaybedilmesi durumunda devletin de ülkenin de zaten kaybedilecek olmasıdır. Devletin kuruluşunu da töre belirler. Törenin düzeniyle devlet gücü oluşur. Böylece devletin var olması, devamlılığını sağlaması töre sayesinde. Millet devletine bağlanmasını sağlayan şey de töredir. Töre, milletin, devletin düzenine göre yaşamasını sağlar. Eğer Türk milleti töresini kaybederse, devletini de liderini de kaybeder (Çimen 2008: 89, 90). Millet olabilmek, milleti devam ettirebilmek için devletin olması gerekir. Bir halk topluluğu eğer devletini millî kültür üzerine kurarsa millet olur. Devlet ve ona hayat veren zihniyetin en önemli temellerinden biri, Türk töresidir. Türk töresi, tarihin çok eski dönemlerine kadar gitmekte ve İslâm öncesi Türk hayatının birçok unsurunu barındırmaktadır (Çiftçi vd. 2008: 34-35). Töre, Türk devletinin kurucu unsurudur.

Eski Türklerde il dini, bir devlet dini olarak ortaya çıkmıştır. İl dini meydana geldiği zaman Türklerde millet vicdanı güçlenmiştir. Böylece milletin vicdanı ön plana geçerken, soyların kendi özel vicdanları ikinci planda kalarak sessizleşmiştir. Bir halkın soyları ve aşiretleri arasında kan dökülmemesine dayalı bir barış ülküsü ortaya çıkmaya başlayınca il dini de kendi kendine oluşmuştur (Gökalp 2017: 82). Bu bağlamda il kelimesi hem devlet, hem de barış anlamlarına gelir. Bu kelimenin barış ve devlet anlamlarına gelmesi, eski Türklerde barışın ve devletin birbirlerine ne kadar bağlı olduğunun göstergesidir. Devlet tesis olduğu zaman yağma kuralları ortadan kalkar, herkesin kendi hakkını aramaya başlaması gibi bir durum söz konusu olmaz

(Niyazi 2017: 25). Toplumsal barış, devlet ile aynı anda meydana gelir. Bir toplulukta çatışma ve kan davası varsa, orada devlet meydana gelmemiştir. Devlet otoritesi meydana gelince, artık çatışmalar ortadan kalkar, özel olarak hak arama yollarına gerek kalmaz. Bu bağlamda eski Türklerde il, hem bir din, hem devlet, hem de barışçılık ahlâkı şeklinde ortaya çıkmıştır (Gökalp 2017: 83). *Divan-ı Lügat'it Türk'te* şöyle bir atasözü geçer: “*Küç eldin kirse töre tönlükten çıkar./Zorbalık kapıdan girse, töre bacadan çıkar.*” (Kaşgarlı Mahmut 2016: 124, 125). Dolayısıyla eski Hunlardan beri il, toprağını ve halkını töreye uygun şekilde muhafaza eden, içerde barışı tesis eden bir oluşumdur (Niyazi 2017: 26). Devletin toplumsal düzeni sağlaması, barışı tesis etmesi, topluluk içerisindeki sorunları çözebilmesi, töre ile gerçekleşebilecek bir durumdur. Barış, devletin töreye uygun davranmasıyla sağlanabilir.

Kutsal bozkır geleneğine geniş anlamda töre denilmiştir. Büyük bir Türk devleti kurmuş olan Türk büyükleri, kendi tecrübe ve inançlarına göre töreler kurmuşlardır. Sonra gelen hakanlar da (Göktürk hakanları) atalarının kurdukları törelere göre devleti yönetmişlerdir ve buna da mecburdurlar. Töreye uygun yönetim olmadığı takdirde düzen bozulur ve devlet, varlığını devam ettiremez. Çünkü varlık sebebi ortadan kalkmıştır (Çimen 2008: 92). *Divan-ı Lügat'it Türk'te* geçen şu atasözü, atalardan gelen şeylerin ne kadar önemli olduğunu vurgular: “*Kal savı kalmıs kağıl bağı yazılmas./Yaşlı sözü atılmaz, kağıl bağı çözülmez.*” (Kaşgarlı Mahmut 2016: 122, 123). Böylece atalardan gelen törenin devam ettirilmesi, Türk devlet felsefesi geleneğinde büyük önem taşır.

Halkın soyları ve aşiretleri arasında kan dökülmemesine dayalı olan barış idealini ilk duyana eski Türklerde Tanrı Kutu unvanı verilmiştir ve bu kişi barış dinini tesis etmeyle ve bunu benimseyen devlet teşkilâtını kurmayla yükümlüdür. Bu şekilde eski Türk hükümdarlarına da Tanrı Kutu adı verilmiştir. Eski Türk inancına göre Hakan kavme Tanrı tarafından gönderilmiştir (Gökalp 2017: 82-83). Eski Türk devlet geleneğinde töre, ilahî kaynaklı yönetimden (kuttan) ayrı olamazdı ve her devlet kuran Kağan muhakkak

bir töre koymuştur. Töresiz bir devletin varlığı, mümkün olamazdı (Çimen 2008: 105). Hakan ya da diğer adıyla il-beyi, devletin yönetimini gerçekleştirir, askeriyei tayin ve idare eder, gerekli durumlarda da danışma meclisiyle görüşmelerde bulunarak törede değişiklik yapardı (Niyazi 2017: 32). Bu da gösteriyor ki töre, değişmez kalıplar biçiminde değildir. Töre, zamana ve şartlara uygun olarak yeniliklere açıktır. Bu bağlamda Türk hükümdarlar da dönem şartlarına uygun olarak, meclislerin de onayını almak suretiyle töreye yeni hükümler getirmişlerdir. Anayasa niteliğindeki töreler her ne kadar değişim göstermiş olsa da adalet, eşitlik, iyilik ve insanlık ilkeleri kesinlikle korunmalıdır (Çimen 2008: 100). Töre, bu özelliğiyle dinamik bir nitelik barındırır. Hem geleneksel törenin ana çatısını korumak hem de geliştirmek gibi bir imkân, mevcut şartlara göre uyumlu olabilmeyi sağlamıştır.

Eski dönemlerde Türklerin düşmanı olan Çinliler, Türklerin töreleriyle ilgili yapılarını ve inanışlarını bildikleri için, Türklerin yurdunu yok etmek yerine onların töresini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Çünkü Türk töresi, toplumu yöneten ve yaşatan tek etkendir (Çimen 2008: 92). Gökalp'in anlattığına göre, Türk hükümdarına Çinli bir prenses getiren Çinli sefir, Türkleri sevdiği için Türk sarayında kalmıştır. Ancak Türklerin Çinlileri taklit etmeye başladıklarını görünce, onları uyarmıştır. Bu dönemdeki Türkler, millî birlik sayesinde zaferler kazanmış ve zenginleşmişlerdir. Ancak Çin modaları Türklerin arasına yavaş yavaş girmeye başlamıştı. Bu nedenle Çinli sefir, Türklerin, Çinlilerin âdetlerine uymaları durumunda, onların kültürlerine alışacakları için bir gün onların hâkimiyeti altına girmek, Türkler için olağan bir şey gibi gelecektir. Böylece Çinli sefir, aslında Türklerin kendi törelerinden ayrılmamaları gerektiğini öğütlemiştir. Çünkü atalarını güçlü kılan bu törelerdi (Gökalp 2017: 26). Orhun Abidelerinde şu ifadeler geçmektedir:

"Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş." (Ergin 2016: 37).

Eski Türklerde en çok önem verilen şey, kültürün korunmasıdır. Çin'den medeniyete dair şeyleri almak için kabileler gönderilmesine sıcak bakılmış, fakat Çin'e giderek kendi benliğinin kaybedilmemesi, millî Türk kültürünün yitirilmemesi gerektiği öğütlenmiştir (Gökalp 2017: 28). Orhun Abidelerinde bununla ilgili şu ifadeler yer alır:

“O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.” (Ergin 2016: 37).

Bu bakış açısı da gösteriyor ki, Türk devlet felsefesi geleneğine göre, savaşla kaybedilmeyen güç, kültürün, törenin elden gitmesiyle çok rahatlıkla yitirilebilir. Bu nedenle öncelikli olarak korunması gereken şey töredir ve devlet felsefesi de buna göre biçimlenmiştir.

Ziya Gökalp, geleneksel Türk düşüncesinin, Türk töresinin Türk devlet felsefesi ve yapılanması üzerindeki etkileriyle ilgili örnekler vermiştir. Bunlardan biri şudur:

“Milattan 199 sene evvel Hiyungnu (Hun) Türk devletinin hükümdarı Mete, Çin imparatorunun karargâhını dört yüz bin süvari askerle muhasara etti. Mete bu askeri, dört livaya (tugaya) taksim etmişti. Her biri dört cihetten birine ikame edilmiş (kurulmuş) olan bu dört süvari livası, Türk mantığına tevfikân (uygun olarak) teşkil edilmişti (oluşturulmuştu):

Şark cihetindeki süvarilerin atları: Gök (Bakla kırtı)

Cenup cihetindeki süvarilerin atları: Kula (Açık sarı)

Garp cihetindeki süvarilerin atları: Kır (Beyaz)

Şimal cihetindeki süvarilerin atları: Yağız (Siyah) renklerinde olmak üzere intihap edilmişlerdi (seçilmişlerdi).” (Gökalp 2017: 41).

Gökalp, yukarıdaki örnekte Türklerin geleneksel dörtlü sınıflandırma mantığının, onların askerî ve siyasi düzenlemeleri üzerinde ne kadar etkili olduğunu vurgulamıştır. Burada Türk töresinin devlet felsefesini ne düzeyde etkilediği, söz konusu örnek vasıtasıyla görülebilmektedir. Ayrıca Gökalp, bu dörtlü sınıflandırmanın başka yerlerde de görüldüğünü ifade eder. Ona göre *Kutadgu Bilig*, konuları adalet, akıl, kudret, itidal olmak üzere dört fasla ayrılmıştır. Adalet, Kün Togdı İlig Han'ı, kudret Ay Toldı Okturuş'u (Hanın veziri), akıl Ögdülmüş'ü (Vezirin oğlu), itidal de Odgurmuş'u (Vezirin kardeşi) temsil eder. Kitap da bu dört kişinin konuşma ve tartışmalarını içerir.

Ayrıca Gökalp'e göre eski Türklerde ordunun düzeni de eski Türk dörtlü tasnifini içermektedir (Gökalp 2017: 42).

“Devlet töreye göre kurulmuş ve töreye göre idare edilmiştir. Devletin ve milletin varlığı ve devamı töre ile mümkündür. Devletini ve töresini terk eden millet yok olmaya mahkûmdur. Milleti refah ve huzur içinde uzun süre yönetmek isteyen yöneticiler halkı zulümden koruyacak doğru yasalar yapmak durumundadırlar. Eğer böyle yaparlarsa halk da mutlu huzurlu olur devlet genişler kalkınır dolayısıyla dünya da düzeler.” (Çimen 2008: 91).

Nihal Atsız şunları söylemiştir: “Milletlerin temeli ahlâktır. Ordu, bilgi, teşkilât gibi şeyler ahlâktan sonra gelir. Gerek Türk milleti olsun gerek başka milletler olsun, ahlâkça yüksek oldukları zaman büyümüşler, ahlâk sağlamlıkları bozulduğu zaman da çürüyüp dağılmışlardır... Türk tarihinde geçirilen sarsıntıların baş sebebi de ahlâkın gevşemesidir.” (Atsız 2017: 55). Türk töresi, her türlü meşakkatli duruma karşı Türk-lüğün ayakta kalabilmesinin en temel unsurlarından biridir (Çiftçi vd. 2008: 35). Türk ahlâkının en temel kaynaklarından biri de Türk töresidir. Dolayısıyla Türk devlet felsefesi de aynı zamanda Türk töresine uygun bir şekilde hareket ederek, Türk ahlâkına uygun faaliyetler gerçekleştirir. Bundan kopma olduğu zaman ise millet ve devlet geriler ve dağılır.

Türk töresi, aile ve toplum içerisinde belli bir konuma göre yer almayı, hiyerarşik bir düzeni ifade eder. Toplum içerisindeki birçok düzen; evlenme, misafir ağırlama, düğün, yeme-içme vs. töre tarafından belirlenir. Toplum içerisindeki insanların birbirlerine karşı tavırları, birbirlerine karşı saygı göstermeleri töre ile olur. Eski Türklerde devlet töresinin temelini de aile töresi meydana getirir (Çimen 2008: 93). Türklerde devlet çok önemlidir. Hind-Avrupalı yerleşik kültürler “baba” sıfatını vatanlarına vermişlerdir. Türkler ise bu sıfatı devlete vermişlerdir. Hind-Avrupalılar yerleşik bir hayata sahipken Türklerde göçebe yapı söz konusudur. Bu nedenle Türklerde devlet, topraktan daha önemlidir ve “devlet baba” hâline gelmiştir. Türk milleti, devletini de kendi töresine uygun bir biçimde kurmuştur. Töre, geçmişten gelen ve geleceğe yön veren bir unsurdur. Türklerde devlet ve

töreyle verilen değer aynıdır (Niyazi 2017: 33, 34). Bu bağlamda Türklerde devletin var olabilmesi için töre hayati bir konum teşkil eder.

Türk töresinin belli başlı niteliklerine bakılacak olursa, Türk törelerinde ortak olan üç genel özellik; kadın-erkek eşitliği, kahramanlık tutkusu ve insani ilişkilerde mertlik ve dürüstlüğü esas olmalıdır. Törenin anayasa niteliğindeki en temel prensipleri; adalet, iyilik, eşitlik ve insanlıktır. Töreyle göre devlet adil olmalı, adalet dağıtılmalıdır. Türk töresi akli da ön plânda tutar ve insan ilişkileriyle toplum-devlet arasındaki ilişkilerde orta yolu bulmak için akıl, önemli bir unsurdur. Ayrıca eşitlik esası göz önünde bulundurularak bir düzen sağlanmalıdır. Türk toplum ve devlet anlayışına göre tüm insanlar hak ve sorumluluklar noktasında eşittir. Türklerde cesaret ve cömertlik de en önemli erdemlerdendir. Bunun dışında millî töreyi ve devleti korumak için bilgi de son derece önemli bir erdemdir. Yöneticilere bilgi unvanı verilmiştir ve yönetici eşleri de bu unvana sahip olmuşlardır. Kadınlardan da aynı erdemler beklenmiştir ve eşlerinin yokluğunda kadınlar vekil olabilmişlerdir (Çimen 2008: 95, 99, 100, 103). Türk töresinde adalete verilen önem şöyle bir örnekle daha iyi anlaşılabilir; Karahanlılar'da hakanlar toplumu adalet ve doğruluğa göre yönetirlerdi. Bu durum çok önemsenmiştir. Eğer hakan bunlara uymazsa, onun elinden kişisel bütün malları alınır. Böylece hakanın, kendi şahsi menfaatlerinin değil, devlet ve milletin hizmetinin peşinden koşması sağlanırdı (Kaşgarlı Mahmut 2016: 24). Devletin birçok özelliği içindeki en önemli üç özelliği; güç, adalet ve milletine yabancılaşmamaktır (Çiftçi vd. 2008: 35). Bunu sağlayan şey ise Türk töresidir. Törenin özellikleri ve Türk devletlerindeki önemli örnekler, Türklerde törenin, yani yasanın; her şeyin, hakanın bile üstünde olduğunu gösterir. Atsız, şu ifadeleri kullanmıştır:

“Has Hâcib Balasagunlu Yusuf tarafından XI. yüzyılda yazılan Kutadgu Bilig, “siyaset bilgisi” demektir. “Uğur, bahtiyarlık” demek olan “kut” kelimesini şimdiye kadar “saadet veren ilim” diye boşuna tercüme etmişlerdir. Bu ismin anlamı; koca eserin muhtevasından da anlaşılacağı üzere siyasetnamedir. Toplumun bahtiyar olması için gerekli şartları saydığı malûm olduğuna göre Türklerin, siyaseti, “toplum bahtiyarlığı bilimi” diye anladıkları ortaya çıkıyor. Nitekim Kutadgu Bilig’den üç asır önce de Bilge Kağan, kardeşi kahraman Kül

Tegin için, İçen Kağan da babası Bilge Kağan için diktirdiği ünlü Orkun yazıtlarında, devlet siyaseti olarak zaferler kazandıklarından bahsetmekle beraber, bunların yanı sıra da milleti doyurmak, giydirmek ve çoğaltmayı, yani bahtiyar etmeyi başardıklarını anlatmışlardır.” (Atsız 2017: 107).

Atsız'ın da ifade ettiği gibi *Kutadgu Bilig* ve Orhun Abideleri, Türk devlet felsefesiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu metinlerde töre kelimesi çok yerde geçmekte ve Türk töresinin Türk devlet felsefesi üzerindeki önemli etkisini ortaya koymaktadır. Orhun Abidelerindeki kimi ifadeler şöyledir:

“... beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun... Tanrı buyurduğu için, kendim deoletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.” (Ergin 2016: 39).

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumun Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş... pek teşkilâtsiz Gök Türk öylece oturuyormuş. Bilgili Kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş.” (Ergin 2016: 41).

“Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, yetiştirmiş.” (Ergin 2016: 45).

“Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüştü, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O töre üzerine kağan oturdu. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.” (Ergin 2016: 47).

“... Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?” (Ergin 2016: 49).

“... On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı...”
(Ergin 2016: 53).

“... İli, töreyi çok iyi kazandım...” (Ergin 2016: 81).

Orhun Abidelerindeki bu ifadelerle bakıldığı zaman, ataların, liderin sözünden çıktığında, töre terk edildiğinde toplumun felakete sürükleneyeceği vurgulanmıştır. İl ve törenin sürekli birlikte kullanılmasına dikkat edildiğinde ikisinin nasıl eşdeğer nitelikte olduğu anlaşılabilir. Türk milletinin uygun yönetiminin, onun refahının ve bağımsızlığının töre ile mümkün olduğu anlatılmıştır. Kağanın Tanrı buyruğuyla geldiği ve gelen kağanların Türk töresine göre hareket etmeleri gerektiği, Orhun Abidelerinde özellikle belirtilmiştir.

Türk devlet felsefesiyle ilgili değerli bilgiler veren bir diğer önemli kaynak da Yusuf Has Hacib’in yazmış olduğu *Kutadgu Bilig*’dir. Bu eserde devlet felsefesi noktasında Türk kültürü ile ilgili bilgilerin yanı sıra yönetimde olması gereken şeylerle ilgili tavsiyeler bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*’de “töre” kavramı çok yerde geçmektedir ve törenin devlet felsefesinde ne kadar önemli olduğu birçok yerde vurgulanmıştır. Bu ifadelerden bazıları şunlardır:

“Ajun inçke tegdi tüzüldi törü, törü birle atın kopurdı örü / Dünya asayışe kavuştu ve düzen kuruldu; o adını kanunla yüceltti.” (Yusuf Has Hacib 2008: 108, 109).

“Bilig kimde erse ajun begleri, törü edgü urmuş kişi yigleri / Dünya beylerinden hangisi bilgili olmuşsa, iyi töre koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.” (Yusuf Has Hacib 2008: 130, 131).

“Olardın kalu keldi edgü törü, kumaru turur tegse koprur örü / İyi töre onlardan kalageldi; bu mirastır, kimin eline geçerse onu yükseltir.” (Yusuf Has Hacib 2008: 132, 133).

“Kılıç ursa bıçsa yağı boynunu, törü birle tüzse ili budnını / O bunlarla kılıç vurup düşmanın boynunu biçer; ilini ve halkını kanun yoluyla düzene sokar.” (Yusuf Has Hacib 2008: 134, 135).

“Törü tüz yorıttı bayudı budun, atın edgü kıldı ol edgü özdün / Yasayı doğruluk ile uyguladı ve halk zenginleşti; o iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı.” (Yusuf Has Hacib 2008: 136, 137).

“Basutçı telim bolsa beg emgemez, işi barça itlür törü artamaz / Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve düzen bozulmaz.” (Yusuf Has Hacib 2008: 156, 157).

"İdi edgü beglik takı edgürek, törü ol anı tüz yoritgu kerek / Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir." (Yusuf Has Hacib 2008: 158, 159).

"Kiming devleti baş kötürse örü, kamug edgü kılgu budunka törü / Halkın içinde yükselip ikbale eren insan halka hep iyi kanunlar koymalıdır." (Yusuf Has Hacib 2008: 174, 175).

"Törü kılsa ilke köni bolsa beg, tilek arzu bulgay bu kolsa kalı / Bey doğru olur ve ülkeye böyle hükmederse, bütün dileklerine kavuşur." (Yusuf Has Hacib 2008: 222, 223).

"İtildi ili hem tüzüldi törü, ilig devleti boldı künde örü / Memleketi düzenlendi, idaresi düzeldi; hükümdarın mutluluğu günden güne arttı." (Yusuf Has Hacib 2008: 258, 259).

"Törü tüz yoritgil budunka köni, kününg edgü bolgay könilik küni / Halka yasayı doğru ve dürüst uygula ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın." (Yusuf Has Hacib 2008: 310, 311).

"Özüng mengü beglik tilese tuçı, törü kıl budundan kötürgil küçi / Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzere zulmü kaldır." (Yusuf Has Hacib 2008: 318, 319).

"Törü edgü ur ay törü birgüçi, turu öldi isiz törü urguçı / Ey kanun yapıcı, iyi kanun koy; kötü kanun yapan, hayattayken ölmüş demektir." (Yusuf Has Hacib 2008: 322, 323).

"Ongardı törü hem toku iç tapug, açıldı tapugdın tilemiş kapug / Kanun, erkân ve iç-hizmeti başarıyla yerine getirdi; bu hizmeti sayesinde, arzu ettiği kapılar kendisine açıldı." (Yusuf Has Hacib 2008: 350, 351).

"Tüzüldi törü hem itildi ili, ilig inçke tegdi bekip il ulı / Kanunlar koyuldu ve memleket düzene girdi; ülkenin temeli sağlamlaştı, hükümdar huzura kavuştu." (Yusuf Has Hacib 2008: 370, 371).

"Bu beglik için barça begler bilir, törü öngdi kıl yang olardan kelir / Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve düzen, örf ve âdet onlardan gelir." (Yusuf Has Hacib 2008: 396, 397).

"İki neng turur ilke bağı beki, biri saklık ol bir törü il köki / Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri de kanun; bunlar esastır." (Yusuf Has Hacib 2008: 408, 409).

"Kayu beg törü birse ilde köni, ilin itti kodtı yaruttı küni / Hangi bey memlekette doğru kanun koyduysa, o memleketini düzenlemiş ve gününü aydınlatmıştır." (Yusuf Has Hacib 2008: 410, 411).

“Köyer ot turur küç yağusa küyer, törü suv turur aksa ni’met öner... Uzun il yiyeyin tise ay büğü, törü tüz yoritgu budunug küğü... İl artar törü birle itlür ajun, il eksür bu küç birle buzlor ajun... köngül tüzse begler yoritsa törü, bu beglik buzulmaz turur kiç örü / Zulüm yanan ateştir, yaklaşanı yakar; kanun sudur; akarsa, nimet yetişir... Ey hakîm, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın... Kanun ile ülke genişler, dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir, dünya bozulur... Beyler gönüllerini temiz tutup kanunu yürütürlerse, beylik bozulmaz, uzun süre ayakta durur.” (Yusuf Has Hacib 2008: 412, 413).

“Siyaset bile beg tüzür il törü, kara kılkı itlür siyaset körü / Bey memleket ve kanunu siyaset ile düzeltir; halk da hareketini onun siyasetine bakarak düzenler.” (Yusuf Has Hacib 2008: 424, 425).

“Törü tüz yoritting itildi ajun, kim erse küçek ilde körmez közün / Kanunu doğru uyguladı, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor.” (Yusuf Has Hacib 2008: 564, 565).

“Tapugka eng aşnu törü bilgü öz, yime kıl kılınçı sözi sözke tüz... törü hem toku birle öğren tapug, tapug bilding erse yaradı yüzüng / Hizmet için ilk önce kişi yolu töreyi bilmeli; onun tavrı, hareketi ve sözü teşrifata uygun olmalı... Töre ve usule göre hizmet etmesini öğren; hizmet etmesini bilersen başarılı olursun.” (Yusuf Has Hacib 2008: 696, 697).

“Bu il kün itigi bu begler işi, törü hem toku birle itti kişi / İnsanlar halkın idaresini ve beylerin işini belirli bir töre ve usule göre yürütür.” (Yusuf Has Hacib 2008: 698,699).

“Kamug nengke öngdi törü bar sözi, törü tüz yoritsa yarur er yüzi / Her şeyin usulü, adabı erkânı vardır; usulü tam olarak uygulayan kişinin yüzü güler.” (Yusuf Has Hacib 2008: 788, 789).

Kutadgu Bilig’de daha birçok yerde töre kelimesi geçer ve törenin devlet idaresinde, yönetimde ne kadar önemli olduğunun vurgusu vardır. Bu eserde töre kelimesi; düzen, yasa, nizam, bilgi, adalet, asayiş gibi anlamlarda kullanılmıştır. Törenin olmadığı yerde zulmün olduğu, törenin olduğu yerde ise huzurun, istikrarın olduğu söylenir. Yöneticilerin töreye göre devleti idare etmeleri gerektiği, kalıcı olmanın şartının bu olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Türk devlet felsefesinin en önemli kaynaklarından biri olan bu eserde Türk devlet felsefesinde törenin ne kadar önemli olduğunun, töreye uygun hareket

edildiği zaman başarının elde edildiğinin, törenin terk edilmemesi gerektiğinin vurgusu yapılmıştır.

Sonuç

Devlet idaresi altında insanların bir arada yaşayabilmeleri, yasal düzenle mümkündür. Devlet, insanları doğru yasalara göre, adil bir şekilde yönetmelidir. Devletin ve yasanın gereği budur. Yasanın olmadığı yerde keyfi uygulamalar ve zorbalık devreye girer. Böyle olunca da insanlar arasında adalet, eşitlik gibi esaslar gözetilemez. Bu nedenle hukukun üstünlüğü her zaman sağlanmalıdır.

Eski Türk devletlerine bakıldığı zaman onlarda töre, devlet siyasetini ve kanunu ifade etmiştir. Türk devletleri geleneksel Türk töresine göre kurulmuş, ona göre idare edilmiş, ona göre hükümlerde bulunmuştur. Törenin bu kadar önemsenmesi ve devletin temeline konulması, her gelen hükümdarın da buna riayet etmesinin gerekliliğinin öğütlenmesi, eski Türk devletlerinde hukukun üstünlüğü ilkesinin de ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir. Aynı zamanda töreye uygun bir siyaset geliştirmek, hem toplumu kendi öz kültürüne göre ahlaki bakımdan yetkinleştirmenin, hem de yine bu öz kültüre göre yönetim gerçekleştirmenin esasıdır. Bir toplum kendi özünden uzaklaştırıldığı zaman, o milletin başka ülkeler tarafından dağıtılması ve boyunduruk altına alınması kolaylaşır. İşte Türk töresi de Türklerin, çok eski zamanlarından beri gelen değerleri ve uygulamaları olduğu için, Türk devlet felsefesini de bu doğrultuda etkilemiştir. Türkler kendi törelerine uydukları zaman güçlenmiş, kendi törelerinden uzaklaştıkları zaman da zayıflamışlardır. Tecrübeler bunu gösterdiği için eski Türk yöneticileri de siyasetlerini ve kanunlarını Türk töresine uygun bir biçimde gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Bir ülkenin gelişebilmesi, içerde ve dışarda güçlü olabilmesi için o ülkenin devleti ve milleti arasında bir uyumun olması gerekir. Bu uyumun olabilmesi de iyi bir yönetimden geçer. Eğer devlet mekanizması milletini çeşitli erdemlere göre yönetmezse, türlü kurnazlıklar ve aldatmacalara göre iş görür yalnızca kendi çıkarlarını düşünürse, o ülkede ilerleme de gelişme de üretim de kalkınma da olmaz. Çünkü böylesi bir devlet, yalnızca kendini düşünmekten, milletini düşünmeye zaman bulamaz ki zaten böyle bir kaygısı da olmaz.

Böyle bir ortamda dışarıya bağımlı yaşanır, bağımsız bir ülke olabilmek imkânsızlaşır. Çünkü halkıyla barışık olmayan ve onu kandıran bir devlet yalnızca kendi çıkarlarını düşündüğü için, halkının müşküllüğünü de gidermez, hak edene hakkını da vermez; her şey benim olsun der. Hâl böyle olunca da toplum, hayatını idame ettirmeye çalışır, ilerleme ve gelişme için çaba sarf edemez, sözün kısası önüne konulanı yemek zorunda kalır. Böyle bir ortamda üretim olmadığı için, dışarıya bağımlı bir yaşam sürülür; dışarının üretiminden faydalanılır. Milletine yabancı olan bir devlet de dış siyaset noktasında kendi çıkarları doğrultusunda hareket eder ve bağımsız bir ülke olabilmek gibi bir erdemi çok fazla önemsemez. Bu nedenle devletin yürüteceği siyaset, toplumuyla barışık olabilmesinin, onunla uyumlu hareket edebilmesinin hayati unsurudur.

Toplumla barışık olabilmek, onu iyi idare edebilmek için de o topluma uygun yasaların, uygulamaların, siyasetin geliştirilmesi gerekir. Yasa koyulduğunda, ayırım gözetmeksizin, yönetim kademesinin dahi bu yasalara uyması gerekir. Böyle olduğu zaman düzen olur, adalet olur, eşitlik olur. Türk töresinin de önemi, her ne kadar şartlara göre güncellense de adalet, eşitlik, insanlık, iyilik, sorumluluk gibi unsurlardan asla taviz vermemiş olmasıdır. Yapmış olduğumuz inceleme de gösteriyor ki eski Türk devletleri kendi özlerine bağlı olarak yasayı düzenleyip buna riayet ettikleri zaman güçlü ve başarılı olabilmişler, toplumla birlikte refaha ulaşabilmişlerdir.

Türk töresinin katı olmayışı ve şartlara göre, temel unsurlarından ödün vermediği müddetçe güncellenebilmesi; kendi kültürel özümüze, kendi değerlerimize bağlı olarak, günümüz şartları çerçevesi içerisinde hukukun üstünlüğüne dayalı bir biçimdeki düzenin olması gerekliliği noktasında bize bir örnek teşkil edebilir. Bizim tarihin çok eski dönemlerinde yaşamış olan atalarımızın bunu gerçekleştirebilmiş olması, bizim için de bir feyz kaynağı olmalıdır; ancak böyle olduğu zaman ilerleme ve gelişme gösterilebilir. Türk töresinin Türk devlet felsefesi üzerindeki önemli etkisi aşikâr; bu şekilde kanuna, adalete, eşitliğe, iyiliğe verilen önem ve gösterilen saygı, eski tarihimizden örnek alınması gereken en önemli unsurlardır.

Kaynakça

- Atsız, H. N. (2017). *Türk Ülküsü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çiftçi, A. vd. (2008). *Türk Düşüncesi*. (Haz: Türk Düşünce Hareketi Merkez Heyeti), İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Çimen, L. K. (2008). *Türk Töresinde Kadın ve Aile*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ergin, M. (2016). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gökalp, Z. (2017). *Türk Töresi*. (Haz: H. İ. Şahin). İstanbul: Ötüken.
- Hacib, Y. H. (2008). *Kutadgu Bilig*. (Çev: R. R. Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kaşgarlı Mahmut (2016). *Divan-ü Lügat'üt Türk*. (Haz. O. N. Ekiz vd.) İstanbul: Toker Yayınları.
- Nerimanoğlu, K. V. (2011). *Türk Halkbilimi Dili ve Poetikası Fikir Hayatı*. (Türkçeye aktarma ve uyarlama: A. Asker ve M. Gayıbova). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Niyazi, M. (2017). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

TÜRK DEVLET MODELİ AVRUPA DEVLETLERİNE ROL MODEL OLABİLİR Mİ?

Fatih OĞUZ

Giriş

Avrupa'daki birçok ülke siyasetini derinden etkileyen gelişmelerin başında şüphesiz sığınmacılar gerçeği bulunmaktadır. Bu gerçeği ülkelerde yaşanan seçimlerde tartışma konusu edildiğini ve bunun üzerinden Parti yetkilileri programlarına ve seçimlerde aday gösterdikleri temsilcilerin çalışmalarına geniş yer verdiklerine müşahede ediyoruz. Avrupa ülkelerinde sığınmacılar üzerinden oluşturulan gündem o kadar etkili bir konuma erişti ki Almanya gibi bazı ülkelerde seçmenlerin siyasi dengeler ekseninde kaymalar yaşanmıştır. Sığınmacılar sorununu anlayabilmemiz için özellikle bir döneme gitmemiz gerekmektedir.

Postmodernizm sürecinde ivme kazanan çokkültürlülük ve çokseslilik simülasyonuna 2000'li yıllarda artış gösteren küresel terörün uluslararası sahayı aşarak direkt etki sağlaması o güne kadar yetkinliği kısıtlamaya ve hatta tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılan millî devlet sistemi ve ulusal yapılar küresel teröre karşı zayıf ve hatta kasti olarak kayıtsız kaldığı bahanesiyle mücadele edilmesi gereken fenomenin ilk sırasını almıştır. 11 Eylül 2001 tarihinden sonra iç ve dış

güvenlik olarak iki tür ile temsil edilen ulusal güvenlik yerine uluslararası güvenlik geçiyor ve artık sadece sermaye değil uluslararası güvenlik politikaları da kıtaları gümrüksüz dolaşmaya başlıyor. 21 Eylül 2001 tarihinde dönemin ABD Başkanı George Bush'un Kongre üyelerinin huzurunda yaptığı konuşma göstermiştir ki Soğuk Savaş Berlin duvarının yıkılmasıyla tarih sahnesinden çekilmedi, sadece suret değiştirerek sıcak savaşın sinyalini verdi.¹

Bu konuşması o güne kadar Berlin Duvarının yıkılmasıyla birlikte gelişim sürecini manevi ve tarihi değer yargılardan kopuk ilerleyen Postmodernizm Soğuk Savaşından yorgun çıkan millî devletlerin tüm birimlerine sirayet etmeye çalışmıştır. Soğuk Savaş döneminde dünyayı yeni bir cihan savaşından koruduğu iddiasıyla ortaya çıkan Postmodernizm moderniteyi tüm felaketlerin müsebbibi olarak göstermiştir. Mimariden edebiyata kadar Postmodernizm bu sefer karşımıza küresel reçete olarak ortaya çıkarmıştır: Postkosmopolitizmin itici gücü olan postmodernizm, Berlin duvarının devrilmesiyle postkolonizmi merkeze alan bir düzene doğru ilerledi. Bu düzenin kıtalar aşırı imkânlarla ve egemenliğe sahip olabilmesi için tüm dünya ülkelere demokratikleşme, medeniyetleşme, zenginlik ve refah vaadinde bulundular. Razı olanlara Uluslararası Birlikliklere üyelikler, Uluslararası Şirketlerde ortaklıklar veya Uluslararası

¹ Gücümüzün her aracını devreye koyacağız. Diplomasinin her aracını, İstihbarat birimlerin her imkanını, adli kovuşturmanın her aracını, her türlü finansal etki ve savaşlar için ihtiyaç duyulan her türlü silahlı terörün küresel ağını yıkmak ve yenmek için kullanacağız. Cevabımız hızlı bir karşı saldırı ve birkaç saldırıdan daha fazlasına sahiptir. Amerikalılar tek bir muharebe beklemesinler. Bu zamana kadar yaşamadığımız uzun bir sefer ile karşı karşıyayız. Her bölgede bulunan her millet karar vermelidir: Ya bizimledirler ya da teröristlerle. Bu günden itibaren Birleşik Devletler teröristlere yataklık eden ve destek çıkan her milleti düşman rejim olarak kabul edecektir. Bu sadece Amerikanın kavgası değildir. Sadece Amerikanın hürriyeti tehlikede değildir. Bu dünyanın kavgasıdır. Medeniyetin kavgasıdır. Gelişime, çoğulculuğa, hoşgörüyeye ve hürriyete inananların kavgasıdır. Medeni dünya Amerika'ya katılmaktadır. Terör cezasız kalırsa sırada olacak olanın kendi şehirleri, kendi vatandaşları olabileceğini anladılar. (<http://www.faz.net/aktuell/politik/dokumentation-bushs-rede-vor-dem-kongress-132494.html>)

Kurum ve Kuruluşlarla imtiyazlı ilişkiler sundular. Rızı olmayanlara ise silah, enerji ve sermaye kozunu kullanarak kaos ve kargaşa çıkmasını sağlamaları neticesinde vücut bulan terörizmi bahane ederek kendilerinde direkt müdahale etme hakkı buldular. Böylece hem bir ülkenin düzenini dönüştürme hem de coğrafi yapıyı menfaatlerine göre şekillendirme imkânlarını meşru yollar üzerinden elde etmiş oldular.

Kapitalizmin zorladığı imkânlar dâhilinde postkozmozopolizmin, postmodernizmin ve postkolonizmin en yüksek güç zirvesine eriştikleri dönem supranasyonel devir olarak kabul gören devirdir. Millî devletlerin sayısı 1980 yılında 177 iken bugün 200'ü aşmış durumdadır. Sayının çıkmasında en büyük etken Sovyet Birliği'nin ve Yugoslavya'nın dağılmasıdır (Bröning, 2018, s.9). Çokuluslu Birlikler çözümlü yerine yeni millî devletleri ortaya çıktığı bir devirde millî devlet yönetimi ölü sayılmıştır. Lakin görülüyor ki ölü sayılan millî devlet modeline bir dönüşüm var. Bu dönüşümün en büyük nedeni yazının girişinde bahsedilen Sığınmacılar Sorunu olarak veriliyor. Neden olarak gösterilen Sığınmacılar Sorunu meşruiyeti ebedi olarak kabul ettirilmeye çalışılan çokuluslu ve çokkültürlü temalı radikal çoğulculuk anlayışıdır. Radikal çoğulculuk postkozmozopolizmin normalleşme ve demokratikleşme beyanıdır. Halkın millî kültür ve millî değer yargısının çözüldüğü, günümüze ve geleceğimize dair sosyokültürel endişelerin dikkate alınmadığı bir düzen içerisinde kültürü, dili, dini ve coğrafi menşeyi farklı olan büyük bir insan akımının yaşadığı bir dönemde halkın vereceği tepki her sosyal dilime olumlu veya olumsuz etkisi olduğu gibi siyasî platformda da bariz bir şekilde görülmektedir. Millet gerçeğinin miadını doldurduğu ve millî devletinin geçerliliğini yitirdiği varsayılan bir dönemde sığınmacıların beraberinde getirdiği sosyokültürel sorunların üstesinden gelebilmek ve buna karşılık yükselen aşırı sağ dalgasına katılım sağlayan sıradan vatandaşların endişelerine ve isteklerine cevap verebilmek için yeniden millî devlet ve toplumsal mutabakat adı altında millî veya yerli değerlerden oluşan sosyal yargı, siyasetçilerin ve düşünürlerin gündeminde tekraren yer bulmaya başlamıştır.

Örnek olarak Francis Fukuyama'nın Devlet İnşası isimli kitabında yer verdiği düşüncesini gösterebiliriz: "Büyük güçlerin çatıştığı bir dünyaya geri dönmek istemememize karşın, güç ihtiyacının farkında olmamız gerekir. Devletlerin ama sadece devletlerin yapabileceği bir şey vardır ki, o da meşru gücü anlamlı bir şekilde toplamak ve bir araya getirmektir. Bu güç, yurtiçinde bir hukuk düzenini yürürlüğe koymak ve aynı şekilde dünya düzenini uluslararası düzeyde korumak için şarttır. Egemenliğin günbatımını öne sürenler -ister sağ kanatta, serbest piyasaların savunucuları; ister sol kanatta, çok taraflılık yandaşları olsun- günümüz dünyasında ulus devlet egemenliğinin yerini neyin alacağını açıklamak zorundadırlar. Bu boşluğu fiilen doldurmuş bulunanlar, çokuluslu şirketler, sivil toplum örgütleri, uluslararası örgütler, suç kartelleri, terörist gruplar ve benzerleri gibi, belli oranda güce ya da meşruiyete sahip olan fakat aynı anda ikisini birden nadiren büyesinde barındıran kuruluşlardan oluşan renkli bir koleksiyondur. Net bir cevabın yokluğunda, ulus devlet egemenliğine geri dönmekten ve bir kez daha devleti nasıl daha güçlü ve verimli kılabileceğimizi anlamaya çalışmaktan başka seçeneğimiz yok (Fukuyama, 2008, s. 141-142).

Almanya Örneğinde Millî Devlet'e Doğru

Sanayi Devrimi'ni ve Aydınlanma Çağı'nı başarıyla karşılamış ve bunun üzerinden o güne kadar örneği bulunmayan ve Bismarck'ın başlattığı sosyal sigortalarına yönelik inkılaplarıyla Sosyal Devlet modelini oluşturarak (Schmid, 2012) tüm dünya devletlerine ölçüt olan Almanya üzerinden millî devlet yönetimini çağrıştıran kuramlar ve kurumlar supranasyonel alternatiflerle revize edilmeye çalışıldı. Almanya zorunlu askerlik şartını kaldırdı. Sportif turnuvaların gerçekleştiği zamanlarda her yerde Alman bayrağının dalgalanması, Alman bayrağının renklerinden oluşan aksesuarların piyasada revaçta olması çokkültürlü ve liberal yaşamı zedeleyebileceği ve hatta tehdit oluşturabileceği yönünde tartışmalar açıldı. Uyum çalışmaları kapsamında Alman siyasetinin Almanya'nın temsil ettiği değerleri merkeze alan "Öncü Kültür" teorisini öne sürdüklerinde bu önerileri nazizmden kalan uygulamalarla eşdeğer tutuldu. Alman Federal Meclisinde

aslı olan millî sembol kartalın indirilmesi, meclis odalarından Alman bayrağının kaldırılması gibi öneriler yapıldı. “Biz” duygusu yerine “hepimiz” duygusu toplumun reflekslerine bağlanmak istenildi. “Biz” duygusu sınır koyucu bir aidiyet ifadesidir. “Biz” denildiğinde karşılığında “onlar” belirginleşiyor. Lakin “hepimiz” denildiğinde “biz”i ve “onlar”ı kapsayan bir supranasyonal kimlik meydana geliyor.

Avrupa kıtasında yaşayıp “hepimiz” fikrini benimseyenler “Avrupalı”lık kimliği ile öne çıkmaktadır. Avrupa Para Birimi, Avrupa Ekonomik Strateji, Avrupa Medeniyet Siyaset ve Avrupa güvenliği için tesis etmesi planlanan Avrupa Ordusu... Devlet düzeyinde olan bir Avrupa statüsünü Anayasal güvencesi altına alabilmek ve bir nesil inşası haline getirebilmek için Avrupa Birliğini oluşturan ülkelere kendi millî devlet modellerinden uzaklaşmaları ve ABD modelinde Avrupa Birleşik Devletlerinin kurulmasını önermişlerdir. Bu öneriyeye sahip çıkanların arasında eski AP Başkanı ve eski SPD Genel Başkanı Martin Schulz bulunmaktadır. Partisinin 7 Aralık 2017’de gerçekleşen kongresinde şunları söylemiştir: “*Heidelberg Programı çerçevesi içerisinde 1925 yılından beri SPD Avrupa Birleşik Devletleri talep etmektedir. (...) Niye şimdi 100 yıl sonra yani en geç 2025 yılında Anayasal Antlaşma ekseninde Avrupa Birleşik Devletlerini gerçekleştirmeyelim? (...) Anayasaya destek vermeyen AB üyesi olan ülkelerin üyeliği de iptal edilsin.*” (Schulz, 2017). Bu öneriyeyi yapan Schulz kısa bir zaman sonra partisinin başından ayrıldı ve partinin yeni bir genel başkan seçmesi ve hükümet ortağı olmasına rağmen parti günden güne seçmen kaybetmektedir.

Almanya’nın kitle partileri denildiğinde akla iki parti gelir: CDU (Hristiyan Demokratlar Birliği) ve SPD (Almanya Sosyal Demokrat Partisi). Şansölye Merkel’in küresel platformda elde ettiği itibar ve yılların verdiği tecrübe nedeniyle ister parti içi ister seçmen nazarında yaşadığı bazı sıkıntılara rağmen seçmen kaybını SPD’de olduğu gibi yoğun yaşamamaktadır. Lakin yine de seçmen tabanında başka partilere doğru kaymaların hızlandığı araştırmalarda ve son seçimlerde gözlemlenmiştir.

Eski ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger’in “Dünya Düzeni” isimli kitabında dile getirdiği şu sözünü dikkate almamız gerekmektedir: Günümüzdeki devletçilik ilkesinin karşılaştığı zorluk

Uluslararası Sistemi yeniden yapılandırmaktır (Kissinger, 2014, s. 422).

Kissinger'in kastettiği husus, Almanya örneğinde olduğu gibi diğer AB ülkelerinde yaşanan seçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Orada çoğulculuk perspektifinde makul düzeyde politika yapan kitle partileri halkın nezdinde karşılık bulamadığı gibi sığınmacı sorunu gibi küresel bir gelişmenin karşısında çaresiz kalmaktadırlar. Halk genelde ve yerelde ülke olarak elde ettikleri kazanımlarının heder edilmesi konusunda endişelerine, taleplerine ve tepkilerine kitle partileri tarafından kulak vermedikleri kanısına vararak ya sokak gösterileri üzerinden ya da kitle partilerden kopan partilere oy vermeleri üzerinden seslerini duyurmaya çalışmaktadırlar. Fukuyama'nın bahsettiği o boşluk halkın tepkisi üzerinden kendi ideolojilerini genel bir kabule dönüştürmeye çalışan radikal grupların aktivistleri tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır. Şu an başta Almanya olmak üzere Avrupa Ülkelerinin ve Birleşik Avrupa İdealinin gerçekleşebilmesi için öncelikle ortak değerler manzumesi ve mevcudiyet felsefesine sahip olmaları gerekmektedir. Avrupa'nın siyasî birlikteliğin kuruluş felsefesiyle ilgili farklı tanımlamalar içerisinde en isabetli bulunabilecek olan tanım, İkinci Cihan Harbi sonrası kurulan Almanya Federal Cumhuriyetinin birinci Cumhurbaşkanı olan Theodor Heuss tarafından dile getirilmiştir. Batının (Batı Avrupa) çıkış noktası üç tepedir: Golgota (Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği varsayılan tepe), Atina'daki Akropolis ve Roma'daki Capitol tepesi. Batı hepsinden manen etkilendi ve isteyen her üçüne, hatta mecburi olarak, bir bütün olarak bakmalıdır (www.theodor-heuss-haus.de).²

Heuss'un bu üç tepe tasviri Hristiyanlık inancı, Yunan kültürü ve Roma hukukunu temsilindedir. Bazı yorumcular Golgota tepesinin Kudüs'te olması hasebiyle Hristiyanlık inancı halkasına Yahudilik inancını ekleyerek Avrupa'nın temel değerlerini Hristiyanlık-

² İkinci Cihan Harbi sonrası kurulan Almanya Federal Cumhuriyetinin birinci Cumhurbaşkanı Prof. Theodor Heuss Heilbronn'da 16 Eylül 1950 tarihinde düzenlenen bir okul etkinliğinde yaptığı konuşmadan alıntıdır.

Yahudilik inancı, Yunan Kültürü ve Roma Hukuku üzerinde oturtularak “Birleşik Avrupa” idealine mevcudiyet statüsü vermektedirler.

Avrupa Birliği’nin en önemli sosyokültürel ve sosyoekonomik kolonunu taşıyan İngilizlerin aldıkları Brexit kararı ile bu statü idealini ütopyalaştırdı. Ütopyalaşmayı kabul etmeyenler “madem İngilizler yok kendileri bilir, bizler de kendimize yeni ortaklar buluruz” mealinde özellikle eski Varşova Paktına üye olan ülkelere yöneldiler. Polonya, Macaristan, Bulgaristan, Slovakya, Romanya gibi ülkeleri AB’ye üye yaptılar. Lakin istedikleri sonuca erişemediler. Özellikle Polonya ve Macaristan’da ciddi manada AB’nin temsil ettiği değer yargılara karşı siyasî gelişmeler söz konusu olmaktadır. Buna karşılık AP bu iki ülkeye yaptırımlar uygulanması için oylama neticesinde karar almıştır. AB’nin tüm bu kritik ilerlemesi olmasına rağmen AB’yi genişleterek bu tür krizlerin üstesinden gelinebileceği ve küresel rekabetin karşısında güç kazanılacağını söyleyen AB Komisyonu Başkanı Juncker’e karşı AP’de bulunan bir fraksiyon sözcüsü olan ve kilden tepki gecikmemiştir: “Halkın çoğunluğu AB’den uzaklaşıyor!”

Tüm çareyi millî devletlerin bertaraf edilmesinde bulanlar ve bu politikaya yönelik gündemi dizayn edenler sığınmacılarla birlikte ay-yuka çıkan çaresizlikleriyle yüzleşmek zorunda kalmışlardır: Bu boşluğa idealleri gömülüyor!

Sığınmacıların yoğun akımıyla başlayan süreç yerli halkı kendisine “kimliğim nedir?” sorusunu doğal olarak sordurtuyor. Çünkü karşısında dil testine tâbi olmuş, iş göçü ve beyin göçü nedeniyle ülkesine gelmiş kalifiyeli ve dünyayı tanıyan göçmen yok. Karşısında feodal ortamlarda ve demokrasi olmayan rejimlerde büyümüş, dinî ve medeni yorumları çok uçta olan, savaş ve kaos nedeniyle psikolojisi yıpranmış olan kaçkınlar var. Bu insanların çoğu genç ve ailece kalabalıklar. Belki maddiyat bakımından güçsüzler ama manevi yönde yoğun dinsel aidiyetleri mevcut. Buna karşılık yaşlı ilerlemiş ve gençleşmeyen, çekirdek aileden öteye gidemeyip bireyselleşerek yalnızlaşan, maddî anlamda zenginliğine zenginlik katan ama manevi noktada gittikçe güç kaybeden bir Avrupa topluluğu var. İşte tam bu noktada insanlar kendilerini vatandaş olarak çaresiz ve

sahipsiz hissetmeye başlarlar ve ardında güçlü bir iradeyi görmek isterler. Bu irade; devletin siyasî ve meşru kuvveti, devlet çatısını güçlü tutan ülkenin ve mensubu olduğu toplumun kültürel kazanımlarıdır.

“Hepimiz” olgusunun bu tablonun karşısında radikal çoğulculuk yöntemiyle nasıl buharlaştığını gören vatandaş ayniyetini “Biz”de aramaya kalkar. Hayatı boyunca aşırı sağ ile bir ilişkisi olmamış, yabancı veya İslâm düşmanlığı taşımamış birçok insanın “burada yıllarca yaşamış, burada doğmuş büyümüş, anayasal düzene riayet eden yabancı kökenli hiçbir kişiye karşı değilim. Nazilerden de zerre kadar haz almam. Lakin korkuyorum! Bu korkumu dile getiriyorum diye bana niye Nazi muamelesi yapılmakta? Ben vatandaşım, ben halkım, ben sosyal devletimizin ve değerler düzenimizin içine düşeceği kargaşadan endişeliyim” tarzında görüş beyan ettiklerine günlük yaşam içerisinde şahit olunabilmektedir. İnsanlar bu kontrolsüz çoğunluğu, çokuluslu ve çokkültürlü akımı kontrol edebilecek, yerli düzenlerini (şehir kimliği, kültür öğeleri vd.) koruyabilecek ve onları vatandaşlık şemsiyesi altında ileriye taşıyabilecek bir devlet iradesinin kararsızlığından bahsediyorlar.

Burada en önemli vurgu sosyal devletin geleceğidir. Her millî devlet sosyal devlet olmayabilir ama her sosyal devlet millî devlettir (Bröning, 2018). Sosyal devletin varlığını ve geleceğini günün şartları içerisinde ileriye götüren öncü kuvvet millî devlet şemasıdır. Millî devlet eksik olduğunda sosyal devlet en büyük güç dayanağını yitirir ve halkı arayış içerisine sevkeder. Fukumaya'nın bahsettiği boşluğun bu arayış olduğunu söyleyebiliriz. Bu arayış Almanya'da PEGİDA gibi sivil inisiyatif hareketlerle, AfD (Almanya için Alternatif) gibi partiler tarafından karşılanmak istenildi. Ve ortaya siyasî alanda derin eksen kaymalarına sebep oldu. Almanya'da olağan olmayan hükümet kurma krizi yaşandı. Hükümet kuruldu ve bu sefer de hükümet içerisinde göçmenler ve sığınmacılar temalı görüş ayrılığı her alanda kendisini belli etti.

Bununla birlikte kamuoyunda Alman olmak, millî devlet, millet gerçeği, yurt sevgisi, millî kültür gibi konular her siyasî fraksiyona mensup veya hiçbir siyasî oluşuma mensup olmayan vatandaşlar tarafından tartışılır oldu. Kendini seven her insanın narsist olmadığı

gibi kendini seven her milletin narsist bir canavara dönüşme-yeceğini aksine bu tür hastalığa aşağılık kompleksine kapılmışların sahip olduklarını (Dorn, 2018); millî kimliğinin korunması, millî kültürünün yaşatılması, millî kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve mensubu olduğu milletini sevmenin doğal sonucu olan millî devletin postkozmozopolitizmin ürettiği sığınmacılar sorunu başta olmak üzere supranasyonel krizlere karşı en etkili reçete olduğunu Almanya'nın hem sağ, hem de sol kesimde dile getirenlerin sayısı giderek çoğalmaktadır (Bröning, 2018, s. 18-33).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Örneğinde Arzulanan Millî Devlet Modeli

Almanya gibi diğer Avrupa Ülkeleri artık çokkültürlü ve çokuluslu bir yapıyla bir arada yaşamaya mecbur kaldıklarını kabul etmek durumdadır. O nedenle sığınmacıların arasından nitelikli olanları değerlendirmek istemektedirler. Bunu yaparken de kendi dünya görüşlerini oluşturan değerlerle bütünlük içerisinde olmalarını sağlayacak bir devlet modelinin varlığı önemsenmeye başlandı. Zorunlu askerlik şartı tekrar gündeme geldi. Lakin bu madde salt bırakılmayacak ve nitelikli olan göçmen kökenli vatandaşlarının dâhil edilmeleri için çareler düşünülmektedir. Almanya göçmen kökenli insanlar için yurt olarak cazip konuma getirilmek istenilmektedir. Böylelikle sahip oldukları kültürel kazanımlarıyla birlikte yabancı olan ama aynı zaman da yeni ve dinamik bir yapıya sahip farklı kültürlerin temsilcileri olan kıymetler toplumsal ilerleyişte değerlendirilmiş olmaktadır. Buna cevap verebilecek bir millî devlet modeli var mıdır? Evet vardır, Türkiye Cumhuriyeti devleti!

Çok iddialı gibi görünen bu cevabın açılımını Halil İncalcık şöyle yapmaktadır: Atatürk inkılabı, bugün yalnız Türklüğün değil, hür dünyanın idealidir. Onun kurduğu millî devlet, uyanan milletlere bir ilham ve kuvvet kaynağı olmaktadır. Atatürk, bugün yalnız kendi milletinin değil, cihan tarihinin de yapıcı kuvvetlerinden biri haline gelmiştir (İncalcık, 2017, s. 154).

Halil İncalcık'ın uyanan milletlere ilham ve kuvvet kaynağı olarak tanımladığı Atatürk'ün millî devlet modeli şu açıdan önemlidir.

Türkiye Cumhuriyeti devleti, kurucu ve hâkim unsur olması sebebiyle devlet omurgasını oluşturan, Türk milleti ile birlikte asırlar boyu birlikte yaşamış farklı kültürlere ve farklı inançlara mensup toplumların bulunduğu bir coğrafya üzerinde hüküm süren Cihan İmparatorluğun varisidir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti devleti kuruluşunda inkılaplarıyla ve yönetim şekliyle vatandaşlık mutabakatı etrafında birlikte yaşama ve birlikte gelecek kurma idealini insanlara sunabilme başarısını gösterme zorunluluğuna sahip bir devlettir. Bu zorunluluğunu ancak ve ancak güçlü bir irade ile hayata geçirebilirdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu başarısını Celal Bayar -yazıldığı tarih ve dönem dikkate alınmalı- şöyle anlatmaktadır: “Emperyal devletlerin hiçbir çeşiti yaşamıyor. İster uygarlığa, ister inanca, ister kaba güce dayansın, eninde sonunda parçalanıyor ve siliniyor. (...) İmparatorluk tabanlarının hiçbir çeşidi sağlam ve sürekli değil! Öyleyse, sağlam ve sürekli olan bir devlet tabanı aramak gereklidir. Tarih laboratuvarında imparatorlukların parçalandığını, silindiğini görüyoruz ama milletlerin silindiğine pek rastlamıyoruz. Nitekim imparatorlukların gücüne boyun eğmiş nice milletler, sonunda imparatorlukları çökertmişler ve kendi ulusal sınırlarında yaşamlarını sürdürmeğe devam etmişlerdir. (...) Batı toplumları, hâkim sınıfla, öteki sınıfların dengelenmesini amaçlayan bir yapıya sahipti. Egemenlik, halka değil, sınıfa dayalıdır. Yönetimin, sınıf diktatoryasına kaymaması veya kaymayacağını öteki sınıflara garanti etmesi için bazı müesseseler kurmuştur. Kopyacı bir tutum, demokratik cumhuriyet rejimini, bu müesseseleriyle birlikte kolayca benimseyebilirdi. Atatürk böyle bir yanlışa düşmemiştir. Atatürk, “güçlü devlet” düşüncesinden hareket etmiş ve bunun için; egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu, seçim sisteminin çoğunluk esasına dayalı olacağını ve millete ait olan egemenliğin sadece ve yalnızca milletin seçtiği Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılacağını değişmez kurallar olarak benimsemiştir.

Aslında bu saydıklarım, demokratik cumhuriyet rejiminin idealleridir; hem de bugüne kadar hiçbir Batı ülkesinde gerçekleştirilmemiş ideallerdir; ama onların sınıfsal toplum yapıları, bu ideallere ulaşmalarına elverişli değil. Buna karşılık ne mutlu bir rastlantı ki

bizim toplumumuzun yapısı, bu ideal demokrasiyi benimsemeyi zorunlu kılar. Çünkü sınıf yoktur, sınıf çıkarları yoktur, sınıf çıkarlarının dengelenmesi yoktur, sadece millet vardır ve milletin içinden çıkardığı insanlarla temsil edilen bir devlet gereklidir. Demokratik cumhuriyette meşruiyetin tek kaynağı halk olduğu gibi, hâkimiyetin de tek sahibi elbette halktır.” (Bayar, 1999, s. 42-54)

Türk milleti; Osmanlı İmparatorluğu’nun tebaası olan toplumların muhatap oldukları kimlik buhranı ve kimlik arayışı sürecinden ağır bedeller ödeyerek başarılı bir şekilde çıkmasını bilmiştir. Celal Bayar’ın yazdıklarına bakıldığında meşruiyetin tek kaynağı olarak kabul edilen halkın desteğiyle o dönemde Batı ülkelerine örnek olabilecek demokratik ve cumhuriyet temellerine dayalı millî devlet kurulmuştur.

İşte şu an Almanya başta olmak üzere ve diğer Avrupa Ülkelerinin ihtiyaç duyduğu millî devlet modeli Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulduğundan bu yana küresel ekonomik krizler, cihan harbi, Soğuk Savaş dönemi, jeostrateji ve bölgesel savaşlar, sığınmacılar sorunu, ideolojik baskılar, uluslararası terör, cunta yönetimler, devletlerin bölünmesi, paktların dağılması, savaş ve kaos bölgelerinden göç alması ve daha nice devasa gelişmelerin karşısında gelişerek ve ilerleyerek halkını ve vatandaşlarını tüm zorluklara rağmen milli, vatandaşlık ve kültürel mutabakat kapsamında bütünlük içerisinde ortak yaşam ve ortak gelecek ideali doğrultusunda olumlu hareketlilik içerisinde tutabilmektedir. Tıkandığı ve zorlandığı yerde Anayasal değişikliklere giderek dünyadaki konjktürel dayatmalara karşı kendi perspektifiyle çıkış yolu bulma kabiliyetini ortaya koyabilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin karşılaştıklarının bir kısmıyla karşılaşılabilecek birçok devletin zorlanabileceğini dikkate alırsak, Türkiye’nin çok güçlü bir devlet geleneğine ve devlet felsefesine sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Türkiye’nin millî devlet modeli bu bakımından rol modelidir.

Almanya Cumhurbaşkanı meclisteki konuşmasında partiler üstü olduğunu ama tarafsız olmadığını ifade ederek eğer söz konusu olursa meselelere daha aktif dâhil olacağını söylemiştir (Steinmeier, 2017). Fransa ordusu ile ilgili bütçe nedeniyle alevlenen tartışmayı

Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un Genelkurmay Başkanına "komutan benim" diyerek nokta koyması ile tartışmanın ardından Genelkurmay Başkanı istifasını vermiştir (www.tagesspiegel.de).

Hem Almanya hem de Fransa Cumhurbaşkanı'nın tutumu yıllarca bu iki ülkenin halkı tarafından talep edilen istikrarı sağlayan, mevcut düzeni koruyan ve geliştiren, güvenliği diri tutan "güçlü devlet idaresini" yönetecek devlet adamı profili anımsatmaktadır. Lakin bu yeterli değildir. Ülke, birlik ve beraberlik içerisinde davranış sergileyebilmesi için öncelikle var olan sınırları belirgin hale getirmelidir. Sınır sadece gümrük noktalarının bulunduğu yerler değildir. Zihinsel, mental ve kültürel mesafelerin de ihtiyaç duyduğu sınırlar vardır. Eğer bu sınırlar olmazsa herhangi bir ihlal ve işgale engel olmak mümkün olmayacaktır.

Toplumcu ve dayanışmacı, hürriyetçi ve şahsiyetçi, millî üretim ve millî tasarruf doğrultusunda kalkınmayı, demokratik ve halkçı, ilim ve ahlaka dayalı eğitim atılımına, kültürel ve medeniyet çalışmalarına endeksli vatandaşlık mutabakatıyla pozisyon alan millî devlet modeliyle yönetilen ülkeler postkozmpolizmin ürettiği küresel sorunların üstesinden gelebileceklerinin bariz bir örneğini Türkiye Cumhuriyeti devletinin yaşam seyrinde görebilmekteyiz.

Kaynakça

- Bayar, C. (1999). *Atatürk Gibi Düşünmek*. 3. Basım. Tekin Yayınları: İstanbul.
- Bröning, M. (2018). *Lob der Nation*. Standpunkte: Bonn.
- Dorn, T. (2018), *Deutsch nicht dumpf: Ein Leitfaden für aufgeklärte Patrioten*. Knaus: München.
- Fukuyama, F. (2008). *Devlet İnşası*. 4. Basım. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Steinmeier, F. (2017). *Vereidigung zum Bundespräsidenten vor den Mitgliedern des Deutschen Bundestages und des Bundesrates* <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2017/03/170322-Vereidigung.html> (Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- İnalçık, H. (2017). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. Kırmızı Yayınları: İstanbul.
- Kissinger, H. A. (2014). *Weltordnung*. C. Bertelsmann Verlag.

- Schmid, J. (2012). *Historischer Rückblick*. www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-verhaeltnisse-eine-sozialkunde/138744/historischer-rueckblick?p=all (Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- Schulz, M. (2017). *Bundesparteitag der SPD: Rede des Parteivorsitzenden Martin Schulz* am 07.12.17 https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Reden/20171207_Rede_Schulz.pdf (Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- www.faz.net/aktuell/politik/dokumentation-bushs-rede-vor-dem-kongress-132494.html-(Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- www.tagesschau.de/multimedia/video/video-447523.html-*EU-Abgeordnete stimmten für Rechtsstaatsverfahren gegen Ungarn*. (Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- www.tagesspiegel.de/politik/streit-mit-praesident-macron-frankreichs-streitkraefte-chef-tritt-zurueck/20079514.html - *Frankreichs Streitkräfte-Chef tritt zurück*. (Erişim Tarihi: Eylül 2018)
- <https://www.theodor-heuss-haus.de/theodor-heuss/zitate/#c2595> - (Erişim Tarihi: Eylül 2018)

DEVLET FELSEFEMİZDE BİR BAĞIMSIZLIK SEMBOİLÜ: AY-YILDIZLI AL BAYRAK

Mustafa YİĞİT

Bağımsızlığın Sembolü Olarak Bayrak

Devletler, bağımsızlıklarını ve hâkimiyetlerini görünür kılabilmek amacıyla semboller kullanırlar Arma, fors, tuğra, kitabe, bayrak şeklinde tezahür eden bu semboller aynı zamanda otoriteyi, egemenliği temsil eder.

Bayrak bir milletin varlığının ve bağımsızlığının sembolü, tarihinin hatırasıdır. Değeri; pamuk, atlas ve ipekten yapılmasına bağlı olmayıp temsil ettiği milletin kıymeti ile ölçülür. Devletin hâkimiyetini, bağımsızlığını ve şerefini temsil ettiği için bayrağa saygı gösterilir. Bayrak aynı zamanda devletlerin anayasalarında da temel değer olarak yer alır.

Bayrak kelimesi Türkçe bir kelimedir ve bu kelimenin XI. asırda; Oğuz Türkleri arasında “bayrak” ve “batrak” biçimlerinde ve aşağı yukarı bugünkü manada kullanıldığını Kaşgarlı Mahmud’dan biliyoruz.¹ Bayrak, TDK sözlüğünde de şöyle tanımlanmaktadır: Bir

¹ Mevhibe Savaş, “Bayrak, Tuğra, Sancak”, *Aksu (Mahalli) Gazetesi*, s.2

milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçimindeki kumaş sancaktır. Sancak tabiri ise Türkçe olup, çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak anlamına gelmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde liva olarak da kullanılmıştır.²

Milletlerin ve devletlerin hayatında çok önemli bir yeri ve anlamı bulunan, sık sık ülkelerin millî marşlarına konu olan bayraklar, bilindiği gibi içte ve dışta bağımsızlığın en mühim sembolüdür. Bayrak kelimesini Türklerde bağımsızlığın yanı sıra devlet töresinin/hukukunun kuruluşuyla ilişkilendiren Bahaeddin Ögel, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "...bir kurultayda veya toplantıda kim nerede duracaktır? Bu, Türklerin deyimiyile bir orun, yani mevki meselesidir. Herkesin/boyların mülkiyet ve hâkimiyetini gösteren bir damga ile yine bir Türk topluluğunun bir sembolü olan bayrak, Türk tarihinin hep bu mitolojik çağlarında oluşmuş, hukukî belgelerdir. Bütün bu töreler, topluluk düzeni ve askerî bir disiplin kurmak için konmuş kanunlardır"³

Türk tarihinin müstesna şairi, fikir adamı ve en dikkate değer vatansever şahsiyeti, ahlâk ve dava adamı merhum Mehmet Akif Ersoy "vatan türkümüz" olan ve kahraman Türk ordusuna hitaben kaleme aldığı İstiklâl Marşı'nda Hakk'a, bayrağa, bağımsızlığa, birlik ve beraberliğe duyduğu inancı, güveni aşağıdaki dizelerde şöyle dile getiriyordu:

*"Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;
Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır; Hakk'a tapan, milletimin istiklâl!"⁴*

² *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara, 2005, s.227.

³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s.81.

⁴ Zeki Sarıhan, *Vatan Türküsü / İstiklâl Marşı, Tarihi ve Anlamı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.31.

Türk milleti Anadolu coğrafyasında çok büyük zorluklar, sorunlar ve imkânsızlıklar karşısında; sömürgeci Batılı Devletler ve onların siyasî uzantılarına karşı, dört yıl kadar sürdürdüğü İstiklâl Mücadelesi yıllarında gösterdiği direnişin ve direncin merkezde en büyük ve en anlamlı gerekçelerinden birisini de Türk istiklâli, onun namusunun ve bayrağının yok edilme tehdit ve tehlikesi oluşturmaktaydı. Türk milleti hep bir ağızdan, “Ey benim nazlı hilâlim, Ey benim güzel şanlı bayrağım. Senin yoluna kurban olayım.” diyerek bu mücadelesini altın harflerle dünya tarihine yazdırmıştı.⁵

Türk Bayrağındaki Ay ve Yıldız

Bayrak eski devirlerden beri dünya milletleri gibi Türkler açısından değerli bir sembol olmuştur. Her bayrak gibi Türk bayrağının ifade ettiği anlam da çok önemlidir ve tarihî bir şuuru yansıtır. Bu manada Türk bayrağındaki ay-yıldızın anlamı sanıldığı gibi basitçe Ay ve Yıldız değildir, bu bileşik sembolün kökeni en az bin beş yüz sene önceye dayanır ve gerçek anlamı ‘yeniden doğuş’tur. Bayrağımızda gök sembollerinin yer alma sebebi, “insandan ve yeryüzünden bağımsız” bir hükmediş felsefesinden kaynaklanır.

Türkler; tarih sahnesine çıktıklarından bu yana askerî kıt’alarda muhtelif şekil ve amblemler kullanmışlardır. Bu muhtelif amblemler arasında en ziyade rağbet gören gök naturizminin bariz sembolleri olan güneş, ay ve yıldız şekilleridir.

Türklerde, kaynağını ve gücünü Güneş’ten (yıldız) ve Ay’dan yani göklerden alan bir devlet anlayışı, bir kut anlayışı vardır. Bu nedenle, ilk Türk devleti kurulduğundan beri aslında hiç yıkılmamış sadece zamanla hükümetler ya da yönetim şekli değişmiştir. Bilinçaltımıza yerleşen bu felsefe, bize en zor anlarımızda bile ayağa kalkabilme yeteneği kazandırmıştır. Ay-yıldız, bu felsefenin Bayrağımızdaki yansımasıdır.

İslamiyet’ten önce ve sonra Türk devletlerinde hükümdara, kumandanlara, kahramanlara ve ordunun değişik kısımlarına mahsus

⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *İstiklâl Şairi, Mehmet Akif Ersoy*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003, s.109.

olarak ayrı renklerde ve ayrı motiflerde çeşit çeşit bayraklar vardı. Bayraklarında veya başka hâkimiyet sembollerinde ay yıldız Sümer, Elam, Hitit, Mısır, Sasani gibi birçok farklı uygarlığın yanında Türkler tarafından da erken tarihlerden beri kullanılmıştır. Örneğin, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan sahasında son zamanlarda yapılan arkeolojik buluntularda Göktürklerde 6. yüzyıl ortalarından itibaren ay yıldızlı sikkenin kullanıldığı tespit edilmiştir.

İslamiyet'in Türklerde yayılmasından sonra Tolunoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Memlûklar, Timur, Akkoyunlar, Karakoyunlar ve Selçukluların görkemli ve çeşitli renk ve şekillerde bayraklar kullanmaya devam etmişlerdi. Bayraklarında kırmızı renk kullananların başında ise Oğuz Türklerinin Selçuklu Devleti gelmişti. Kaşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lûgat'it Türk* adlı eserinde bunu şöyle ifade etmişti: "*Ağdı kızıl batrak Togdı kara toprak Yetşükelip Ugrak Tokşip anın ki içtimiz.*" Burada ifade edilen şudur: Müslüman askerlerinden kızıl bayrak yükseldi. Kara toz kalktı. Uğrak atları bize yetti ve birlikte savaştık. Bu nedenle geri dönmeye geciktik. Yine Kırgızlardaki sancak ve bayrakların kırmızı renkte olduğu Manas destanında ifade edilmiştir.⁶

Hilâl şeklindeki ay ile yıldızın pek eski zamandan beri şarkta kullanıldığını biliyoruz. Ayın hilâl şeklinde iken Zühre yıldızıyla bir araya gelmesi yani kıran vaziyeti, hayır ve saadet alâmeti olarak telâkki edilirdi. Örneğin Anadolu'da, eski Türk mitolojisinin Kutup Yıldızı ile ilgili izleri hâlâ yaşamaktadır. Zaten, "Demir kazık", "Demir Direk" gibi sözlerimiz, Anadolu Türklüğünün de kutup yıldızı için kullandıkları müşterek deyimlerdir. Bu yıldıza, bazı yerlerde ise "Kuluçka" denir. Bu ad da yıldızın hareket etmemesinden dolayı verilmiş olmalıdır.⁷

Türkçede "kazık" demek, yerinde duran kımıldamayan, tahta veya demirden yapılmış, büyük bir çividir. Kutup yıldızı da

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't Türk*, Haz. A. B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.426.

⁷ Emre Sarı, *Türk Mitolojisi*, Ebook Publishing, Antalya, 2016, s.32.

gezmeyen bir yıldızdır. Yine Türk mitolojisine göre, “Uzaydaki bütün yıldızlar, ona bağlanmış bir şekilde onun etrafında dönerler”. Aynı zamanda “Göğün göbeği” de yine Kutup yıldızdır.

Beş kollu yıldızlar mükemmelliği, altı kollu yıldızlar evliliği beraberliği, yedi kollu yıldızlar gökkuşağını ve doğal tabiatı, sekiz kollu yıldızlar ise güç ve iktidarı ifade eder. Orta Asya Türk sanatında çok kere karşımıza çıkan tasvirlerin birçok tarihçi tarafından zamanla Türkleşmiş, proto-Türkler olarak ifade olunan Orta Asya’da yaşamış bir topluluk olduğu gibi kutlu bir takımyıldıza (Kök Luu) adını veren bir hükümdarlık simgesi olarak başkentte (Ordu Balık) kullanıldığı görülmektedir.⁸

Ay’a gelecek olursak; Eski Türk inanışlarına göre ay ile güneş, insanlara daima iyilik getiren ve onları koruyan iki kutsal kudretti. Ay ile güneş insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola sapmadan korurlardı. Aşağıdaki, Altay Türklerinin anlatıkları masal da, bunun bir örneğidir:

*Çok çok eski çağlarmış büyükçe bir dev varmış,
Nice çok canlar almış, insanoğlu az kalmış.
İnsanlar toplanmışlar, ta Tanrıya varmışlar,
Kurtar bizi diyerek, Tanrıya yalvarmışlar.
Bu çok güç vazifeyi, Tanrı güneşe vermiş,
“Yakarım ben dünyayı, ay yapsın işi dermiş”.
Ay dünyaya inerken, hava da çok soğukmuş,
Dev böğürtlen yer iken, ağaçla göğe uçmuş.
Ay gökte dolun iken dev ayda görünürmüş,
Böğürtlenini yerken, keçeye bürünürmüş.”⁹*

Çünkü Türkler, yerin ve göğün tek yaratıcısı olan Gök Tanrı’yı yücelerde ve yükseklerde düşünmüşler; göklerde, Gök Tanrı’ya ait (ay-yıldız) her şeyi tıpkı canlı gibi düşünerek içselleştirmişlerdir.

Bazı bilim adamları “yıldız” motifinin esasında Araplardan esinlenerek Yakındoğu’dan alındığını, dolayısıyla baskın bir Arap kültürü etkisinde kalındığını ifade etseler de bu doğru değildir. Bir kere

⁸ Sarı, a.g.e., s.33.

⁹ <http://www.sonsuz.us/turk-mitolojisine-gore-gunes-ay-ve-yildizlar/>

Türkler, bu motifleri yahut sembolleri İslamiyet'ten çok önce biliyor ve kullanıyorlardı. Örneğin; Semerkant Müzesi'nde bir Ak Hun (Eftalit) parası üstündeki beş uçlu-köşeli yıldız ve hilâl sembollerinin bulunduğu, Türk kültürünün doğduğu İç Asya'da proto-Türk olarak kabul edilen milletlerin (Chouların-Zhouların bugünkü ay-yıldızımıza benzeyen alametleri baş bayraklarında kullandıkları) ve Türklerin gök ibadeti kozmolojisi içinde yer alan arsal ikonografilerde, çeşitli tamga/damgalarda, Kök-Türk yazısında fonogram olarak vb. yerlerde kullanıldığı açıkça görülmektedir.¹⁰

Yine bununla ilgili olarak örneğin; Arap kültürü tesiriyle Ay ve Yıldız motifleri iddia edildiği gibi çok geç dönemlerde (13-14. yy) kullanıldıysa; bundan önceki dönemlerde gerek yapı ve süsleme sanatlarında gerekse el ve dokuma sanatlarında kullanılan ay ve yıldızlı geometrik motifleri nereye koyacağız? Ayrıca İslam'dan önce Türk sanatı iyice incelendiği zaman başta güneş, ağaç, çeşitli türde kuşlar (çift başlı kartal, aslan, at vb.) olmak üzere ay-yıldız motiflerinin de yaygın olarak kullanıldığı görülecektir. Türk-İslâm devletleri dönemlerinde özellikle ay-yıldız motifinin belirgin bir şekilde yaygınlaştığını görmek mümkündür. Bu dönem çeşitli sanat dallarında bilhassa el ve dokuma sanatında kullanılan yaygın sembollerden bir tanesi de ay ve yıldız motifleridir. Öyle ki, hayatın her noktasında karşımıza çıkan bu motifler sonradan Türk-İslâm sanat anlayışında en çok kullanılan ikonografik motifler olmuş; toplum ve devlet nezdinde yüceleştirilerek bayrak ve sancaklarda alamet olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹¹

İslamiyet'in tesiri altında kalan Türkler, sancak ve bayraklar üzerine her ne kadar Kuran'dan alınmış fetih sureleri, kelime-i tevhid ve saire yazmış ve işlemiş ise de dinî, siyasî bir alet makamında kullanılan hükümdarların etrafında toplanan yüksek sınıfın millî varlıklarından fedâkarlık yapmalarına rağmen halk tabakası hem dillerini hem de an'anelerini muhafazaya devam etmişlerdi. İşte Türk

¹⁰ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004, s.59-62.

¹¹ Esin, a.g.e., s.59-62.

milletinin an'anelerine sadık kalmaları yüzündendir ki güneş, ay ve yıldız sembollerini paralar üzerinde, kitabelerde, sancak ve bayrak üzerinde görüyoruz. Selçuklular zamanında olduğu gibi büyük devletlerin dağılması üzerine Suriye'de, Mısır'da ve Anadolu'da kurulan devletler zamanında da bu sembollerin kullanılmasına devam edildi.

Hilâl şekli Haçlı muharebeleri esnasında Müslümanlığın bir remzi (sembölü) makamında telâkki edilmeğe başlandı. İlhanlıların tazyiki karşısında parçalanıp dağılan Anadolu Selçuklu devletinin yerine geçen Anadolu beylikleri ve hususu ile Anadolu Türklerini bir araya toplamağa muvaffak olan Osmanlı devleti de hem dinî hem millî an'anelerin tesiri altında kalarak sure-i Fetih ve kelime-i şahadet işlemleri sancak ve bayraklarla birlikte hilâli sancaklar kullanıldı.¹²

Ay ve yıldız tasvirleri sadece yakın dönem bazı Türk devlet ve Türk beyliklerinde kullanılmadığı, Akhun ve Hazar imparatorlukları ile Gazneliler devletinde de kullanıldığını göz önüne alırsak bu kozmik ve astrolojik tasvirlerini çok öncelere kadar gittiğini görürüz. Öyle ki, ay-yıldız ve güneş tasvirlerinin çok erken dönem Türk sanatında kullanılan başlıca tasvirler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim son dönem basında çıkan bazı haberlere göre Rus arkeologlar tarafından 1500 yıllık Türklere ait ay-yıldız tasvirli-sembollü ilk madeni sikkenin-paranın 6. yüzyıl ortalarından itibaren Göktürklerde kullanıldığı bilimsel olarak açıklanmış ve ispatlanmıştır.¹³ Bu çok önemli buluş, Türklerin sosyo-ekonomik tarihlerinin yeniden yazımını gündeme getirecek ve birçok önyargı, değerlendirme ve ezberleri bozacak niteliktedir. Türklerin yerleşik Çin kültür ve medeniyetinden esinlenerek ya da etkileşim halinde kalarak ortaklaşa kullandıkları tasvirler olduğunu ileri süren iddialar bir tarafa, genel kabul gören görüş bu tasvirlerin Türklere özgü olarak ortaya çıktığıdır. Bu tasvirlerden sonra Türk tarihinde bayraklarda en çok kullanılan figürler ise (ejder) denilen çift başlı kartal ve bozkurttur. Bu tasvirler, tartışılmaz bir biçimde Türk milletinin dünyaca tanınan simgeleri-

¹² Savaş, a.g.m., s.2.

¹³ Utku Bolulu, "1500 yıllık ay-yıldızlı TL", *Radikal Gazetesi*, 09.03.2005.

sembolleri olup, hem Türk bozkır kültürü hem de Gök (Kök) - Tanrı inancıyla yakından ilgilidir.¹⁴

Osmanlı'da Bayrak ve Ay Yıldız Motifi

Türk bayrağının bu şekli almasının resmî anlatımından önce efsanesine değinmeden geçmemek gerekir. Osmanlıların 1448'de, düşmanlarını ağır bir yenilgiye uğrattığı Kosova Savaşı'ndan sonraki gece; savaş alanında oluşmuş kan gölünün üzerinde gökyüzünden yansıyan hilal ve yıldız yan yana görünmüştür. Böylece sultan II. Murad, bu simgeyi devlet bayrakları arasında kullanmaya başlamıştır.

Diğer bir hikâyeye göre ise; Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, rüyasında göğsünde bir hilal ile yıldızın belirmediğini ve göğsünün büyümeye başladığını görmüştür. Bu rüyayı devletin cihana hükmedecek kadar büyüyeceğine bağlamış ve bayraklarında kullanmaya başlamıştır. Ancak resmi tarihte bilinen gerçek Osmanlılar, çoğunlukla üç hilâlli yeşil ve kırmızı bayrağı kullanmıştır. Sultan III. Selim (1789-1807) zamanına kadar Osmanlı Devleti'nde kullanılan sancaklarda çoğunlukla yıldız bulunmayan daha çok yeşil ve beyaz renkte olan sancaklar kullanılmışlardır.

Bir hilâl ve sekiz köşeli yıldız bulunan kırmızı bayrak, ilk defa 1793'te III. Selim döneminde devletin resmî bayrağı olarak kabul edilmiştir. Bayrak ve sancaklara çok özel bir önem veren yenilikçi ve sanatkâr bir devlet adamı olan III. Selim kırmızı renkte sancakların sekiz köşeli Zühre yıldızını üzerine yarım Ay'ın yani hilâlin yanına ilave edilerek bundan sonra devamlı böyle kullanılmasını emretmiştir.¹⁵

Sultan II. Mahmut ve Abdülmecit zamanlarında da kırmızı zemin üzerine işlenen ay yıldızlı bayraklar kullanıldığı görülmektedir. M. Zeki Pakalın'ın 19. yüzyıl Osmanlı vak'anüvislerinden (devletin resmî tarihçileri) Lütfi Efendi'nin "Lütfi Tarihi" adını taşıyan eserinden naklettiği bilgiye göre, günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti

¹⁴ Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] Sayı: 42, 2010, s.224.

¹⁵ Soysal, a.g.e, s.224.

Devleti'nin kullandığı kırmızı zemin üzerine beş şalı-köşeli kullanılan ay-yıldızlı bayrağın ilk kez Sultan II. Mahmut zamanında hicrî 1242 (miladî 1826) senesinde yayımlanan resmî tebligatlar muvacehesinde resmen kullanıldığını nakletmektedir.¹⁶ Bu bayrağın sonraki dönemlerde de kullanıldığını, Sultan Abdülmecit zamanında (1839-1861) kesin bir şekilde devam ettirildiğini belirtmekte faydalı olacaktır. Sultan II. Abdülhamit döneminde kullanılan bayraklarımızın şekillerinin 1904 yılında Bahriye kolağlarından (deniz yüzbaşısı) Mehmet Salih Bey tarafından oluşturulduğu ve Bahriye Nezaretince yayınlanan Beyneddüvel işaret defterinde yer aldığı görülmektedir.¹⁷

Hilal ile yıldızın İslami bir sembol olması, Osmanlı'nın bu bayrağı kullanarak üç kıtada yayılmasından ve bu sembolün İslami alametler olarak algılanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Cezayir, Tunus gibi Osmanlı'nın bir parçası olmuş ülkelerin bayraklarının yanında Pakistan, Malezya ve Singapur gibi ülkelerin de ay-yıldızı İslami sembol olarak kullanmalarının sebeb-i hikmeti esasen budur.

Cumhuriyet Türkiye'si ve Türk Bayrağı

Tarihî kaynakları incelediğimizde görüyoruz ki; Osmanlı Devleti'nin millî bayrağı/sancağı şu anda Türkiye Cumhuriyeti'nin temsil edildiği kırmızı zemin üzerine yerleştirilen ay yıldızlı bayrağımızdır. Türk milletinin ve devletin bölünmez bütünlüğünün, millî birlik ve beraberliğinin yegâne sembolü olan bayrak ve sancaklara gereken önem ve özeni gösteren, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve büyük devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk bu konuda çok hassas davranmıştır. Öyle ki 22 Ekim 1925'te bu konuda çıkartılan "Sancak Talimatnâmesi" kararnameyle, Türk bayrağının nasıl imal edileceği, ölçüleri, ay ve yıldızın nerede bulunacağı belirlenmiştir.¹⁸

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB Yayınları, İstanbul, 2004, s.119.

¹⁷ Pakalın, a.g.e, s.119.

¹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk, *Belleten*, Cilt 3, Sayı 10, TTK Yayınları, Ankara, Nisan 1939, s.247-268.

Cumhuriyet döneminde alay sancaklarına da büyük önem verilmiş, askerî hizmet talimnamesine sancak merasimleri hakkında esaslı hükümler konulmuştur. Millî işaretleri taşıyan, iki katlı kırmızı ipek kumaş üzerine sarı sırma ile hilal ve yıldız işlenmiş, hilalin sağında cumhuriyeti işaret eden “T.C.” harfleri ve “C” harfi içine de sancak numarası işlenmiştir. Cumhuriyet güneşinin huzmeleri hilalle doğru uzanmış ve alt yakasında hangi alaya ait olduğu sarı sırma ile işlenmiştir. Sancak etrafı sarı sırma şeritle çerçevelenmiş dış şeridin sırma saçakları sancağa daha fazla güzellik vermiştir. Sancak gönderinin üzerinden bakıldığında hilâl ve yıldız ihtiva eden pirinçten yapılmış iki tuğ göze çarpar. Eski askerî kıt’alarda kullanılan tuğlar, alay sancağı ile birleştirilmiştir.

29 Mayıs 1936’da TBMM tarafından çıkartılan, 2994 numaralı “Bayrak Kanunu” ile Türk Bayrağı’nın yapımı, şekli, özelliği ve kullanım nitelikleri detaylıca açıklanmış ve 5 Haziran 1936 tarih 3332 numaralı Resmî Gazete’de yayınlanmıştır. Ayrıca 22.9.1983 tarihinde TBMM tarafından yasalaşan 2893 numaralı kanunla da Türk bayrağının yarıya çekilmesi, selamlanması, örtülebileceği yerler, kullanılması ve yapılması yasaklanan alanlar ile ilgili kanuna uymayanlar hakkında yapılacak adli-hukukî soruşturmalar ve verilecek cezalar detaylıca belirtilmiştir.¹⁹

Bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kullandığı Türkiye Cumhuriyet başkanlığı bayrağını (kırmızı zemin üzerinde bitmez tükenmez Türklük kaynağını ifade eden güneş etrafında dizilen; şimdiye kadar Türk tarihinde kurulmuş olan on altı büyük Türk devletini-imparatorluğunu sembolize eden her biri, birer parlayan ve etrafını aydınlatan yücelerde yıldızlarla ifade edilen bayrak) bizzat M. Kemal Atatürk düzenleyerek Türklük ülküsü ve tarih şuuru konularında ne denli bilgili ve duyarlı olduğunu, sanatsal olgulara dikkat ettiğini bir kez daha gösterecektir.²⁰

¹⁹ Bayur, a.g.e., s.247-268.

²⁰ Mehmet Ateşoğlu, Atatürk’te Türklük Aşkı ve Ülküsü, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 191, Kasım 2002, s.24-32.

Sonuç: Millî Egemenlik, Ay ve Yıldız

Ay yıldız sembolleri Türklerin tarih sahnesine çıktığından bugüne hem kültürel hayatlarında hem de devlet hayatlarında başlıca kullandıkları sembollerden olmuştur. Türkler İslamiyet ile tanıştıktan sonra da bu iki göksel sembolü İslam'ın sembolü haline getirmişlerdir.

Ay yıldızlı Al Bayrak, Türklerde esas olarak Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün kurumsallaştırdığı ancak temellerinin Kül Tigin'e kadar uzanan Devlet'i Ebed-i Müddet fikrinin yansımasıdır. Bu anlamda, devlet'i ebed müddet fikrinin en önemli sembolüdür. Bu nedenledir ki, binlerce yıldan beri elde taşınmış, eve asılmış, mezara dikilmiştir. Türk milletinin düğününde de şehit cenazesinde de Türk bayrağı evin tabutun örtüsüdür.

O ay yıldız düşmana karşı yürüyen Kuvvayi Milleye'nin kalpağındadır. O ay yıldız Kıbrıs'ta Millî Mukavemet teşkilâtının göğsündedir. O ay yıldız, tarihte, güçlü ve köklü devlet geleneğine sahip olan Türk milletinin tarihin hiçbir döneminde devletsiz ve vatansız kalmadığının ilanıdır. O ay yıldız Ait olduğu devletiyle kendi öz yazgısını / kaderini bir gören Türk milletinin yüreğindedir. Nice yağız delikanlıyı, nice baba yiğitleri, cengâverleri ve Mehmetçik'leri o ay yıldızın ufuklarda dalgalanması uğruna şehittir. O ay yıldızlı bayrak bu milletin doğulusuyla Batılısıyla İzmirliyle, Karslısıyla, Adanalısıyla Samsunlusuyla, Konyalısı, Edirnelisi, Urfalıyla emperyalistlere karşı verdiği mücadelenin adıdır. Bu milletin vatan uğruna toprağa düşmüş şehitlerin kanının rengidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin şerefidir, şanıdır.

Kaynakça

- Ateşoğlu, M. (2002). "Atatürk'te Türklük Aşkı ve Ülküsü". *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, (191): 24-32.
- Bayur, Y.H. (1939). "Atatürk". *Belleten*, 3(10):247-268.
- Bolulu, U. "1500 yıllık ay-yıldızlı TL". *Radikal Gazetesi*. 09.03.2005.
- Düzdağ, M. E. (2003). *İstiklâl Şairi Mehmet Akif Ersoy*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Kâşgarlı Mahmud. (2014). *Divânu Lugâti't Türk*. (Haz. A.B. Ercilasun, Z. Akkoynulu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 3. İstanbul: MEB Yayınları.
- Sarı, E. (2016). *Türk Mitolojisi*. Antalya: Ebook PUBLISHING.
- Sarıhan, Z. (2000). *Vatan Türküsü / İstiklâl Marşı, Tarihi ve Anlamı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Soysal, M. E. (2010). "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (42): 209-239.
- Türkçe Sözlük*. (2005). 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.

TÜRK DEVLET FELSEFESİ VE CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÛMET SİSTEMİ

Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA

Giriş

Siyaset felsefesinin bir parçası olan devlet felsefesi, devletin ve toplumsal yaşamın özü, doğuşu, anlamı, temel ilkeleri ve temel biçimleri üzerinde geliştirilen felsefe öğretilerine tekabül etmektedir (Akarsu, 1998: 53). Bu bağlamda her toplum kendi tarihsel seyri içerisinde devlete farklı anlamlar yüklemiştir. Bir toplumun devlete yüklediği anlama bağlı olarak da devletin teşkilatlanması, işleyişi, devlet-tebaa/vatandaş ilişkisi toplumdan topluma ve belirli bir toplumda zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda Türk devlet felsefesinin ilk izlerine en eski yazılı Türk kaynaklarından olan Orhun Kitabelerinde rastlamaktayız. Bilge Kağan Kitabesinin doğu yüzünde “üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış, insanoğullarının üzerinde de atalarım, dedelerim Bumin Hakan, İştemi Hakan tahta oturmuş...” ifadesi yer almaktadır (Tekin, 1988:37). Bu ifade, Türkler’in eski zamanlardan beri devleti insanlık tarihi kadar eski gördüğünü göstermektedir. Türkler, tarih kadar eski olduğunu düşündükleri devlete halkı eğitmek ve halka özen göstermek; devleti, milleti ve töreyi düzene

koyma, devleti ve milleti derleyip toparlama, halkı ve nüfusu çoğaltma ve yoksul halka yardım etme, millete değerli şeyler kazandırma görevlerini yüklemişlerdir (Ögel, 1982:124-145). Bu ilkeler üzerine inşa edilen Türk devletlerinin örgütlenme biçimleri, tarihsel ve coğrafi şartlara da bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Bu yazının konusu olan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi de, tarihsel süreç içerisinde Türk devletlerinde uygulamaya koyulan en son örgütlenme biçimi olma özelliği taşımaktadır.

Bilindiği üzere, Türkiye’de 16 Nisan 2017 tarihli referandum sonrasında, 9 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla parlamenter sistemden vazgeçilip, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CHS) uygulanmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu amaç çerçevesinde, öncelikle çalışmanın teorik arka planını oluşturmak amacıyla, günümüz dünyasında uygulanmakta olan hükümet sistemlerinin sınıflandırılması hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilendirmeler içerisinde, ayrı bir hükümet sistemi olmamakla birlikte, Türk kamuoyunda CHS’nin alternatifi olarak tartışılmaya başlanan “Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem”e (GPS) de yer verilmiştir. Ardından, Türkiye’nin Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçiş süreci ana hatlarıyla izah edilmeye, üçüncü bölümde ise, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Çalışma, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin işleyişi üzerine genel bir değerlendirmeye sona erdirilmiştir. CHS; hükümet sistemi sınıflandırmasında Başkanlık Sistemi içerisinde yer almaktadır. Başkanlık sistemine ilişkin de gerek Türkçe gerek yabancı dillerde oldukça hacimli bir literatür mevcuttur. Bu çalışmada başkanlık sistemi ana hatlarıyla ele alınırken CHS’nin de dikkat çekici ve özgün özelliklerine yer verilmiştir.

Teorik arka plana geçmeden önce bir noktanın aydınlatılması önem arz etmektedir: CHS’ye geçiş, Türkiye’de bir rejim değişikliği anlamına gelmemektedir. Siyaset bilimi literatüründe siyasal rejim, siyasal sistem, hükümet sistemleri zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmakla birlikte, hükümet sistemi ve siyasal rejim birbirinden farklı kavramlardır. Siyasal rejimler, çok genel olarak siyasal erkin kim(ler) tarafından ve nasıl kullanılacağına ilişkin kurallar

dizisidir ve siyasal partiler sistemiyle, seçim sistemiyle, vatandaş-devlet ilişkileriyle, siyasal ve idarî geleneğiyle bir kurum olarak veya bir bütün olarak “siyaset”in nasıl işlediğinin ifadesidir. Bu bağlamda rejimleri demokrasi, otoriterizm, totalitarizm, oligarşi, teokrazi (dinî rejim) pretoryenizm (askerî rejim) gibi türlere ayırabiliriz (Hekimoğlu, s. 29). Hükûmet sistemi ise, hükûmetin örgütlenme biçimine ilişkin sınıflandırmalardır. Hükûmetlerin örgütlenme biçimine bağlı olarak da hükûmet sistemleri, kendi içlerinde çeşitleniyor olsalar da günümüzde Parlamenter Sistem, Yarı Başkanlık Sistemi ve Başkanlık Sistemi olarak üç ana gruba ayrılmaktadır. Dolayısıyla, CHS’ye geçişle siyasal rejim değişmemiş, sadece hükûmet sistemi değişmiştir. Demokratik siyasal rejimler çerçevesinde var olan ve bir devlet biçimi olarak kabul edilen cumhuriyet, 29 Ekim 1923’ten beri Türk Devletinin rejim biçimi olarak var olagelmıştır ve yeni sisteme “Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi” isminin verilmesi, Cumhuriyet’e bağlılığın ifadesi niteliğindedir.

1. Hükûmet Sistemleri

Yazının girişinde de vurgulandığı üzere, bir devletin hükûmetinin örgütlenme biçimine tekabül eden “hükûmet sistemi” günümüzde var olan hükûmet sistemleri dikkate alınarak “parlamenter sistem”, “yarı başkanlık sistemi” ve “başkanlık sistemi” olarak üç ana kategoriye ayrılmaktadır. Ancak, hükûmet sistemlerinin açıklamasına geçmeden önce, hükûmet sistemlerinin oluşumunda ve değerlendirilmesinde önemli bir kavram olan “kuvvetler ayrılığı ilkesi” kavramına değinmek faydalı olacaktır. Kuvvetler ayrılığı, bir devletin temel erkleri olan yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrı ve bağımsız, birbirini denetleyen organlar vasıtasıyla yerine getirilmesini ifade etmek için kullanılır (Özdemir, 2018: 12). Kuvvetlerin birliği esasına dayanan meclis hükûmeti sistemlerinde ise, kuvvetler tek bir organda toplanmaktadır. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin izleri, Antik Yunan düşünürlerinden Eflatun, Aristo’ya; Roma Dönemi düşünürü olan Cicero’ya kadar götürülmekle birlikte, günümüzde birçok devlette hâkim yönetim ilkesi olan kuvvetler ayrılığı ilkesi, modern dönemlerde John Locke, Montesquieu ve Alexis de

Tocqueville gibi düşünürlerin çabaları sonucu gelişmiştir (Arslan, 2015:16). Devletin üç temel erkinin farklı ellerde toplanmasından maksat ise, devlet iktidarının sınırlandırılması suretiyle, bireylerin temel hak ve hürriyetlerinin teminat altına alınmasını sağlamaktır (Bilir, 2017: 15).

Türkiye'deki hükümet sistemi tercihleri, meclis hükümeti sisteminin benimsendiği 1921-1924 arası dönem haricinde, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilen 16 Nisan 2017 Anayasa değişikliğine kadar hep parlamenter sistem olmuştur. 1924 ve 1961 Anayasaları parlamenter sistemin salt haline yakın iken, 1982 Anayasası Cumhurbaşkanını güçlendiren bir parlamentarizm örneği kabul edilmektedir.

1.1. Parlamenter Sistem

Parlamenter sistem, özetle yürütme erkinin yasama erki içerisinde çıktığı ve yasama erkine karşı sorumlu olduğu ve anayasal demokrasiler içerisinde yer alan bir hükümet sistemidir. Parlamenter sistem İngiltere'de doğmuş ve gelişmiştir. Bu ülke, parlamentoculuk hareketlerinin anavatanı olduğu gibi parlamenter hükümet sisteminin ortaya çıkması ve ana karakterinin oluşması için de uygun bir zemin olmuştur. Parlamenter sistemin ana hatlarının oluşumu, 18. yüzyıldan itibaren belirginleşmiştir. Klasik parlamentarizm 19. yüzyılda Kıta Avrupa'sına yayılmış ve 19. yüzyılın sonlarında ana karakterini kazanmıştır. Parlamenter sistem Fransa'da bu dönemde başlarken Almanya'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında oturmuştur. 20. yüzyıl boyunca da Avrupa monarşilerinde uygulanmıştır (Erdem, 2019).

Parlamenter Sistemin Temel Özellikleri

Siyaset bilimi literatüründe parlamenter sistemin özelliklerine ilişkin genel kabul görmüş bir yaklaşım bulunmamaktadır. Ancak, parlamenter sistemin özellikleri üzerine yazılan yazılarda 1) yürütmenin yasama içerisinde çıkması, yani hükümet üyelerinin meclisin içinden ve mecliste bulunan milletvekillerinin çoğunluğunun oyları ile seçilmesi; 2) yürütmede iki başlılık (Devlet başkanı ve başbakan); 3) yürütmenin yasama organına karşı sorumluluğu en çok zikredilen özellikler olarak yer almaktadır.

Arend Lijphart'ın, parlamenter sistemle başkanlık sistemini ayrıştırırken, parlamenter sistemin başkanlık sisteminden farklılıkları olarak belirttiği özellikler, aslında parlamenter sistemin temel özelliklerinin bir özeti şeklindedir. Arend Lijphart'a göre parlamenter sistemin temel farklarından birincisi, hükûmetin parlamentoya karşı sorumlu olması ve güvensizlik oyuyla düşürülebilmesidir. İkincisi, yürütmenin göreve gelişine ilişkindir. Parlamenter sistemde, başkanlıktan farklı olarak, hükûmet parlamento üyeleri tarafından seçilir. Üçüncü temel fark ise parlamenter sistemde yürütme organının kolektif bir niteliğe sahip olmasıdır. Parlamenter sistemlerde bütün önemli kararlar bir bütün olarak hükûmet tarafından alınmaktadır (TBMM, 2017a: 5).

Parlamenter Sistemin Güçlü ve Zayıf Yanları

Parlamenter sistemin en güçlü yanı olarak, genellikle, rejimde kilitlenmeyi engelleyecek mekanizmaların varlığı gösterilir. Yasama ve yürütme organları arasında yumuşak bir ayrılığın ve işbirliğinin söz konusu olduğu parlamenter sistemlerde, bu iki erk arasında bir kriz çıkmasının genel olarak düşük bir ihtimal olduğu ve sistemin herhangi bir kriz dönemine girmesi durumunda 'güvensizlik oyu' ve 'fesih' gibi çözüm yollarının var olduğu belirtilir. "Gensoru" yöntemi kapsamında yer alan güvensizlik oyu, parlamentonun güveniyle kurulan hükûmetin yine parlamentonun söz konusu hükûmete artık güvenmediğini belirten kararıyla görevden alınmasına tekabül etmektedir. Parlamenter sistemlerde fesih yetkisi, siyasal istikrarsızlık ve hükûmetin kurulamaması gibi durumlarda devlet başkanının tek tarafı olarak Meclis'i feshetmesi yetkisine tekabül etmektedir (Eren, 2021: 164 ve 896). Ancak, parlamento çoğunluğunu elde eden yürütme organının, parlamento tarafından denetiminin ne derece sağlıklı olduğu tartışmalıdır. Çünkü parlamento çoğunluğunu elde eden hükûmet, içinden çıktığı çoğunluk partisinin desteğine de sahip olduğu için sağlıklı bir parlamento denetiminden söz edilememektedir. Yani parlamenter sistemde yürütmeyi elinde bulunduran siyasî güç, parlamento da mutlak anlamda hâkim olmaktadır. Dolayısıyla parlamento yürütme organını denetleme işlevini yeterince yerine getirememektedir.

Öte yandan parlamenter sistemin ikinci bir güçlü yanı olarak, uzlaşmacı ve paylaşımcı bir yapıya sahip olmasına vurgu yapılır. Kazananın her şeyi kazanmadığı, kaybedenin de her şeyi kaybetmediği düşünülür. Çünkü bir yandan iktidarın görevde kalması yasa organının güvenine bağlıyken, diğer yandan, özellikle koalisyon hükûmetleri aracılığıyla birçok siyasal partiye hükûmet olma olanağını sunmakta olduğu iddia edilmektedir. Ancak, siyasal ayrışmanın keskin olduğu ve uzlaşma kültürünün güçlü olmadığı toplumlarda böylesi bir durumun hükûmetin kurulmasında gecikmeler, milletvekili transferleri, gibi olumsuzluklara yol açması kuvvetle muhtemeldir.

Son olarak parlamenter sistemin güçlü yanları zikredilirken, devlet başkanının uzlaştırıcı bir etkisi olduğuna vurgu yapılır. Tarafsız ve partiler üstü kimliğiyle devlet başkanı kriz ortamında manevî ağırlık sağlar ve arabulucu rolünü üstlenerek çatışan taraflar üzerinde yatıştırıcı bir etki gösterdiği varsayılır. Fakat aynı zamanda yürütmede iki başlılığı ifade eden bu durum yetki ve sorumluluk tartışmalarını da beraberinde getirir.

Parlamenter sistemin zayıf yanlarına değinecek olursak şu hususlar akla gelmektedir. Hükûmetin meclisin güvenoyuna bağlı olması ve meclisin hükûmeti feshedebiliyor olması, hükûmet-meclis işbirliğini bir yandan zorunlu kılarken diğer yandan istikrarsızlığa da neden olabilir. Parlamenter sistemlerde hükûmet krizlerinin yaşanması olasılığı oldukça yüksektir. Hükûmetin görevde kalabilmesi için ihtiyaç duyduğu parlamento desteğinin garantisi olmadığından, hükûmetler potansiyel olarak sürekli risk altında bulunmaktadır. Nitekim Türkiye, İtalya gibi koalisyon hükûmet dönemlerinin sık olduğu ülkelerde bu tür istikrarsız dönemlere rastlanmaktadır; böyle dönemlerde hükûmetlerin ömrü bir yıldan az olabilmektedir. Ancak, İngiltere gibi disiplinli iki partili parlamenter sistemlerde bu tür krizlere daha az rastlandığı bilinmektedir. Diğer yandan, hükûmet istikrarsızlığı çoğu kez görünüştedir çünkü hükûmet değişse bile iktidardaki parti aynı kalır çünkü oyların çoğunu alan parti hükûmeti kurar.

Hükûmetler, tek partiden oluşsa bile parlamentonun güvenine bağlı olması nedeniyle hiçbir zaman kendilerini Başkanlık sisteminde

olduğu kadar güvende hissetmezler. İkinci olarak, yürütmenin iki başlı olması da yetki ve sorumluluk tartışma ve çatışmasına yol açması nedeniyle sorun yaratma potansiyeline sahiptir.

Üçüncü olarak, parlamenter sistemlerin genellikle koalisyon hükümetleri kurulmasını kolaylaştırıyor olması ve koalisyon hükümetlerinin farklı siyasal partilerden oluşması nedeniyle de hükümet içinde çatışma olasılığının yüksek olması, zayıf hükümetlere yol açabilmektedir.

Dördüncü olarak, parlamenter sistem düşük nitelikli demokrasiye yol açar: Bu iddianın temelinde ilk olarak parlamenter rejimde halkın parlamento üyelerini seçerek hükümeti dolaylı yoldan belirlemesi, yani doğrudan belirleyememesi yatmaktadır. İkinci neden, hükümetin başbakan ve bakanlar kurulundan oluşması nedeniyle icraatlardan bir tek kişinin sorumlu olmaması dolayısıyla kimin hesap vereceğinin belli olmamasıdır. Üçüncü neden, hükümetlerin genellikle bu sistemde kısa ömürlü olması nedeniyle alınan kararların icra edilmesine vakit kalmamasıdır. Son olarak, seçmenlerin bir şahsa değil de bir partiye oy vermesi nedeniyle, parti seçimleri kazanırsa kimin Başbakan ve kimlerin bakan olacağını bilememesidir.

Parlamenter sistemin güçlü ve zayıf yönleri incelendiğinde görülmektedir ki, güçlü yanlar olarak ifade edilen yasamanın yürütme üzerindeki denetleme ve denge mekanizmaları olan güvensizlik oyu ve fesih uygulaması ile kazananın her şeyi almaması ilkesi ilginç bir şekilde, parlamenter sistemin zayıf yönüne de dönüşebilmektedir. Nitekim Türkiye'nin parlamenter sistem tecrübesi incelendiğinde, söz konusu özelliklerin birer avantaj olmayıp, dezavantaja dönüştükleri görülmektedir.

1.2 Güçlendirilmiş Parlamenter

Türkiye'de CHS'ye geçişin ardından, sistemin Türkiye'nin siyasî, idarî ve toplumsal yapısına uygun olmadığını düşünen siyasî ve akademik çevreler, tekrar parlamenter sisteme dönüşü talep etmektedirler. Ancak, CHS'ye geçişin temel nedeni olan istikrarsızlıkların tekrar yaşanmaması için de yeniden klasik parlamentarizme değil "güçlendirilmiş" parlamentarizme geçiş öngörülmektedir. Takdim edilenler esasen klasik parlamenter sistem içinde bir yaklaşımdır.

Türkiye’de mevcut sistemin alternatifi bir sistem olarak sunulan bu önerinin yakından bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla, çalışmanın bu kısmında güçlendirilmiş parlamenter sistem ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Literatürde daha çok “rasyonelleştirilmiş (akılcılaştırılmış) parlamentarizm” olarak adlandırılan bu sistem, Türkiye’de daha çok kullanılan “güçlendirilmiş parlamentarizm” ve “iyileştirilmiş parlamentarizm” terimleriyle de karşılanmaktadır. Kavram, özetle sağlam bir parlamento çoğunluğuna dayanmayan hükûmetlere istikrar ve etkinlik kazandırmaya yönelik hukuk kurallarının bütünü olarak tanımlanabilir (Jean Gicquel’den aktaran Kemal Gözler, 2010:621).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, parlamenter sistemin temel özelliklerinden bir tanesi, yürütme erkinin yasama erki çerisinden çıkmasıdır. Sistemin isimlendirilmesinin “parlamento” üzerinden yapılmasının nedeni de budur. Başka bir ifadeyle hükûmetlerin Meclis içerisinde kurulmasıdır. Bu durum, pratikte iki türlü sonuç doğurmuştur. İlk, parlamentoda çoğunluğa dayanan bir hükûmetin işleyişi, özellikle parti disiplinin yüksek olduğu kültürlerde, hükûmetlerin elini güçlendiren bir unsur olmuş, yasama ve yürütmenin sorunsuz birlikteliği sonucunu doğurmuştur. Ancak, parlamenter sistemin koalisyon ve azınlık hükûmetlerine olanak tanıdığı düşünüldüğünde, yasama organının, hükûmet ile olan ilişkisinde güç dengesini sağlayacağını, hatta azınlık hükûmetleri karşısında yasama erkinin belirleyici konumda olacağını ifade etmek yanlış olmaz (Yücel, 2008:148). Böylesi bir durumun yol açacağı birinci sorun hükûmetlerin oluşum ve görev sürelerinde yaşanabilecek olumsuzluklardır. Örneğin, Hollanda’daki son genel seçimler 17 Mart 2021 tarihinde yapılmış ve Mark RUTTE liderliğindeki koalisyon hükûmeti seçimlerden tam 274 gün sonra kurulmuştur. Meclis çoğunluğuna dayanmayan hükûmetlerin kurulmasının zorluğundan belki de daha zor olan durum, bu hükûmetlerin devamlılığının sağlanmasıdır. Örneğin Türkiye’de 1970-1980 arasındaki on yıllık sürede 13 farklı hükûmet görev yapmıştır. Daha birçok örnek verebileceğimiz bu durum göstermektedir ki, parlamenter sistemlerde yaşanan tikanıklardan bir tanesi hükûmetlerin kurulması ve

devamlılığı sorunudur. Rasyonelleştirilmiş parlamenter sistemdeki uygulamaların bir kısmı işte bu sorunu çözmek üzere yapılan düzenlemelerdir. Bu tür düzenlemeleri “hükûmete istikrar kazandırmaya yönelik düzenlemeler” başlığı altında ele almak mümkündür.

Burada dikkat çekici olan parlamentonun değil, yürütmenin güçlendirilme çabasıdır. Ülkeyi yönetmek üzere kurulan hükûmetlerin yönetim işlevini sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmeleri için yeri geldikçe kanun ve kararnameler yoluyla yasal düzenlemelere ve politikalarını uygulayacak paraya, yani bütçeye ihtiyaçları vardır. Parlamenter sistemlerde meclis çoğunluğuna dayanmayan hükûmetlerin karşı karşıya kaldıkları bir diğer sorun da istedikleri kanunları meclisten geçirmekte zorlanmalarıdır. Rasyonelleştirilmiş parlamenter sistemdeki uygulamaların bir kısmı da hükûmetlerin kanun ve kararname çıkarmalarını kolaylaştırmaya yönelik düzenlemelerdir. Bu uygulamaları da “hükûmete etkinlik kazandırmaya yönelik düzenlemeler” başlığı altında ele alınabilecektir.

Hükûmete İstikrar Kazandırmaya Yönelik Düzenlemeler

Hükûmete istikrar kazandırmayı hedefleyen düzenlemeler daha önce de belirttiğimiz gibi hükûmetlerin kurulmasını ve devamlılığını kolaylaştıran düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerden ilki hükûmetin güvenoyu almadan göreve başlamasıdır. Zımnî güven olarak da adlandırılan bu düzenleme 1958 Fransız Anayasasında görülmektedir: Söz konusu Anayasa hükmüne göre Cumhurbaşkanı önce başbakanı; sonra da başbakanın önerisi üzerine diğer bakanları atar. Hükûmet bu şekilde kurulmuş olur. Bu şekilde kurulan hükûmetin göreve başlayabilmesi için, bizde olduğu gibi, Meclisten güvenoyu almasına gerek yoktur (Gözler, 2010: 623). Ancak, bu düzenlemenin sorun çözücü özelliği çok güçlü değildir. Çünkü meclis, kısa sürede alabileceği bir güvensizlik kararıyla hükûmeti sona erdirebilecektir.

Bu gruptaki düzenlemelerden bir diğeri hükûmetin kurulması için, düşmesi için gerekenden daha düşük bir çoğunluk aramaktır. Örneğin, CHS’ye geçmeden önce 1982 Anayasasında, hükûmetlerin düşürülmesi için üye tamsayısının salt çoğunluğu aranırken, hükûmetlerin göreve başlaması sırasında yapılan güven

oylamasında toplantıya katılanların salt çoğunluğunu yeterli görmüştü (Gözler, 2010: 623).

Bu başlıktaki diğer bir uygulama güvensizlik önergesi verme hakkının sınırlandırılmasıdır. Örneğin, 1958 Fransız Anayasasının 49/II. md. si, güvensizlik önergelerinin verilebilmesi için Millet Meclisinin en az onda birinin katılımını öngörmektedir. Ayrıca, önergenin reddedilmesi hâlinde, imza sahibi milletvekillerine aynı toplantı döneminde bir kez daha bu girişimde bulunma hakkı tanınmamaktadır (Yücel, 2008: 153).

Bu tür uygulamalardan bir diğeri serinleme süresi olarak bilinen uygulamadır. Bu düzenlemede, güvensizlik oylamaları gibi kritik durumlarda milletvekillerine güvensizlik önergesi verilmesinin ardından, milletvekillerinin şahsi menfaat veya duygusal olarak hareket etmelerini engellemek amacıyla oylamaya geçmek için belirli bir süre (örneğin Fransa'da 48 saat) beklenmektedir (Paksoy, 2021:117).

Bu gruba dâhil edilebilecek olan ve Türkiye'deki güçlendirilmiş parlamenter sistem tartışmalarında sıkça zikredilen bir diğer uygulama yapıcı güvensizlik oyudur. Bu uygulamanın bir işleyişi şu şekildedir: 1949 Alman Anayasasının 67'nci maddesine göre, *Bundestag*'ın (Millet Meclisinin), Başbakanı güvensizlik oyuyla düşürebilmesi için üyelerinin çoğunluğu ile yeni bir Başbakan seçmesi gerekir. Yeni bir Başbakan seçmedikçe, *Bundestag*'da (Millet Meclisinde) hangi çoğunluk toplanırsa toplansın Başbakanı düşüremez (Turhan, 2012: 31).

Yine Türkiye'deki GPS tartışmalarında sıkça zikredilen bir diğer uygulama fesih tehdidi altında güvenoylamasıdır. Sık sık güvenoylamasına gidilmesini engelleyerek hükûmetin istikrarlı bir şekilde göreve devam etmesini hedefleyen bu uygulamanın örneğini de yine Almanya'da görebilmekteyiz. Almanya Anayasasının 68. Maddesince "Federal Başbakanın kendisine güvenoyu verilmesi hakkındaki önergesi Federal Meclis üyelerinin çoğunluğunun oylarıyla kabul edilmemişse, Federal Cumhurbaşkanı, Federal Başbakanın önerisi üzerine, 21 gün içinde Federal Meclisi feshedebilir. Federal Meclisin, üyelerinin çoğunluğuyla yeni bir Federal Başbakanı seçtiği durumda, fesih hakkı düşer" (Aktaş, 2016:223).

Hükûmete Etkinlik Kazandırmaya Yönelik Düzenlemeler

Bu tür düzenlemeler de daha önce değindiğimiz gibi, hükûmetlerin politikalarını uygulamak için ihtiyaç duydukları kanunları ve kararnameleri çıkarmalarını kolaylaştırmak için tasarlanan düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerden ilki blok oylamadır, kanun tasarılarının meclislerde oylanmasında genel usul, tasarının madde madde oylanmasıdır. Ancak, bu durum sürecin uzamasını da beraberinde getirmektedir. "Paket oylama" olarak da adlandırılan ve hükûmetlerin işleyişini hızlandırmayı amaçlayan bu uygulamada mecliste görüşülen kanun tasarısı madde madde oylanmayıp, tasarının tamamı oylanmaktadır (İba, 2003: 109).

Bu düzenlemelerden bir diğeri "giyotin" olarak da adlandırılan uygulamadır. Fransız Anayasasına göre, "Başbakan, Bakanlar Kurulunda görüşükten sonra, Millet Meclisi önünde, bir metin üzerinde Hükûmetin sorumluluğunu yüklenabilir. Bu durumda, izleyen yirmi dört saat içinde bir güvensizlik önergesi sunulmaz ve önceki fıkra uyarınca oylanmazsa, bu metin kabul edilmiş sayılır". Yani, hükûmet, istediği kanunu çıkarabilmek için, kanunun kabul edilmemesi halinde güvenoyuna gidilmesi şartı koşmaktadır (Gözler, 2010: 628). Ancak, giyotin uygulamasının ne olduğuna ilişkin farklı bir yorum da söz konudur. İngiliz hukuk sisteminden yola çıkan Şeref İba, parlamentodaki görüşmelerde konuşmaların zaman olarak sınırlandırılması ya da belirli bir sürenin sonunda kesilmesi uygulamasını "giyotin" olarak adlandırılır. Bu tip kurallar, hükûmet üyelerinin verdiği değişiklik önermeleri dışında, genellikle, milletvekillerince tasarının genişletilmesini, geriye bırakılmasını ya da tasarıdaki belirli bir hükmün veya hükümlerin yürürlüğünün ertelenmesini öngören önermelerin işlem görmesini önler (İbda, 2003b: 155).

Bu düzenlemeler kapsamında belirtebileceğimiz bir diğeri uygulama, hükûmete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisinin verilmesidir. Bu uygulamayla yasama organı belli konularda kanun düzeyinde kural koymak için hükûmete bir yetki vermektedir. Hükûmet bu yetkiye dayanarak, bir kararname çıkararak mevcut kanunlarda değişiklik yapmakta veya kanun düzeyinde yeni kurallar koymaktadır (Gözler, 2010: 631).

Türkiye’de Güçlendirilmiş Parlamenter Sistem Tartışmaları

Bu başlık altında önce Türkiye’deki GPS tartışmalarında getirilen önerilere ilişkin görüşlere değinilecek, ardından Türkiye’deki GPS tartışmalarının geneli hakkındaki görüşlerimize yer verilecektir.

Türkiye’de yapılan GPS tartışmalarında, GPS’ye ilişkin farklı ülkelerde var olan veya daha önce uygulanmış olan uygulamaların aynı veya benzeri uygulamalar Türkiye için de önerilmiş olup, görülebildiği kadarıyla, geri getirilmesi planlanan parlamenter sistemin açmazlarını giderecek orijinal bir fikir sunulmamıştır. Türkiye’deki GPS tartışmalarında, GPS tartışmalarının belki de en güçlü ve en bilinen aracı olan yapıcı güvensizlik önerisi en sık tekrarlanan önerilerden bir tanesidir. Hatırlanacağı üzere, Alman Anayasasına göre, Başbakanı güvensizlik oyuyla düşürebilmek için üyelerinin çoğunluğu ile yeni bir Başbakan seçmesi gerekirdi ve yeni bir Başbakan seçmedikçe, Bundestag’da (Millet Meclisinde) hangi çoğunluk toplanırsa toplansın Başbakanı düşüremezdi. Cumhurbaşkanı da bu talebe uymak ve seçilen şahsı Başbakan olarak atamak zorundaydı. Bu uygulama, hükûmetlerde istikrarı sağlamak üzere kurgulanmış bir hukukî düzenlemedir. Ancak, siyaset alanını, siyasal kültürden ve toplumsal tabandan bağımsız olarak, sadece hukuk çerçevesinden düzenlemeye çalışmak, ülkedeki siyasal gerçekliği gör(e)memek sonucunu doğurur. Meclisteki muhalefet partilerinin kendi aralarında anlaşarak bir Başbakan üzerinde anlaşması siyasal kutuplaşmanın yaygın olduğu kültürlerde çok mümkün görünmemektedir. Kaldı ki, böyle bir uzlaşmanın sağlanması durumunda Cumhurbaşkanı yeni başbakanı atamak zorundadır. Bu da, bir yönüyle millet iradesinin gaspı anlamına gelecektir. Şöyle ki, böyle bir durumda ülkeyi milletin teveccühünü kazanmış partiler değil, görece daha az desteğe sahip olan parti(ler) iktidarda olacaktır. Güneş Motel Olayı, CHP’den İP’e transferlerin tecrübe edildiği bir ülkede, kimi vaatler sonucu yapılan bu tür transferlerle başbakan düşürülecek ve yeni başbakana ülke mecbur bırakılmış olacaktır.

Bir diğer sık zikredilen öneri, yetkileri sınırlandırılmış partisiz Cumhurbaşkanıdır. Başbakanın yanında bir Cumhurbaşkanı var

olması, bu çalışmada daha önce değindiğimiz yürütmeye iki başlılık nedenli sorunların tekrar yaşanmasına yol açacaktır. CHS’de partili Cumhurbaşkanına itiraz edenlerin, yürütmeyi partili bir Başbakan eliyle oluşturma çabası ilginçtir. Aslında ilginç bir durum yoktur. Çünkü yürütmenin başının partiden bağımsız olması demek, siyasetle bağlantısının en aza indirgenmesi demektir ki, bu da siyasetin doğasına aykırıdır. Başka bir ifadeyle, hayatın olağan akışına aykırıdır. Kaldı ki, Türkiye’de parlamenter sistem tecrübesi sürecinde Turgut Özal ve Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra partileriyle ilişkisini kesmişlerdir. Ancak, Ergun Özbudun’un ifadesiyle, yıllarını bir siyasal partiye vermiş bir insanın bir gecede partisinden vazgeçmesini beklemek mümkün değildir. Yine Prof. Dr. Özbudun’un ifadesiyle, tarafsızlık özünde bir kişilik meselesidir.

Cumhurbaşkanının Meclis tarafından seçilmesinin önerilmesi, CHS sisteminin getirdiği daha demokratik bir düzenlemeden (Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi) geriye gidiş olması nedeniyle de kabul görmemelidir.

Sık zikredilen bir diğer öneri, giyotin uygulamasıdır. Hükûmetin kanun çıkaracak çoğunluğu olmaması halinde muhalefetin ya hükûmeti düşürecek güce erişmesi ve düşürmesi yahut kanunu onaylaması olarak özetleyebileceğimiz uygulama, öncelikle kanun çıkaramayacak çoğunluğu sağlayamayan hükûmetten bahsetmektedir. Yine, hukuken çözüm bulunmuş olduğu kabul edilen bir sorundur bu da. Ancak, kanun çıkarma yeter sayısına bile sahip olmayan bir hükûmetin halk nezdindeki güvenilirliği giderek azalacak ve çıkan kanunların meşruiyeti sorgulanır hale gelecektir. Bunun yanı sıra, sürekli bir giyotinle varlığının sona ereceği tehdidiyle karşı karşıya kalan bir hükûmetin verimli bir şekilde çalışmasını beklemek aşırı iyi niyetten öteye geçemeyecektir.

Bir diğer öneri, parlamenter sistemin başka alanlarda yapılacak düzenlemelerle güçlendirilmesidir. Bu öneride, siyasal istikrarın ve demokrasinin sadece hükûmet sistemi ile sağlanamayacağı, siyasal istikrarın sağlanabilmesi için yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, seçim ve siyasal partiler kanunlarının yeniden ele alınması gibi önerilerde bulunmaktadır. Bu öneri, GPS tartışmalarında GPS’yi

önerenlerin de aslında GPS'den çok şey beklemediklerinin itirafı niteliğindedir. Demokrasi kültürünün arttırılmasını hedefleyen bu düzenlemeler, CHS'nin kabulünde rol oynayan Cumhur İttifakı'nın iki ortağı AK Parti ve MHP'nin uzun süredir dillendirdiği taleplerdir. Kaldı ki, daha fazla demokrasi istemek için parlamenter sisteme yeniden dönmeye gerek yoktur. Daha net bir ifadeyle, daha fazla demokrasi talebi, hükûmet sistemlerinden bağımsız taleplerdir.

Bir diğer öneri, fesih tehdidi altında güvenoylamasının getirilmesidir. Özetle, hükûmet güvenoyu alamazsa, Cumhurbaşkanının Meclisi feshetmesi yetkisine dayanan bu uygulama, Meclisin feshi halinde milletvekili sıfatını kaybedecekleri için, Milletvekilliklerini korumak adına güvenoyu verecekleri varsayımına dayanmaktadır ki, bu varsayımın gerçekleşme ihtimalinden emin olmak mümkün olmadığı gibi demokratik tavırla da bağdaştırılamaz.

1.3. Başkanlık Hükûmet Sistemi

Başkanlık sistemi, yasama ve yürütme kuvvetlerinin, birbirinden kesin ve sert bir şekilde ayrıldığı, kuvvetlerin birbirini kontrol ettiği, yürütmenin aktif ve güçlü olduğu hükûmet sistemi olarak nitelendirilmektedir. Katı kuvvetler ayrılığına dayanan sistemde yasama ve yürütme birbirlerinden, "işlevsel ve organik" açıdan ayrılmıştır. İşlevsel ayrılıktan kastedilen; yasama ve yürütme kuvvetlerinin, hukukî olarak birbirinden ayrı olmasıdır. Yasama organı, işlevsel açıdan kanun koymakla, yürütme organı ise kanunları uygulamakla ve hükûmet etmekle yükümlü kılınmaktadır. Kuvvetlerin organik ayrılığı ise, yasama ve yürütme işlemlerinin, ayrı ayrı organlar tarafından yerine getirilmesi ve bu organların birbirinden bağımsız olmaları şeklinde anlaşılmaktadır (Şahin, Nişancı, 2018: 863).

Başkanlık hükûmeti sistemi, saf şekliyle ABD'nde uygulanmaktadır ve kuvvetler ayrılığı prensibi ile belirlediği esaslara, fren ve denge mekanizmaları ilkelerine dayanmaktadır. Amerikan anayasasının fikir babalarından birisi olan, Thomas Jefferson, kurulacak hükûmet sisteminin, seçimli bir despotizm olmadığını, güçlerin farklı organlar arasında bölünmesini ve dengelenmesini, her organın yetkisinin hukuk kurallarıyla belirlenmesi ve sınırlandırılması gerektiğini

ileri sürmüştür. Nitekim Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan ve Benjamin Franklin ve John Adams tarafından kontrol edildikten sonra son hali verilen Bağımsızlık Bildirgesi'nde insanların doğuştan bazı ayrılmaz haklara sahip oldukları, devletin bu hakları teminat altına alması gerektiği, yönetenlerin ancak yönetilenlerden yetki aldığı ve eğer bir yönetim temel haklara riayet etmezse yönetilenlerin yeni bir yönetimi göreve getirebileceği düzenlenmiştir (TBMM, 2017b: 28).

Başkanlık sisteminin güçlü ve zayıf yönlerini özetleyecek olursak; (Bayram 2016; Özdemir, 2018; Arslan, 2015; Bilir, 2017; Bayram, ...) başkanlık sisteminin avantajları şu şekilde özetlenebilir:

1) Yürütmede istikrar: Başkanlık sistemlerinde hükûmetin görev süresi sabittir, iki seçim arasında güvenoyu/güvensizlik oyu gibi mekanizmalarla hükûmetin düşürülmesi mümkün değildir. Dolayısıyla hükûmetler daha uzun süre görevde kalır. Yürütmede istikrarı sağlayan bir diğer önemli özellik, "tek başlı yürütme"dir. Tek başlı yürütme, başkanlık sisteminin ayırt edici özelliğidir. Yürütmeyi, doğrudan halk tarafından seçilen başkan ile kabinesi teşkil etmektedir. Yasamayı ise ülkeden ülkeye değişen tek veya çift meclis oluşturmaktadır.

2) Yürütmenin başının doğrudan halk tarafından seçilmesi: Başkanlık sisteminde yürütmenin başı olan başkan doğrudan seçmenler tarafından seçilir, parlamenter sistemlerde ise parlamento tarafından seçilir. Parlamenter sistemlerde yürütmenin başı olan başbakanın kim olacağı bazen koalisyon pazarlıklarının seyrine, hatta Cumhurbaşkanının tercihlerine göre de şekillenebilirken, başkanlık sistemlerinde yürütmeyi belirleyen tek faktör seçmenin tercihleridir. Ayrıca, devlet başkanının doğrudan halk tarafından seçilmiş olması, devlet başkanına psikolojik bir üstünlük de sağlamaktadır. Devlet başkanının/başkan/Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmesi yönetilenlerin yönetimi sahiplenmesi sonucunu da beraberinde getirmektedir. Gücünü, dayanağını ve meşruluğunu halktan alan başkan, daha rahat hareket etmektedir.

3) Kuvvetler ayrılığının daha güçlü olması: Başkanlık sistemlerinde kuvvetler ayrılığı daha güçlüdür. Bunun iki nedeni vardır:

Birincisi, parlamenter sistemde hükümet parlamento içinden çıkar, hükümet üyeleri çoğunlukla aynı zamanda milletvekilidir yani yasama organının da üyesidir. Başkanlık sisteminde ise bir kişinin aynı anda iki ayrı organda görev yapmasını engelleyen katı kurallar mevcuttur. İkinci olarak, başkanlık sistemlerinde yasama ve yürütme organlarının birbirlerinin varlığını onaylama veya sona erdirmeye yetkisi yoktur: Parlamento hükümetin görevini sona erdiremez, hükümet de erken seçim kararı alarak parlamentonun görevini sona erdiremez. Bu iki nedenden dolayı iki organ arasında en azından üyeler ve görev süreleri bakımından “karşılıklı bağımsızlık” olduğu söylenebilir.

4) Öngörülebilirlik: Bu sistemde, seçmenler oy verirken desteklediği adayın kazanması halinde kimin hükümet edeceğini önceden kestirebilmektedir. Bunun yanı sıra günümüz ekonomilerinde “ekonomik istikrar”ın sağlanabilmesi, siyasal istikrar, dolayısıyla da siyasal öngörülebilirlikle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, başkanlık sistemlerinde siyasal öngörülebilirliğin daha net olması, ekonomik istikrarın sağlanması ve devamlılığına da katkı sağlamaktadır.

5) Uzlaşma Kültürünü Güçlendirmesi: Devlet başkanının/Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçiliyor olması ve bu seçimde, Türkiye’deki yaygın söylemle “%50+1” oyun gerekli olması, uzlaşma kültürünün güçlü olmadığı ve siyasal yapılanmada güçlü çoklu siyasal partilerin var olduğu toplumlarda, en azından seçim öncesinde uzlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet sürecinin oluşumu ve işleyişi sürecinde ortaya çıkan ittifaklar bu durumun en açık örneklerini oluşturmaktadır.

Başkanlık sisteminin dezavantajları ise şu şekilde özetlenebilir:

1) Esnekliğin olmaması: Bu durum yukarıda avantaj olarak dile getirilen birinci maddenin, yani hükümetin parlamento tarafından iki seçim arasında düşürülememesinin bir sonucudur. Ancak, Başkanlık sisteminde, başarısız olan, kamuoyunun hatta kendi seçmen ve (varsa) parti tabanının desteğini kaybetmiş bir başkan, görevini devam ettirebilmektedir. CHS’nde olduğu gibi parlamentonun seçim kararı alabilme imkanı bu yöndeki riski azaltmaktadır.

2) Çoğulcu değil çoğunlukçu olması: “Kazanan her şeyi alır” ya da “ya hep ya hiç” tabirleriyle özetlendiği şekliyle başkanlık

seçimlerinin tek bir kazananı vardır ve kazanan hükûmeti kurar. Başkanlık seçimini kazanan adayın başka partilerle koalisyon kurmaya ihtiyacı yoktur. Sonuç olarak yürütme organı daima tek partinin kontrolü altındadır. Parlamenter sistemlerde ise yürütme organı bazen tek partinin kontrolü altındadır, bazen de birden fazla parti hükûmeti paylaşır, yani koalisyon kurar. Koalisyon güç paylaşımı olarak değerlendirildiğinde bu durumun, siyasal kutuplaşmayı arttıracığı iddia edilmektedir.

3) Yasama ve yürütme organları arasında çatışma ihtimali: Başkanlık sistemlerinde yürütme ve yasama organları için ayrı ayrı iki seçim yapılır. Bu iki seçimi farklı partilerin kazanması mümkün olduğu için yasama ve yürütme organlarının rakip partiler tarafından kontrol edilmesi ihtimali vardır. ABD’de “bölünmüş yönetim”, Fransa’da “kohabitasyon” olarak adlandırılan bu gibi durumlarda yasama ve yürütme organlarının uyumlu bir şekilde çalışması mümkün olmayabilir. İki organ arasında çatışma ve anlaşmazlıklar, devletin işleyişinde tıkanmalar görülebilir. Bu tür durumlarda hükûmet, istediği yasaları çıkarmakta ve gerek duyduğu ödenekleri almakta zorlanabilmektedir. Bu durumda demokrasinin sona ermesi veya en azından kesintiye uğraması ihtimalinin bulunduğu iddia edilmektedir.

1.4. Yarı Başkanlık Sistemi

Parlamenter ve Başkanlık Sistemlerinde yasama, yürütme ve yargı gücünün birbirinden ne oranda ayrılacağı tartışmalarına bağlı olarak alternatif yarı başkanlık sistemi ortaya çıkmıştır. Kökeni Fransa olan yarı başkanlık sistemi, her iki sistemin dezavantajlarını mümkün mertebe azaltmayı, avantajlarını ise birlikte kullanmayı hedeflemektedir. Daha çok monarşi veya imparatorluk sistemiyle yönetilen ülkelerde bu yönetimlerin çökmesiyle ortaya çıkan söz konusu sisteme parlamenter sistem ve başkanlık sisteminin bir karması olması nedeniyle “Karma Sistem” de denilmektedir (Hekimoğlu, s. 82). Bu sistem, güçlü devlet başkanı bakış açısıyla parlamenter sisteme, parlamentoya karşı sorumlu olan bir başbakan olması nedeniyle de parlamenter sisteme benzemektedir (Atalan, 2019: 110).

Bu sistemde devlet başkanı belirli bir süre için doğrudan halk tarafından seçilir ve yürütme yetkisini bir başbakanla paylaşır. Devlet başkanı parlamentodan bağımsız olmasına karşın, tek başına ve doğrudan hükümet etme yetkisini haiz değildir (Bilir, 2017: 28).

Başkanlık sistemi ve parlamenter sistemin bir karması olması nedeniyle, her iki sistemin de sahip olduğu kimi avantaj ve dezavantajları da içinde barındırmaktadır.

Yarı-başkanlık modelini savunanlara göre bu sistemin temel avantajı, iki başlı yürütme yapısının rekabet halindeki güçler arasında bir dereceye kadar işbirliğine ve yetki paylaşımına imkân vermesidir. Bir ülkede iki karşıt grup arasında şiddetli siyasî çatışma var ise, yarı-başkanlık sisteminin gücün paylaşılmasına imkân verdiği değerlendirilmektedir (TBMM, 2017c: 5).

Diğer avantaj olarak ise, halk tarafından sabit bir süre için seçilen devlet başkanının, parlamento bölünmüş ve hükümetler istikrarsız olsalar bile, sistemin istikrarını ve meşruiyetini devam ettirebilme potansiyeline sahip olması gösterilmektedir. Burada, devlet başkanının uzlaştırıcı özelliğine vurgu yapılmaktadır.

Yarı-başkanlık modeline yönelik dört önemli eleştiri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, başkanlık sistemine yönelik eleştirinin benzeri mahiyettedir. Buna göre, başkanın halk tarafından seçilmesi, siyasî sürecin kişiselleşmesine neden olabilir ve başkanı, kendisini olağan süreçlerin üzerinde görmeye ve hukuk kurallarını hiçe saymaya teşvik edebileceği endişesidir.

Diğeri yarı-başkanlık sisteminin ortaya çıkardığı iki başlı hükümet yapısıyla ilişkilidir. Devlet başkanı ve başbakan arasındaki çekişmenin, karar almayı geciktirebileceği birçok siyasî manevra ve entrikayla sonuçlanarak birbirine zıt politikalara yol açabilecek nitelikte olmasıdır.

Devlet başkanı ve başbakanın farklı siyasî partilerden olması durumunda ortaya çıkması muhtemel birlikte yaşama (kohabitasyon) durumu, yani parçalı yürütme yapısının, yürütme içinde siyasî tıkanıklığa neden olabileceği, bu durumun, demokrasi dışı müdahalelere zemin hazırlayabileceği düşüncesidir.

Son olarak başkanın, başbakanın ve herhangi bir siyasi partinin veya parti koalisyonunun parlamentoda çoğunluğa sahip olmadığı durumlarda karşılaşılabileceği bölünmüş yapının ve azınlık hükûmetinin ciddi tehlike içermekte olduğudur. Bu durum, bir taraftan parlamento içinde kaygan/istikrarsız koalisyonların/ittifakların ortaya çıkmasına ve hükûmet değişikliklerine neden olurken diğer taraftan başkanın müdahalelerine ve mahfuz yetkilerini kullanmasına yol açabilecektir (TBMM, 2017c: 6).

2. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine Geçişte Etkili Olan Faktörler

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi, dünyadaki uygulamalara ve literatürdeki sınıflandırmalara bakıldığında Başkanlık Sistemi içerisinde yer alan bir sistemdir. Başkanlık sistemi, Türkiye'nin tarihsel, sosyolojik, siyasal özellikleri ve konjonktürel durumu da dikkate alınarak, Türk Tipi bir başkanlık sistemi oluşturulmaya çalışılmış ve neticede 16 Nisan 2017 tarihinde oylanarak kabul edilen Anayasal değişikliklerle birlikte oluşan yeni sistem Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi olarak adlandırılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'nin daha iyi anlaşılabilmesi için, başkanlık sisteminin ana hatlarıyla hatırlatılması faydalı olacaktır.

2.2. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine Geçiş

Türkiye, her ne kadar 2017 yılına kadar parlamenter sistemle yönetilmiş olsa da, başkanlık sistemi tartışmaları Menderes hükûmetleri döneminden beri dile getirilmektedir.

Başkanlık sistemine ilişkin ilk açık ve net ifadelerden bir tanesi Milliyetçi Hareket Partisi kurucu genel başkanı merhum Alparslan Türkeş tarafından dile getirilmiştir. Merhum Türkeş, Temel Görüşler adlı eserinde, Güçlü İktidar başlığı ve Tek başkan- Tek meclis sistemi alt başlığı altında, *“Çağımız kuvvetli, adil ve hızlı icra çağıdır. Türk milleti, dünya imparatorlukları kurduğu devirde kuvvetli, adil ve hızlı icra sistemini uygulamıştır. Kuvvetli ve hızlı icra, icra gücünün tek elde toplanmasıyla mümkündür. Bunun için tarih ve töremize uygun olarak, Başkanlık Sistemini savunuyoruz”* demiştir (Türkeş, 1975:164).

Merhum Necmettin Erbakan (1926-2011) liderliğini yaptığı Milli Nizam Partisi (MNP) Programı ile Milli Selamet Partisi (MSP) Programı ve MSP 1973 Seçim Beyannamesi'nde başkanlık sistemine ilişkin görüşlerini dile getirmiştir. Her üç dokümanda da özetle, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi ve devlet hükümet başkanlıklarının birleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yapmış, askerî darbe mağduru da olan merhum Süleyman Demirel (1924-2015) ise sistem krizinden yola çıkarak Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi ve başkanlık sistemine geçilmesi gerektiği konusunda beyanlarda bulunmuştur.

Yine başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yapmış merhum Turgut Özal (1927-1993) ısrarlı bir biçimde sistem değişikliğini önermiş ve başkanlık sistemine geçilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu durum da göstermektedir ki, Cumhurbaşkanlığı Sistemi, iddia edildiği gibi, kısa bir sürede, gerekli toplumsal, hukukî ve siyasî altyapısı olmayan, 367 dayatmasına karşı gösterilen bir reaksiyonun devamı olmayıp, yönetsel tecrübeye ve oldukça eski bir geçmişe sahiptir.

Başkanlık sistemi tartışmalarının 50 yılı aşkın bir tarihinin olması, Türkiye'nin parlamenter sistem tecrübesinde yaşadığı sorunlardan kaynaklı olup, CHS bu sorunlara çözüm bulma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda parlamenter sistemin güçlü ve zayıf yönlerini ifade ederken belirttiğimiz gibi, Parlamenter sistemin güçlü yanlar olarak ifade edilen yasamanın yürütme üzerindeki denetleme ve denge mekanizmaları olan güvensizlik oyu ve fesih uygulaması ile kazananın herşeyi almaması ilkesi ilginç bir şekilde, parlamenter sistemin zayıf yönüne de dönüşebilmektedir. Nitekim Türkiye'nin parlamenter sistem tecrübesi incelendiğinde, söz konusu özelliklerin, birer avantaj değil, dezavantaja dönüştüğü görülmektedir.

1) Türkiye, parlamenter sistem tecrübesi süresince yönetimde istikrarı büyük oranda sağlayamamıştır: Türkiye'de çok partili sistemin 1946 yılında başladığını kabul edecek olursak; 1965-1969 yılları arasında AP hükümeti, 1983-1991 yılları arasında da ANAP hükümeti dışarıda tutulursa 1961 yılından başlayarak yaklaşık 25 yıl Türkiye'nin koalisyon hükümetleri tarafından yönetildiği

görülmektedir. 1961 Anayasası döneminde koalisyon ve azınlık hükû-metlerinin ortalama görev süreleri yaklaşık on aydır. Kurulan tüm hükûmetler bazında ortalama süre bir yılın biraz üzerinde olmuştur. Türkiye’de 1970-1980 yılları arasında 10 yıllık dönemde 13 hükûmet görev yapmıştır. Bu hükûmetlerin çoğunluğu koalisyon veya azınlık hükûmetleridir. 1970’lerin sonunda Türkiye derin bir ekonomik ve siyasî krize girmiş, yaygın bir terör hareketine sahne olmuştur. Meclis başkanı ve Cumhurbaşkanı seçimlerinde krizler yaşanmış, neticede kilitlenen parlâmenter sistemde, 12 Eylül 1980 askerî müdahalesiyle demokrasi askıya alınmıştır. 1982 Anayasası döneminde de benzer bulgular söz konusudur. Koalisyon hükûmetlerinin ortalama görev süreleri on dört ayın altında kalmaktadır.

Durumu başka bir şekilde özetleyecek olursak, Türkiye’de 1 Kasım 1923’teki ilk hükûmetimizden 9 Temmuz 2018 tarihine kadar, yani 95 yıllık süreçte, 65 hükûmet görev yapmıştır. Başkanlık sistemiyle yönetilen ABD’de ise, 228 yıllık tarih içerisinde Biden 46. Başkan olarak göreve gelmiştir.

2) Yürütmenin çift başlı olması zaman zaman da olsa istikrarsızlığa ve devletin tepesinde anlaşmazlığa yol açmıştır: Parlâmenter sistemin güçlü yönleri anlatılırken, tarafsız devlet başkanının bir denge unsuru ve olası bir krizde arabulucu olacağı iddia edilmektedir. Ancak, Türkiye’de zaman zaman bu çift başlılığın bizzat kendisi sorun olmuştur. Nitekim 1982 Anayasası döneminde Türk siyasal hayatında tartışma eksenlerinden birini cumhurbaşkanları ile hükûmetler arasında yaşanan görüş ayrılıkları oluşturmuştur. Örneğin; 6 Kasım 1983 seçimleri sonrasında Turgut Özal başbakanlığında kurulan hükûmet, dönemin Cumhurbaşkanı’nın kabinedeki isimlere müdahaleleri nedeniyle yaklaşık bir buçuk ay sonra güvenoyu alabilmiştir. Yine, yakın tarihimizde en uyumlu dönem olarak belirtilen Özal-Akbulut döneminde (1989-1991) iki lider, ANAP İstanbul İl Kongresi’nde farklı adaylara destek verdikleri için çatışmışlar ve bu çatışma, Akbulut’un başbakanlık ve parti liderliğinden çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Cumhurbaşkanı Sezer döneminde kanun hükmündeki kararname, atama kararname, Devlet Denetleme Kurulu’na yaptırılan incelemelerin sonuçları gibi pek çok konuda önce Ecevit

hükûmeti ile daha sonra da Erdoğan hükûmeti ile ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Sezer, 729 ortak kararnameyi imzalamayarak bu alanda de facto olarak mutlak veto yetkisi kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Sonuç olarak, verilen bu örnekler, yürütmede iki başlılığın, özellikle de Cumhurbaşkanının yetkilerini güçlendiren 1982 Anayasası ile birlikte, başlı başına bir kriz unsuru olduğunu göstermektedir. Kaldı ki, 2007 Anayasa değişikliğiyle Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi, değişiklikten maksat bu olmasa da, parlamenter sistemin bir yarı-başkanlık sistemine evrilmesi sonucunu doğurmuştur. Meclis tarafından değil de, doğrudan halk tarafından seçilmesi, yürütmede çift başlılıktan kaynaklanan yetki çatışmasını arttırmak noktasında ciddi bir etkiye sahip olmuştur.

3) Müdahaleler neticesinde kuvvetler ayrılığı ilkesi zaman zaman tehlikeye düşmüştür: Türkiye'nin parlamenter sistem tecrübesi, zaman zaman yasama ile yürütme arasındaki ayrılığın atanmışlar ve seçilmişler arasındaki çatışmaya dönüştüğünü tecrübe etmiştir. Türkiye'de yasama erki, özellikle Anayasal yargı sürecinde zaman zaman hukukilikten çıkıp siyasal kararlar vermek suretiyle, sadece yürütme üzerinde baskı kurmaya çalışmamıştır. Nitekim Türkiye'de yaşanan başörtüsünün yasaklanması; 367 krizi olarak da bilinen Cumhurbaşkanlığı seçimi için toplantı yeter sayısının da 367 olması gerektiğine ilişkin karar, parlamenter sistemin kuvvetler ayrılığı ilkesinin yürütme aleyhine; bununla birlikte örneğin çıkarılan kanunların yüzde 95'ten fazlasının hükûmetten gelen tasarılarından ibaret olması nedeniyle de yasama aleyhine ve zaman zaman da demokratik siyasal hayatın işleyişi aleyhine olacak şekilde zarar gördüğünün somut örnekleridir.

4) Parlamenter sistem düşük nitelikli demokrasiye yol açmıştır: Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine geçişte sadece siyasal istikrarın ön planda tutulduğu iddiası gerçeklikle örtüşmemektedir. Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminin tercih edilmesinin bir diğer nedeni, sistemin demokrasinin işleyişini güçlendirmesidir.

Parlamenter sistemin düşük nitelikli demokrasiye yol açması birkaç açıdan ele alınabilir. Öncelikle, Cumhurbaşkanının Meclis tarafından seçilmesi, millet iradesinin doğrudan tecelli etmesi önünde

bir engel olmuştur. İkinci olarak, her ne kadar parlamenter sistemin temsilde adalet ilkesini daha fazla gerçekleştirme potansiyelinin olması nedeniyle, daha demokratik olduğu varsayılsa da Türkiye'nin parlamenter sistem tecrübesinde zaman zaman millet iradesinin Mecliste temsil edilmediği tecrübe edilmiştir. Bunun en yakın ve en çarpıcı örneği 2002 genel seçimleridir. 2002 genel seçimlerinde geçerli oyların %47,5'i, oy kullanmayanlar ve geçersiz sayılan oylarla birlikte hesaplandığında seçmenlerin %59'u yani yarısından fazlası mecliste temsil edilmemiş ve bu durum temsil meşruiyeti ile ilgili tartışmalara neden olmuştur.

Üçüncü olarak, hükümetlerin genellikle bu sistemde kısa ömürlü olması nedeniyle alınan kararların icra edilmesine vakit kalmamıştır. Bu durum da siyasal anlamda tecelli eden millet iradesinin, idarî anlamda tecelli etmesini imkânsız kılarak, demokrasinin sağlıklı bir şekilde işleyememesine sebep olmuştur.

5) Dâhili ve harici bedhahların varlığı hızlı karar alma ve uygulamayı zorunlu kılmıştır: 2010 yılında Arap Baharı olarak başlayan süreç, Orta Doğu'da bir değişimin ve dönüşümün istendiğini düşündürmektedir. Bu istek, bölge ülkelerinin vatandaşları tarafından çok, büyük güçlerden gelmekteydi. Bu durum da zaten sorunlu ve çalkantılı olan Orta Doğu'nun daha da tekinsiz olmasına yol açtı. Türkiye'nin güvenliği konusunda daha dikkatli olunması gereken bir süreç başladı. Yıllardır bölücü terörle mücadele eden Türkiye, yanlış bir tercih olduğu zaman içerisinde anlaşılan açılım politikaları neticesinde şımaran ve güçlendiğini zanneden bir terör örgütüyle daha yoğun bir şekilde mücadele etmek zorunda kaldı. Saddam Hüseyin sonrası Irak'ta yaşanan istikrarsızlığa bir de Suriye'deki iç savaş eklennince, Türkiye adeta bir ateş çemberi içerisinde kaldı ve Türkiye için ciddi bir "Beka Sorunu" ortaya çıktı. Orta Doğu'yu kendi emelleri doğrultusunda yeniden şekillendirmek isteyen emperyalist güçlerin kontrolüne girmeyi reddeden Türkiye, bir yandan uluslararası alanda yalnızlaştırılmaya çalışılırken, diğer taraftan da ekonomik ve siyasal operasyonlarla güçsüzleştirilmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara, haklı gerekçelerle ve millî reflekslerle tepki veren Türkiye'ye karşı nihayet, dâhili bedhahlar eliyle 15 Temmuz 2016

tarihinde bir darbe teşebbüsünde bulunuldu. Türkiye'nin içeride ve dışarıdaki düşmanlar eliyle yok edilmeye, en azından güçsüz durumda bırakılmaya çalışılması, çağımızın hızlı karar alma ve uygulamayı gerekli kıldığını bir kez daha gösterdi.

Bütün bu olumsuzluklar karşısında, Yenikapı Mitingi ile sembolleşen millî birlik ruhu, Cumhuriyet İttifakı'nın temel dayanağı olmuş ve bu İttifak, Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'nin kurulmasını sağlayarak, Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktasını hayata geçirmiştir.

3. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet sistemi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, kuruluşunun ve çok partili hayata geçişin ardından üçüncü büyük dönüşüme tekabül etmektedir. Yeni hükûmet sistemine, TBMM Genel Kurulunda 339 milletvekilinin oyuyla kabul edilen 6771 Sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"un 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandumda halk tarafından da onaylanmasıyla geçilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sisteminin ayrıntılarına geçmeden önce isimlendirme konusuna değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi, hükûmet sistemleri sınıflandırmasında başkanlık sistemi içerisinde yer almaktadır. Ancak, Türkiye'deki "başkanlık" tartışmaları dikkate alındığında, Türkiye'de "başkan ve başkanlık" denildiğinde akla ilk olarak ABD gelmektedir. ABD de bilindiği üzere federatif yapılanmaya sahiptir. Dolayısıyla, üniter yapılanmadan vazgeçemeyeceğimiz Türkiye'de başkanlık sistemi tartışmalarının federasyon gölgesinde gerçekleşmesini önlemek adına böyle bir ismin tercih edilmesi oldukça isabetli olmuştur. İkinci olarak, kabul edilen sistem her ne kadar başkanlık sistemi içerisinde yer alsada, kendine özgü yönleri olan "Türk Tipi Başkanlık Sistemi" olduğu için, isimlendirmenin özgün olması da yerinde olmuştur. İsimlendirmedeki üçüncü ve önemli nokta, Türkiye'deki başkanlık tartışmalarının rejim değişikliği tartışmalarının gölgesi altında gerçekleşmiş/gerçekleşmekte olmasıdır. Ancak, yeni sisteme "Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi" adının verilmesiyle, değişikliğin daha

önce de belirttiğimiz gibi bir rejim değişikliği değil, sistem değişikliği olduğu ve “Cumhuriyet”ten vazgeçilmediği vurgusu da yapılmıştır. Başkanlık sistemine ilişkin hem yabancı dillerde hem de Türkçe’de oldukça hacimli bir literatür mevcuttur. Bunun yanı sıra başkanlık sistemi ana hatlarıyla bu çalışmanın daha önceki bölümünde zikredilmiştir. Dolayısıyla, çalışmanın bundan sonraki kısmında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin en temel ve özgün özellikleri ele alınmıştır.

3.1 Yönetimde Tekbaşlılık

Hatırlanacağı üzere, parlamenter sistemin zayıf yanları zikredilirken, Devlet Başkanı ve Başbakan’ın yetki ve sorumluluk alanlarının paylaşımı noktasında anlaşmazlığa düşmeleri neticesinde bir yönetim krizinin oluşması ihtimaline değinilmişti. Kaldı Ki Türkiye’de 2007 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanı doğrudan halk tarafından seçilmeye başlanmıştı. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişle birlikte adeta bir “çifte meşruiyet sorunu” ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle sistemin böyle kalmış olması halinde, halk tarafından güçlü bir seçmen desteğiyle seçilmiş Cumhurbaşkanı’nın, kendisinden daha az seçmen desteğine sahip bir hükümetle çalışması olasılığı kuvvetle muhtemeldi (Alkan, 2019: 87).

Yönetimde tekbaşlılığın sağlanması çerçevesinde, 6771 sayılı kanununun 8. Maddesiyle, Anayasanın 104. Maddesinde şu şekilde değişikliklere gidilmiştir: “Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanı, Devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk milletinin birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını temin eder.”...“ Cumhurbaşkanı yardımcılarını atar ve görevlerine son verir.”...“Üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler.”...“Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez. Anayasada münhasıran

kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin aynı konuda kanun çıkarması durumunda, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelir." Yukarıdaki son paragrafta zikredilen değişiklik Türkiye'de büyük tartışmalara neden olan "yürütmede tekbaşlılık" ın "tek adam yönetimi" ne dönüştüğü yönündeki tartışmaların zayıf bir temele dayandığını göstermektedir. Söz konusu tartışmalarda önemle vurgulanan nokta özellikle Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile yasamanın by-pass edildiği, bu durumun da bir parlamentosuzlaşmaya ve anayasasızlaşmaya zemin hazırladığıdır. Ancak, bu iddia da gerçeklerin çarpıtılmasından ibarettir. Parlamentosuzlaşma kavramı, otoriteryenliğe doğru kayan ülkelerde Parlamentonun etkisizleştiğini, sadece tabiri caizse "görüntüyü kurtarmak için" var olduğunu belirtmek için kullanılan bir kavramdır. Parlamentosuzlaşma kavramı, 1960'lardan itibaren sosyo-ekonomik meselelerin siyasal hayatı şekillendirmesi, eş zamanlı olarak medyanın gelişmesi, bürokrasinin güçlenmesi ve genişlemesi, uluslararası ve ulusüstü kuruluşların ulusal siyasaların belirlenmesini kısıtlaması, parlamentoların temsil yeteneğinin azalması vb. sebeplerle parlamentoların gerilediği, buna paralel olarak da yürütmenin güçlendiği teziyle de bağlantılıdır. Bu tezin devamında, yürütmenin yasama karşısında güçlenmesi, popülizmle de birleşince "yarışmacı otoriterizm"lerin ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu sistemlere yarışmacı otoriteryenizm denmesinin sebebi, yarışmacılığın mevcut olduğu, ancak adil olmadığı iddiasıdır. Yani, iktidardakiler, popülizmin de yardımıyla, yarışmacı gibi görünen sistemde sürekli iktidarlarını korumaktadırlar.

Türkiye'de parlamentosuzlaşmaya doğru gidildiği iddiası, var olan bir yaklaşımın Türkiye'ye uyarlanmaya çalışılmasından ibaret gibi görünmektedir. Şöyle ki, CHS sisteminde, yukarıda yer verdiğimiz Anayasa değişikliği, CHS ile birlikte yasamanın by-pass edilmesinin aksine "Yasamanın Üstünlüğü" nün esas alındığını göstermektedir.

3.2. Meclis ve Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin Aynı Gün Yapılması

6771 sayılı kanunla Anayasa'nın 77. Maddesinde "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri beş yılda bir aynı günde yapılır. Süresi biten milletvekili yeniden seçilebilir. Cumhurbaşkanlığı seçiminde birinci oylamada gerekli çoğunluğun sağlanamaması halinde 101 inci maddedeki usule göre ikinci oylama yapılır." hükmü yer almıştır. Bu düzenlemenin hedefi CHS'de olası bir kilitlenmenin önüne geçmektir. Şöyle ki, meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin aynı gün yapılması ile siyasî olarak Cumhurbaşkanı ile uyumlu bir meclis çoğunluğu oluşmasının hedeflendiği açıktır (Alkan, 2019: 107). Siyasal istikrarın ana hedeflerden biri olduğu CHS'de, toplumun da siyasal istikrardan yana olduğundan hareketle, seçmenlerin hem cumhurbaşkanlığı seçiminde hem de Meclis seçimlerinde aynı partiye/ittifak adayına oy vereceği düşüncesiyle bu düzenleme getirilmiştir. CHS'ye geçişin ardından sadece bir kere seçim yapılmış olması nedeniyle, bu düzenlemenin amaca hizmet edip etmeyeceğine ilişkin herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır. Ancak, son yerel seçimlerde Büyükşehir Belediyelerinde başkanın ve meclis çoğunluğunun farklı siyasal partilerden/ittifaklardan olması hariç tutulursa, Türkiye'de başkan ve meclis için ayrı oyların kullanıldığı yerel seçimlerde, meclis çoğunluklarının büyük oranda belediye başkanının partisi tarafından oluşturulduğu görülmektedir. "Partili Cumhurbaşkanı" uygulamasının da seçmenlerin siyasal tercihlerinde etki oluşturacağı da unutulmamalıdır.

Bu hükümle alakalı olası diğer bir gelişme, Cumhurbaşkanlığı için salt çoğunluğun sağlanamaması halinde 15 gün sonra ikinci tura gidilmesidir. Yani, böyle bir durumda, Cumhurbaşkanı seçilmeden 15 gün önce Meclis yapısı şekillenmiş olacaktır. Seçmenlerin, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Meclis aritmetiğini dikkate almaları da güçlü bir olasılık olarak düşünülmelidir.

Sonuç olarak, seçmen her iki durumda da yani, Meclis çoğunluğuna uygun bir Cumhurbaşkanı tercihinde de bulunsa, Meclis aritmetiğinin aksi yönde bir Cumhurbaşkanı tercihinde de bulunsa oyun kurucu seçmenin kendisi olacaktır. Bu durum da düzenlemenin

Türkiye’de demokrasiyi güçlendirici nitelikte olduğu yönünde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

3.3. Seçimlerin Yenilenmesi Süreci

CHS sürecinde Anayasa’da yapılan düzenleme ile “Türkiye Büyük Millet Meclisi, üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Bu halde Türkiye Büyük Millet Meclisi genel seçimi ile Cumhurbaşkanlığı seçimi birlikte yapılır. Cumhurbaşkanının seçimlerin yenilenmesine karar vermesi halinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi genel seçimi ile Cumhurbaşkanlığı seçimi birlikte yapılır. Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir. Seçimlerin birlikte yenilenmesine karar verilen Meclisin ve Cumhurbaşkanının yetki ve görevleri, yeni Meclisin ve Cumhurbaşkanının göreve başlamasına kadar devam eder.” hükümleri yer almıştır. Bu hükümler, denge ve denetleme mekanizmasının işletilmesi açısından önem arz etmektedir. İki farklı erkin bir diğeri üzerinde blokaj uygulamasını önlemek üzere tasarlanmıştır. Cumhurbaşkanı ve Meclis arasında bir yönetim krizinin çıkması durumunda her iki taraf da seçimlerin yenilenmesine karar verebilecektir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, seçimin yenilenmesi kararını hangi taraf alırsa alsın, her iki tarafın da (Cumhurbaşkanlığı ve Meclis) yeniden seçime gidecek olmasıdır. Bu durum, mevcut konularını riske etmemek adına, sık sık seçim kararı almak yerine, Meclis ve Cumhurbaşkanı arasında bir uzlaşının sağlanması yoluna gidilmesi sonucunu doğurabilir.

3.4. Bütçenin Kabul Edilmesi Süreci

Hükümet sisteminden bağımsız olarak, meclislerin kanun yapma, yürütme organını denetleme ve devlete para harcama yetkisi verme yetkileri vardır. Şüphesiz ki, kanunu çıkaracak ve kabul edecek olan organ tüm sistemlerde olduğu gibi burada da yasama organıdır (Özkul, 2012: 88). Ancak, Meclis’in bütçe kanununu onaylamadığı durumlar da söz konusudur. Başkanlık sistemlerinde bütçe teklifi başkan tarafından sunulur ve bütçe kanunu Meclis’te görüşülür. Meclis’in bütçeyi onaylamaması durumunda devlet işleyişinin

kilitlenmesi gibi ciddi bir sorun ortaya çıkmaktadır. Başkanlık sisteminin temelini oluşturan ABD Başkanlık sisteminde bu sorunu aşacak bir mekanizma geliştirilememiştir. Bu bağlamda 1995 yılında Bill Clinton ve 2013 yılında Barack Obama'nın başkanlıkları sırasında bütçe kanunu Senato tarafından onaylanmamış ve devlet durma noktasına gelmiştir. Bu olumsuzlukların değerlendirilmesi sonucu, CHS süreci içerisinde Anayasa'nın 161. Maddesinde "Bütçe kanununun süresinde yürürlüğe konulamaması halinde, geçici bütçe kanunu çıkarılır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılmaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirilme oranına göre artırılarak uygulanır." hükmü getirilmiştir. Bu Anayasal düzenleme, özellikle bütçenin yeniden değerlendirilme oranında artırılarak uygulanması, siyasal krizin toplumsal ve ekonomik krize dönüşmesini engelleme potansiyeline sahiptir. Ancak, böylesi bir durum, Cumhurbaşkanı ve Meclis arasında ciddi bir uyumsuzluğa işaret etmektedir ki, böyle bir durum karşısında Meclis'in seçimleri yenileme kartını kullanma olasılığı yüksek görülmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne fiilen ve hukuken 9 Temmuz 2018 tarihinde geçilmiştir. Dolayısıyla, CHS'nin Türkiye'nin lehine ve aleyhine olduğuna ilişkin kesin kararlar verebilmek için henüz yeterince veri bulunmamaktadır. Kaldı ki, CHS 1982 Anayasasında yapılan bir Anayasa değişikliğiyle getirilmiştir. CHS çerçevesinde yeniden hazırlanmış bir Anayasa'ya ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkemize karşı gerçekleştirilen ekonomik operasyonlar, sınırlarımız dışında gelişen ve Türkiye'nin egemenlik haklarına saldırı niteliğindeki gelişmeler, tüm dünyayı iki yıldan fazla süredir etkisi altına alan ve hem toplumsal, hem ekonomik hayatı tüm dünyada olumsuz bir biçimde etkileyen Covid 19 salgını, tüm dünya gibi ülkemizin de olağanüstü bir dönemden geçmesi sonucunu doğurmuştur. Olumsuz sonuçlarını ve içimizdeki hainleri henüz tam olarak temizleyemediğimiz 15 Temmuz hain FETÖ darbe teşebbüsü ülkemizin içerisinden geçtiği şartları daha da zorlaştırmıştır. Yaşanan bütün bu olumsuzlukların yükünü CHS'ye yüklemek en basit tabiriyle haksızlık olacaktır.

Ancak, CHS'nin uygulanmaya başlamasından sonra geçen kısa süre içerisinde (yaklaşık üç buçuk yıl) CHS'nin Türk siyasal kültürüne ve Türk idarî geleneğine uygun bir yönetim sistemi olduğu söylenebilir. Şöyle ki; CHS ile birlikte yönetimde istikrar sağlanmış temsil adaleti artmış, uzlaşma anlayışı güçlenmiş; Yasamanın yürütmeyi denetleyebilmesi için "meclis araştırması", "genel görüşme", "soru" ve "meclis soruşturması" mekanizmaları Anayasa'daki yerini korumuş; ara rejim dönemlerini çağrıştıran sıkıyönetim uygulaması kaldırılmış; yargının bağımsız olduğu gibi tarafsız olması da anayasal hükme bağlanmış; Hâkimler ve Savcılar Kurulu (HSK) üyelerinin çoğunluğunun TBMM tarafından seçilmesi ilk kez mümkün hale gelmiş; Koalisyonlar dönemi sona ermiş; hızlı işleyen, çabuk karar alan, vatandaşların sorunlarının çözümüne ve Türkiye'yi kalkındırmaya odaklı bir yönetim yapısı tesis edilmiş; temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile siyasî haklar ve ödevler konularında kararname çıkarma yetkisi kapsamı dışında tutulmak suretiyle temel hak ve özgürlükler garanti altında bulundurulmaya devam edilmiş; Cumhurbaşkanı hem yasamanın hem de yargının denetimine tabi, her türlü eylem ve işlemlerinden sorumlu hale getirilmiş; belki de en önemlisi Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi, siyasî ve toplumsal uzlaşmanın ön plana çıktığı, millî iradenin doğrudan tecelli ve temerküz ettiği bir yönetim yapısı olarak tecelli etmiştir.

Her sistemin güçlü ve zayıf yönleri olduğu gibi CHS'nin de güçlü ve zayıf yönleri mutlaka olacaktır. Mesela, CHS ile birlikte Anayasamızda "üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler." hükmü yer almıştır. Bu yetki mesela ABD Başkanı tarafından da kullanılmaktadır. Ancak, belirli görevler için olmak üzere bu atamanın geçerli olması için Senato'nun da atamayı uygun bulması gerekmektedir. Denge ve denetleme mekanizması kapsamında Türkiye'de de bazı kurul üyelerinin seçimine benzer şekilde bu tür atamaların Meclis onayına sunulması, CHS'nin demokratik yapısını daha da güçlendirecektir. Ancak, uygulamadaki eksiklikleri ve küresel, bölgesel ve ulusal düzeyde tecrübe ettiğimiz olağanüstü şartları gerekçe göstererek/bahane ederek CHS'den

vazgeçmek yerine, CHS'yi güçlendirecek ve tüm unsurlarıyla sağlıklı işlemlerini temin edecek başta Yeni Anayasa olmak üzere yasal düzenlemelere gidilmesini tercih etmek yerinde olacaktır. Zira CHS, parlamenter sistemin uygulandığı dönemde tecrübe edilen açmazları ortadan kaldırmaya dönük gerçeklere ve sistemsel ihtiyaca cevap verebilen, GPS önermesinde dile getirilen güçsüzlükleri gideren bir sistem olarak inşa edilmiştir.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia (1998), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, Yedinci Baskı.
- Aktaş, Hasan Emre (2016), "Hükümet Sistemlerinin Tıkanma Noktaları ve Alternatif Çözüm Yolları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S.1, ss.209-227.
- Alkan, Haluk (2019), *Geleceğin Türkiyesinde Yönetim Raporu*, İstanbul, İLKE.
- Arslan, Rıza (2015), *Demokratik Yönetim Sistemleri*, Bursa, Dora Yayınları.
- Atalan, Mustafa (2019), *Başkanlık Sistemi ve Türkiye*, Ankara, Adalet yayınevi
- Bayram, Salih (2016), *Türkiye'de Başkanlık Sistemi Tartışmaları- Algılar, Algılar, Argümanlar ve Tezler*, Ankara, SETAV.
- Bilir, Faruk (2017), *100 Soruda Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Sistemi*, Ankara, Adalet Yayınevi.
- Erdem, Tevfik, *Parlamenter Sistem: Kökleri, Özellikleri ve Eleştiriler*, SDE, <https://www.sde.org.tr/tevfik-erdem/genel/parlamenter-sistem-kokleri-ozellikleri-ve-elestiriler-kose-yazisi-10859>
- Eren, Abdurrahman (2021), *Anayasa Hukuku Dersleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Gözler, Kemal (2010), *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Bursa, Ekin Basım Yayın.
- Hekimoğlu, H. Birsen, *Karşılaştırılmalı Siyasal Sistemler*, İstanbul Üniversitesi, yayın yılı belirtilmemiş.
- İba, Şeref (2003a), "Türkiye'de Parlamenter Rejimin İşleyişi Açısından 3 Kasım 2002 Seçimlerinin Sonuçları", *AÜSBF Dergisi*, C. 58, S.2, ss. 97-116.
- İba, Şeref (2003b), "*Parlamento Hukukunda Obstrüksiyon ve Gıyotin Kavramları*", *AÜHFD*, C. 51, S.1, ss. 79-95
- Paksoy, Murat Enes (2021), "İspanya Hükümet Sistemi Üzerine Bir değerlendirme", *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 21 ss.107-124.

- Şahin, Lokman ve Şükrü Nişancı (2018), "Hükûmet Sistemlerinin Yönetim Boyutları Bağlamında Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, Sayı 3, 2018, s. 863.
- TBMM (2017a), *Karşılaştırmalı Hükûmet Sistemleri-Parlamentar Sistem*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı
- TBMM (2017b), *Karşılaştırmalı Hükûmet Sistemleri-Başkanlık Sistemi*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı
- TBMM (2017c), *Karşılaştırmalı Hükûmet Sistemleri- Yarı-Başkanlık Sistemi*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı.
- Tekin, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Turhan, Mehmet (2012), "Anayasa Hukukunda Hükûmet Sistemi Tartışmaları", *Liberal Düşünce*, Yıl:17, Sayı: 66, ss. 57-75.
- Türkes, Alparslan (1975), *Temel Görüşler*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Özdemir, Hakan (2018), *100 Soruda Hükûmet Sistemleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Yücel, Bülent (2008), *Parlamentar Hükûmet Sisteminin Rasyonelleştirilmesi ve Türkiye Örneği*, Anadolu Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

TÜRK AKADEMİSİ

Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV)

www.tasav.org

